

EKONOMICKÝ ÚSTAV ČSAV

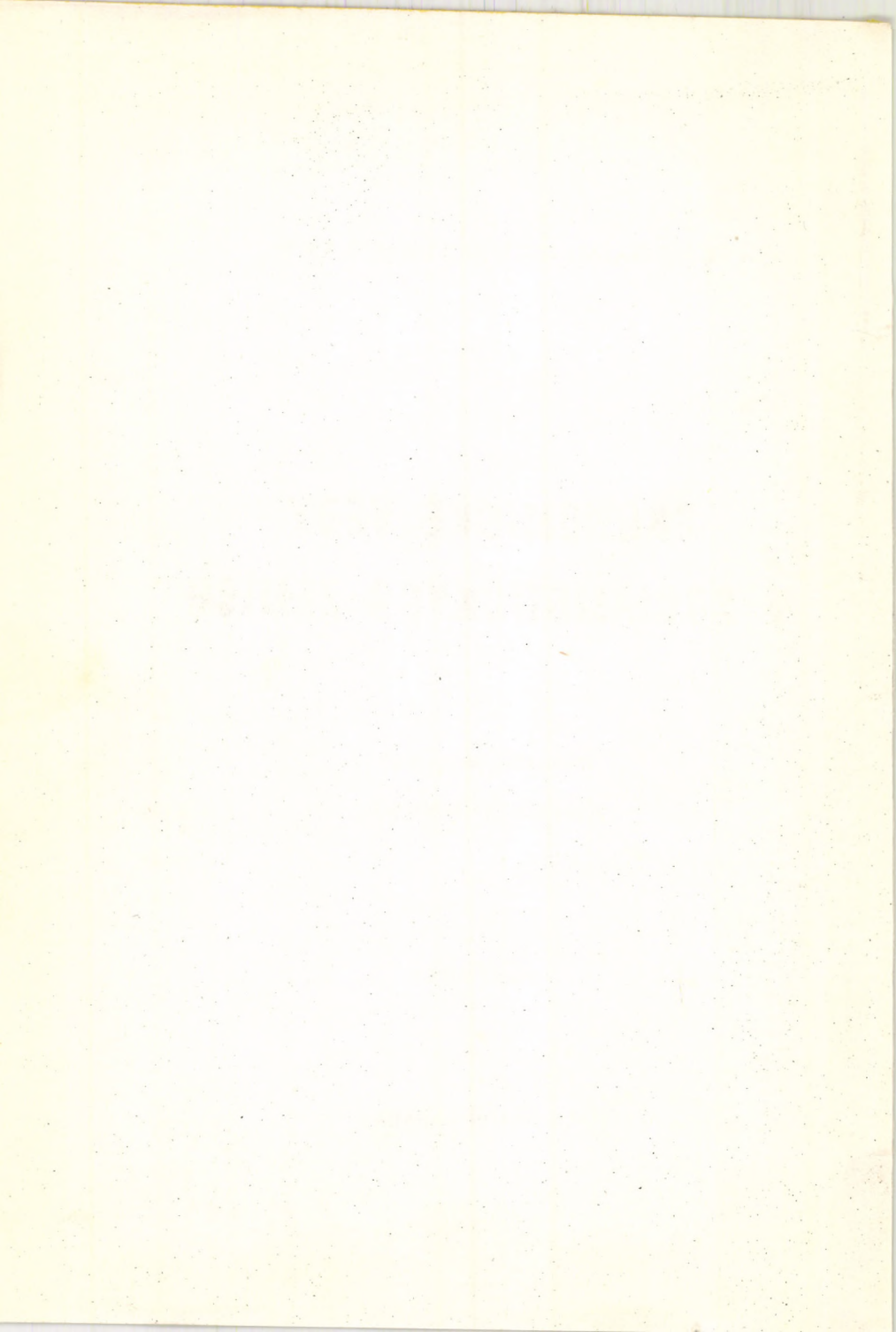
**EKONOMICKÉ VĚDY
V SOCIALISTICKÝCH ZEMÍCH**

Redakční kruh řídí

Antonín Chyba

7-8/1981

Pro vnitřní potřebu

TEORIE NEDOSTATKOVÉ EKONOMIKY

I.

KORNAI, JÁNOS

Přeloženo z anglického originálu Economics of Shortage, Stockholm, Institute for International Economic Studies 1979, kapitola 1 - 6, strana 1 - 206.

O B S A H

JÁNOS KORNAI : NEDOSTATKOVOST

HOCH, RÓBERT 7

PŘEHLED HLAVNÍCH SYMBOLŮ 23

KAPITOLA 1

ÚVODNÍ POZNÁMKY 26

ČÁST I : PŘIZPŮSOBNÍ BEZ CEN 45

KAPITOLA 2

VÝROBCE : OKAMŽITÉ PŘIZPŮSOBNÍ 48

KAPITOLA 3

VÝROBCE : KRÁTKODOBÉ PŘIZPŮSOBNÍ 88

KAPITOLA 4

KUPUJÍCÍ : NÁKUPNÍ PROCES 108

KAPITOLA 5

KUPUJÍCÍ : FORMOVÁNÍ POPTÁVKY 131

KAPITOLA 6

PRODÁVAJÍCÍ 162

János Kornai podrobuje analýze v podstatě j e d e n z negativních, ale jeden z nejcharakterističtějších jevů maďarského hospodářství. Toto zkoumání je organickým pokračováním dosavadních prací autora. Troufám si říci i to, že - podle mého soudu - je to nejlepší autorova kniha.

Nedostatkovost existovala nebo existuje v menší nebo větší míře v různém historickém období a v různých systémech řízení a hospodaření ve všech socialistických zemích. Posuzování nedostatkovosti však nebylo v průběhu vývoje teorie socialismu stejné. Stalin a tehdejší politická ekonomie hodnotili rychlejší růst poptávky než nabídky jako přednost socialismu, jako nadřazenost socialismu nad kapitalismem. V současné době ekonomové socialistických zemí dosti jednoznačně uznávají, že nedostatkovost je negativním jevem. (Ačkoliv - jak na to upozornil Kornai - existují ve vývoji i taková období, kdy zájem společnosti, společenské vztahy nebo etická hlediska mohou požadovat, aby peníze nebyly kritériem a nástrojem selekce a kdy se mohou přijmout i negativní důsledky spojené s nedostatkovostí). Za dosti všeobecný lze považovat ten názor, že nedostatkovost není v socialistické ekonomice nezbytná, že není nevyhnutelné, aby nezávisle na stupni rozvoje hospodářství byl vždy a ve všem nedostatek. Jednou z hlavních snah naší reformy z roku 1968 bylo - jak na to ostatně na mnoha místech velmi zdařile a přesvědčivě ukázal i Kornai - aby se trh prodávajících změnil v trh kupujících.

Hoch, R.: Kornai János: A hiány. Szigma, 1981, č. 4, str. 85 - 93.

Existuje mnoho vysvětlení příčin nedostatkovosti. Podstata knihy je v tom, resp. vůbec tvoří její jádro to, že na tuto otázku dává zajímavou, promyšlenou a jednoznačnou odpověď. S tím souvisí i otázka, již se také kniha zabývá, proč existují ve vývoji socialistického hospodářství cykly.

Nedostatkovost je základní níž, na níž Kornaí sleduje socialistické hospodářství, nebo aspoň jeho mikrosvět (submikrosféru), pod čímž zde rozumíme podniky a zčásti domácnosti rodin (počítelně s ohledem na makrosvět), především v souvislosti s plánováním a řízením. Uvedené otázky se kniha snaží spojit do jednotného a konzistentního analytického modelu.

Stavba díla poskytuje čtenáři v estetickém smyslu požitky; a to tím spíše, že výklad je jasný a přehledný. (Méně sběhlý čtenář v otázkách socialistického hospodářství si může myslet, že i souvislosti jsou jasné a přehledné). Chtěl bych podotknout, že jsem s radostí uvítal, že autor neztěžuje čtenáři práci, nebo jen zprostředkovaně tím, že by obecně známou a přijatou klasifikací jevů a souvislostí překřtil. Naopak, v tomto duchu změnil terminologii používanou v dřívějších pracech.

Z uvedeného lze tušit, že recensor na sebe bere nelehký úkol. Bylo by možné na mnoha stránkách seřadit ta konstatování, která považují za důležitá a která schvalují. Dlouze bych mohl vykládat své postřehy i námítky. Místo toho se pokusím nadhodit jen několik hlavních myšlenek d o t ý k a j í c í c h s e d í l a j a k o c e l k u, a v souvislosti s nimi vyjádřit svůj nesouhlas, své pochybnosti a námítky. Snažím se vyhnout se posuzování jednotlivých kapitol a to i těch, v nichž se cítím být odborníkem. Nebudu se zabývat ani těmi myšlenkami, v nichž Kornaí zaujímá stanoviska k dlouhodobě (po více let i desetiletí) diskutovaným otázkám, kde tedy nejde o zvláštní stanoviska autora.

K dílu lze přistoupit z různých stran. Lze je zkoumat z matematicko-metodologického nebo z ekonomického hlediska. I když mě o recenzi požádal časopis Szigma, posuzuji knihu z ekonomického hlediska. Zmíním se však i o některých problémech modelování a to proto, že mnozí považují Kornaie hlavně za odborníka v modelování, ačkoliv je především ekonomem.

1. Hlavní myšlenku knihy lze formulovat následovně: Hospodářství mohou být (podle hlediska knihy) dvojího druhu: limitovaná poptávkou (neboli koupěschopností) a limitovaná zdroji. Čistým případem první varianty je klasický kapitalismus, resp. jeho teoretický model, zatímco v druhém případě jde o socialistické hospodářství fungující v podmínkách předreformního mechanismu. Hospodářství limitované poptávkou charakterizuje tržní rovnováha, ale ještě více nevyužitý zdroj (slack), zatímco v hospodářství limitovaném zdroji se nevylučuje nejen nedostatkovost, ale ani všeobecná volnost v okruhu zásob či v okruhu toků.

Co je tvrdě limitovaný rozpočet a co je měkce limitovaný rozpočet? Co vůbec rozumíme pojmem rozpočet? Je to budget line, což je pro výrobce a kupujícího - spotřebitele rovina koupěschopnosti daná vektorem disponibilních peněz a platných cen a pro prodávajícího výrobní kapacita a dodatečný příjem daný platnými cenami. (Budget line je podle mého názoru nejdůležitějším výsledkem buržoazní teorie rovnováhy.) Kornai říká: pokud jsou koupěschopná rovina a dodatečný příjem z cen pevné jako beton (pochopitelně nikoliv ve smyslu neměnnosti), pak je rozpočtový limit tvrdý. Pokud jsou oba elastické a lze je víceméně roztáhnout, pak je rozpočtový limit měkký. Toto tvrzení je nejen pravdivé, ale jako každé důležité poznání - je až tautologicky pravdivé. Kornai v zásadě vymezuje dvě cesty změkčení. První: pro ekonomické subjekty - aspoň pro jejich část - není cena "dána od boha". Druhá: příjmy na nákup zboží lze zvyšovat ze strany prodeje i koupě ze zdrojů mimo trh teoreticky i prakticky na úkor státního rozpočtu.

Z toho vyplývá, že uvolnění rozpočtového limitu začíná již moderním kapitalismem a je charakteristické především pro socialistické hospodářství. (Tuto cestu zkoumá Kornaiova kniha.) Za druhé: měkký rozpočtový limit je za socialismu charakteristický pro podniky a rozpočtové instituce. Rozpočtový limit domácností je tvrdý. (Měkčnost se zde projevuje jen u příjmů ze společenských fondů.)

Několik doplňujících poznámek:

Z hlediska uvedených problémů a úkolů je státní rozpočet a vývoj cen odlišným světem. Reforma z roku 1968 zformulovala cíle

pro obě oblasti. (Z hlediska našeho tématu je vedlejší, nakolik se tyto cíle realizovaly. Podstatou je, že jsou stále aktuální.) Jedním ze základních cílů reformy bylo, aby se na trhu stal pá-nem místo prodávajícího kupující (cesta k postupnému odstraňování nedostatkivosti). Na takto vytvořeném trhu měla cena v obou smě-rech zprostředkovávat vztah mezi prodávajícím a kupujícím. Každý takový cíl by byl - což platí dodnes - nerealistický, kdyby změ-ny probíhající ve výrobě nezprostředkovaly kupujícímu ceny, resp. kdyby se vyloučila možnost přenesení zvýšených nákladů prostřed-nictvím cen na kupujícího.

Ještě méně reálným by byl takový cíl, aby v moderním výrobním organismu a systému byla cena nezávislá na podnicích. To je eko-nomická absurdita. Avšak v zásadě je reálným cílem, aby se pod-statně zvýšila samostatnost podniků, aby se podniky - (aspoň vět-šina z nich) - staly značně nezávislými na státním rozpočtu; aby hospodařily z vlastních zdrojů (včetně bankovních úvěrů) na vlastní pozitivní a negativní riziko; aby hrály podle takových pravidel hry, podle nichž lze získat, ale také ztrácet.

Ekonomickou absurditou by byl i takový cíl, kdyby se aktéři výroby zcela osamostatnili vůči státnímu rozpočtu. Ale pak vyvstá-vá otázka: jestliže se nezávislost cen a rozpočtu na podnicích neuskuteční, bude odstraněno nedostatkové hospodářství? Myslím, že by bylo odstranitelné. Za takových podmínek se však stává ne-vyhnutelnou plíživá inflace.

A konečně: Kormal při výzkumu podnikové sféry činí rovnítko mezi běžnou výrobou a investicemi, nebo je aspoň z hlediska změk-čení limitu rozpočtu jasně neodděluje. Na některých místech urči-tá odlišení činí. Podle mého názoru je mezi těmito činnostmi p o d s t a t n ý rozdíl. Od doby, kdy byl zaveden chozrasčot, podniky kryjí svá vydání z příjmů. Je pravda, že se podnik může stát ztrátovým, ale to neznamená otázku jeho života nebo smrti. Státní rozpočet však automaticky neotevře "měsíc" podniku, který se dostal do úzkých. Ekonomický mechanismus před rokem 1968 znal kategorií plánovaných ztrát. Pokud se podnikové ztráty udržely na plánované úrovni, nebo podnik snižoval své ztráty, setkal se s hmotným a morálním uznáním. Pokud však byly ztráty podniku vět-ší než plánované, nenásledovala dodatečná subvence. Tak je tomu i

dnes. Vedoucí ztrátových podniků nejen že nedostanou prémie, ale "zasednou si" na ně i vyšší orgány, obvodní výbor strany atd. Pokud se neberou podíly na zisku, vyvíjí na vedoucí pracovníky velký tlak i kolektivy, místní stranické výbory, výbory odborové organizace atd. Pokud je podnik delší dobu ztrátový, vymění se ředitel. (Jmenuje se nový ředitel, podnik se připojí k jinému apod.) Pro ředitele je tedy životní otázkou, aby podnik nebyl pravidelně ztrátový, aby se udržel v rámci plánovaných ztrát. (Pokud však odvolaného ředitele jmenují do čela jiného podniku, pak to neznamená měkkost rozpočtového limitu, ale měkkost kádrové politiky.) Znamená to tedy, že u běžné výroby je rozpočtový limit měkký, ale jen částečně. Vlastně by nebylo ani tak těžké učinit jej "tvrdším". Z praxe víme, jak je snadné dostat podniky do platebně neschopného postavení. (Navíc ani není možné, aby podniky dle libosti zvyšovaly nebo si od administrativy nechaly zvyšovat ceny.)

Zcela jiná situace je u investic. Ve starém mechanismu bylo úkolem rozpočtu, aby financoval podnikové investice. Důležitou snahou reformy z roku 1968 bylo, aby skutečná koupěschopnost omezovala na trhu investic investiční požadavky. Z tohoto cíle se však realizovalo velmi málo: přesněji, tento cíl nebyl v podstatě splněn. V této souvislosti nejde ani o to, že jsme něco propásli, co bylo třeba udělat (i když ani to nelze vyloučit). Základní problém vidím v tom, že v případě dobré hospodářské politiky a dobrého mechanismu má mít u investic velkou úlohu státní rozpočet. Státní rozpočet má však sám o sobě měkký limit. Je zajímavé, že Kornai nepovažuje limity státního rozpočtu za měkké. Pro stát nikdy není otázkou života a smrti deficitní rozpočet, neboť má vždy možnost získat peníze a dostat úvěr na financování deficitu. (Stát prakticky přistupuje i na ty investice, které by se měly financovat z podnikových zdrojů a z úvěru. Je známo, že i úvěrový systém má možnost vytrváet peníze.) Podstatou tedy je, že na trhu investičních statků stojí nejen podniková poptávka proti nabídce, ale i poptávka implikující státní nákupy. Od tohoto vztahu závisí, zda je na trhu investičních statků rovnováha či nerovnováha. Zvláštním projevem toho je i investiční cyklus. Ukáže-li se, že investice "utekly", centrum obviňuje podniky, ačkoliv přetlak vždy pochází ze strany centra. Čili udržení poptávky po investicích v mezích není především a hlavně otázkou

ekonomického mechanismu, ale spíše otázkou hospodářské politiky a mocenského mechanismu. To vše zdůrazňují proto, neboť ve vztahu k běžné výrobě mají zvláštní roli při vytváření nedostatkovosti, inflace a cyklů především investice.

Ale i teoreticky je v této souvislosti velký rozdíl mezi běžnou výrobou a investicemi. Tyto rozdíly opět podtrhují dominantní úlohu investic při vzniku nedostatkovosti.

Nároky výroby na input nemohou růst do nekonečna, neboť pro ně vytvářejí hranici omezené kapacity. Investice rozšiřují kapacity a tím i nároky výroby na input. (Avšak jen u neměnných kapacit jednoznačně platí zvýšení nákladů v závislosti na objemu výroby.) V podmínkách nedostatkovosti, způsobených investicemi, je prodejná i zboží vyrobené při rozšířené kapacitě.

Běžná výroba doslova automaticky vytváří úvěr (podkapitola 20.2). Jenže v tomto případě vyrobené (nebo v krátké době vyrobené) statky vsají úvěrové peníze do oběhu. V případě investičních úvěrů se v naději na novou výrobu objeví na trhu nová poptávka bez protipoložky.

Čili lze jen opakovat. Běžná výroba a investice nemají stejnou váhu při vyvolání nedostatkovosti.

2. Jak jsem již ukázal, Kornai zkoumá mikrosféru a její vztahy s makrosférou. (Tuto dvojici pojmů vždy chápu ve vzájemné souvislosti.) Je velmi užitečné analyzovat mikrosféru už proto, že na řadu otázek nedostaneme odpověď jen na základě zkoumání makrosféry. To však platí i obráceně.

Kniha hledá odpověď i na příčinu jevu, který nese ve svém názvu. Zdá se, jakoby autor považoval za dostatečné najít odpověď na otázku jen v mikrosféře. (V 21. a 22. kapitole zkoumá spíše mechanismus nedostatkovosti než jeho příčiny.)

Podle mého názoru však lze na tuto otázku najít konečnou odpověď ve sféře hospodaření na úrovni národního hospodářství. Jen na tomto základě lze správně chápat úlohu podnikové sféry při vytváření nedostatkovosti.

Kornai vidí příčiny nedostatkovosti v následujícím:

- Nároky podniků a institucí na inputy jsou nekonečné. Vedoucí pracovníci podniků a institucí ztotožňují své role se zvyšováním výroby s velkými požadavky na inputy. Měkký rozpočtový limit jim to také umožňuje. (Viz 3.6. podkapitola a další místa.)

V důsledku toho jsou také jejich požadavky na investice nekonečné. Bez investic mohou jít jen do fyzické hranice, která je determinována omezenými zdroji, ale podstatného rozšíření kapacit mohou dosáhnout jen investicemi. V důsledku měkkého rozpočtového limitu toho také mohou nejsnadněji dosáhnout. (Kapitola 9.2.)

Rozpočtový limit obyvatelstva je tvrdý a proto není zdrojem nedostatkivosti. V této sféře přispívá k nedostatkivosti jen spotřeba mimo trh.

Je správné, že u nás nezpůsobí všeobecnou nedostatkivost celkové příjmy obyvatelstva a jejich spotřeba. Již delší dobu u nás existuje (aspoň tomu tak bylo dosud) globální rovnováha mezi nabídkou a poptávkou. Nerovnoměrnost má jen strukturní charakter. (Strukturní nedostatky pochopitelně přispívají k psychologii všeobecného nedostatku.) Je třeba dále konstatovat, že u nás není inflace mzdovou inflací, ale myslíme-li v ne zcela přesných kategoriích můžeme říci, že náklady postrkují a investiční poptávka táhne inflaci. Tyto vlivy se pak projevují i na trhu spotřebních předmětů. Nelze tvrdit, že v podnicích není zabudována brzda na omezování růstu mezd. Je pravda, že každý vedoucí výrobně hospodářské organizace (rozpočtové organizace) má snahu vybojovat svým podřízeným (a také sám sobě) vyšší mzdy. Ve významných průmyslových odvětvích je podíl mezd na nákladech nízký a proto není ani rozpočtový limit brzdou naplnění těchto snah. Celý regulační systém a k němu se vážící systém zainteresovanosti (v rozpočtových organizacích je to sám rozpočet) jsou efektivní překážkou snahám o zvyšování mezd. Gács Endre vypočítal, že roční tempo růstu nominálních mezd je dlouhodobě překvapivě neměnné. K této konstantní hodnotě patří různé cenové indexy, resp. indexy reálných mezd. Lze říci i to, že aspoň ve státním sektoru dominují ve mzdové politice institucionální a neinstitucionální formy (sem patří i pravidelné úpravy norem) omezení většího uvolnění koupěschopnosti, což potlačuje stimulační funkci mezd. (I to je cena benefice, že není mzdová inflace.) Všeobecně lze říci, že regulační soustava jako velmi důležitá motivace

při rozhodování a adaptaci nezaujímá v Kornaiově knize dostatečné místo.

A nyní bych chtěl v souvislosti s uvedeným poněkud odbočit. V 19. kapitole knihy se říká, že i když limit rozpočtu domácností je tvrdý, zvýšení spotřebitelských cen neodstraní nedostatkovost. To je praxí získaná zkušenost. Na trhu spotřebního zboží se získává globální rovnováha, a nedostatkovost se stává v podstatě strukturální. Zvyšování cen totiž může zajistit (a také zajišťuje) určitou globální rovnováhu. Kornai na tuto důležitou skutečnost nepoukazuje. Za druhé: autor vidí dva důvody proč přes tvrdý rozpočet domácností neodstraní zvýšení cen na tomto trhu nedostatkovost. První z nich je vliv sání ostatních trhů (podnikových, zahraničně obchodní, kap. 19.3.). Dále: Nabídka spotřebních předmětů není citlivá. Kornai pokládá druhou za hlavní příčinu a první za podřízenou. V tomto případě mi není zcela jasná logika knihy. Je nesporné, že pružnost nabídky výrobních podniků je relativně nízká. Jedním z nerealizovatelných a dnes ani příliš nepřipomínaných cílů reformy je, aby spotřebitel zpětně působil prostřednictvím cen na výrobu. Protože se tak nestalo, nestal se ani trh spotřebních předmětů trhem kupujících. Předpokládejme však následující: jediným odběratelem výrobního podniku je spotřebitelský trh, jiný trh nemá odsávací vliv.

Předpokládejme dále, že podnik nehledí na cenu; zvýšení cen jej nestimuluje k vyšší výrobě a ke změně struktury podle požadavků trhu. Pokud zvyšuje výrobu, má to jiné příčiny než je růst cen. Koupěschopnost kupujících však ovlivňuje budget line; také struktura jejich poptávky je determinována mimo jiné i cenami. Podnik se střetává s omezenou koupěschopností; nemůže část své produkce (pokud nereaguje na poptávku, pak to může být i rostoucí část) zhodnotit. Protože podniku není lhostejné (a nebylo tomu tak zcela ani před rokem 1968) zda jeho zboží bude koupeno nebo bude hromadit ve skladu, bude konečně nucen reagovat na zvýšení cen, přesněji na omezenou poptávku. Velmi poučný je případ oděvního průmyslu z roku 1968. Toto odvětví se střetlo s omezením trhu (ačkoliv k 1. lednu 1968 byly sníženy ceny oděvních výrobků). Zdálo se, že trh dostane z rukou prodávajících do rukou kupujících, že spotřebitel bude diktovat obchodu a ten pak výrobě. Jak reagoval lehký

průmysl? Celé oděvní pododvětví prodalo svou celoroční produkci zahraničnímu obchodu. Opět se posílila pozice prodávajících a ceny se zvýšily. Sání se tak ukázalo jako rozhodující faktor. A to je hlavní vysvětlení, proč spotřebitelské ceny nepůsobí v žádoucí míře na výrobu. (Výjimečně se stává i to, že výrobce se snaží udržet monopolní postavení snížením výroby. V expanzivním hospodářství, které popsal Kornai, to však není masově a trvale možné.) A ještě poslední poznámka. K povaze mimotržní spotřeby, tj. spotřeby ze společenských fondů, patří nedostatkovost, ale nikoliv ve všech odvětvích a položkách. Kornai správně poukazuje na to, že v zájmu určitých společenských cílů volíme zde pořadí nikoliv podle logiky trhu. A zde se pak projevuje nedostatkovost. Ale tuto sféru je třeba zkoumat odděleně od podnikové sféry.

Obráťme pozornost na ekonomické činnosti v užším smyslu. Řekli jsme, že konečnou odpověď na příčiny nedostatkovosti můžeme najít jen v makrosféře. Na úrovni plánování a řízení se ukazuje jako ožehavý úkol uspokojit různé, zcela oprávněné společenské požadavky. Dilema se mnohonásobně zvyšuje tím, že socialismus zatím zvítězil ve středně rozvinutých nebo zaostalých zemích. Ať to deklarujeme nebo nikoliv, naším dlouhodobým úkolem je, odstranit zaostalost v tvorbě národního důchodu, v technické úrovni, v infrastruktuře, v úrovni reálných příjmů a reálné spotřeby a nikoliv na posledním místě i v zajištění odpovídající úrovně obranyschopnosti. Jen udržení dané úrovně v uvedených oblastech v mezinárodním pořadí vyžaduje mimořádné úsilí.

Socialistický stát má v tomto směru zvláštní úlohu, Janusovu tvář. Především reprezentuje celospolečenské potřeby a usiluje o jejich uspokojení. Tyto potřeby se pro něj manifestují zčásti (ale jen zčásti) jako plány odvětví, regionů atd. Jinak se stát snaží tyto potřeby držet v hranicích možností, ovlivňovat jejich pořadí, atd. Již z této rozporné funkce může vznikat optický klam. Vypadá to tak, jako by stát "dole" reprezentoval potřeby a jejich uspokojení a "nahore" brzdil a jen občas povoloval "tlaku". Tak se jeví hlavně ve sférách, které se občas nebo trvale nepošílejí na prioritách. Skutečností je, že stát reprezentuje souhrn potřeb a porušuje požadavky rovnováhy.

Uvedl jsem, že zdrojem chronické nedostatkovosti je investiční sféra. V tradičním mechanismu jsou všechny investice v podstatě centrální, čili "přetlak" může být jen na vyšší úrovni. Od roku 1968 vláda pravidelně "nadává" podnikům za přílišné investice, zatímco je zcela zjevné, že odpovědnost je především na centrální investiční politice.

- Čím méně je plán konzistentní, resp. čím méně bere v úvahu požadavek konzistence, tím spíše investice překračují vymezený rámec. To vše není otázkou plánovací techniky, i když je i tím. Je důležitou, politickou otázkou, nakolik stát překračuje plánované investice v pětiletém plánu povýšeném na zákon. Podstatou však je, že vedení je tlačeno k rozšíření reprodukce problémů vyplývajících z překročení rámce investic. Toto základní dilema ještě zostřuje to, že pro centrum neexistuje institucionální omezení v případě, že plán není konzistentní, že směr rozvoje není správný a ekonomický mechanismus nefunguje odpovídajícím způsobem.

- Stát vytváří pro mezzo - a mikrostrukturu pravidla hry, regulační soustavu, včetně hmotné a morální stimulace, hodnotový systém pro vztahy s vedoucími a nikoliv na posledním místě hospodářskou politiku, která musí této sféře sloužit. Stát také jmenuje, odvolává a vyměňuje vedoucí pracovníky. Při výběru pracovníků je základním hlediskem, nakolik tito vedoucí dodržují stanovená pravidla hry. (Toto hledisko často posunuje do pozadí i to, zda vedoucí skutečně dobře vede podnik, protože v mnoha případech je k tomu nutné se postavit proti pravidlům hry.) Podstatou těchto pravidel hry je (a to jak ve starém, tak i v novém mechanismu po roce 1968), aby se vedoucí pracovníci na všech úrovních ze všech sil snažili dosahovat ve svěřených institucích cílů vytýčených na nejvyšší úrovni.

V souvislosti s uvedeným se uplatňuje zvláštní úloha státu a s ní spojený optický klam. Stát totiž jen z jedné strany nutí hospodářské (a ne jen hospodářské) instituce k expanzi. Zároveň zabudovává do systému i institucionální brzdy. U rozpočtových organizací je jím sám rozpočet. Složitější a méně jasné jsou restrikce v podnikové sféře. Jedním z problémů ekonomického mechanismu je, že každý podnik má sice zájem na růstu, ale jen do určité míry. Tuto dvojí hranici obsahuje regulační soustava především v tzv.

východiskovém principu, který říká: "překročit loňskou úroveň, ale jen do určité míry". V reformě z roku 1968 jsme se chtěli této brzdy zbavit, ale nepodařilo se nám to, naopak, regulační soustava toto pojetí - zejména v koncepci světových cen - posílila. Podniku je jedno, zda se v příštím roce plánují větší výsledky (ve výrobě, zisku, v úrovni vlastních nákladů, v produkci dolarů), jestliže se odčerpají pomocí daní. Není tedy zcela přesné Kornaiovo tvrzení, že podnik má zájem na neomezeném růstu. Podle mého názoru není syndrom "zvyšujeme za každou cenu, ale ne tak moc" příčinou jen toho, že podnik nemůže rozhodovat tak, aby výrobu držel na určité hranici nebo aby ji snižoval, ale i toho, že výkony státních podniků jsou nivelizované, že konkurenční schopnost státního sektoru je v mnoha ohledech malá proti ostatním sektorům.

Je otázka, nakolik jsou výše uvedené tendence platné pro současné podmínky a pro následující období?

Tuto otázku mnozí položili i v souvislosti s Kornaiovou knihou. Autor - oprávněně - vyznává validitu knihy.

V polovině 70. let byl opět investiční boom, což vedlo - jak je všeobecně známo - k velkému zadlužení. Současnou etapu lze považovat za prodlouženou restrikcí po období přetlakových investic. (Kornaiovo tvrzení a také postřehy recenzenta jsou jen *mutatis mutandis* platné v období restrikce.) Zvláštnost nynější restriktivní etapy je hlavně v tom, že tím, že se investiční boom uskutečnil na úkor platební bilance, snižuje tuzemskou spotřebu odvětví s klesající tendencí. Nyní se zdůrazňuje cíl zvyšovat dolarové příjmy. Nevěřím, že by některý ekonom předpokládal, že pro další vývoj socialistického hospodářství bude charakteristická trvalá restrikce. Spíše je obava, že čím dále se protáhne tato etapa, tím více se nahromadí neuspokojené potřeby výroby a obyvatelstva, které se stanou základem nového cyklu. Jakmile se dříve nebo později dostaneme na novou dráhu ekonomického růstu (ať bude toto tempo jakékoliv), budou se opět projevovat - pokud nebudeme radikálně měnit pravidla hry na vyšší i nižší úrovni hospodářského organismu - stejné problémy. V souvislosti s tím přejdu k dilematu, které Kornai rozebírá ve své knize. Co má prioritu:

- a) chronická nedostatkovost (přesněji neuspokojené společenské potřeby);
- b) hospodářská politika vynucující si rychlý růst;
- c) mnohostranné vztahy systému.

Autor poněkud reviduje stanovisko obsažené v dřívějších pracích, v nichž se klonil spíše k a) a b), nyní se spíše kloní k tomu, že prvořadý význam přikládá bodu c). Myslím, že tato revize je zbytečná. Východiskem byla politická a vojenská zostřenost, což vyžadovalo určitou hospodářskou politiku, které se více nebo méně přizpůsobovala i soustava institucí. Jakmile tato soustava funguje, stává se příčinnou souvislostí a proto vyžaduje samostatný rozbor. Co je tedy nutné ke změně situace?

- Současná etapa vývoje (je lhostejné nazýváme-li ji etapou intenzivního vývoje nebo etapou nové trajektorie ekonomického růstu) a jí odpovídající mechanismus neumožňuje rychlé tempo růstu a rychlé zvyšování úrovně uspokojení společenských potřeb. Tempo růstu má pochopitelně i nadále svůj význam.

- Tomuto poznatku je třeba přizpůsobit hospodářskou strategii a systém. Avšak změna systému je složitá a každá snaha v tomto směru je odsouzená k nezdaru. Reforma z roku 1968 odrážela potřebu změny a implikovala změnu hospodářské politiky. Ale protože snaha změnit situaci nebyla explicitní a proto nemohla být uplatněna důsledně, stala se tato skutečnost důležitou příčinou uvážnutí reformy.

3. Kniha sestává ze dvou hlavních dílů:

- "Adaptace bez cen"
- "Adaptace za účasti cen".

Je oprávněné rozdělit akce a reakce hospodářství podle toho, zda je vyvolávají ceny a cenové změny nebo mimocenové faktory. Ve výzkumech a hodnocení se tyto otázky často směšují. Přesto se mi zdá způsob jejich rozdělení v knize problematický.

Především akce a reakce hospodářství nelze zúžit na jejich uplatnění, i když toto uplatnění je důležitým motivem a postojem. Zdá se, že tento pojem se stal v knize důležitým proto, že jej

autor chtěl v souladu s názvem knihy přizpůsobit nedostatkovosti (nebo přesněji omezením). Jenže kniha projednává o mnohem důležitějších věcech než jen o souvislosti ovlivňující více či méně motivace a postoje a mající přece jen parciální význam. Jak jsem již uvedl, Kornai navazuje na jednu niť celou mikrosféru a začne i makrosféru. To vše je příkladem toho, že speciální hledisko je vhodné k ostřejšímu prosvětlení jevů, skrývá však i nebezpečí optického klamu.

Za druhé "mimocenové" hospodářské akce a reakce zahrnují mimořádně různé jevy. Jedna skupina jevů je svou povahou nezávislá na cenách. Druhou část lze charakterizovat takovými modely chování, u nichž mezi vysvětlujícími faktory hraje roli i cena; výzkum se však soustřeďuje na "mimocenové" změny. Tyto vlivy se však skutečně uplatňují "v přítomnosti cen". (Sem patří i vzájemné působení nabídky a poptávky.)

Konečně třetí skupina, k níž patří ty akce a reakce, které by v podmínkách "nabídka < poptávka" ceny regulovaly, ale právě pro nedostatkovost rozhodování ceny neregulují.

Poslední dvě skupiny jevů nevyžadují zvláštní vysvětlení. Vezměme první skupinu: sem řadím především výrobní proces. Tento moment reprodukce je charakteristický tím, že skončil, resp. ještě nezačal proces oběhu zboží. V tomto momentu ještě nejsou ceny přítomné, bezprostředně ještě nepůsobí. "Jazykem" vedoucího provozu, mistra a dělníka jsou naturálie. Obchodní (a jiná) oddělení objednájí output charakterizovaný kvantitativními a kvalitativními parametry a toto objednání a uplatněná technologie rozhoduje o imputu. V této submikrosféře dominují výrobní pokyny v jazyce objemových kategorií. Právě v analogii s tím byl v podmínkách tzv. direktivního řízení vytvořen na makroúrovni systém rozpisu plánu.

Do první skupiny jevů patří dlouhodobá (podniková a národohospodářská) rozhodnutí. Běžná cena neposkytuje orientaci rozvojovým rozhodnutím. Jedním z rozhodovacích faktorů, často nikoliv nej důležitějším faktorem, jsou očekávání týkající se cen a cenové prognózy. Existuje široká literatura o tom, že dlouhodobou ziskovou kategorií velkých podniků nelze vyjádřit jazykem tržních ka-

tegorií.

Zdá se mi, že tyto různé skupiny jeví se v části "Adaptace bez cen" poněkud směšují.

4. Kornai svou knihu zpracoval modelově - nebo spíše také modelově. Je velmi sympatické, že to jsou logické modely, že ve složitých otázkách je především logické myšlení nástrojem orientace. Pokud se parametry vyčíslují, je to nesporně užitečné. Autor tím naznačuje, že podstata není v tom, že o každém prvku modelu vyjádřil slovy ekonomický smysl, ale každou kostku neopatřil symboly, i když by k tomu písmena z latinské a řecké abecedy ještě stačila. V úvodu se autor ospravedlňuje, že se plně neřídí požadavkem "teorie", která přísně formalizuje a matematicky dokazuje. Podle mého vkusu je toto ospravedlňování zbytečné. Matematický aparát modelů obsahuje příloha a nezatěžuje ekonomický text.

Kniha obsahuje popisně-analytické modely a velmi rozhodně vylučuje z rozboru normativní modely, které by měly dát odpověď na to, co odpovídá podmínkám, který směr je správný a co je třeba v zájmu realizace učinit. Obecně lze říci, že nesporně existuje naléhavá potřeba popisných, analytických studií. Již koncem první poloviny 50. let jsme požadovali, že je nezbytně nutné poznat, jaká je a jak skutečně funguje socialistická ekonomika. Kornai má pravdu v tom, že normativní studie a modely příliš zdůrazňují "jak by to mělo být". (To nic nemění na skutečnosti, že Kornai vidí obraz poněkud tmavším než ve skutečnosti je.) Např. analytický výzkum praktické tvorby cen není zcela zbytečný, neboť něco v něm lze přece jen najít.

Bez popisných analytických modelů není možné vypracovat ani podložené normativní modely. Ačkoliv má každý autor právo zabývat se jen popisem a analýzou faktů, přece je předchozí tvrzení pravdivé i opačně; podložený popis a analýzu můžeme učelat až tehdy, disponujeme-li nějakým normativem. Neboť i prosté seznamování je chtě-nechtě stanoviskem, nebo tak vypadá. Mluvil jsem s mnoha čtenáři Kornaiovy knihy, kteří z ní vyčetli to, že autor považuje nedostatkovost za nezbytnou v socialistickém hospodářství. To pochopitelně kniha netvrdí. Ale protože neanalyzuje, zda tento jev

lze nebo nelze odstranit, vzbuzuje dojem - aspoň u části čtenářů - že autor považuje jev, jímž označuje název knihy, za nevyhnutelný znak socialismu. Autor na poslední stránce knihy sice říká, že popsany jev nepovažuje za neměnný. To však není víc než formulka na konci tragédie "Člověče bojuj a důvěřuj".

Ještě přesněji: Kornai se programově vyhýbá tomu, aby analyzované souvislosti hodnotil. Víme pochopitelně, že ve společenských vědách nelze vynášet jednoznačné soudy. Tento program však nemůže ani autor důsledně dodržet. Toto konstatování platí i pro základní kategorii. Kdyby autor neměl stanovisko, a v podstatě negativní stanovisko k věci, nenapsal by o ní výstižnou knihu. Jiná otázka je, zda odsouzení činíme explicitně nebo implicitně. Podle mého názoru je vždy plodnější první způsob. Dále: když je řeč o takových otázkách jako je např. plná zaměstnanost a nezaměstnanost vždy se vynoří odsuzující ekonom a člověk se sociálním cítěním. Není třeba proto Kornai soudit, ale naopak. Rád bych ovšem četl i v jiných zdánlivě "objektivních" souvislostech jeho stanovisko. A to i tehdy, když vyslovení soudu a naznačení směru změn lze obtížněji zdůvodnit, protože vyvolává z různých stran námitky, které lze většinou hůře vyvrátit než chladný popis faktů (nebo hypotéz týkajících se faktů).

Další problém souvisí s modelováním: Kornai je nejen modelující ekonom, ale zjevně usiluje o to, aby socialistický systém shrnul do jednotného konzistentního systému. To je otázka zaměření, lépe řečeno otázkou ekonomické školy. Je nesporné, že taková škola, která chce celé hospodářství zachytit v jednom modelu, má své oprávnění. Ale podle mého názoru mohou podobné snahy obsahovat i vážná rizika. Uveďme jen některá:

- Příliš velké místo mohou zaujmout formální (formalizované) stránky ekonomických vztahů oproti společenským souvislostem.

- Analýza může být vedena příliš kvantitativním, resp. spíše kvázikvantitativním směrem. (Mohu říci, že Kornai úspěšně usiluje o to, aby se tomuto nebezpečí vyhnul.)

- Elegance konstrukcí symetrií může mást. Musím zdůraznit, že Kornai se tomu vědomě vyhýbá, ale i on se stává zajatcem symetrie, když např. přijímá a uplatňuje tzv. spotřební rentu, nebo jak to

autor nazývá (kap. 17) teorii tvořenou na analogii výrobní renty.

- Logický charakter modelu usměrňující myšlení správným směrem může utrpět, zvláště tehdy, usiluje-li o vytvoření univerzálního ekonometrického modelu.

Myslím, že škola, která pracuje spíše jen s dílčími modely a neusiluje o jejich bezpodmínečné spojení, se může snadněji vyhnout těmto nebezpečím.

Konečně ještě o metodě uplatněné v knize. Jednoduše řečeno: tvrzení obsažená v knize jsou dvojího druhu: část z nich je vyvozena z výzkumu. Ta lze vyvracet jen tak, jestliže čtenář zpochybní celý průběh zkoumání a seřazená fakta a ukáže na důležité souvislosti, které z výzkumu vypadly, nebo objeví logické chyby.

Dalším typem tvrzení jsou hypotézy. Ty autor vždy jasně označí a jasně vyzve čtenáře: prosím zkontrolujte si hypotézu, lze ji verifikovat nebo odmítnout. Tím dává program sám sobě a jiným badatelům. Postup je korektní a užitečný. Mírně řečeno, u každého autora nenajdeme toto jasné oddělení. Ale psaní je těžkým řemeslem. Pohrál jsem si s myšlenkou: co by ukázal u čtenářů test? Kolik čtenářů chápe hypotézy jako výsledky podloženého výzkumu? Aby nedošlo k nedorozumění. Nejde o kritiku autorova postupu, ale spíš o konstatování pozitiv. Je to jen meditace o tom, kolik možností a nedorozumění existuje, na něž musíme při psaní myslet.

Na závěr opět konstatuji: " N e d o s t a t k o v o s t " má vysokou úroveň, je to významný intelektuální výkon. Autor se relevantními ekonomickými kategoriemi zabývá v relevantních souvislostech.

Kniha J. Kornaie tak posunuje - spolu s pozitivně i diskusně hodnocenými stránkami - naši ekonomickou vědu a doufám, že i naši socialistickou ekonomiku - dopředu. Doporučuji všem ekonomům, aby si tuto práci pečlivě prostudovali.

Róbert Hoch

PŘEHLED HLAVNÍCH SYMBOLŮ

Symbody reálných čísel jsou psány normálně, symbody vektorů zdvojenou kurzivou. Hvězdička (*) připojená k symbolu naznačuje normální hodnotu proměnné. Čepička (^) nad symbolem naznačuje horní mez.

Pokud se týž pojem vyskytuje v několika kapitolách knihy, je označován stejným symbolem. Pro tyto pojmy se využívá částí latinské a řecké abecedy, jejichž seznam je níže uveden. Ostatní latinská či řecká písmena znamenají v rozdílných kapitolách knihy taktéž rozdílné pojmy, ale jde tu jediné o ty pojmy, které se vyskytují výhradně v té jediné kapitole. I v takových případech jistý symbol označuje vždy tentýž pojem v rozsahu dané kapitoly.

Některé symbody uvedené na seznamu označují konkrétně definované pojmy. Jiných se používá k označení skupin pojmů. Tak například všechny druhy nedostatkivosti jsou označeny písmenem z . V jednotlivých kapitolách je jistá kategorie nedostatkivosti též definována konkrétním vymezením, ale pro libovolný druh ukazatele nedostatkivosti se vždy bude používat písmene z . (Třeba jako základní symbol, doplněný zvláštním označením, např. z_L je symbolem ukazatelů nedostatkivosti pracovní síly).

Výraz $x \geq 0$ znamená, že všechny složky vektoru x jsou ne-negativní. Význam výrazu $x \geq 0$ je ten, že všechny složky vektoru x jsou ne-negativní, ale nejméně jedna složka je pozitivní.

Budeme používat těchto zkrácených symbolů:

$$(x)_+ = \begin{cases} x, & \text{je-li } x \geq 0, \\ 0, & \text{je-li } x < 0, \end{cases}$$

a = koeficient vstupu,

c = náklady,

d = poptávka,

g = spotřeba,

p = cena,

P = cenový index,

q = volnost,

s = nabídka,

t = čas,

u = zásoby výstupu,

v = zásoby vstupu,

w = tření,

x = výroba,

y = obchod, obrat,

z = nedostatkovost,

β = stupeň měkkosti či tvrdosti rozpočtového omezení,

ζ = parametr tuhosti,

χ = stupeň využití kapacit,

μ = sklon k nucené substituci,

σ = parametr odporu,

τ = doba opoždění.

Překlad prací J.Kornaie není snadnou záležitostí. Právě naopak.

Autor je představitelem té ekonomické školy, která ve svých analýzách nepracuje empiricko-pozitivistickou metodou, ale soustřeďuje se na vysvětlování skutečností v jejích vnitřních souvislostech a vývojových tendencích.

Neklade si proto toliko otázku produkce a produktů, ale sleduje především p r o d u k o v á n í, nehledá pouhý popis ekonomického mechanismu, ale jeho fungování atd.

Čtenáři měli možnost v tomto směru již autora dostatečně poznat

z jeho prací publikovaných v našem bulletinu (Teorie nerovnováhy , Harmonický versus prudký růst , Anti - Equilibrium). Jestliže redakce přesto považuje u této knihy předeslat několik poznámek úvodem , je to proto , že tato práce se od dosavadních liší v těchto hlavních směrech:

- 1) Zobecnění v jednotlivých kapitolách se značně různí. Nalezneme zde analýzy zahrnující k a ž d o u ekonomiku , jinde socialistickou ekonomiku bez národnostního rozlišení a v neposlední řadě m a ě a r s k o u ekonomiku před i po r.1968. Tyto různé úrovně zobecnění však na překladatele kladou velké požadavky v oblasti terminologické přesnosti, jako např.:
 - firma , podnik , hospodářská organizace ;
 - kupující , prodávající , dodavatel , odběratel ;
 - práce , pracovní síla atd.Proto byl dle specifík jednotlivých kapitol použit adekvátní přepis , ale preferován (v duchu díla) vyšší stupeň generalizace.

- 2) Stejná nesnáž vznikala u pojmového aparátu tvořeného autorem (suction , pressure , slack , shortage apod.). J.Kornai některé dříve zavedené pojmy sám opustil , což je vždy v jednotlivých kapitolách zdůrazněno , některé redakce proti dřívějším překladům zpřesnila , ale vždy s přihlédnutím ke specifice kapitoly (např. tolerance , ale jinde hranice přípustnosti).

ÚVOD

1. 1. NÁČRT HLAVNÍ PROBLEMATIKY

Slovo "nedostatkovost", uvedené v titulu této knihy, je souhrnným názvem pro velikou skupinu jevů. Slyšíme-li toto slovo, přichází nám na mysl nedostatek spotřebního zboží nebo bytů; nebo v přesném smyslu toho slova stát ve frontě před pekařstvem nebo řeznictvím; může to být také pomyslné stání ve frontě, jako je čekání na zavedení telefonu či přijetí do nemocnice. Podobnými jevy ve výrobě jsou nedostatek pracovní síly, nedostatek materiálu, součástek nebo elektrického proudu.

K jevům právě vyjmenovaným se pochopitelně vztahuje řada jevů ekonomických: napětí na trhu investičního zboží, protože poptávka po něm je obvykle vyšší než nabídka; chronický schodek platební bilance a doprovodný nedostatek devíz.

V ekonomické vědě se používá k vysvětlení celé té skupiny jevů nebo alespoň některých jejích význačných rysů řady označení. Nejdůležitější jsou tato: "nedostatková ekonomika" (překlad německého výrazu "Mangelwirtschaft"); "trh prodávajícího"; "potlačená inflace"; "napjaté plánování"; "příliš náročné plánování"; "předehřívání ekonomiky". Autor této knihy zavádí dva další výrazy: "prudkost" ("rush") růstu a "sání" ("suction") na trhu. Tato označení nejsou všechna zcela totožná; nejsou to pouhá synonyma. Ale když je uvedeme pospolu, vyvolají u čtenáře zajisté některé asociace.

V této kapitole se nesnažím definovat pojem "nedostatkovosti" zcela přesně. Doufám, že dostatečnou představu o předmětu knihy poskytnou nejdříve příklady a potom odvolávky na mnoho druhů označení používaných v literatuře.

Snad není zapotřebí, abychom prodlévali dlouho u d ů l e ž i -
t o s t i jevu nedostatkovosti. Může vykonávat vliv na všední
život lidí stovkami různých způsobů. Nedostatky mohou narušit
nákupní plány spotřebitele a často působí potíže v nabídce
spotřebního zboží. Čekáním v lékařově ambulanci nebo v obchodě
se ztrácí mnoho času. Není přeháněním, tvrdíme-li, že nedosta-
tek bytů může podstatným způsobem ovlivnit rodinný život nebo
že omezení při vstupu do vyššího vzdělávání mohou mít vážné
důsledky pro budoucnost mladého muže na začátku jeho kariéry.
A pochopitelně, že důsledky nedostatkovosti nepociťujeme jen
jako spotřebitelé, nýbrž i jako výrobci. Ředitel, mistr i děl-
ník se opětovně setkávají s potížemi, způsobenými nedostatkem
materiálu nebo pracovní síly, včetně stresu, který je doprová-
zí. V konečné analýze ovlivňuje nedostatkovost lidské vztahy:
vztahy spotřebitele a výrobce, prodávajícího a kupujícího, oso-
by, jež rozhoduje o dávkách a osob, které dávky dostávají.

Nedostatkovost - buď jako příčina jiných jevů, nebo jako
jejich důsledek - je spojena s ostatními složkami hospodářské-
ho života miliónem spojení: s cenami i mzdami, s plánováním a
trhem, s fiskální a měnovou politikou, se hmotnými i morálními
stimuly.

Ač ekonomové již dlouho uznávají důležitost nedostatkovos-
ti, o níž se pojednává v tisících knih a studií, nevím o kni-
ze, která by za svůj předmět měla výhradně uvedený jev. Toto
dílo je prvním pokusem o komplexní přehled ekonomické proble-
matiky nedostatkovosti.

Některé z jevů nedostatkovosti se mohou projevit v libo-
volném systému. Řada z nich není neznáma ve vyvinutých kapita-
listických zemích, zejména v období konjunktury a války. V sou-
časnosti se v řadě kapitalistických zemí stává napjetějším ne-
dostatek energie. Podobné potíže se očekávají i v budoucnosti.
Jevy nedostatkovosti se v různých formách projevují i v nesoc-
ialistických rozvojových zemích. V této knize se však těmito
zeměmi nezabývám: moje studie se soustřeďuje na s o c i a -
l i s t i c k é ekonomické systémy.

Chtěl bych zdůraznit, že moje kniha není zaměřena na vypracování o b e c n é teorie socialistické ekonomiky; vybírám ty verze socialistické ekonomiky, které byly zavedeny ve Východní Evropě. Do úvahy беру hlavně malé východoevropské země. I když se podobají sovětské ekonomice, vykazuje tato poslední zvláštní rysy, vysvětlitelné obrovským rozsahem Sovětského svazu. Těmito zvláštními rysy se moje kniha nezabývá. Ze zkoumání je vypuštěna i Jugoslávie, protože její systém se podstatně liší od soustav ostatních východoevropských zemí. Nemám dostatečující znalosti o socialistických zemích v Asii, Africe a Latinské Americe. Nemohu zaujmout stanovisko k tomu, zda se tam projevují jevy podobné těm, jež existují v zemích Východní Evropy.

Pro specialistu, jenž je dobře obeznámen s východoevropskými zeměmi, bude zřejmé, že knihu psal m a ě r s k ý autor, inspirovaný zkušenostmi získanými v Maďarsku. I když to pochopitelně nepopírám, snažím se o více než výzkum výhradně pro Maďarsko. "Socialistická ekonomika", o níž se pojednává v knize, je stylizovaným modelem abstrahovaným od existujících maďarských, polských či bulharských zvláštností. Jestliže na jedné straně zdůrazňuji abstraktní povahu modelu, musím na druhé straně dodat, že má popisovat několik rysů historicky vyvinutých a e x i s t u j í c í h východoevropských systémů v obecné formě. Nezabývám se hypotetickými socialistickými systémy ani problémem, jak by socialistická ekonomika vypadala, kdyby fungovala jinak, než jak tomu skutečně je.

Jestliže v následujícím se v knize používá výrazu "socialistická ekonomika" bez nějakého rozlišovacího přívlastku, je nutno jej vždy vykládat v uvedeném o m e z e n é m smyslu: jedná se vždy o abstraktní model ekonomik, které skutečně fungují ve Východní Evropě (s výjimkou Jugoslávie).

I když jsme takto zúžili oblast svého zkoumání, je nutno ještě provést další rozlišení. Ve Východní Evropě došlo a dále dochází ke hlubokým změnám v institucích i systémech řízení socialistické ekonomiky. Tato tendence se se zvláštní výrazností

projevuje v Maďarsku: od reformy r. 1968 se zvýšila nezávislost podniků, byly zrušeny plánovací direktivy pro běžnou výrobu a úloha trhů se zvýšila. Na některých místech další analýzy bude specifikováno, zda se týkají t r a d i č n í h o systému řízení socialistické ekonomiky anebo p o r e f o r m n í h o systému. Kniha se povětšinou zabývá tím prvním a nepodává podrobný popis situace, jež vznikla po reformě. Pokud se však uvádí situace po reformě, je to vždy s ohledem na maďarské zkušenosti do r. 1978.

Může se stát, že jistá z mých tvrzení platí i v širší oblasti a že je možno jich použít i pro nesocialistické systémy. Na několika místech se zmiňuji, i když stručně, o některém z rysů kapitalistické ekonomiky, hlavně kvůli porovnání. Metodologie, formální vyjádření a některé náměty o pozorování a měření se taktéž mohou ukázat užitečnými i pro zkoumání takových systémů, které nejsou charakterizovány nedostatkovostí, nýbrž jejím opakem: nezaměstnaností a nedostatečným využitím zdrojů.¹⁾ Dojdu-li k takovým výsledkům, směřujícím za hranice studia socialistické ekonomiky, budu se na ně dívat jako na dodatek. Bezprostřední cíl mého snažení je však daleko skromnější. Chtěl bych osvětlit jev nedostatkovosti v socialistické ekonomice (především v maďarské ekonomice), jeho příčiny i následky.

1) Různé kapitoly, a dokonce i uvnitř jedné kapitoly různé oddíly se mohou navzájem lišit co do stupně generalizace. V knize je několik zcela obecných analýz zahrnujících k a ž d o u ekonomiku. Jinde máme na mysli abstraktní model v ý c h o d o e v r o p s k é s o c i a l i s t i c k é ekonomiky bez historického nebo národního rozlišení. Na jiných místech mluvíme zase výhradně o t r a d i č n í m stavu jak byl před reformou, nebo jen o p o r e f o r m n í m stavu, posledníší pravděpodobně na základě maďarské zkušenosti.

Tento vzestup a sestup do vyšších či nižších úrovní zobecnění je nevyhnutelný. Snažíme se to čtenáři usnadnit tím, že ho vždy upozorňujeme na oblast, kterou jednotlivá analýza pokrývá.

Projde-li si někdo obsahem knihy, může se domnívat, že v ruce drží komplexní příručku socialistické ekonomiky. Je to proto, že zahrneme skoro všechny důležité kapitoly ekonomie: mikroekonomii i makroekonomii; krátkodobé i dlouhodobé rozhodování; poptávku, nabídku, ceny, mzdy, zaměstnanost i úlohu peněz; domácnosti i podniky. To je pravda - ale v ý h r a d n ě z h l e d i s k a n e d o s t a t k o v o s t i . Tak například při výkladu o cenách nepodává kniha obecnou teorii cen ani komplexní empirický popis skutečné dynamiky cen, ale říká o cenách jen tolik, kolik je toho těsně spojeno s problematikou nedostatkovosti. Stejným způsobem se bude postupovat i pokud jde o ostatní otázky.

Uvedené mohu ilustrovat tímto příkladem. Představme si knihu o tisíci stranách, zabývající se nedostatkovostí tak, jak se projevuje ve všech druzích ekonomických systémech. Představme si další knihu, o rozsahu řekněme dvou tisíc stran, která vysvětluje všechny základní problémy socialistické ekonomiky. Tato studie obsahuje těch šest set stran, které jsou společné knihám o jednom i dvou tisících stran. Znamená to, že předmětem našeho zkoumání je přesah nebo společná část dvou velkých problémových souborů ("obecná ekonomie nedostatkovosti" a "ekonomie socialismu"). Žádám čtenáře, aby - ať už s těmito šesti sty stranami souhlasí nebo nikoliv - nevyžadoval těch dva tisíce čtyři sta stran, o nichž tato kniha nehodlá nijak uvažovat.

Jedním ze základních problémů kapitalistické ekonomiky je docílit plné zaměstnanosti. Ve velké krizi r. 1929 se tato otázka stala krajně naléhavou. Proto ekonomové zkoumající kapitalistickou ekonomiku m u s e l i nutně zaměřit svoji pozornost k nezaměstnanosti a nedostatečnému využívání zdrojů. Ať již příspěvky několika vynikajících vědců, jako Keynes a před ním švédská škola a Kalecki, byly sebevětší, stal se tento předmět středem pozornosti hlavně pod tlakem společenských problémů. I když v letech po druhé světové válce se mnohým zdálo, že kapitalismus konečně tuto potíž překonal, stala se znova naléhavou a proto též znova ústředním předmětem ekonomie zkoumající kapitalismus. Problém socialistické ekonomiky - pokud v této

kapitole smím tu věc podat v přehnaně zjednodušené formě - spočívá v právě opačném znaménku. To znamená místo nízkého využití "přehráti"; místo poměrně nízké úrovně agregátní poptávky její poměrně vysoká úroveň; místo nezaměstnanosti nedostatek pracovních sil atd. Nedostatkovost hraje pro pochopení mnoha problémů socialistické ekonomiky podobnou ústřední úlohu, jakou při zkoumání kapitalismu hraje analýza nezaměstnanosti. Právě nynější reálné problémy socialistické společnosti nutí ty, kdo zkoumají socialistickou ekonomiku, aby rozpracovali teorii zaměřenou na vysvětlení uvedené skupiny jevů.

1.2. POPIS, METODOLOGIE, VYSVĚTLENÍ

Za svůj první úkol považují popis jevů samotných. Ti, kdo symptomy nedostatkovosti pocítují přímo a každodenně, mohou některý z jejích aspektů příliš zjednodušit. A ti, kdo žijí v jiném společenském systému a přistupují k problematice zvenčí, např. spoléhající na povrchní "svědectví turistů" nebo na to, že v objemné západní příručce si přečtou krátkou kapitolu o socialismu, mají obvykle na mysli předpojaté stereotypy. Moje nabídka zní na rozmanitější a úplný popis, který nahradí tyto špatné a zjednodušené vzory.

K tomu je zapotřebí dostačujícího aparátu. Základním předmětem knihy je nedostatkovost a blízkým druhotným předmětem, téměř stejně významným, je teorie ekonomických systémů a teorie ekonomického řízení. Které jsou to modely, ať matematicky formalizované, vizuální nebo verbální, jimiž se mají popsat mechanismus řízení, signální systém a pravidla chování různých systémů? Které jsou proměnné a konstantní charakteristiky systému; jaké jsou k dispozici možnosti pozorování a měření? Do oblasti "metodologie patří velký počet předmětů a

bylo by lehčí diskutovat o nich se čtenářem p o t é ,
kdy si knihu přečetl než nyní, když se ještě neseznámil s kon-
cepčním aparátem.

Zde bych rád vložil osobní poznámku. Značně mne zneklid-
nilo, když jsem zjistil, že některé z jevů, s nimiž jsem se
setkal v průběhu analýzy nedostatkovosti, není možno pomocí
obvyklých nástrojů dostatečně popsat. Tento zápas mezi skuteč-
ností a popisným aparátem je příčinou toho, že v knize je nez-
bytně značný podíl diskuse o metodologii.

Popis jevů a vypracování metodologie, kterých se má použít
pro popis a analýzu, jsou ovšem pouze prvním krokem. Hlubší vrst-
vou zkoumání je vypracování v y s v ě t l o v a c í t e o -
r i e . Jaké jsou vzájemné vztahy odděleně popsaných jevů ne-
dostatkovosti? Objevují se pospolu náhodou nebo jsou neodděli-
itelné? Jsou náhodnými událostmi nebo se za jejich náhodnými vý-
kyvy skrývá pravidelnost? V rámci teoretického objasnění je
nutno jasně říci: co je výsledkem běžné h o s p o d á ř s k é
p o l i t i k y ; co pochází od s o c i a l i s t i c k é -
h o e k o n o m i c k é h o s y s t é m u a jeho různých
konkrétních verzí, a nakonec, které jevy se nacházejí v k a ž -
d é m s y s t é m u ? Příčinná analýza se bude před čtená-
řem rozvíjet postupně, jeden krok za druhým.

K tomu ale musím dodat: odhalování p ř í č i n nedo-
statkovosti není výhradním účelem této knihy. Neméně důležité
je, abychom hledali odpověď na otázku, jak nedostatkovost
o v l i v ň u j e systém. Jak ekonomika funguje při chronické
nedostatkovosti?

Některé myšlenky, rozebírané v mé knize, byly již předmě-
tem diskuse v literatuře nebo "ústně": v rozhovorech ekonomů
a manažerů. Mým základním cílem bylo i n t e g r o v a t
zlomky myšlení týkajícího se nedostatkovosti. A zatím, co jsem
se snažil o takovou syntézu, musel jsem dělat kompromisy co se
týče zpracování podrobností. Dovolte, abych uvedl, aspoň abych
ujistil sám sebe, slova velkého maďarského pisatele a myslitele
László Németha:

"Jsou dvě představy o vědě: může to být budova, kterou je nutno skládat jednu cihlu za druhou, a kde každá cihla má svoji cenu, pokud se tam hodí; nebo to může být velké vysvětlování života a světa, odpověď na nějaký úzkostný problém vracející se v každé generaci, pro nějž se hledá plná "obnova důvěry", založená na existující zásobě vědění ... Žádné cihly ještě nepostavily dům; než cihly započnou svoji cestu k domu, dům zde ve skutečnosti již musí existovat; dílčí práce mohou vystavět leda hromadu kamení, pokud jim nepředchází projekt, zamýšlený dům, dům sám o sobě."

Cítil jsem, že je nutno podniknout pokus o vypracování projektu "domu": teorie vysvětlující nedostatkovost, dokonce i když "cihly" (dostatek empirických pozorování a jejich důkladná matematicko-statistická analýza; obecný formální aparát atd.) nejsou dosud všechny vyrobeny. Stojí za to snášet ztrátu vypracování a zralosti podrobností záměnou za zisk, který může přinést k o m p l e x n í povaha řetězu myšlení.

Zbytek této kapitoly vyjmenuje jednotlivě chybějící "cihly"; podle úsudku autora nejcharakterističtější omezení a slabiny knihy. Nečiním tak proto, abych budoucí kritiky odzbrojil takovým "seznamem nedostatků", nýbrž především proto, že čtenář má být řádně informován.

1. 3. TEORIE A FORMALIZACE

Hodlám zpracovat t e o r i i jevu nedostatkovosti existujícího v socialistické ekonomice. Zaslouží si to ale názvu "teorie"?

Mezi ekonomy jsou rozšířeny dvě definice "teorie". Podle jedné je teorie obecným popisem vzájemných závislostí a pravidelností skupiny a jevů a vysvětlení jejich příčin. Druhá definice rezervuje výraz "teorie" pro přísně formalizovaná a matematicky prokázaná tvrzení. Osobně přijímám prvou definici a

proto si tato kniha činí nárok být teorií. Pochopitelně je možno diskutovat o tom, zda jako teorie je platná. Je možno ji ověřovat nebo odmítat jak logicky, tak i empiricky. Sama snaha se ale nedá popřít: záměrem knihy je popsat vzájemné závislosti v oblasti jevů nedostatkovosti, analyzovat jejich pravidelnosti a nalézat jejich příčiny.

Existují ekonomové, kteří pokládají za ctnost své práce, není-li jejich řetěz myšlenek formalizován. Já to nepovažuji za ctnost, nýbrž za slabinu. Je pravda, že jisté jevy, rozebírané v této knize, byly již popsány pomocí formalizovaných modelů. Mohu se odvolat na několik vlastních prací nebo na další práce, provedené se spoluautory, nebo na studie mých kolegů v Budapešti a ve Štokholmu.²⁾ Mohu se též odvolat na výsledky podobných intelektuálních tendencí. Ale každý model, na který je možno se s ohledem na předmět odvolat, je jednostranný a dílčí. Neexistuje jednotný a syntetický formalizovaný model celé teorie. Různé dílčí modely, i když nejsou navzájem rozporné nebo neslučitelné, byly konstruovány za použití různých druhů formalizace. Jejich formální syntézy nebylo dosud dosaženo.

Jistě to odradí některé čtenáře, kteří mohou mít pocit, že správnější by bylo pokračovat ve výzkumu až do chvíle, kdy dosáhne konečné a uzavřené matematické formy. Pokud jde o mne, nepovažuji za povinné čekat na vyšší stupeň zralosti. Věřím, že myšlenky, pokud jsou vůbec správné, jsou schopny poskytnout ve své nynější volné formě cestu k přísnější formulaci v pozdějším období. Tento pořádek posloupnosti je možno ilustrovat celou řadou příkladů z historie ekonomického myšlení.

-
- 2) Tato kniha a svazek studií od Kornaie-Martose (1979a,b) jsou "spojenými výsledky" stejně zaměřeného výzkumu. Studie pojednávají o teorii "kvantitativních" přizpůsobení, k nimž dochází bez pomoci cenových signálů, pomocí matematických modelů. Čtenář může skutečně získat plný obraz o naší práci, seznámí-li se s oběma pracemi.

A protože takový je nynější stav formalizace teorie, pokusil jsem se v této knize předložit spíše méně než více. Hlavní část knihy je v podstatě verbální povahy. Na několika místech se předkládají čísla a schémata, aby se vysvětlení usnadnilo. I jinde se předkládají formule, i když spíše pro účely objasnění. Mohou se použít za stručný výraz vzájemného vztahu nebo složitějšího řetězu představ. Nebo mohou pomáhat při vysvětlování definice či problému měření. S těmito formulami jsou spojena i slovní vysvětlení. Mým cílem bylo zpřístupnit kapitoly 2 - 22 (nebo aspoň většinu z nich) bez potíží i pro nematematického ekonoma. V knize je více než jedna formule, kterou by bylo možno snadno předložit stručnější formou pro čtenáře erudovaného v matematice. Ale přesto jsme zvolili podrobnější formu, protože nám lépe pomáhá navázat verbální ekonomickou interpretaci na každý jednotlivý výraz formule.

Kapitoly 7 a 8 tuto mez překračují při vysvětlování několika představ pomocí matematických modelů. I tům jsem se snažil propůjčit co nejprostší možnou formu, tak, aby je bez potíží mohl sledovat i čtenář méně zkušený v matematické ekonomii. Podrobný popis modelů a matematické důkazy tvrzení lze najít buď v literatuře, na niž se odvolávají příslušné kapitoly, nebo v matematických přílohách ke konci knihy, které byly napsány pro čtenáře-matematického ekonoma. ³⁾

Na několika místech se odvolávám na maďarské i zahraniční výzkumné práce, jejichž formalismus lze využít ke zkoumání jevů spojených s nedostatkovostí. Takovým způsobem může knihu využít jako "anotované bibliografie" student i výzkumný pracovník v oboru matematické ekonomiky.

3) Spoluauctory matematických příloh jsou Jörgen W. Weibull a András Simonovits.

1. 4. EMPIRICKÉ DŮKAZY

Chtěl bych, aby kniha byla "cítit životem" a přeji si, aby všichni ti, kdo znají popsané jevy z vlastní zkušenosti, měli pocit, že moje tvrzení jsou pravdivá. Zároveň musím přiznat, že většinu tvrzení této knihy nejsem schopen jednoznačně ověřit pomocí údajů, které jsou k dispozici.

Moje kniha se obvykle dostane až tak daleko, že naznačuje proměnné, parametry a ukazatele, o nichž je možno říci - spolehneme-li se na logickou argumentaci - že se dají pozorovat a měřit, ale většina z nich nebyla ekonomickou statistikou podchycena. A tam, kde k nějakému měření došlo, nebyly matematicko-statistické a ekonometrické analýzy dosud provedeny příliš důkladně.

Se závistí se dívám na ty svoje kolegy, kteří mohou podepřít svoje tvrzení množstvím údajů a ověřit svoje hypotézy ekonometrickými testy. Například diskuse o inflaci, probíhající mezi západními ekonomy, má obrovské statistické a ekonometrické pozadí. Údajové pozadí k předmětům mého výzkumu a úroveň matematicko-statistické analýzy pozorování je neporovnatelně nižší.

Co jsem řekl o formalizaci mohu nyní říci i o údajích a ekonometrické analýze: cítil jsem, že by nebylo správné čekat. Dějiny ekonomického výzkumu a statistiky ukazují, že pořadí následnosti bývá takové: nejdříve se formuluje ekonomický dohad, který je následován pozorováním, sběrem údajů a matematicko-statistickou analýzou, která dohad podporuje nebo opravuje.

Musel jsem se povětšinou spokojit pouhou formulací empiricky testovatelných hypotéz místo empiricky ověřených hypotéz. Ověření každé z hypotéz daleko přesahuje síly jediného výzkumného pracovníka. Je možné, že jiní na mém místě by se byli spokojili formulací hypotéz

k jedné nebo dvěma otázkám, které by byli testovali s krajní důkladností. Cíl, který jsem si předsevzal, byl ale zároveň menší i větší. Pokusil jsem se analyzovat nedostatkovost v množství různých vzájemných vztahů, abych nakonec mohl dojít k obecné teoretické analýze. V průběhu toho postupu docházíme k velikému počtu tvrzení, i když povětšinou jen ve zkusmé, hypotetické formulaci.

V každém případě jsem při vlastním zkoumání trval na tom, abych navrhoval hypotézy, o nichž je možno říci: jsou empiricky testovatelné. A pokud možno zároveň jsem se pokoušel naznačit cesty, kterými by se testování mělo provést.

1. 5. PRAMENY, LITERÁRNÍ POZADÍ

Kniha obsahuje značně širokou oblast problému, a každý z nich má ohromnou literaturu. Netvrdím, že znám více než malý zlomek této literatury, i když jsem se jí snažil obsáhnout pokud možno nejvíce. Snaž bude užitečné, abych učinil několik předběžných poznámek o zásadách použitých odvolání a pramenů.

(1) Nejsem schopen přidržet se jinak schválené a obecně očekávané tradice, podle které rozbor otázky je doprovázen úplným přehledem celé historie dané teorie. Protože moje kniha se dotýká takřka každé kapitoly ekonomické teorie, i když jen z hlediska jediného předmětu, vydal by pořádný přehled dějin teorie sám o sobě celou knihu. Tento nedostatek se pokouším trochu zmírnit poukazem na souhrnná díla, příručky a celkové přehledy, abych tak čtenáři usnadnil jejich prostudování.

(2) Víím-li přesně odkud nějaké tvrzení pochází, odvolávám se na to. Existuje ale mnoho myšlenek, u nichž nevím, komu náleží priorita; a nemožu začít pátrání, abych vyjasnil původ myšlenky.

(3) Pověětšině se odvolávám na taková díla, která podporují nebo doplňují to, co chci říci. S několika výjimkami nezačínám polemiku s jinými autory. Důraz kladu na pozitivní výklad svých myšlenek. Pojednat o tom, nakolik se to shoduje s názorem jiných, nebo se od něho liší, bude věcí dalších prací.

(4) Literatura socialistických zemí je zastoupena skoro výhradně maďarskými autory. Nebyl jsem tak omezen pouze jazykovým problémem, protože některá díla, napsaná v ostatních socialistických zemích, jsou k dispozici v řečech, kterým rozumím. Z domácí zkušenosti jsem se ale naučil, že článek či knihu je možno plně zhodnotit jen tehdy, když máme "vnitřní znalosti" o sporech, za kterých se objevuje, a - což je ještě důležitější - když máme "vnitřní znalosti" o ekonomické realitě, jež se v těch sporech zrcadlí. Nechtěl bych vybírat nějaké dílo "z vnějšku", které se mi dostalo do rukou náhodou, s téměř nevyhnutelnou náhodností. Doufám, že moje kniha se dostane do rukou ekonomů ostatních socialistických zemí a ti si potom musejí udělat názor o tom, zda moje tvrzení platí i pro jejich ekonomiku.

(5) Moje kniha byla sepsána především pro čtenáře, který se dobře vyzná v teorii. Předpokládám jistou znalost Marxe i Keynese, sporu mezi keynesiánci a anti-keynesiánci i jisté znalosti z neoklasické teorie.

(6) Korekci rukopisu jsem dokončil na podzim r. 1978; studoval jsem tedy literaturu až do toho data. To, že mezi odvolávkami je několik prací uveřejněných v r. 1979 znamená, že jsem četl jejich rukopis v r. 1978.

Zatímco moje kniha se opírá povětšinou o tištěnou literaturu, považují za zdroj téměř stejné hodnoty profesionální "veřejné mínění" maďarských ekonomů a manažerů. Toto veřejné mínění mne ovlivnilo několika způsoby. Někdy mne inspirovala skutečná o t á z k a , vznesená v debatách; jindy mne přesvědčila o d p o v ě ě jedné ze stran. Při několika příležitostech jsem odpověď považoval za konečnou; jindy jsem ji považoval za dohad, zaměřený správným směrem, který jsem se snažil formulovat jasněji, tj. vyjádřit ji teoretickým jazykem.

Proto v knize je možno najít řadu tvrzení, na něž moji kolegové budou reagovat: "To není nic nového; to jsme věděli předtím". I když snad se najdou takoví, kteří to budou říkat ironicky, rád to přijmu. To je přesně jeden z mých cílů: vyjádřit ty myšlenky, které napadly již mnohé jiné - takové myšlenky, které visí "ve vzduchu". A udělat to takovým způsobem, aby se skládaly do logicky koherentního systému, tj. provést syntézu.

Napsání této knihy předcházela celá léta nespočetných diskusí. Na tomto místě uvedu jen několik z těch, jejichž informace, analýzy nebo dotazování mne značně ovlivnily. Z představitelů maďarského hospodářského života uvedu zástupce vedoucího odboru Jánose Árvaye (Ústřední úřad statistický), vedoucího odboru Tamáse Bácskaie (Maďarská národní banka), zástupce vedoucího odboru Ákose Balassu (Národní plánovací úřad), zástupce generálního ředitele A.Deákovou (Státní banka pro rozvoj), místopředsedu Józsefa Drecina (Národní plánovací úřad), ministra Lájose Faluvégiho (Ministerstvo financí), státního sekretáře Istvána Hetényiho (Národní plánovací úřad), a generálního ředitele László Szabóa (Národní ústav pro výzkum trhu). Víím, že mnoho hodin, které se mnou strávili uvedení hospodářští vedoucí jakož i mnoho dalších zde neuvedených pracovníků, poskytlo mi neocenitelnou pomoc při poznávání maďarského hospodářského života. Kromě představitelů a manažerů hospodářství jsem též hodně vděčen vědeckým pracovníkům za diskuse a debaty, které jsem s nimi mohl absolvovat. Především bych se chtěl zmínit o těch, s nimiž jsem celá léta prováděl společné výzkumné práce v Ekonomickém ústavu Maďarské akademie věd; jsou to: Katalin Farkasová, Zsuzsa Kapitányová, Mária Lacková, Béla Martos, András Simonovits a Judit Szabóová. Kdykoli jsem se k nim obrátil o radu nebo skutečnou spolupráci ve výzkumu, vždy jsem mohl počítat s jejich ochotou pomoci. Zejména si hodnotím cenné podpory, které se mi dostalo formou informací, námětů a kritických poznámek od těchto pracovníků: Tamás Bauer, András Bródy, András Nagy, Tamás Nagy, Rezső Myers, Judit Timlerová, Attila K. Soós, Ágnes Ungvárszkyová,

(Ekonomický ústav Maďarské akademie věd), Zsuzsa Dánielová (Plánovací ústav, Národní plánovací úřad), János Gács, Mihály Laki, Márton Tardos (Ústav pro výzkum trhu) a Attila Chikán, Miklós Riesz, János Timár (Ekonomická univerzita Karla Marxe).

Mnozí z těch uvedených nahoře - manažeři i vědeckovýzkumní pracovníci - četli první verzi rukopisu. Dostal jsem od nich nespočet hodnotných poznámek a rad, které jsem se snažil využít při konečné formulaci textu. Chtěl bych při této příležitosti jim vzdát díky za jejich pomoc.

Jak ukazuje sama délka jmenného seznamu pokouším se tu vyjádřit skutečně širokou oblast profesionálního "veřejného mínění". Ovšem i když zdůrazňuji, jak jsem zavázán, musím zároveň vyjasnit, že nesporně mnoho z pracovníků uvedených na mém seznamu se dívá na věc jinak než já. Jedině autor musí na sebe vzít odpovědnost za myšlenkový sled knihy, za možné chyby a omyly. Pokud jde o literární zdroje, chtěl bych uvést, že tuto knihu považuji za přímé pokračování svých dřívějších prací: Overcentralization, Anti-Equilibrium, Rush versus Harmonic Growth. ⁴⁾ V té souvislosti stálo přede mnou při psaní této knihy následující dilema.

Na jedné straně musím čtenáře informovat o vztahu této knihy k dřívějším. Na druhé straně jako čtenář pociťuji odpor k autorům, kteří stále citují sami sebe a nechtěl jsem se dopustit stejné chyby. Nakonec jsem volil kompromis. Odvolávám se na svoje dřívější díla podrobněji na takových místech, kde můj současný názor se liší od dřívějšího. (Viz kapitoly 5, 7, 8 a 21). Na některých místech se stručně odvolám na některou

4) Viz Kornai (1957, 1959, 1971a,b, 1972a,b).

Tuto knihu předcházelo několik dílčích studií. (Viz Kornai, 1974, 1975b, 1976a a 1976b jakož i díla citovaná v poznámce 10, kapitola 7.)

z mých dřívějších publikací, pokud v nich obsažený empirický popis doplňuje a podporuje to, co chci říci nyní. Při takových příležitostech chci odvolávky použít k tomu, abych se neopakoval. Nepoužívám však odvolávky tam, kde tato kniha využívá a dále rozvíjí teoretické a metodologické myšlenky vyložené v dřívějších dílech, především v knize *Ant i - E q u i - l i b r i u m*. Čtenář může být jist - bez důkazu konkrétních odvolávek - že Teorie nedostatkové ekonomiky je v mnoha směrech příbuzná s *Ant i - E q u i l i b r i e m* a že se pokouší splnit řadu výzkumných úkolů naznačených v dřívější knize.

1. 6. NĚKOLIK DALŠÍCH VYMEZENÍ

Až dosud jsem vymezil předmět knihy z několika hledisek; natolik, že může vzniknout dokonce otázka, zda nazývat ji Teorií nedostatkové ekonomiky není přehnané. Mohu též, pokud jde o titul, počítat s větší shovívavostí, jestliže úvod otevřeně odhalí meze této práce. V dalším krátce podávám přehled předmětů z této knihy vyloučených, o nichž dosud nepadla zmínka.

(1) Kniha je formulována tak, že i pro zahraničního čtenáře by mělo být možné ji sledovat. Je to logickým důsledkem předběžných poznámek zmíněných v předmluvě: kniha vyrostla z řady přednášek vyslovených před zahraničními posluchači. Proto v některých místech je nutno předkládat takové informace, jež pro maďarského čtenáře by byly zbytečné. A další doplňkové čtení budou potřebovat ti, kdo chtějí získat důkladnou znalost *h i s t o r i c k é h o* , *s p o l e č e n - s k é h o* a *i n s t i t u c i o n á l n í h o* pozadí těchto problémů. Na štěstí je k dispozici bohatá literatura,

mnoho z ní uveřejněno v cizích řečech. 5)

(2) Na radě úseků se dotknu p o l i t i c k é h o aspektu problematiky. Nepovažuji ale za část předmětu knihy, abych podrobně analyzoval vztah mezi politikou a ekonomikou nebo úlohu strany a jiných politických autorit v řízení hospodářství.

(3) Kniha se poměrně málo zabývá p l á n o v á n í m . V té oblasti je též k dispozici hojná literatura. 6)

Je dobře známou skutečností, že v socialistické ekonomice hrají důležitou úlohu v e r t i k á l n í vztahy mezi orgány řízení na ústřední, střední a nižší úrovni a podniky a rozpočtovými organizacemi. Kniha se zabývá jimi na několika místech, např. kapitoly 3, 5, 9, 13 a 22. Kromě toho ale poskytuje širší pole zkoumání h o r i z o n t á l n í c h vztahů mezi hospodářskými organizacemi a domácnostmi, už z toho důvodu, že o těchto druhých se v literatuře pojednává v menší šíři.

5) Z literatury pojednávající o m a ě a r s k é h o s p o - d á ř s k é p o l i t i c e nedávné minulosti uvedme tato díla: Berend (1974), Drecin-Hétényi (1970), Friss (1976a), Friss (1967b), Hétényi (1976), Jánossy (1969, 1970), Myers (1978) a M. Timár (1975a,b).

Z literatury pojednávající o m a ě a r s k é r e - f o r m ě h o s p o d á ř s k é h o ř í z e n í jsou uvedena tato díla: Bálint (1970), Csikós-Nagy (1978a,b), Friss (1971), Gadó (1972, 1976a,b), Myers (1969a,b), Péter (1956), K. Szabó (1964, 1975) a Tardos (1975a,b).

6) Z nejnovějších prací viz Augusztinovicsová (1979) a A. Balassa (1979). K tomu, že o plánování se pojednává relativně stručně, byl jsem též přiveden skutečností, že ve svých knihách Kornai (1957, 1959, 1973, 1975a) jsem se tím předmětem zabýval podrobně. Jak jsem již řekl, snažil jsem se opakovat ze svých minulých prací co nejméně.

Přehledy o mezinárodních zkušenostech týkajících se matematického plánování podávají Johansen (1977) a Blitzer-Clark-Taylor (1975).

(4) Neanalyzujeme organizaci výroby a obchodu. Tak kromě jiného pomíjí diskuse takové otázky jako jaká struktura (monopol, oligopol, nedokonalá soutěž) převažuje na různých trzích; jakého stupně koncentrace dosáhla výroba a obchod; a jak to vše ovlivňuje jev nedostatkovosti.

(5) K několika otázkám přistupuje kniha z makroekonomického hlediska. (Viz například kapitoly 9, 11, 12, 16, 19 a 21). Ale větší část knihy má mikroeconomický charakter. Jejím hlavním úkolem je osvětlit mikrozáklady makroprocesů.

(6) Na několika místech, například v kapitolách 9, 10 a 11, analyzujeme dlouhodobé procesy v hospodářství. Ale kniha soustřeďuje svoji pozornost povětšinou na krátkodobé přizpůsobení. Za dané považuje zdroje, instituce, organizační formy a řídicí mechanismy systému, a zároveň s nimi i navyklé normy chování a charakteristické reakce rozhodujících orgánů bere jako dané. Otázka je v tomto: jak funguje hospodářství v určité situaci?

(7) Zahraníční obchod zanedbávám obecně. Připomínají se jen sporadicky, bez nároků na úplnost, vnější ekonomické vztahy.

(8) Nediskutuji o zvláštní problematice zemědělství.

(9) Mluvíme-li o hospodářských organizacích, máme na mysli takřka výhradně státní podniky. Nediskutujeme o zvláštních problémech družstev. Na několika místech knihy (například kapitoly 11, 16, 17 a 19) se pouze dotkneme oblastí, které se říká "druhá ekonomika" nebo "neformální odvětví".⁷⁾ Sem patří rozličné a rozdílné činnosti od průmyslových a obchodních soukromých podniků pracujících s úředním povolením přes "šedý" a "černý" trh až po různé pololegální a nelegální služby.

⁷⁾ V této problémové oblasti je k dispozici pouze několik maďarských studií. Cennou analýzu je možno najít v článku od A. Hegedüse-Márkuse (1974) a Gábora (1979) a ve stati od Gábora-Galasino (1978).

Jedním z důvodů omezení v oddílu 2.9 je autorova nepříslušnost. Druhým důvodem je to, že předmět knihy má prostě mnoho rozměrů a její objem je omezen, i když nakonec se rozrostl do značné šířky. Je nutné, abychom vynechali několik předmětů, jakkoli samy o sobě mohou být důležité a zajímavé.

(10) Na konci vymezení předmětu je nutno objasnit ještě jeden bod. Moje kniha bere na sebe vypracování *d e s k r i p - t i v n ě - v y s v ě t l u j í c í t e o r i e* a nepředkládá *n o r m a t i v n í* teorii.

Prokáže-li se moje analýza správnou, lze z ní vyvodit řadu závěrů pro praktickou hospodářskou politiku. Tato kniha jich však nevyužívá; neobsahuje praktické náměty o tom, co by se mělo změnit ať v hospodářské politice nebo v hospodářských organizacích. Činil jsem návrhy v řadě svých předchozích prací a hodlám vypracovávat návrhy i v budoucnosti. V t é t o jsem se však toho zdržel, i když formulace námětu byla již "na špičce mého jazyka".

Čím hlouběji jsem se pokoušel proniknout do zkoumaného předmětu knihy, tím mi bylo jasnější, před jak nesnadným a hluboce zakořeněným problémem stojíme. Při spěšně odvozených námětech se může snadno stát, že se dojde také jen k polovičním řešením nebo se situace dokonce ještě dále zhorší. Bylo by též konstruktivním příspěvkem k vývoji ekonomické vědy, kdyby se důkladně zpracovala "anatomie" existující situace, totiž vyjasnily hlubší příčiny a vzájemné vztahy jevů nedostatkovosti. Mohlo by to být prvním krokem, jenž by byl následován dalším, praktičtějším vývojem.

ČÁST I

PŘÍZPŮSOBNÍ BEZ CEN

ÚVOD K ČÁSTI I

Bude se diskutovat o třech hlavních typech mikroorganizace v hospodářství:

(1) H o s p o d á ř s k á o r g a n i z a c e , která prodává svoji výrobu za peníze a svoje výdaje kryje výhradně nebo v podstatě z výnosů.

(2) R o z p o č t o v á o r g a n i z a c e , která svoje zboží nebo služby poskytuje uživateli zdarma. Většina rozpočtových institucí kryje svoje výdaje z peněz přidělovaných státním rozpočtem. Zabýváme se výhradně tímto případem. Pomíjíme instituce, které se vydržují z darů a organizace závislé na členských příspěvcích.

(3) D o m á c n o s t , která kryje svoje spotřební výdaje z peněžních příjmů získávaných prací nebo z titulu jiných práv.

Autoři, kteří pojednávají o nedostatkovosti v socialistickém hospodářství, začínají obvykle trhem spotřebního zboží nebo zkušenostmi sektoru domácností. Moje kniha se od uvedené praxe odchyluje, jejím východiskem je zkoumání sektoru hospodářských organizací. Jsem přesvědčen, že tam leží kořeny problému: v o b l a s t i v ý r o b y .

První část knihy se téměř výhradně zabývá sektorem hospodářských organizací. Na některých místech se krátce zmiňujeme o jevech, projevujících se v sektoru rozpočtových institucí. Domácnost budeme podrobněji zkoumat pouze v části druhé. (Výjimkou je kapitola 11 zabývající se zaměstnaností, která se do-

týká také problematiky domácností ve spojitosti s nabídkou pracovní síly).

Chování hospodářské organizace se řídí mnoha různými motivy; může být například ovlivněna motivem získávání a zvyšování zisku. Rozhodnutí jsou ovlivněna četnými signály jako je cena vstupů i výstupů, a mezi cenami vstupů také mzda. Fungování hospodářské organizace může být omezeno různými faktory, například disponibilní částkou peněz. V první části obecně vzato nebereme ohled na zisk, cenu, mzdu a peníze, s výjimkou příležitostných odvolávek na jejich úlohu. Nejen nebudeme brát ohled na změny cen, ale též na všechny jejich vlivy na rozhodující orgány, ať stálé nebo proměnné. Podrobné zkoumání úlohy ceny, mzdy, zisku a peněz se ponechává do části druhé.

Pro to, aby v první části se nebral ohled na ceny a ostatní zpřízněné faktory, existuje několik uvažovaných příčin. Nejdůležitější je ta, že v tradičním systému řízení socialistického hospodářství je jejich vliv ve skutečnosti velmi slabý, jak se podrobněji prokáže v části druhé. A i když cena, zisk a peníze mají na hospodářskou organizaci malý vliv, přesto zřejmě přetrvává, roste a vykazuje určité pravidelnosti svého fungování. V takových podmínkách lze tyto pravidelnosti pochopit lépe, provádí-li se jejich teoretická analýza "čistě", tj. při plném abstrahování od ceny a ostatních spřízněných faktorů.¹⁾

To nás přivádí ke druhé úvaze, která je příčinou struktury knihy. Od samého začátku bylo zřejmé, že v socialistickém hospodářství hrají velmi důležitou úlohu mimocenové signály a mimo-tržní řídicí mechanismus. Ale v poslední době se stále více

1) Na rozdíl od hospodářské organizace je domácnost vždy velmi ovlivněna cenou, mzdou a penězi, a to i v tradičním systému řízení socialistického hospodářství. Proto také musíme její analýzu ponechat do druhé části knihy.

uznává, že tak zvané "kvantitativní" přizpůsobovací procesy hrají ve skutečnosti důležitou úlohu v k a ž d é m hospodářském systému. Dochází k nim bez cen nebo při pevných cenách (oběma způsoby, bez rovnovážných a stimulačních vlivů trvalé změny a přizpůsobení cen). Zobecněním zkušeností socialistického hospodářství doufá část první přispět k lepšímu pochopení podstaty "kvantitativního" přizpůsobení.

KAPITOLA 2

VÝROBCE : OKAMŽITÉ PŘÍZPŮSOBNÍ

2. 1. ÚVOD

Pojednání zahajujeme na úrovni úplné obecnosti. V oddíle 2.1 a 2.2 ponecháme otázku, zda se mluví o kapitalistické nebo socialistické hospodářské organizaci, otevřenou. Důvodem je nutnost vyjasnit několik pojmů, které ve zbytku kapitoly a v celé knize budou nápomocny při přesné analýze r o z d í l ů mezi chováním hospodářských organizací fungujících v rámci různých systémů.

Ve velké moderní hospodářské organizaci jsou funkce výroby, nákupu vstupů a prodeje výstupů odděleny též organizačně. První vykonávají výrobní jednotky nebo dílny řízené mistry, inženýry a výrobními manažery. Ostatní funkce patří do oblasti činnosti úseků nákupu a prodeje. Může se stát, hlavně v malých podnicích, že tyto funkce se prolínají nebo snad překrývají. Ovšem na úrovni teoretické analýzy si je rozhodně přejeme oddělit. Kapitoly 2 a 3 mají za předmět hospodářskou organizaci jako v ý r o b c e ; v dalších kapitolách se hospodářská organizace bude jevit nejdříve jako n á k u p c e a potom jako p r o d e j c e . Výrobce provádí f y z i c k o u p ř e m ě n u : vyrábí reálný výstup z reálného vstupu. Na druhé straně nakupující nebo prodávající má za úkol zajistit, aby hmotný výrobek našel nového majitele, tj. aby provedl t r a n s a k c i . Všechny tři funkce se účastní přízpůsobovacích procesů hospodářství; zde se ale o nich bude jednat odděleně. Při tom ovšem se opětovně budeme zmiňovat o vzájemných závislostech těchto úloh.

2. 2. TŘI STUPNĚ PŘIZPŮSOBNÍ VÝROBCEM (HOSPODÁŘSKOU ORGANIZACÍ)

Počněme nyní analýzou fungování hospodářské organizace jako výrobce. Rozeznávají se tři stupně přizpůsobení výrobcem.

O k a m ž i t á p ř i z p ů s o b e n í jsou reakce nepřetržitého přizpůsobování hospodářské organizace na okolnosti převládající v dané chvíli. Výrobní plán je dán buď jako direktiva nadřizené úrovni nebo jako výsledek vlastní úvahy. Je dána i použitá kombinace vstupů a výstupů a má se dodržovat. Jsou dána omezení zdrojů: nejenom základní prostředky s více méně trvalým charakterem, ale i zásoba výrobků, služeb, pracovní síly atd., kterých se má použít jako běžných vstupů. Je-li toto vše dáno, jaké má výrobce k dispozici alternativní cíle přizpůsobení a jaké možnosti? Odpověď na tuto otázku bude předmětem kapitoly 2.

K r á t k o d o b é p ř i z p ů s o b e n í je přizpůsobení plánu výrobce na očekávané podmínky na několik příštích měsíců. Existuje krátkodobý jev v č a s o v é m smyslu: platnost příslušného plánu je krátká (např. tři měsíce) a krátká je i doba mezi přípravou plánu a jeho plněním (několik týdnů). Zároveň se výrazu "krátkodobý" používá i v M a r - s h a l l o v ě smyslu: příslušné přizpůsobení je takové, k němuž dochází při d a n é m f i x n í m k a p i t á l u . Skládá se ze tří hlavních složek, které jsou ve vzájemné, vztahu, ale v teoretické rovině oddělitelné.

a) U r č e n í a g r e g á t n í h o v ý r o b n í h o p l á n u . Zde jde o to, jaký bude vztah mezi celkovými zdroji, které jsou k dispozici a celkovým výstupem, který vyrábí?

b) Určení kombinace vstupů .

c) Určení kombinace výstupů .

O krátkodobém přizpůsobení výroby pojednáváme v kapitole třetí.

Dlouhodobé přizpůsobení je adaptace plánu očekávaným podmínkám na několik příštích let. V čásové m smyslu je spojena s vypracováním pětiletých plánů. (Kniha vůbec nepojednává o plánování na velmi dlouhém období , např. na 15 - 20 let, nebo období ještě delší). A opět v interpretaci podle Marshalla naznačuje výraz "dlouhodobý" zároveň, že k ní nedochází při daném fixním kapitálu, nýbrž že bere ohled na jeho transformaci. Je spojena hlavně s alokací investic a bude se o ní podrobněji pojednávat v kapitolách 9 a 10.

Krátkodobé i dlouhodobé přizpůsobení se dá interpretovat jako učení - za použití slova ve smyslu, v němž se používá v obecné teorii přizpůsobovacích (adaptivních) procesů. Výrobce dostává výuku prostřednictvím potíží a ztrát, k nimž dochází v průběhu okamžitého přizpůsobení a přizpůsobuje se trvalým potížím pomocí změn základnější povahy.

2. 3. OMEZENÍ ZVÝŠENÍ VÝROBY

Začneme nyní se zkoumáním skutečného předmětu této kapitoly: okamžité přizpůsobení hospodářské organizace. Předpokládá se, že organizace má zájem na zvýšení výroby. Pro tuto chvíli se nebudeme zabývat motivy . Může se pokoušet zvýšit výrobu jako výsledek direktivy plánu nebo napjatého výstupového cíle, který ji uložili nadřízení, nebo aspoň protože nadřízené orgány očekávají, že vyvine úsilí ke zvýšení výroby. Hospodářská organizace ale také může jednat tímto směrem bez nějakých vyšších direktiv nebo očekávání, čistě z vlastní vůle, protože

ji tím směrem žene přání po zvýšení zisku nebo naléhání neuspokojených zákazníků, kteří na její výrobky stojí frontu.

Otázka zní: s jakými omezeními se setkává při zvyšování výroby? Představme si model lineárního programování, který popisuje okamžitou výrobu hospodářské organizace. Jaká omezení by se v modelu objevila? Protože nehodláme provádět propočty, nýbrž pouze ukázat myšlenkový pochod, velikost systému simultánních rovnic nás nemusí vzrušovat. Vůbec neagregujeme: v myšlenkovém pokusu je zrovna tolik omezení, kolik jich existuje v praxi.

Můžeme rozeznávat tři hlavní skupiny omezení:

1) Omezení zdrojů. Jejich obecná forma je tato:

i-tý reálný vstup všech výrobních činností	$\leq$	okamžitě disponibilní množství i-tého reálného vstupu
--	--------	---

(2.1.)

To jsou fyzická (hmotná) omezení. Patří sem zásoby materiálu, polotovary a součástek, které hospodářská organizace má okamžitě k dispozici, jakož i pracovníci jistých kvalifikací nebo jiných zvláštních schopností, kteří jsou v dané chvíli přítomni, fungující stroje a zařízení vhodné pro provádění jistých operací atd. Toto - a jen toto - jsou hmotné zdroje, jichž je možno pro výrobu využít.

V této chvíli je náš přístup takový, že zahrnujeme omezení výroby s ohledem na zdroje nejen na mikrourovni, nýbrž též na submikrourovni. Pronikáme dolů až k elementárním výrobním postupům, jež v každé chvíli probíhají v dílnách. Je zcela možné, že - uvažujeme-li o celku velkého podniku - existují desítky nebo i stovky tisíc omezení zdrojů na submikrourovni. A máme-li na mysli celé národní hospodářství, jde jejich počet do milionů.

2) P o p t á v k o v á o m e z e n í . Jejich obecná forma je taková:

prodej (odbyt)
i-tého výrobku

=

poptávka kupujících po
i-tém výrobku při
daných cenách

(2.2)

Protože nyní zkoumáme okamžité přizpůsobení, je možno ceny považovat za dané (pokud kupujících vůbec ovlivňují). Potom také poptávka je považována za danou.

Poptávkové omezení ovlivňuje výrobní dílnu jen nepřímou. V kontaktu s kupujícími je obvykle oddělení odbytu. (O tom se bude hovořit v dalších kapitolách.) Zaměstnanci pověřeni starostí o odbyt postupují poptávku kupujících ředitelům hospodářské organizace nebo možná přímo výrobním manažerům. V každém případě, spoléhající na instrukce, které dostaly od ředitelů nebo na informace, předané oddělením odbytu, zjistí výrobní dílny, zda by měly výrobu i-tého výrobku zvýšit nebo snížit, případně zcela zastavit. Tak za jistých podmínek může poptávka omezit plnění záměrů ke zvýšení výroby.

3) R o z p o č t o v á o m e z e n í . Jejich obecná forma je tato:

výdaje hospodářské organizace

=

zásoba peněz + příjmy
organizace

(2.3)

Podali jsme jen hrubý popis rozpočtového omezení. ¹⁾ Tak například se nerozlišují na žádné z obou stran položky levé či

1) Rozpočtová omezení existují jak pro hospodářskou organizaci, tak pro rozpočtovou instituci a domácnost. Slovo "rozpočet" je tu tedy použito v širokém slova smyslu, tj. jako synonymum pro plán finančních výdajů.

Chceme-li mluvit výslovně o s t á t n í m rozpočtu (tj. o finančním plánu státu, který předkládá ministr financí ke schválení parlamentu), budeme vždy používat přívlastek "státní".

pravé, položky spojené s úvěrem. K těmto věcem a obecně k podrobnějšímu zkoumání struktury a úlohy rozpočtového omezení se vrátíme v kapitole 13.

Za jistých institucionálních podmínek (například v socialistickém hospodářství) neexistuje jen jedno, nýbrž několik rozpočtových omezení. Je možné, že výdaje věnované na mzdy nebo na investice nebo na dovoz budou podřízeny odděleně "označovaným" limitům. Pokud neuvedeme rozlišovací přídavné jméno, budeme pod název "rozpočtové omezení" zahrnovat c e l e k výdajů a c e l e k disponibilních peněz. Jinými slovy (2.3) formuluje praktickým způsobem zásadu "nezávislého účtování hospodářské organizace", organizace musí svoje výdaje kryt ze svých příjmů.

Pokud rozpočtové omezení vykonává vliv na výrobu, činí tak nepřímým způsobem. Může znemožnit nákup hmotných zdrojů: nákup materiálů a strojů, zaměstnání pracovníků.

2. 4. EFEKTIVNOST A TVRDOST OMEZENÍ

Abychom dostali normální problém lineárního programování je nyní nutno pouze přidat objektivní funkci; mohli bychom okamžitě propočítat optimální program hospodářské organizace. My jsme ovšem nekonstruovali tento model za účelem poradenským; nemá být předmětným cvičením pro vyučování operačního výzkumu. Tento prostý model je konstruován tak, aby sloužil za rámec p o p i s u situace a chování hospodářské organizace. Někdy dokonce ani otázku, co by měla dělat nebo jak by e x a n t e měla volit nejvhodnější kombinaci činností. Naším cílem je popsat tímto modelem e x p o s t skutečné fungování hospodářské organizace.

Vypůjčíme si z terminologie matematického programování dále uvedené výrazy.

Pro některá omezení, daná formou nerovností, dosahuje se v rovnosti řešení. Výroba využije plně některý zdroj; obyčejně dojde k vyčerpání zdroje. Omezení je efektivní, protože fakticky omezuje zvolené činnosti. Výroba by byla větší, kdyby nenarazila na efektivní omezení. Dá se též říci, že efektivní omezení je skutečně závazné. Pro jiná omezení však nerovnost platí v řešení programovaného problému (jsou "nevyčerpány"). Jsou nikoli efektivní z hlediska okamžitého řešení. Je to jako kdyby tam vůbec nebyla, nevykonávají vliv na volbu, jsou "redundantní", totiž nesvazují (nenarušují) činnosti.

Efektivními jsou vždycky relativně úzká omezení; ona omezují úsilí o zvýšení výroby. Relativně široká omezení nejsou efektivní.

Bude zapotřebí i dalších rozlišení. Omezení zdrojů mají hmotnou povahu. Jsou vyjádřením prosté pravdy, že není možno vyrobit něco z něčeho. Místo první kombinace vstup-výstup je možno použít druhé nebo třetí; ale obvykle bude zapotřebí nějaké kombinace vstupů, a to je omezeno disponibilním množstvím zdrojů. Proto omezení zdrojů se nedají překročit; jsou tvrdá jako kámen.

Jiná je situace v omezeních poptávkových a rozpočtových: vyjadřují nikoli hmotnou nutnost, nýbrž pravidla chování (behaviorální normy). Ta jsou určována lidmi a lidé je mohou překračovat. Program v rámci omezení je pro rozhodující orgán uspokojivý, kdežto každé překročení považuje za nepřijatelné. 2) Tento typ omezení se též dá nazvat omezení

2) To odpovídá rozhodovacímu chování, které Simon (1955, 1959) nazval "uspokojujícím" ("satisficing").

p ř i j e t í m (souhlasem). Zásoba výrobků čekajících na odbyt vykazuje za normálních okolností toleranční mez. Když se ale překročí, tak se překročí. Překročení rozpočtového omezení znamená neschopnost platit (insolvenční): může k tomu ale dojít. Jak tvrdé nebo měkké je omezení závisí na konkrétních okolnostech, tj. : na společenských vztazích, které vynucují dodržení pravidla chování. Tvrdost omezení chování má odstupňovanou škálu: může být skoro tak tvrdé jako omezení hmotné, nebo středně tvrdé, nebo výslovně měkké, takže se dá porušit bez potíží i důsledků. Tvrdé omezení chování může být efektivní, ale není to nutné - závisí to na tom, zda ostatní omezení jsou relativně úzká nebo široká. Naproti tomu měkké omezení chování (nebereme-li v úvahu některé vyjimečné případy) nemůže nikdy být efektivní.

Nyní musíme zacházet s nástroji, které nám mají pomoci při popisu situace a chování popisu z našeho hlediska.

2. 5. ZDROJOVĚ OMEZENÉ SYSTÉMY PROTI POPTÁVKOVĚ OMEZENÝM

Hlubokou charakteristiku fungování ekonomického systému poskytuje omezení, se kterým je možno se ve výrobě hospodářské organizace setkat nejčastěji, to znamená, které ze shora popsaných omezení je efektivní. Postavíme proti sobě první dva "čisté" typy. Jedním je "klasická" kapitalistická hospodářská organizace. Nacházíme se v době před pravidelnou státní intervencí, to jest před keynesiánskou hospodářskou politikou. Nebudeme brát ohled na vrchol konjunktury a soustředíme se spíše na ostatní fáze cyklu. Druhým "čistým" typem je hospodářská organizace fungující v tradičním systému socialistického systému

řízení hospodářství (v dalším to bude pro stručnost tradiční socialistická hospodářská organizace). Její činnost je řízena podrobnými příkazy z centra; žije v atmosféře růstu nuceným ("forsírovaným") tempem. Nejdůležitější porovnání těchto dvou typů jsou shrnuta v tabulce 2.1.

Rozhodující rozdíl je odhalen již v prvních dvou řádcích. Pro klasickou kapitalistickou hospodářskou organizaci je obyčejně závazným poptávkové omezení, kdežto u tradiční socialistické hospodářské organizace je to omezení zdrojů. Ve zkráceném vyjádření (a v jistém rozsahu při zjednodušení skutečnosti) je možno formulovat tento kontrast: fungování klasické kapitalistické hospodářské organizace je v podstatě omezeno poptávkově, kdežto fungování tradiční socialistické organizace je v podstatě omezeno zdrojově. Toto tvrzení hraje v celém myšlenkovém postupu mé knihy ústřední úlohu.

Je nutno pečovat o to, aby se situace popsala přesně. Je třeba zdůraznit tři výhady.

1) Netvrdím, že pro klasickou kapitalistickou hospodářskou organizaci nemohou být nikdy efektivní některá z omezení zdrojů - někdy mohou, ale ne často. Netvrdím též, že pro tradiční socialistickou hospodářskou organizaci nemohou být někdy efektivní některá z poptávkových omezení - je tu možno opakovat totéž: někdy mohou být efektivní, ale nikoli často. Tvrzení mají stochastickou povahu: u každého z typů hospodářských organizací převládá pravděpodobnost jedné z obou typů událostí.

Tabulka 2.1

Dva čisté typy hospodářské organizace a typy omezení		
Typ omezení	Klasická kapitalistická hospodářská organizace	Tradiční socialistická hospodářská organizace
Omezení zdrojů	efektivní zřídka	efektivní skoro vždy, restriktivnější než poptávková omezení
Omezení poptávky	efektivní skoro vždy, restriktivnější než omezení zdrojů	efektivní zřídka
Omezení rozpočtové	tvrdé	měkké
Výrobní plán	autonomní: firma jej určí na úrovni poptávkového omezení: v rámci omezenosti zdrojů	direktivní: předepsán nadřazeným orgánem na úrovni omezení zdrojů; v rámci omezení poptávky

2) Jak jsme se již zmínili, není-li omezení efektivní je nadbytečné a může se oprávněně ze simultánních rovnic vynechat. To platí i o okamžitém přizpůsobení, to jest o denních a hodinových výrobních rozhodnutích. Tato kapitola se zabývá jen tím. Přesto si musíme být vědomi, že nepřímo a možná i s opožděním mají na průběh výroby vliv i neefektivní poptávková omezení. (Vysvětlíme to později, při pojednání o krátkodobém a dlouhodobém přizpůsobování výroby a obchodu.) Znamená to, že druhá řada v druhém sloupci tabulky 2.1 neříká, že například výroba tradičního socialistického podniku je dokonale nezávislá na poptávce. Znamená to pouze, že v příštím okamžiku výroby, kdy plán výroby je již zadán, není činnost omezena ochotou zákazníka nakoupit ani rozměrem zvýšení výstupních skladů, které - při dané znalosti poptávky - jsou vedení hospodářské organizace a nadřízený orgán ochotni tolerovat, nýbrž v základě a především disponibilními vstupy.

3) Všechno zde řečené platí pro klasické tradiční případy. Postavení dnešní kapitalistické hospodářské organizace se od postavení jejího klasického předchůdce podstatně liší; o tom se krátce zmíníme v této knize později. A ani život dnešního maďarského podniku není přesně totéž jako řekneme před 15 nebo 18 lety. O tom se bude podrobněji hovořit později. Aparát, který je tu načrtnut, nám umožňuje popsat historické změny, ke kterým v postavení hospodářské organizace docházelo. Pro tuto chvíli se ale spokojíme s analýzou čistých případů.

Vraťme se k tabulce 2.1. Existuje těsný vztah mezi třetí a prvními dvěma řadami. Klasická kapitalistická hospodářská organizace je pod tvrdým rozpočtovým omezením. Není-li schopna platit, udělá dříve či později úpadek. V nejlepším případě může dostat úvěr na účet svých budoucích příjmů, který později musí vrátit i s úroky. Může nakoupit jen tolik vstupů, kolik může zaplatit z prodeje svých výrobků. Proto nemůže vyrábět více, než očekává, že bude moci prodat. Rozhoduje o svém výrobním plánu podle své vůle na úrovni poptávkových omezení. ("Na úrovni ..." znamená, že vyrábí zhruba ten objem; může si pone-

chat vůli k jistému vzestupu svých zásob výstupu, ale koneckonců se nemůže od očekávaných možností prodeje příliš vzdálit.)

Naproti tomu rozpočtové omezení tradiční socialistické hospodářské organizace je měkké. Pracuje-li se ztrátou, nevejde to ještě ke skutečnému úpadku, tj. konci činnosti. Podniku se nějakým způsobem pomůže: dostane dodatečný úvěr nebo slevu na daních, nebo se mu poskytne podpora, nebo se zvýší prodejní cena - a nakonec finanční potíže přežije. Jeho poptávka je úvahami o solventnosti sotva ovlivněna. Podnik v roli kupujícího se snaží nabýt co nejvíce vstupů, aby nedostatek nebránil výrobě. Druhou stránkou toho jevu je, že jako prodávající stojí před takměř nenasytitelnou poptávkou. Taková je aspoň situace u podniku, jehož kupující jsou taktéž hospodářskými organizacemi (poptávku takových kupujících je skoro nemožné nasytit). Tato nenasytná poptávka "odčerpává" od podniku jeho výroby. A nadto sám nadřízený orgán určující plán by též rád podněcoval podnik k docílení nejvyšší možné výroby. Konečným výsledkem je to, že výrobní plán tradiční socialistické hospodářské organizace se stanoví na úrovni omezení zdrojů. "Na úrovni omezení zdrojů" neznamená, že každý zdroj je vždy plně využit. Míníme tím, že při dané skladbě disponibilních zdrojů, s ohledem na existující úzká místa a při daných schopnostech řízení i organizaci se nedá víc dělat. Každopádně zůstává tato plánovaná úroveň výroby obyčejně pozadu za tím, co by kupující byli ochotni přijmout.

Pokusili jsme se tu předem shrnout v kostce dlouhý a komplikovaný myšlenkový pochod. Později, při hlubším zkoumání, se k těmto vztahům ještě vrátíme při několika příležitostech. Než ale budeme pokračovat s popisem výroby, zmíníme se krátce o předběžných krocích v dějinách ekonomické myšlení ve vztahu k porovnání na tabulce 2.1.

Pokud jde o klasickou kapitalistickou hospodářskou organizaci, je pojednáváný jev jedním z těch, které v Marxově myšlení sehrály významnou úlohu. ³⁾ Marxova analýza hlubokého rozporu existujícího v kapitalismu mezi tendencí k neomezenému zvýšení výroby a omezeností absorpční kapacity trhu je dobře známa.

Keynesova pozornost se soustředila do této problémové oblasti. ⁴⁾ Zkoumal, jak by bylo možno zvýšit efektivní poptávku po zboží tak, aby užití zdrojů, především zaměstnanost pracovní síly, se zlepšilo.

Tento kontrast byl velice zdůrazněn v sovětských ekonomických diskusích dvacátých let. Ve své studii napsané r. 1925 učinil Kristman toto porovnání: "Ve zbožově-kapitalistickém hospodářství existuje obecná volnost a v proletářsko-naturálním hospodářství obecná nedostatkovost". ⁵⁾ V r. 1926 postavil Novožilov proti sobě "obecnou nadvýrobu" s "obecnou nedostatkovostí". ⁶⁾

Kalecki se domníval, že podstatným rozdílem mezi kapitalistickým a socialistickým růstem je to, že parametry využití jsou u prvního určovány poptávkovou stranou, zatímco tytéž parametry u druhého jsou určovány nabídkovou stranou. ⁷⁾ Na základě myšlenek Kaleckého ukázali českoslovenští ekonomové Goldmann a Kouba, že socialistický růst je omezen různými bariérami, bariérou pracovní síly, bariérou zahraničního obchodu atd. ⁸⁾

3) Viz Marx (1867-1894b) Kapitál . (Např. sv. III, kpt. 15, odd. II o konfliktu mezi rozšířením výroby a realizací)

4) Viz Keynes (1936a,b) The General Theory of Employment, Interest and Money.

5) Viz Kristman (1925, 1929). Na Kristmanova a Novožilovova díla mne upozornili László Szamuely a Tamás Bauer.

6) Viz Novožilov (1926).

7) Viz Kalecki (1970, 1972).

8) Viz Goldmann-Kouba (1969, 1970).

Porovnání bylo provedeno i pro rozvojové země. Např. Hirschman činí rozdíl mezi dvěma typy růstu. V jednom převládají propojení dopředu: výrobce postrkuje uživatele před sebou (je to analogické s naším případem poptávkového omezení); v druhém typu převládají zpětná propojení: uživatel vleče výrobce za sebou (jako v našem případě omezení zdrojů). 9)

Poselství, které se moje kniha snaží předat, je těsně svázáno s uvedenými myšlenkami. Snažím se udělat krok vpřed tím, že se budu snažit předložit úplnější popis a podrobnější analýzu systému s omezením zdrojů.

2. 6. NEDOSTATKOVOST A VOLNOST VE VÝROBĚ

V oddílech 2.2 až 2.5 jsme nejdříve popsali obecný model hospodářské organizace, potom jsme pokračovali porovnáním mezi systémy. Ve zbývajících částech kapitoly však - s výjimkou několika odvolávek - pojednáváme jediné o s o c i a l i s t i c k é hospodářské organizaci, jež funguje v rámci t r a d i č n í h o systému socialistického řízení hospodářství. Svoji pozornost soustřeďujeme na omezení zdrojů. Protože zavedeme několik pojmů, jichž budeme používat i v dalších částech knihy, popíšeme omezení zdrojů ještě jednou (2.1), ale nyní v matematické formě. K tomu musíme předložit některé symboly.

Zkoumáme výrobu dílny - řekněme řezací dílny šroubárny. Považujeme t-tý pracovní den za "okamžik" výroby. Předpokládáme zatím, výhradně za účelem zjednodušení, že dílna vyrábí jediný druh výrobku: jistý typ šroubu, jehož množství se dá měřit v kusech. Tento výstup je ale možno vyrábět několika, řekně-

9) Viz Hirschman (1958).

me h , alternativními technologiemi.*) Označme objem výstupu vyráběného i -tou technologií v t -tém dni jako $x_j(t)$.

V dílně je možno využít počtu k různých zdrojů (pracovní schopnost dělníků různých kvalifikací, širokého rozsahu materiálů, strojů atd.). Technologie se navzájem liší co do požadavků na práci dělníků různých kvalifikací a pro různé druhy materiálů a strojů. S každou technologií je sdružen soubor fixních vstupních koeficientů: tak například s i -tou technologií jsou sdruženy koeficienty $a_{1j}, a_{2j}, \dots, a_{kj}$. Některé jsou pozitivní, jiné nulové - závisí to na reálné charakteristice technologie. Tak technologie předurčuje fixní kombinaci vstupů potřebnou pro jednotku daného výstupu. Mezi vstupy každé technologie existuje tedy přísaná komplementárnost.

Označme jako $r_i(t)$ množství i -tého zdroje, který je disponibilní k t -tému pracovnímu dnu.

Nyní můžeme znovu formulovat omezení zdrojů:

$$\sum_{j=1}^h a_{ij} x_j(t) \leq r_i(t), \quad i = 1 \dots k \quad (2.4.)$$

požadavek výroby pro i -tý vstup t -tého dne agregovaný pro všechny technologie

množství i -tého zdroje disponibilní t -tého dne

Předpokládejme, že na začátku pracovního dne má vedoucí dílny k dispozici plán na ten den. Ten mu předpsali ředitelé hospodářské organizace, nebo si ho vedoucí dílny určil

*) Zde a v dalším použitý výraz *technologie* je v západní literatuře častěji vyjadřován termínem *technika* (technique). Technologie by tedy byla sbírkou technik. To to širší použití technologie je ale v naší knize málokdy zapotřebí, takže by nemělo dojít ke zmatku. (Poznámka vydavatele.)

sám na základě své znalosti měsíčních či čtvrtletních úkolů a odsouhlasil s vedením i ostatními odděleními hospodářské organizace. 10) Denní plán předepisuje nejen množství výroby, ale i její technologii. Dejme technologii předepsané plánem pořadové číslo 1, zatímco technologie 2, 3, ... představují kombinace vstupů od plánu se odchylující. Označme plán symbolem $x_1^{\text{plan}}(t)$.

Dílna - podle našich předpokladů - by ráda plán překročila. Jinými slovy se snaží docílit co největšího $x_1(t)$.

Avšak ve svém záměru zvýšit množství $x_1(t)$ naráží opětovně na některé z omezení zdrojů. Jednou chybí některý materiál, jindy se porouchá nezbytný stroj, opět jindy nepřijde do práce dělník, jehož činnosti je zapotřebí. 11)

Předpokládá se, že vedení dílny není schopno se pružně přizpůsobit, nýbrž tvrdě vyžaduje technologii předepsanou plánem. (Tento předpoklad bude brzy zmírněn.) Tak se prosazuje tvrdá komplementárnost mezi vstupy požadovanými prvou technologií. V takových podmínkách je výroba určována zdrojem, který je relativně nejvzácnější. Tomu se říká okamžité úzké místo výroby. Maximální objem výroby okamžité

10) Protože se nyní zabýváme tradičním systémem socialistického řízení hospodářství, můžeme předpokládat, že denní plán dílny obsahuje úkoly - uložené dílně - z výrobního plánu předepsaného jako ústřední plán pro hospodářskou organizaci direktivní.

11) V Maďarsku poslouží k charakteristice života v továrně tento vtip: po smrti se starý kapitalista dostane ke sv. Petrovi, který rozhodne, aby hořel v pekle, ale s ohledem na polehčující okolnosti mu poskytne jednu úlevu: odsouzenec si může vybrat mezi kapitalistickým a socialistickým peklem. Překvapivě si zvolí socialistické. "Celý život jste byl kapitalistou a teď chcete jít do socialistického pekla?" táže se sv. Petr. "Ano," odpovídá stařec, "protože věřím, že budou-li mít kotel, ve kterém by mně varili, nebude voda; bude-li voda, nebude dřevo na ohřátí; a i když bude dřevo, nepřijde ďábel, který má zatopit."

dosažitelný technologií specifikovanou v plánu je označen jako $\tilde{x}_1(t)$:

$$\tilde{x}_1(t) = \min_{a_{i1}} \frac{r_i(t)}{a_{i1}} \quad (2.5)$$

minimální objem výroby
podle technologie specifikované v plánu

maximální výroba umožněná
úzkým místem

Nyní je možno shrnout závěr odvozený z uvedené analýzy. V hospodářství omezeném zdroji-
vě je první formou okamžitého
přízpůsobení k nedostatkovosti
to, že objem výroby se přízpu-
sobuje existujícím úzkým mís-
tům, tj. : okamžitě nejvzácněj-
ším zdrojům.

Označme jako $z_i^{\text{plan}}(t)$ nedostatkovost i-tého
zdroje, trvá-li vedení dílny na použití technologie speci-
fikované plánem:

$$z_i^{\text{plan}}(t) = \begin{cases} a_{i1}x_1^{\text{plan}}(t) - r_i(t), & \text{je-li } a_{i1}x_1^{\text{plan}}(t) > r_i(t) \\ 0, & \text{je-li } a_{i1}x_1^{\text{plan}}(t) \leq r_i(t) \end{cases}$$

ukazatel
nedostat-
kovosti

požadavek
vstupu
dle plánu

okamžité
množství
zdroje

(2.6)

V diskusích o nedostatkovosti se neustále vyskytuje
otázka: v porovnání se kterou alter-
nativou se má měřit nedostatkovost? Obecná odpověď
je tato: nedostatkovost znamená,
že zdroje, potřebné ke splnění
nějakého důležitého záměru,
nebyly k dispozici. A nyní jsme se dostali

k první specifikaci obecné odpovědi. V této souvislosti považujeme za výrobcův "důležitý záměr" d e n n í o p e r a - t i v n í p l á n dílny, včetně objemu a technologie výroby podle specifikace plánu. Nedostatkovost měříme ve vztahu ke vstupům potřebným ke splnění uvedeného záměru.

Nedostatkovost se nedá popsat ve vyjádření pouze jediného skalárního ukazatele. Existuje několik užitečných základů, v porovnání s nimiž se dá nedostatkovost odhalit. Ve formulce (2.6) jsme uvedli jednu z mnoha možných základů porovnání a později uvedeme další.

Podívejme se nyní na druhý aspekt problému. Každý zdroj, který je okamžitě (v daném okamžiku) nevyužit, budeme nazývat volností (slack). Pojem se bude používat ve funkci kolektivního, širokého výrazu. Slovo "přebytek" (surplus) má pejorativní zvuk: naznačuje plýtvání nebo ztrátu. Na druhé straně slovo "rezerva" (reserve) má pochvalný zvuk: rozumný manažér shromažďuje rezervy. Volnost znamená postradatelný přebytek stejně jako rezervu, nemá ani pejorativní, ani pochvalný zvuk. Jestliže se někde nahromadí volnost (volné zdroje), může to být "dobré" nebo "špatné", v závislosti na cílech rozhodujícího orgánu a na okolnostech. Dlouho nevyužitý stroj může někdy nahradit jiný, který se neočekávaně porouchal, takže přejde z "špatné" volnosti do "dobré" volnosti. A naopak materiálové nebo pracovní rezervy se později mohou ukázat nadměrnými. Při lepší organizaci by se vystačilo s menšími rezervami.

Rozeznávají se v n i t ě r n í a v n ě j š í volnosti. Rozdíl je vždy relativní; nemůže se interpretovat v poměru k celému národnímu hospodářství, nýbrž jen ve vztahu ke konkrétní zkoumané hospodářské jednotce. V našem příkladě dělník, kterého podnik řádně zaměstnává a který je připraven k práci na svém místě, ale nemá pro okamžitý nedostatek materiálu úkol, představuje v n i t ě r n í volnost (ne-

zaměstnán v práci). Naproti tomu nezaměstnaný ve frontě na práci před kapitalistickou továrnou je z hlediska uvedené hospodářské organizace považován za v n ě j š í volnost.

Jako při nedostatkovosti musíme nyní položit otázku i pokud jde o volnost: v p o r o v n á n í k e k t e - r é alternativě zůstal zdroj nevyužit? Jako první přibližní zachováváme dřívější předpoklad, že totiž vedoucí dílny trvá na dodržení technologie specifikované plánem. Jak bylo vyjádřeno formulkou (2.5), výroba v tom případě naráží na nejnedostatečnější zdrojové omezení a proto objem výroby v tom dni je $\hat{x}_1(t)$.

Označme vnitřní volnost i-tého zdroje v t-tém dni jako $\hat{q}_i(t)$:

$$\hat{q}_i(t) = r_i(t) - a_{i1} \hat{x}_1(t) \quad (2.7)$$

vnitřní volnost i-tého zdroje	=	disponibilní množství i-tého zdroje	-	a_{i1} $\hat{x}_1(t)$ i-tý vstup potřeb- ný pro maximální množství umožněné úzkým místem
----------------------------------	---	---	---	--

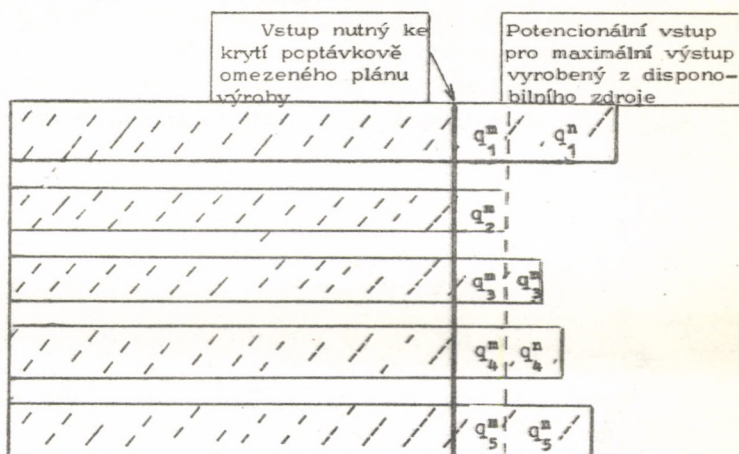
Volnost je pro úzké místo nulová a je pozitivní pro ostatní zdroje. Jak vidět, ve formuli (2.6) kvantifikující nedostatkovost, je porovnáván p l á n o v a n ý požadavek zdrojů se skutečně disponibilním množstvím zdroje. Na druhé straně, ve formuli (2.7) kvantifikující volnost, je to požadavek zdroje s k u t e č n ě maximální výroby, který je porovnáván se skutečně disponibilním množstvím zdroje.

Nedostatkovost a volnost se ilustrují na grafu 2.1. Každému zdroji náleží vodorovný pás; graf vykazuje pět pásů. Disponibilní množství zdrojů i jejich skutečné použití jsou dána ve formě procent. Plnění plánu výroby pomocí technologie specifikované plánem znamená 100 %. To je znázorněno silnou vertikální čarou na pravé straně grafu.

Graf 2.1 jasně ukazuje, že v důsledku komplementárnosti existuje v téže dílně zároveň nedostatkovost i volnost.

Na grafu ukazujeme, co se stane, jestliže plnění operativního plánu naráží na omezení zdrojů. K tomu ve zdrojově omezeném hospodářství dochází často, a zřídka v hospodářství omezeném poptávkou. Charakteristikou poptávkově omezeného hospodářství je to, že existuje volnost každého zdroje. Jak jsme vysvětlili dříve, nejsou tu efektivním omezením zvýšení výroby hmotné zdroje, nýbrž poptávka. Pro porovnání jsme zkonstruovali graf 2.2, který znázorňuje postavení dílny vyrábějící v systému omezeném poptávkou. Kdyby bylo možno zvýšit objem výroby až k mezi umožněné zdrojem 2, byla by výroba o 5 procent vyšší než plánovaná. To však neumožňuje denní plán dílny, který je upraven shodně s poptávkovým omezením. ¹²⁾

12) Skutečnost, že plán dílny zde není odvozen pro hospodářskou organizaci z ústředního direktivního plánu, nýbrž z plánu hospodářské organizace sestaveného autonomně s ohledem na možnosti odbytu, vyvolává otázky, které již nepatří do tohoto oddílu.

Graf 2.2 rozděluje volnost na dvě části. Na levé straně je vidět volnost okamžitě mobilizovatelnou. Volnost q_1^m zdroje jedna by se dala použít okamžitě, protože volnosti q_2^m , q_3^m , q_4^m a q_5^m komplementárních vstupů, které je též možno okamžitě mobilizovat, jsou k dispozici. Na pravé straně q_1^n , q_3^n , q_4^n , q_5^n jsou nemobilizovatelné volnosti, protože není k dispozici nutný komplementární zdroj 2. 13)

Vraťme se nyní ke grafu 2.1. Neexistuje tam okamžitě mobilizovatelná volnost. Volnosti zdrojů 1, 3, 4 a 5 se nedá využít, není-li k dispozici zdroj 2. Z obou grafů můžeme odvodit ještě jeden závěr. Není lhostejné, zda délky různých pásů jsou

13) Shodně s předmětem této kapitoly zabýváme se tu okamžitým přizpůsobením. Je-li pro přizpůsobení dán jistý čas, zdroj, který okamžitě chybí, může být pochopitelně v krátkém čase získán. Okamžitě mobilizovatelná volnost vnitřní se dá nahradit rychlé zajištění vnější volností. To nás však přivádí k obchodu mezi hospodářskými organizacemi, o němž budeme mluvit v dalších kapitolách.

si rovné nebo nerovné. Čím si jsou nerovnější, tím více se vyjíměčně velké volnosti ukáží jako nemobilizovatelné, protože jejich využití brání úzká místa; jinak řečeno, tím více je nutno na značnou část volnosti dívat jako nikoli na "rezervu", nýbrž jako na skutečný, nepotřebný "přebytek".

2. 7. NUCENÁ SUBSTITUCE

Vysvětlili jsme právě, co se stane tehdy, když plnění plánu naráží na omezení zdroje a hospodářská organizace trvá na kombinaci vstupů tak, jak je specifikována v plánu. Ale hospodářská organizace, o níž jde řeč, nebude vždy tak strnulá, nýbrž bude se snažit přizpůsobit nedostatkovosti nějakým jiným způsobem. Předpokládejme, že šroubárna ve shodě s technickou normou používá na výrobu jistého typu šroubů ocel jakosti 10. Předpokládejme dále, že tato jakost oceli se spotřebovala a nová zásilka nedošla. Co se dá dělat? Hospodářská organizace by například se mohla rozhodnout, že místo toho použije jakost 11. Je to lepší jakost, materiál proto je dražší. Může se též stát, že vyšší náklady není od kupujícího možno inkasovat, proto v tomto případě půjde ztráta na účet hospodářské organizace. Může se ale stát, že strojírenský závod, který šroub kupuje, je v tak obtížné situaci, že ty vyšší náklady musí hradit. Koneckonců je to jedno. Pokud technologie specifikovaná plánem určuje jakost materiálu správně, potom ze společenského hlediska je použití zbytečně jakostní oceli jistě ztrátou. Může dojít i k opačnému případu: že místo jakosti 10 se použije ocel jakosti 9. Šroub nevydrží tak dlouho. Kupujícímu se to třeba neřekne a on to nezpozoruje. Nyní tedy došlo k "úspoře" materiálových nákladů, ale jakost výrobků se zhoršila.

Toto je jeden z nejhorších škodlivých důsledků nedostatkovosti. V obou případech se hospodářská organizace odchýlila od původně předepsané kombinace vstupů. V terminologii modelu předloženého v oddíle 2.6 byla za první technologii substituována jiná technologie, například číslo 2, 3 ...

Tato změna kombinace vstupů následkem nedostatkovosti bude v dalším nazývána nucená substituce. Je jasně rozlišena od dobrovolné substituce. Přejde-li hospodářská organizace od první technologie k druhé, protože se ukáže, že tímto způsobem je možno získat stejnou jakost výroby pomocí menšího množství vstupů, anebo proto, že se změnily relativní ceny a změna ušetří náklady, anebo protože kupující se přeje jiné složení materiálu, je to vše dobrovolná substituce. Ale kdyby hospodářská organizace neprováděla změnu dobrovolně a musela provést revizi jediné proto, že nutný vstup prostě není k dispozici, mluvíme o nucené substituci.

V hospodářství omezeném zdrojem je nucená substituce druhou základní formou okamžitého přízpůsobení nedostatkovosti. (O první základní formě se mluvilo v předešlém oddíle, tj. technologie a kombinace vstupů se nemění, nýbrž objem výroby se sníží na úroveň, umožněnou úzkým místem.) Můžeme dodat, že - jak se zdá - nucená substituce je v nedostatkovém hospodářství nejčastější a nejdůležitější formou okamžitého přízpůsobení ve výrobě. Výrobce se obvykle nevzdá klidně proto, že narazil na omezení zdrojů. Něco zkouší. Tak například do práce nepřišel pomocný dělník. Výrobce se asi bude snažit, aby práci udělal kvalifikovaný dělník. Nebo nečekaně selže nějaký stroj. Možná, že se ta práce dá provést ručně? Chybí součástka, kterou měla dodat jiná továrna. Tovární údržbářská dílna dostane rychle za úkol nějak dát dohromady chybějící součástku. ("Udělej si sám" - v průmyslových rozměrech.) Spo-

lečnou charakteristikou všech uvedených verzí nucené substituce jsou řešení a d h o c a improvizace za účelem, aby se práce nezastavila a prostoj v malém oddělení se nepřelil do dalších dílen.

Nucená substituce je částečně spojena s d o č a s - n ý m i r e a l o k a c e m i . Například materiál jistě jakosti nebyl v pondělí k dispozici, ale zásilka dojde v úterý. Zpracujme ho okamžitě, a nemůžeme-li práci dokončit v pracovní době, pracujme přes čas! Znamená to, že materiál a normální pracovní doba v pondělí jsou nahrazovány dvojnásobným množstvím materiálu v úterý, normální pracovní dobou a přesčasy v úterý. Krajní formou dočasné nucené substituce je nárazová práce ke konci měsíce nebo čtvrtletí, kdy výroba, dříve promeškaná, se dohání v přesčasech, nedělní práci nebo dodatečnou práci v noci, a to i za cenu plýtvání materiálem a zhoršení jakosti.

Výsledkem nucené substituce může být dojem, že nedostatkost byla překonána nebo že to vůbec nebylo tak zlé. Výrobní ztráty jsou menší, některé z chybějících vstupů se nahradí z volnosti. Absolutní tuhost komplementárnosti jak byla popsána v oddíle 2.6 se trochu zmírňuje. Přesto ale známý jev nezmizí: čím je čas, který je k dispozici pro přizpůsobení a změnu technologie, kratší, tím více bude převládat komplementárnost a tím méně se projeví možnost substituce. Proto se povětšinou i nadále budou spolu projevovat nedostatkost i volnost. Pro situaci vyvolanou nucenou substitucí je též možno definovat vhodné ukazatele nedostatkosti a volnosti. ¹⁴⁾ A c o j e h l a v n í : n u c e n á s u b s t i t u c e j e j e d n í m z h l a v n í c h u k a z a t e l ů n e d o s t a t k o v o s t i .

14) Pomineme jejich formální definování. Jejich definice je totožná s tím, co je popsáno ve formulích (2.6) a (2.7), je tu jediný rozdíl, že první technologie je nyní nahrazena technologiemi 2, 3, ... popisujícími kombinaci vstupů nucené substituce.

2. 8. NUCENÁ ZMĚNA STRUKTURY VÝSTUPU

V modelu z oddílu 2.6 se pro jednoduchost předpokládalo, že dílna vyrábí jediný druh výrobku. Ve skutečnosti ovšem dílna vyrábí mnoho druhů výrobků. Operativní plány určují strukturu nejen vstupu, nýbrž i výstupu.

Existuje-li potom nedostatek některého druhu vstupů, který je potřebný pro výstup vyráběný v původní struktuře specifikované v plánu, může dojít ke změnám složení výstupu. Tak například není k dispozici materiál na výrobu šroubu typu A, totiž ocel jakosti 10. Může dojít k rozhodnutí, že se bude vyrábět šroub typu B, protože k jeho výrobě je zapotřebí oceli jakosti 9, a ta je na skladě. V řadě případů nevyrábí výrobce to, co by měl, nýbrž to, co může, totiž to, co je schopen vyrobit z kombinace disponibilních vstupů. Ve zdrojově omezeném hospodářství představuje nucené přizpůsobení struktury výstupu disponibilním vstupům třetí základní formu okamžitého přizpůsobení nedostatkovosti (kromě přizpůsobení objemu výroby úzkým místům a nucené substituce mezi vstupy).

V některých případech dochází jen k dočasnému přeskupení. Uspíší se výroba šroubů typu B a šrouby A se budou vyrábět zítra, až dojde materiál pro ně potřebný. To je poměrně šťastný případ, stejně jako situace, při které zákazník potřebuje jak A, tak i B. V takových případech nevyvolává změna struktury žádné potíže. Často se však stává, že zákazník potřebuje rozhodně A, a přesto výrobce vyrábí B.

Tak se tato forma okamžitého nuceného přizpůsobení stává jednou z příčin nedostatečného sortimentu zboží, který není v souladu se zákaznickou poptávkou. Je to proces, který vede ke vzniku tak zvaného "nedostatkového zboží", totiž výrobků, jejichž nabídka je nedostačující a nejistá.

2. 9. SPOLEČNÝ VZNIK RŮZNÝCH FOREM OKAMŽITÉHO NUCENÉHO PŘIZPŮSOBNÍ

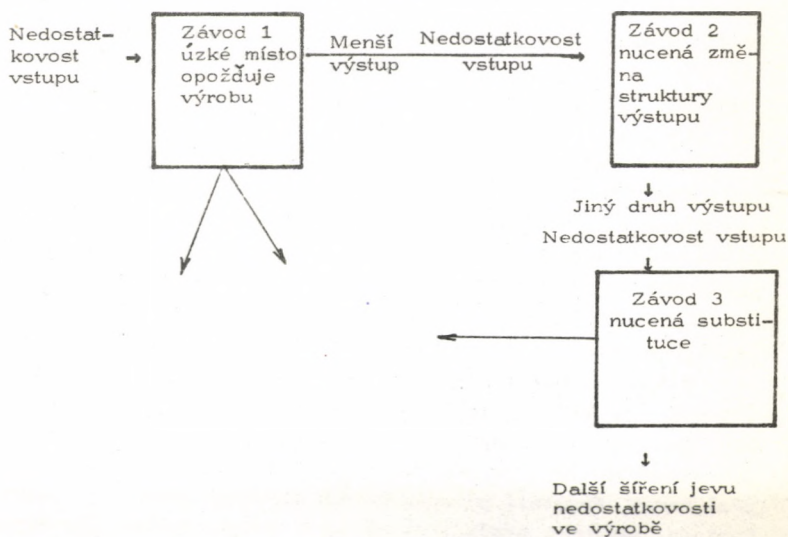
V rámci dílny se mohou zároveň projevovat různé formy nuceného přizpůsobení. Dojde například k nucené substituci mezi vstupy a zároveň ke změně výstupu v rozporu s plánem. Jinými slovy se provede struktura vstupu a výstupu odchylná od plánu, která je improvizována pod tlakem nedostatkosti vstupů.

Ale různé formy nuceného přizpůsobení se mohou projevit nejen zároveň uvnitř téže dílny, nýbrž také postupně, propojené jako řetěz, od jedné dílny ke druhé nebo od jedné hospodářské organizace k další. Válcovna se setkala s úzkým místem a nedodala šroubárně dost oceli jakosti 10. (První základní forma.) Proto šroubárna vyrábí místo šroubů typu A šrouby typu B. (Třetí základní forma.) Továrna na obráběcí stroje, která konkrétně potřebuje šrouby typu A, je nucena montovat do strojů šrouby typu B. (Druhá základní forma.) Nedostatkovost plodí další nedostatkovost. Vliv nuceného přizpůsobení vyvolaný nedostatko-

vostí se může ve výrobě násobit a přecházet jinam. 15) Při přechodu může svoji formu zachovávat nebo měnit. Tento případ, totiž násobení jevu nedostatkovosti v rámci metamorfózy nuceného přizpůsobení, je ilustrován grafem 2.3.

Graf 2.3.

Šíření jevu nedostatkovosti ve výrobě

15) Přejed se částečně rozšiřuje prostřednictvím obchodního spojení mezi hospodářskými organizacemi. Budeme se tím zabývat podrobněji v kapitolách 4 - 7.

Ve spojích mezi četnými rozdílnými základními případy existuje nespočet možných variací. Některé projevy nedostatkovosti se již dále n e š í ř í . Přechod může být zastaven výrobcovými zásobami výstupu nebo uživatelovými zásobami vstupu, které mohou vyrovnat počáteční manko ve výrobě. Problém také může lokalizovat nucená substituce. V jiných případech však dojde k výše uvedenému násobení a šíření. Dalo by se mluvit o "látce", která se neztratí, nýbrž jen přemění. Totéž se dá říci o jejím "negativu", tj. n e d o s t a t k o v o s t i materiálu(nebo jiných vstupů): obyčejně se neztratí, nýbrž se jen přemění buď u v n i t ě r továrny, nebo m i m o ni, ve spojích mezi továrnami.

Nucená přizpůsobení popsaná v 2.6 - 2.9, vyžadují neustálou pozornost výrobního ředitele. Dispečeři pověřeni překonáváním poruch výroby nejsou pouze v dílnách. V tradičním mechanismu hospodářského řízení jedná aspoň částečně jako dispečer každý vedoucí pracovník pověřený odpovědným místem: zasahuje do záležitostí výroby jak telefonicky, tak i osobně, urguje dodávky a zařizuje přeskupování přísunu i dodávek.

Nedostatkovost má nejen přímé "hmotné" důsledky v továrně, ale též - smíme-li použít toho výrazu - důsledky "psychologické". Zaměstnanec továrny není počítač, který vyrábí novou kombinaci vstup-výstup v dané chvíli, nýbrž živoucí bytost s citlivými nervy. Neustálé přizpůsobování nedostatkovosti vyvolává nervózu, zmatek a napětí, ať už je to přísný ústup při tvrdšíjším zachovávaní plánované technologie nebo pružnější ústup při nucených substitucích a přeskupování výstupu. Přizpůsobování je doprovázeno spory a napětím. A čím častěji se naráží na omezení ze zdrojů, tím se napětí stává intenzivnějším a tím více odčerpává čas a duševní energii od důležitějších úkolů: neustálého zlepšování technologie a jakosti výrobků.

Pochopitelně to neplatí pouze pro tradiční socialistické hospodářské řízení, že můžeme pozorovat neustálé přizpůsobování

výroby. V každém systému bez výjimky se výroba neustále přizpůsobuje daným okamžitým podmínkám. O t á z k a s p e - c i f i c k á p r o s y s t é m z n í : čemu se výroba přizpůsobuje? Fyzickým úzkým místům? Nebo změně požadavků ze strany zákazníka? Nebo změnám v relativních cenách vstupů a výstupů? Nechceme klást tyto otázky tak, jako bychom se domnívali, že jedno kritérium přizpůsobení je "lepší" než druhé. Zákazník může být vrtošivý a někdy nemá význam, jestliže výroba nesleduje jeho potřeby. Obětuje-li se kontinuita výroby a kombinace vstup-výstup se ihned přizpůsobuje každému malému pohybu relativních cen, může to znamenat, že dojde ke společenským ztrátám. Na tomto místě předkládáme pozorování bez soudu: v hospodářství omezeném zdrojově vynucuje si okamžité přizpůsobování výroby především nedostatkovost.

2. 10. POZOROVÁNÍ A MĚŘENÍ

Když jsme v předešlých oddílech podali přehled o okamžitém přizpůsobení výroby nedostatkovosti, přecházíme nyní ke zkoumání, jak je tyto jevy možno pozorovat a měřit. K tomu, abychom o pozorování a měření pojednali důkladně, nás vedou dvě úvahy. (Nejen zde, v tomto oddíle, ale opětovně v dalších kapitolách knihy.) Jedna úvaha je e p i s t e m o l o - g i c k á . Předmětem mé knihy je d e s k r i p t i v - n í teorie nedostatkové ekonomiky. Považují za krajně důležité objasnit, zda hlavní pojmy teoretických konstrukcí, které jsou v mé knize rozvíjeny, jsou o p e r a t i v n í . Podle praxe obvyklé v přírodních vědách je skutečně jasná definice kategorie dána naznačením metody jejího pozorování a měření. Z tohoto hlediska není důležité skutečně ihned provádět pozorování a měření. Co však je třeba odhalit je to, zda jevy odrážené v kategorii, jíž se to týká, jsou p o - z o r o v a t e l n é a m ě ř i t e l n é . Naše odpo-

věď je kladná: pozorování a měření je -
vů popsaných v této kapitole je
snaž obtížné, ale nikoli nemož -
né.

Druhá úvaha, vyžadující podrobnou rozpravu o předmětu,
je tato: jde tu o informace, které jsou velmi důležité z hle-
diska praktických hospodářských
rozhodnutí. Řídící orgány na ústřední, střední
i nižší úrovni, jakož i hospodářské organizace potřebují vě-
dět kdy, kde a v jakých výrobcích se nedostatkovost zvýšila
nebo snížila a jak se vyvíjí volnost. Jde-li o informace pře-
kládané těm, kdo rozhodují, nemůžeme se ovšem spokojit se
zkoumáním teoretické možnosti pozorování a měření, nýbrž mu-
síme se též zabývat konkrétními praktickými podmínkami jejich
realizace.

Nejen v této kapitole, ale v celé knize budeme v dalším
používat výrazu ukazatel nedostatkovos -
ti jako širokého kolektivního termínu. Zahrneme do něho
všechna měřítká, která přímo či nepřímo odrážejí nedostatko-
vost. Charakteristickým případem je ukazatel definovaný ve
formuli (2.6). V dalších kapitolách navrhneme několik dalších
ukazatelů nedostatkovosti.

I výraz ukazatel volnosti se bude
používat jako kolektivní termín. Není to jen ukazatel defino-
vaný ve formuli (2.7), nýbrž i libovolný ukazatel odrážející
nízké využití zdroje.

Ukazatele nedostatkovosti se vždy budou označovat pomocí
z a ukazatele volnosti pomocí q. Těchto symbolů se bude po-
užívat, budeme-li mluvit o ukazatelích nedostatkovosti a vol-
nosti obecně (tj. bez konkrétních statistických definic).
Symbolem pro celek ukazatelů nedos -
tatkovosti je vektor z a symbolem pro celek ukaza -
telů volnosti je vektor q. Při označování různých speciál -
ních ukazatelů nedostatkovosti a volnosti bude se k základním

symbolům z a q přidávat nějaká rozlišovací značka. I když ovšem každý specifický ukazatel se musí definovat zvlášť, budeme všude uplatňovat následující úmluvy.

Každý ukazatel nedostatkovosti je ne-negativní proměnná. Jeho hodnota je nulová, je-li skupina jevů jím zobrazená dokonale zbavena nedostatkovosti. Hodnota ukazatele obrazí **i n t e n z i t u n e d o s t a t k o v o s t i** ; čím vyšší je intenzita nedostatkovosti ve skupině jevů popsaných ukazatelem, tím větší je hodnota dosahovaná ukazatelem nedostatkovosti.

Podobně je ne-negativní proměnnou i každý ukazatel volnosti. Jeho hodnota je nulová, je-li příslušný zdroj plně využit. Čím větší je nevyužití zdroje, tím větší hodnotu dosahuje ukazatel volnosti.

Po koncepčním vyjasnění a popisu symbolů pokračujeme v **y s v ě t l e n í m z á s a d m ě ř e n í a ú k o - l ů m ě ř e n í** .

1) Při zápisu nedostatkovosti nestačí pozorovat a měřit **v y k o n a n é a k c e** - to je v rámci předmětu této kapitoly - výrobu továrny a její vstupy. Je nutno také popsat **z á - m ě r** před akcí. Nedostatkovost znamená přesně to, že pro plánovaný výstup a při technologii původně specifikované v plánu byly k dispozici nedostačující zdroje.

Problémem je to, že všude na světě popisují úřední statistické záznamy hlavně procesy reálné (věcné) sféry: výrobu, investice, obchod, spotřebu atd. Ale nedostatkovost je jevem oblasti **ř í z e n í** . Záměry rozhodujících orgánů (nebo různé formy záměrů: úroveň ctižádosti, plán, poptávka, nároky na přidělové zboží atd.) hrají v řízení hospodářství a regulaci institucí a organizací, to jest prvků systému, velice důležitou úlohu.

Vnímání "záměrů" není snadnou úlohou. (I když je to snad snadnější pokud jde o výrobní záměry než při kupních záměrech, o čemž se bude mluvit později.) Nebylo by správné předkládat

nějaký všeobecný návod. Někdy je možné a užitečné spolehnout se na písemnou plánovanou dokumentaci. Jindy - místo toho nebo jako doplněk k tomu - je nutno ústně nebo písemně zjistit názory manažerů, a to buď před výrobní činností, jíž se zabýváme, nebo po ní.

2) Úloha, která je s předcházejícím bodem těsně svázána: formulujeme na submikroúrovni co se ukázalo být účinným omezením zvýšení výroby. Není-li to možné jinak, je i to možno objasnit dotazováním výrobních ředitelů: proč nevyrábějí více? Snad proto, že nejsou k dispozici jisté hmotné zdroje? Existuje ve výrobě nějaká mobilizovatelná volnost? Je-li tomu tak, co jim brání v jejím využití?

Tak bychom se mohli dostat k převážně důležitým měřítkům nedostatkovosti a volnosti: k ukazatelům četnosti setkání s omezením ze zdrojů a velikosti mobilizovatelné volnosti.

3) Pro měření nedostatkovosti ve výrobě je nutno pozorovat všechny tři základní formy okamžitého přizpůsobení vyvolaného nedostatkovostí. Nikoli tedy jen první již zmíněnou formu (setkání s nejužším omezením zdrojů a snížení meze výstupu vyvolané úzkým místem), nýbrž i nucenou substituci a nucenou změnu struktury výstupu.

Žádný z této skupiny jevů se nedá popsat jediným složitým ukazatelem. Vezměme si například nucenou substituci. Nevěřím, že všechny ztráty, způsobené nucenou substitucí, by se daly shrnout do jediného syntetického ukazatele. Místo toho by byla užitečnější malá skupina ukazatelů. Nejdříve je možno propočíst plný rozsah nucené substituce v závodě; například kolik procent výroby se vyrobilo technologií odlišnou od předepsané? Kromě toho je též možno měřit rozsah hlavních typů nucené substituce (například substituce nedostatkové pracovní síly jinou pracovní silou atd.).

Shodně s naším dřívějším výkladem zahrneme ukazatele vyjadřující nucenou změnu struktury výstupu do seznamu ukazatelů nedostatkovosti (ukazatele z).

4) Z minulých oddílů kapitoly i z bodů 2) a 3) se ukazuje, že nedostatkovost i volnost se dají popsat pouze skupinou velkého počtu ukazatelů. Nedostatkovost ani volnost nejsou kategoriemi skalárními, nýbrž vektorovými.

5) Nedostatkovost a volnost se musejí měřit navzájem nezávisle. Promyslíme si tento problém.

Výroba se pozoruje na submikroúrovni v nejpodrobnějším možném rozdělení a v každou chvíli. V tom případě můžeme učinit o jednotlivé základní příhody výroby prohlášení tohoto druhu: 17. května v 9.07.14 hodin v dílně B měl dělník obsluhující třetí stroj zpracovávat ocel jakosti 10. Tento materiál buď byl nebo nebyl před ním na hromadě: mohl na něj čekat nebo mohl za něj substituovat jiný materiál. Jinými slovy: existovala buď volnost, nebo nedostatkovost materiálu. Za předpokladu daného pevného záměru (muší se zpracovávat ocel jakosti 10) a "absolutní jemnosti" pozorování jsou oba stavy navzájem vylučující. Popisuje-li se ale na mikroúrovni souhrnný stav větší jednotky (několik dílen, několik hospodářských organizací, několik vstupů) nebo všechny příhody během delší doby, nebo agregujeme v obou směrech (například popisujeme větší jednotku za delší období), nedostatkovost a volnost přestanou být navzájem se vylučujícími stavy. Potom je možné, a dokonce je to pravděpodobné, že nedostatkovost a volnost existují vedle sebe.

I když je domněnka, že tento postup myšlení je snadno pochopitelný, není to samozřejmou pravdou. Naopak, tradiční ekonomické myšlení považuje nedostatkovost a volnost za vzájemně se vylučující kategorie dokonce i na mikroúrovni i makroúrovni. K této otázce se vrátíme při několika příležitostech, protože to má vysoce důležité implikace jak pro teoretickou analýzu, tak i pro hospodářskou politiku.

Přijmeme-li předcházející myšlenky, stane se zřejmým, jak závažnou chybou by bylo "vynulovat" navzájem nedostatkovost a volnost nebo "minusy" a "plusy" při měření agregátů. Vezmeme prostý případ. Požadované osazenstvo dílny je 100 osob. V pondělí a ve středu přišlo do práce 90 osob, v úterý a čtvrtek 110 (dělníci sem byli převedeni ze sousední dílny). Předložit statistiky tvrdící prostě, že v průměru bylo k dispozici 100 dělníků by se rovnalo naprostému úniku od problému. Místo toho je nutno zaznamenat aspoň troje druhy údajů: poměr dnů s nedostatkem pracovní síly a s jejím přebytkem; průměrný nedostatek ve dnech nedostatku pracovní síly (10 procent) a průměrnou volnost v ostatních dnech (10 procent).

To je ovšem jen prostý příklad sloužící k ilustraci. Při skutečném měření bude často zapotřebí komplexnějších ukazatelů než je tento. Zde se zdůrazňuje jen zásada: statistiky nedostatkovosti a volnosti jsou nutné oddělené a nesmí se navzájem kompenzovat.

6) Nedostatkovost, volnost, nucená substituce, modifikace struktury výstupu a další příbuzné procesy se projevují v každé chvíli v podobě m i l l i ó n ů z á k l a d n í c h u d á - l o s t í n a s u b m i k r o ú r o v n i . Nedá se pochopitelně očekávat od žádného pozorování či měření, že je všechny plně popíší. Co se dá skutečně očekávat je s t a - t i s t i c k ý p o p i s j e v ů nedostatkovosti. Jak je vysvětleno v odstavci 4), používá se k popisu hlavních typů událostí spojených s nedostatkovostí nebo volností různých druhů ukazatelů, s nimiž se všemi je možno spojovat p r a v d ě - p o d o b n o s t n í r o z l o ž e n í . (Nebo aspoň jisté

přiblížení k rozložení).

Výrazu "statistický popis" se používá v podobném smyslu, v němž například fyzikové mluví o "statistické fyzice". Používají toho výrazu k popisu světa elementárních mikrojeví ve stochastické výrazové formě, aniž by "přeskakovali" do světa makrofyziky velkých agregátů. Podobný způsob je nutný při popisu ekonomických systémů. Tento postup myšlení bude doveden dále v příštích kapitolách naší knihy.

Po přehledu hlavních problémů a obecných úkolů měření přidáme několik poznámek o praktické organizaci pozorování a měření.

Při přiměřené vynalézavosti můžeme měřit intenzitu nedostatkosti, rozsah okamžitých nucených přízpůsobení a velikost volnosti značným počtem různých způsobů. Je ovšem nutno uznat, že skoro všechna měření vyžadují pozorování náročná na práci i náklady. Například by bylo nutno zaznamenávat prostoje zaviněné nedostatky vstupu a stejně i příčiny nuceného zahálení (nedostatek materiálu, selhání proudu, dělník nepřišel do práce, potíže se strojem aj.). Nebo je nutno udržovat záznamy o nucených odchylkách od plánované technologie a struktury výrobků. Několik příkladů bylo uvedeno výše při diskusi o zásadách měření.

Úloha měření se ale snižuje tím, že není nutné úplné pozorování. Dostačovalo by pozorovat vhodně vybraný vzorek událostí, který by uspokojivě představoval organizaci, odvětví nebo celé hospodářství. A pochopitelně není možno nic namítat proti dílčí agregaci: například sumace některého měření pro celek odvětví nebo pro celek skupiny vstupů. Není úkolem této knihy předkládat návrhy jdoucí do podrobností. Zdá se ale jisté, že systematické pozorování několika tuctů ukazatelů a popis jejich rozložení stačí k tomu, aby charakterizovaly v rámci celého hospodářství přítomný stav a dynamiku nedostatkosti, volnosti a nuceného přízpůsobení ve výrobě, a to docela přiměřeně.

Nedošlo-li již dříve k provádění takových pozorování, není příčinou jejich nemožnost nebo přílišné náklady. Jediným vysvětlením je to, že jejich význam nebyl poznán a proto nedošlo k rozhodnutí, aby se organizovalo jejich podchycení. Trvalo to hodně dlouho než došlo k systematickému pozorování a měření nezaměstnanosti v každé kapitalistické zemi. V socialistických zemích se problém nedostatkivosti stal naléhavým. Dříve či později dojde k organizaci systematického měření ukazatelů nedostatkivosti.

2. 11. NORMÁLNÍ NEDOSTATKIVOST A NORMÁLNÍ VOLNOST VE VÝROBĚ

Předpokládáme, že máme před sebou nejtypičtější souhrnné ukazatele jevu nedostatkivosti ve výrobě pro danou zemi. Po několika letech pozorování by bylo možno určit jejich časové průměry.

V této souvislosti bych chtěl uvést šest hypotéz.

1) Hlavní ukazatele nedostatkivosti a volnosti vykazují jistý stupeň stability. Zatímco instituce a vnější podmínky systému jsou víceméně stabilní, bude časový průměr těchto ukazatelů také hodně pevný. V dalším se těmto časovým průměrům bude říkat normální hodnoty příslušných ukazatelů. V tom smyslu budu mluvit o normální nedostatkivosti a normální volnosti systému. (Normální hodnoty se budou označovat hvězdičkou.)

Nejedná se tu jen o prostou pravdu že tyto ukazatele, stejně jako každá náhodná proměnná, mají též střední hodnotu. Moje hypotéza je ta, že v systému fungují zpětné vazby a kontrolní mechanismy, které nedostatkivost nebo volnost, odchylující se od normy - buď nad ni nebo pod ni - přivádějí zpět

na jejich normální hladinu. V pozdějších částech knihy se bude o takových mechanismech pojednávat opětovně.

2) Ve skutečnosti neexistuje takový systém, kde normální nedostatkovost nebo normální volnost by dosáhla krajní nulové hodnoty. Neexistuje "dokonalý" systém, s nulovou nedostatkovostí a nulovým nevyužitím zdrojů.

3) Zatímco společnou vlastností všech systémů je, že tyto ukazatele jsou vždy kladné, je pro jednotlivé konkrétní systémy již hluboce charakteristické, jakých hodnot dosáhnou x^* a q^* - vektory normální nedostatkovosti a normální volnosti.

4) Normální hodnota ukazatelů nedostatkovosti v tradiční socialistické hospodářské organizaci je značně vyšší než hodnota podobných ukazatelů klasické kapitalistické hospodářské organizace. Podle této hypotézy by ukazatele popisující omezení, na něž obvykle narazí rozšíření výroby ukázaly, že k nárazu na omezení zdrojů dojde nejčastěji v případě tradiční socialistické hospodářské organizace.

5) Nevytváříme hypotézu týkající se celkové volnosti (mobilizovatelné plus nemobilizovatelné). Můžeme však činit hypotézu o okamžitě mobilizovatelné volnosti: je velmi nízká ve výrobě tradiční socialistické hospodářské organizace, daleko menší než v případě klasické kapitalistické hospodářské organizace.

6) Hypotéza 1) neznamená, že konkrétní systém je navždy vázán na svoji normální nedostatkovost a normální volnost,

od nichž se nemůže odchýlit. Normy¹⁶⁾ (v tomto kontextu to znamená normální hodnoty volnosti a nedostatkovosti) samy jsou společenské vzorce, které vznikají jako výsledek historického vývoje a upevňují se společenskými konvencemi. Značné změny institucí, řídicích mechanismů a spolu s tím společenských očekávání a konvencí mohou způsobit i změny v normách.

Tak například to vypadá, že v důsledku maďarské reformy hospodářského řízení a jiných změn hospodářské politiky se normální hodnoty nedostatkovosti a volnosti posunuly. Několik ukazatelů nedostatkovosti by dnes vykazalo nižší hodnoty, to jest blíže k nule (ovšem stále nad nulou) v druhé polovině sedmdesátých let, než jak byla normální hodnota v první polovině šedesátých let.

Zmíněných šest hypotéz podporuje logická úvaha o problematice i sporadické pozorování.¹⁷⁾ Metodologie pozorování a měření načrtnutá v této kapitole přinese možnost empirického testování těchto hypotéz.

16) Slova "norma" se používá ve dvou různých výkladech. Jeden výklad je průměrný, ne vyjímecný, ne nemocný. S ohledem na tento výklad mluví lékařství o normální teplotě těla nebo normálním počtu leukocytů. Druhým výkladem "normy" je co je žádoucí nebo se dá čekat. V tomto výkladu se také obyčejně mluví o výrazu "úsudek o normativní hodnotě". V této knize budu vždy slovo používat ve smyslu prvního výkladu.

17) Podle úsudku vedoucích pracovníků je nutno považovat mezi nejvážnější příčiny ztrát, faktorů, jež činí obtížným zvyšování produktivity, potíže se zásobováním a problémy kooperace s hospodářskými organizacemi, dodávajícími vstupy. Viz Román (1973).

Jistý hodnotný empirický materiál o vztahu mezi nedostatkovostí a tvorbou volnosti se najde ve studiích Chikána (1977) a Nemese (1976).

Na tomto místě je vhodné udělat několik poznámek o terminologii. Zmínil jsem se o n o r m á l n í c h h o d n o - t á c h nedostatkovosti a volnosti. Nesnažím se definovat výraz "normální stav" abstraktně s obecnými výrazy. Můžeme pochopit význam bez přesné definice. Existuje systém, jehož vnější podmínky i vnitřní chování vykazuje pravidelnosti, které jsou víceméně stabilní. "Regulérní" hodnoty hlavních proměnných stavu tohoto systému lze nazvat "normálním stavem". Malé vnější či vnitřní poruchy v systému způsobují odchylku hodnot proměnných stavu od jejich normální úrovně, ale i s uvedenými výkyvy převažující tendenci vyjadřuje tento "normální stav".

Musíme se vyhnout tomu, abychom s výrazem "normální stav" - vyjádřeně či implikovaně - spojovali nějaký hodnotový soud. Předkapitalistická společnost třeba stagnovala celá staletí. Byl to zřejmě její normální stav. Nikdo by nepomyslel na to, aby tomuto stavu říkal "dobrý". Zjištění, že nějaký systém se nachází ve svém normálním stavu, není ani pochvala, ani hana; není to ani odsouzení, ale ani omluva. Tím neříkáme nic více a nic méně než že nějaký systém funguje shodně se svou vnitřní povahou. Krajně důležitou částí vědecké analýzy systému je pochopení, které jsou normální hodnoty hlavních proměnných stavu (nebo jejich normální trajektorie v čase). Porovnávání systémů hledá odpověď na otázku: jak se normální stav jednoho systému liší od stejného stavu jiného systému?

KAPITOLA 3

VÝROBCE : KRÁTKODOBÉ PŘÍZPUSOBENÍ

3. 1. ÚVOD

V předešlé kapitole jsme zkoumali, jak dochází k n e p ř e -
t r ž í t é m u přizpůsobování hospodářské organizace k podmínkám,
které nastávají v každém o k a m ž í k u . Nyní přecházíme
ke zkoumání k r á t k o d o b é h o přizpůsobení. Jak již bylo
vysvětleno v oddíle 2.1, chápeme pod tím hlavně vypracování plánu
pro nejbližší měsíce (tři měsíce nebo jeden rok). Plánovač se sna-
ží brát do úvahy očekávané okolnosti - možnosti hospodářské organi-
zace a poptávku po výstupu - a jím přizpůsobit cíle.

Při přechodu od "okamžitého" ke "krátkodobému" jsme ve skuteč-
nosti přeskočili některé mezistupně. Je možno učinit řadu opatření,
která není možno realizovat ihned, nýbrž až po jistém období reago-
vání; a při tom není zapotřebí zahrnovat je do příštího čtvrtletní-
ho nebo ročního plánu. Z důvodů stručnosti nebudeme o těchto mezi-
stupních pojednávat.

Existuje úzký vztah mezi předměty kapitoly 2 a 3, totiž mezi
okamžitým a krátkodobým přizpůsobením. Čím je to druhé úspěšnější,
tím méně je zapotřebí improvizace nebo okamžitého nuceného přizpů-
sobení. A naopak četnost okamžitých nucených přizpůsobení a jejich
rušivé následky se mohou stát signálem, jenž ovlivní vypracování
příštího krátkodobého plánu.

Stejně jako v předešlé kapitole se naše pozornost soustředí
na výrobní hospodářskou organizaci fungující v t r a d i č n í m
systému socialistického řízení hospodářství.

3. 2. AGREGÁTNÍ VÝROBNÍ PLÁN

Náš první předmět se týká určení agregátního čtvrtletního nebo ročního výrobního plánu. Agregace se obvykle provádí při stálých cenách nějakého základního období.

Plán agregátního výstupu a podrobné cíle (cíle výstupu pro několik prioritních výrobků a vstupní kvóty) se ovšem určují zároveň. Nyní ale, na rovině teoretické analýzy, omezíme svoji pozornost na problematiku určování cíle agregátního výstupu. V tomto oddíle výraz "výrobní plán" bude vždy označovat agregátní cíl, i když to není výslovně řečeno.

Pro tradiční socialistickou hospodářskou organizaci je plán, určený nadřízeným orgánem, obyčejně "napjatý". Co znamená tato napjatost? Než odpovíme, položíme další dvě otázky. V minulé kapitole jsme pozorovali, že organizace opětovně naráží na omezení zdrojů. Neznamená to, že plány jsou neuskutečnitelné? Jak je možno smířit toto trvalé narážení na omezení zdrojů se zprávami, které vždy tvrdí: plány byly splněny?

Rozeznávejme tři různé situace.

P r v n í s i t u a c e : hospodářská organizace obdržela výrobní plán a s ním takové zdroje, že byla schopna splnit a možná i překročit cíl výstupu aniž by se setkala s nějakým omezením zdrojů. A toho všeho mohla dosáhnout technologií specifikovanou v plánu, bez nucené substituce nebo jakékoli improvizované modifikace plánované struktury výstupu. Nadřízené orgány by později o takovém plánu řekly, že byl m ě k k ý .

D r u h á s i t u a c e : hospodářská organizace nakonec splnila nebo dokonce překročila svůj výrobní plán. Při provádění ale narazila na omezení zdrojů. Situaci se přizpůsobila mnoha různými způsoby: opětovně přistoupila k nuceným substitucím včetně

jistých dočasných změn struktury. Zůstávala-li za denním plánem ve dnech, kdy byl nedostatek zdrojů, prováděla jindy mimořádnou práci, tj. "šturmovala". Odchýlila se od konkrétní struktury výstupu předepsané z ústředí nebo plánované organizací. Vyrobita výrobek nižší jakosti, nebo - pokud nebyla nižší - aspoň jiné jakosti než byla původně předepsána. A to vše proto, aby nezůstala za agregátním výrobním plánem. Nadřízené orgány by později řekly, že tato hospodářská organizace obdržela **n a p j a t ý**, **a l e r e a l i z o v a t e l n ý** plán. V systému tradičního řízení hospodářství je to obyčejně na úrovni ctižádosti vyšších orgánů: snaží se předepisovat organizaci napjatý, ale realizovatelný plán.

A konečně **t ř e t í s i t u a c e**: hospodářská organizace provedla různé formy okamžitého přizpůsobení, ale přesto nebyla schopna výrobní plán splnit. Je možné, že v takovém případě by vyšší orgány dávaly vinu organizaci. Ale v organizaci se bude určitě tvrdit, že v poměru k alokovaným zdrojům byl plán **p ř í l i š n a p j a t ý**.

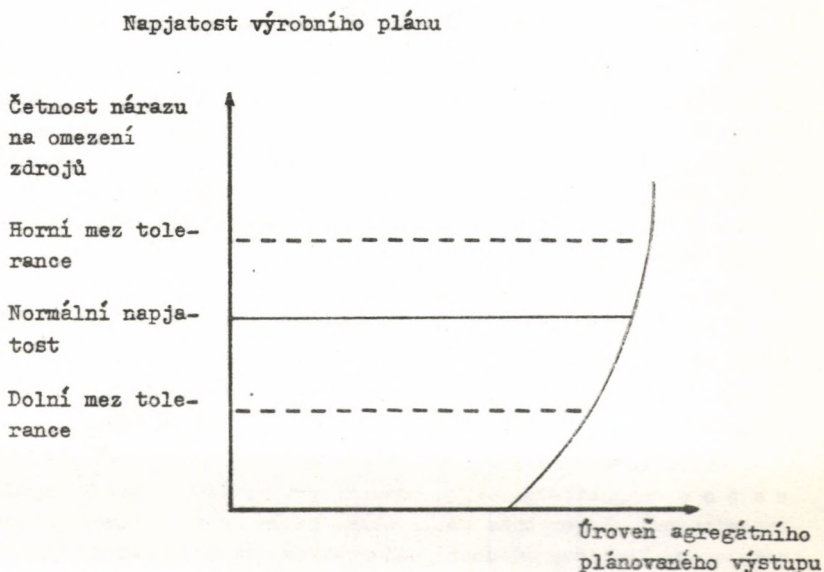
Uvažme nyní kombinovaný výsledek výroby všech hospodářských organizací. Zatímco organizace ve druhé a třetí situaci neustále narážely na omezení zdrojů, při čemž třetí kategorie dokonce pokulhávala za plánem, bylo to možno kompenzovat překračováním v první a druhé kategorii. Celkově mohl být agregátní plán oboru nebo celého odvětví splněn nebo dokonce překročen.

Tak jsme se dostali k výkladu "napjatosti" výrobního plánu. Netvrdíme, že náš popis zachycuje všechny stránky pojmu "napjatost", ale snad se nám podařilo zachytit jeden z jeho hlavních rysů. Napjatost plánu je stochastická kategorie. Čím je plán napjatější, tím je pravděpodobnější, že v průběhu jeho plnění naráží hospodářská organizace na omezení zdrojů a že dojde k nuceným substitucím i nuceným odchylkám od plánované struktury výstupu. Dostanou-li hospodářské organizace napjaté (nebo dokonce příliš napjaté) a méně napjaté (či dokonce měkké) plány ve vhodném rozložení, je asi s vysokým stupněm pravděpodobnosti zajištěno splnění agregátního výrobního plánu oboru nebo celého odvětví.

Může se zdát, že je to vysoce komplikovaný stochastický roz-

hodovací problém, ale v praxi plánování výroby se obvykle vyřeší bez zvláštního matematického aparátu. Funguje řídicí mechanismus, který plány umísťuje na vhodné úrovně napjatosti. K usnadnění vysvětlení předkládáme graf 3.1.

Graf 3.1.

Předpokládejme, že bylo rozhodnuto, jaké kvóty zdrojů má hospodářská organizace podle plánů dostat na příští tři měsíce. Pochopitelně skutečně disponibilní zdroje se mohou od toho náhodně odchylovat a často budou vzácnější než jak se plánuje. Otázka zní: jaká by měla být plánovaná úroveň agregátního výstupu. To je znázorněno vodorovnou osou.

Napjatost plánu se dá vyjádřit různými druhy ukazatelů; jedna z možností je uvedena na svislé ose. Jak často narazí hospodářská organizace v průběhu příštích tří měsíců na omezení zdrojů?

Až do jisté úrovně výroby sleduje křivka čáru vodorovné osy: očekávaná četnost nárazu na omezení zdrojů je nulová. Nad tou úrovní nabývá kladné hodnoty a stoupá. Stoupající křivka je stále strmější: náraz na omezení zdrojů se stává častějším. (Přesný tvar křivky byl ovšem volen libovolně. To však není důležité, protože se toho používá jen k ilustraci směru a zaměření analýzy).

Na grafu 3.1 se pozorují tři vodorovné čáry. Tučná čára uprostřed představuje normální napjatost plánu. Nucené substituce, modifikace struktury a jiná improvizovaná přizpůsobení dosahují obvyklé úrovně, což nepřekvapuje ani vedoucí dílen, ani dělníky. Byli by víc překvapeni, kdyby uvedené bylo zcela odstraněno a výroba probíhala bez jakýchkoli potíží vyvolávaných jevem nedostatkovosti.

Nižší tečkovaná čára je dolní mezí tolerance napjatosti. To je omezení pro přijetí vyššími orgány, které určují plán. Kdyby potíže se staly ještě řidšími než je tomu zde, soudily by, že plán se dá plnit příliš lehce a bez úsilí: plán je "příliš volný"; má nedostatečnou motivační sílu.

Horní tečkovaná čára je horní mezí tolerance napjatosti. Je to omezení pro přijetí hospodářskými organizacemi. Kdyby byla překročena, stala by se situace v dílně neúnosnou. Problémy působené nedostatkovostí by se staly tak častými, že by naprosto rozrušily každý přijatelný chod výroby.

Střední hodnota - normální napjatost - a dvě krajní hodnoty - horní a dolní mez tolerance - jsou historicky vyvinuté veličiny, ustanovené společenskými konvencemi a praxí. Na nich je postaven mechanismus regulující napjatost plánu. Zpětné vazby fungují podle této logiky.

1) Očekává-li se, že nárazy na omezení zdrojů (nebo v obecnější formě problémy působené nedostatkovostí a nuceným přizpůsobením) se stanou oproti normě příliš častými, je nutno plán snížit; v opačném případě musí být zvýšen.

2) Vzniká-li nebezpečí, že četnost nárazů na omezení zdrojů (nebo jiné potíže) překročí horní mez tolerance, je nutno určit plán na nižší úrovni; není-li pravděpodobné, že se dosáhne dolní meze tolerance, musí se plán revidovat směrem vzhůru.

První druh zpětné vazby se nazývá řízení normou a druhý řízení mezí tolerance (nebo kritickými hodnotami). Tyto dva mechanismy se projevují v řídicí oblasti každého hospodářského systému. Kromě jiného se systémy navzájem odlišují tím, co se těmito dvěma mechanismy řídí, a kromě toho povahou norem a tolerancí a způsobem jejich tvorby. Budeme též hovořit o jejich matematickém modelování. Ale na tomto místě zůstáváme při jejich verbálním vyjádření.

S každým zpětnovazebním řízením je spojen signální systém, který podává informace. V našem případě funguje úplný signální systém, v němž proudí mnoho různých druhů informací. Jejich společným rysem je to, že jde o necenové signály, tj. signály "kvantitativní". Neexistuje změna cen, která by poskytovala informace o posunech v relativních nedostacích, nedostatkovostech a volnostech. Důležitým signálem je pozorování plnění předešlých výrobních plánů. Toto plnění sleduje vyšší orgán, který určuje plán. Jestliže hospodářská organizace opětovně zůstávala proti plánům pozadu, může to naznačovat, že plány byly příliš napjaté a proto může napříště být určen plán, který je méně napjatý. Jestliže ale hospodářská organizace předešlé plány překračovala, může to znamenat, že měla příliš snadný úkol. Proto při příští příležitosti udělejme plán napjatější. Tento druh zpětné vazby je hospodářským organizacím dobře znám: říkájí mu "proplánování" ("planifikace")^{+/} dosažené vyšší úrovně. To působí, aby byly ve střehu: i když překročení plánu se obvykle odměňuje prémie, není moudré dát se tím směrem moc daleko.

^{+/} Tento pojem je doslovným převodem maďarského slova, pro které neexistuje vyhovující anglický ekvivalent. Znamená to, že výkon minulého období se zabuduje do plánu běžného období.
(Poznámka vydavatele).

Údaje o plnění plánu se shrnují v písemných zprávách. Ty jsou ale doplňovány dalším signálem: mluvenou řečí, "hlasem" ^{1/}.

Ani v nejprísnejším období centralizace nebyla plánová direktiva jednostranným diktátem. Vždy jí předcházela nějaký dialog mezi těmi, kdo plán určují, a těmi, kdo jej plní. Říká se tomu "smlouvání o plán": ti, kdo plán určují, by chtěli, aby hospodářská organizace vyrobila více výstupů s méně vstupů. Vykonavatel plánu si přeje opak: nižší cíl výstupu a s tím liberálnější zajištění vstupů. Při smlouvání varuje hospodářská organizace pokud jde o horní mez tolerance: vysoká odchylka od normy směrem vzhůru; vyšší orgán varuje před dolní mezí tolerance: velká odchylka od normy směrem dolů. V té diskusi dvou různých "hlasů" se dochází ke kompromisu, který tak říkáme "kalibruje" - s ohledem na agregaci všech hospodářských organizací plán na normální a přijatelné úrovni napjatosti. ^{2/}

Výše načrtnutý mechanismus zajišťující napjatost plánu zaručuje, aby v tradiční socialistické hospodářské organizaci byl agregátní výrobní plán určován na úrovni omezení zdrojů. (Viz poslední řádek tabulky 2.1 načrtávající porovnání mezi systémy). Nyní se to rozumí ještě jasněji: výraz "na úrovni omezení zdrojů" neznamena, že hospodářská organizace využívá každého zdroje vždy na sto procent. Vůbec ne. Znamená to pouze, že téměř každá organizace narazí často na nějaké omezení zdroje a tato úzká místa stojí v cestě okamžitým zvýšením výroby. Mechanismus napjatého plánování posunuje výrobu organizace k této úrovni.

-
- 1/ Vypůjčuji si zde terminologii z eseje od Hirschmana (1970) Exit, Voice and Loyalty. V tomto díle se široce prokazuje, že protesty, energicky ústně pronesené názory lidmi, kteří jsou přímo zainteresováni na důsledcích nějakého procesu, tj. "hlas", mohou být důležitým a účinným signálem stejného významu jako mnoho jiných "mlčících" signálů. (Například s ukončením participatione, tj. exit, nebo s cenovým signálem).
 - 2/ Pro empirický popis "smlouvání o plán" viz autorovu knihu Overcentralization (Kornai, 1957, 1959). Bylo provedeno několik pokusů o modelování "smlouvání o plán"; mezi jiným přístup pomocí teorie her od Jahnseena (1977) je pozoruhodný. Viz též Dolan (1976).

K tomu, co bylo řečeno, je nutno dodat ještě jedno: normy a meze tolerancí, které hrají v řízení důležitou úlohu, jsou historicky určenými společenskými vzorci, které se samy mění při hlubších změnách společnosti. V období socialistického hospodářství, které následovalo ihned po revoluci, byly pravidlem údernická práce, nedělní a sváteční směny. Dnes ale vedoucí dílen i dělníci očekávají, že přísun materiálu bude daleko plynulejší a organizace výroby lepší. Kdyby se tedy provádělo porovnání mezi normami a limity tolerance "napjatosti" v dnešním socialistickém hospodářství a tím, jak to vypadalo před dvaceti nebo třiceti lety, zjistilo by se, že dnešní normy a limity jsou na daleko nižší úrovni. To nám ovšem nebrání, abychom při krátkodobé analýze nepovažovali normy a tolerance za dané pro řídicí mechanismus v existujících společenských podmínkách.

Až dosud jsme hovořili o tradičním případě, ve kterém plán určuje hospodářské organizaci nadřazený orgán. Od reformy z roku 1968 se ale v Maďarsku nedávají žádné ústřední direktivy, nařizující hospodářským organizacím, co mají v příštím roce či čtvrtletí vyrábět; každá hospodářská organizace má právo činit o svém krátkodobém výrobním plánu vlastní rozhodnutí. Je to vysoce významná změna, vedoucí k řadě příznivých důsledků; to ale již přesahuje rámec této knihy. Zde položíme jen jednu otázku: byl v důsledku reformy přerušen charakter výroby jako omezené zdroje? Ne- ní již plán, určený samotnou hospodářskou organizací, napjatý?

Mojí hypotézou je, že napjatost plánu zůstala, i když na poněkud méně intenzivním stupni. Výroba - s nucenou substitucí a jinými formami nuceného přizpůsobování - stoupá k úrovni, ve které narazí na omezení zdrojů, to jest úzká místa působená nedostatkovostí.

Tuto hypotézu je možno přezkoušet empiricky. Sporadické pozorování toto tvrzení podporuje. Existu-

je jen malý počet případů, kde je k dispozici každý doplňkový zdroj, a dílna má v jejích rámci ihned mobilizovatelné volnosti, a přesto nepřikročí ke zvýšení výroby. Je dost vyjimečné, že výrobce nepřikročuje ke zvyšování výroby jenom proto, že výrobek je neprodejný. Jinak řečeno j e n v e v y j í m e ě - n ý c h p ř í p a d e c h , a ještě k tomu jen po přechodná krátká období, se omezení poptávky ukazuje jako efektivní, totiž skutečně omezuje činnost.

Aniž bychom se snažili o úplnost uvádíme tři faktory, které mohou hospodářskou organizaci pobízet, aby vyráběla až k horním mezím určeným omezeností zdrojů.

a) K takovému chování ji pobádá sám fakt nedostatkovosti. Jestliže kupující stojí přede dveřmi ve frontě (symbolicky), je obtížné vzdorovat "tažnému" vlivu poptávky. Tím spíše, protože neuspokojený kupující vládne silným "hlasem". Mohl by si stěžovat nadřízenému orgánu organizace nebo politickým či společenským orgánům v případě, že by se ukázalo, že hospodářská organizace je schopna vyrábět více, ale nečiní tak.

Nedostatkovost, jak to uvidíme i v mnoha druzích vzájemných vztahů, je začarovaným kruhem. Hospodářská organizace jakožto p r o d e j c e trpí ovlivňováním ze strany kupujícího, stojícího netrpělivě ve frontě; je nucena zvýšit výrobu až k omezením určeným úzkými místy. Vyvine se u ní p o c i t n e d o - s t a t k u : cítí. že zvýšení výroby brání poměrně vzácné (nedostatkové) zdroje. Proto - nyní v úloze kupujícího - se postaví do fronty těch, kdo žádají více vstupů.

b) V právním slova smyslu nemohou nadřízené orgány diktovat, jak má vypadat krátkodobá výroba hospodářské organizace. Na druhé straně mohou na hospodářskou organizaci v y v í n o u t neformální t l a k . Například ministerstvo si může ředitele organizací pozvat a přesvědčit je, aby vyráběli více, a to i v případě, kde by byla zapotřebí právě restriktivní politika. A zvýšení bude jistě provedeno, protože existuje hluboce zakořeněný názor, že "hromadění" zdrojů je plýtváním a ztrátou pro společnost.

c) Hospodářská organizace se též snaží dobrovolně zvyšovat výrobu kvantitativně. Později vysvětlíme, jak se vyvinul skutečný zájem hospodářské organizace od zavedení podílu na zisku a jiných finančních stimulů. Na tomto místě anticipujeme jen jednu myšlenku. Dnešní maďarská organizace je v postavení, ve kterém je schopna, dříve či později, přenést každé zvýšení výrobních nákladů na kupujícího nebo na státní rozpočet. Proto v takové situaci je v jejím vlastním zájmu (včetně ziskové motivace hospodářské organizace), aby dosahovala mezi své kapacity, i když počáteční zvýšení mezních nákladů není rychle vyváženo zvýšením mezních výnosů.

Ještě konečnou obecnou poznámku. Skupina jevů spojená s napjatostí plánu se nazývá v socialistické ekonomické literatuře a každodenní hovorové řeči k v a n t i t a t i v n í m p o s t o - j e m nebo k v a n t i t a t i v n í t e n d e n c í . (V této knize budeme používat druhého výrazu). Abychom vyjasnili jev popsáný v mnoha ekonomických knihách, přidáme jen ještě jednu poznámku: j e h o e x i s t e n c i n e n í m o ž n o v y - s v ě t l i t p o u z e ř e d i t e l s k o u p r é m i í , s p o j e n o u s p ř e k r a č o v á n í m p l á n u . V e l m i m o h u t n ě j e j r o z v í j e j í h l u b - š í v n i t ř n í m o t i v a c e .

3. 3. STRUKTURA VSTUPU

Obraťme se nyní k plánování struktury vstupu. Jak jsme se zmínili již dříve, rozeznávají se tři stupně.

V rámci o k a m ž i t ě h o přizpůsobování přizpůsobuje hospodářská organizace neptřetržitě svoji strukturu vstupu okamžitě disponibilním vstupům. V rámci k r á t k o d o b ě h o přizpůsobení - a nyní bude vysvětlován tento případ - provedla trvalejší změnu struktury svého vstupu, odpovídající zřejmě trvalým nedostatkovostem zdrojů, avšak beze změny zásob fixního kapitálu. V rámci d l o u h o d o b ě h o přizpůsobení jako dal-

ší reakci na trvalé změny v nabídce zdrojů se zabývá tvorbou kapitálu a také odpovídající změnou technologie.

Vezměme si za příklad reakci hospodářské organizace na nedostatek pracovní síly. Okamžité přizpůsobení: dopravní dělník X.Y. nepřišel v pondělí do práce. Předák požádá N.N., aby ho v přesčase nahradil (nucená substituce). Krátkodobé přizpůsobení: protože k nedostatkovosti dělníků zaměstnaných při dopravě uvnitř továrny dochází často, reorganizuje se dílna tak, že dělníci pracující na strojích předávají si kusy k dalšímu zpracování sami, z ruky do ruky. Dlouhodobé přizpůsobení: doprava materiálu v továrně se mechanizuje.

Náše hypotéza týkající se krátkodobého přizpůsobení je následující:

T r v a l é p ř i z p ů s o b e n í t e c h n o l o g i e
c h r o n i c k é n e d o s t a t k o v o s t i n ě k t e r é -
h o d r u h u z d r o j e s e r e a l i z u j e d ř í -
v e n e b o p o z d ě j í , i k d y ŝ s o p o ŝ d ě -
n í m i , a l e p o u z e j a k o r e a k c e n a o -
p ě t o v n o u z k u š e n o s t s n á r a z y n a o -
m e z e n o s t z d r o j ů . D o c h á z í k n ě m u i k d y ŝ r e l a t i v n í
c e n y z d r o j ů s e n e z m ě n í l y a z a v e d e n í n o v é s t r u k t u r y n e p ř e d c h á z e l o
s y s t e m a t i c k é v y c h l e d á v á n í r e š e n í , j e ŝ b y m i n i m a l i z o v a l o n á k l a d y
v p e n ě ž n í m v y j á d ř e n í .

Tato hypotéza vyžaduje, aby byla empiricky přezkoušena. Jsem si jist, že v mé opatrné formulaci je ta hypotéza pravdivá. Čím si nejsem jist, je konkretizace významu výrazu "dříve nebo později" jak je v uvedené větě uveden. Jsem též nejistý v otázce, co je rychlejší a spolehlivější: řídicí mechanismus založený na relativních cenách a minimalizaci nákladů nebo založený na přímém pozorování relativních nedostatkovostí. Proti cenovému mechanismu je možno namítat, že funguje s opožděními: může trvat dlouho, než relativní ceny reagují na měnící se relativní nedostatkovosti, a zase to trvá nějaký čas, než se struktura vstupu přizpůsobí novým relativním cenám. To vše je pravda. Ale stejně je možno říci, že taktéž může trvat hodně dlouho, než vedoucí provozu nebo nějaký ministerský úředník si uvědomí, že relativní nedostatkovost zdroje

A v poměru ke zdroji B není jevem přechodným, nýbrž trvalým. A pokud jde o akci následující za vjemem, může opět trvat dlouho, než se sám přinutí, aby místo improvizovaných nucených substitucí zavedl nějaké trvalejší změny technologie.

Na porovnání se účastní i problematika motivace. Na technologickém přizpůsobení založeném na relativních cenách může sehrát svoji roli stimulace ziskem. Nechci se nyní podrobně zabývat analýzou intenzity tohoto stimulu v socialistických hospodářských organizacích využívajících podílu na zisku; bude to předmětem pozdější kapitoly. Co chci zdůraznit je toto: i vedoucí provozu (dílň) či ministerský úředník, který není přímo hmotně zainteresován na zisku, není netečný k nedostatkovosti zdrojů. Nejistota dodávky materiálu nebo pracovní síly, potíže při realizaci nucené substituce, napětí a duševní námaha předcházející improvizaci, to vše ho podněcuje ke snaze najít trvalejší řešení. Zápas o vlastní klid a hladší práci jeho kolegů i podřízených ho pobízí, aby vyvinul strukturu vstupu, která by byla přizpůsobena lépe trvalejším poměrům nabídky zdrojů.

Je možné, že právě v oblasti těchto doprovodných okolností můžeme najít jednu z předností mechanismu založeného na relativních cenách: je více neosobní a objektivnější, a snad jeho fungování vyvolává menší stresy; předpokládá se, že je prostší a spolehlivější. Ti, kdo nakonec rozhodují o technologii, nejsou nuceni porovnávat relativní četnosti nárazů na omezenost zdrojů, spoléhající na svoji paměť a dojmy; místo toho mohou provádět poměrně jednoduché kalkulace nákladů. Při porovnávání mechanismů založených na relativních cenách a na přímých vjemech opětovných nedostatkovostí se v obou případech předpokládalo, že technologické změny následují po n á s l e d n ý c h signálech. Relativní ceny se již změnilly, a pak přichází nová technologie. Nebo nedostatkovost zdroje již byla objevena, a pak přichází nová technologie. Ve skutečnosti ovšem existují i p ř e d c h o z í signály. Těchto výrazů se používá k označení signálů, jež následují jistý jev či změnu podmínek, anebo jím předcházejí. Rozhodující orgán zamýšlející minimalizovat náklady se pokouší získat informace o budoucích cenách. V mechanismu bez cenových signálů je možno brát při běžném rozhodování ohled na cíle plánu, týkající se

budoucích disponibil zdrojů. Z toho hlediska má plánování obrovskou potencionální výhodu. Jiná je otázka, nakolik jsou tyto možnosti využity socialistickými hospodářskými organizacemi v praxi. Zkušenost ukazuje, že s t i m u l y jsou zrovna tak důležité jako i n f o r m a c e o relativních nedostatkovostech. Člověk má sklon opakovat svoji rutinu, a platí to i o vedoucím provozu (řediteli výroby). Přinutí se k provedení důležité změny tehdy, když sám narazí na omezení zdroje a "náraz" skutečně sám zažije.

Tuto otázku je nutno zkoumat dále jak teoreticky, tak i empiricky. K pochopení dalších myšlenek obsažených v této knize zatím stačí vědět, že vjem opětovné a chronické relativní nedostatkovosti poskytuje d o s t a t e č n ý s i g n á l, a přání vyhnout se nuceným opatřením spojeným s likvidací důsledků nedostatkovosti zajišťuje d o s t a č u j í c í m o t i v ke krátkodobému přizpůsobení struktury vstupu.

3. 4. STRUKTURA VÝSTUPU

S ohledem na krátkodobé přizpůsobení struktury výstupu hospodářské organizace činíme především rozdíl mezi dvěma způsoby organizace výroby: organizace vyrábějící n a z a k á z k u a organizace vyrábějící d o z á s o b y.^{3/} Má-li výrobek mnoho individuálních charakteristik, začne hospodářská organizace vyrábět jen na zakázku. Taková je například situace ve stavbě lodí, jakož i v množství velkého a speciálního továrního zařízení a strojů. Je-li na druhé straně výrobek vyráběn ve velkých dávkách, není nutno znát předem zvláštní přání zákazníka a výrobek je možno vyrábět do zásoby.

3/ Viz Belsley (1969) Industry Production Behaviour: The Order-Stock Distinction. K tomu rozlišení se vracíme v kapitole 5.

Pochopitelně, že rozložení těch dvou typů organizace nezávisí pouze na vlastnostech výrobku, nýbrž též na tržní situaci. Na "trhu prodávajícího" může kupující též zadat svoji objednávku předem i na masově vyráběné zboží, aby si své pořadí zajistil pro nejkratší možné období. A naopak na "trhu kupujícího" nemusí výrobce čekat na zakázku, nýbrž může vyrábět na sklad i takové výrobky, které by jinak raději vyráběl pouze na zakázku.

Při určování struktury výstupu získává výrobce důležité informace z dynamiky zásob výstupu a zásobníku nevyřízených zakázek. Stojí za to změnit strukturu výstupu ve prospěch výrobku A a k tíži výrobku B

a) jestliže se zásoba výstupu výrobku A zmenšila, zatímco zásoba výrobku B se zvýšila; nebo

b) jestliže zásoba výstupu je zcela vyčerpána a kupující stojí dokonce ve frontě na A, kdežto výrobek B je ještě na skladě; nebo

c) existuje-li fronta na A i B, ale na A dochází více objednávek (fronta je delší) než na B.

Signály zajišťované zásobami a zásobníkem nevyřízených zakázek se mohou doplňovat nebo posilovat "hlasem". Zákazník, který se cítí odstrčen, může protestovat a klást požadavky hlasitěji, při čemž žádá nadřízené orgány o zásah.

Konečnou tu tedy funguje ř í d í c í m e c h a n i s - m u s z p ě t n ě v a z b y podobný mechanismu, o kterém se jednalo ve dvou předcházejících oddílech. Tato zpětná vazba se uplatňuje i v rámci tradičních forem silné centralizace. Je pravda, že nadřízený orgán hospodářské organizace vydává značně podrobné příkazy pro strukturu výstupu. Proporce struktur jsou místy značně tuhé; mění se jen pomalu. Dojde-li ale ke změně, stane se tak často v reakci na takovou zpětnou vazbu. Struktura výstupu se mění ve prospěch výrobku A a na úkor výrobku B, protože fronty se příliš prodloužily a protože je tu příliš mnoho a příliš silných stížností vyvolaných nedostatkem výrobku A.

Ale tyto signály nevykonávají vliv pouze na nadřízené orgány, nýbrž i na samu hospodářskou organizaci. I v rámci tradičního řízení hospodářství hrála hospodářská organizace jistou roli při ur-

čování podrobností své struktury výstupu. A po reformách se oblast její kompetence v tom směru ještě rozšířila.

Když zdůrazňuji, že řídicí mechanismus zpětné vazby, jak je výše popsán, *e x i s t u j e*, musím hned dodat, že jeho vliv není příliš silný a uplatňuje se jen s opožděními.^{4/}

3. 5. NĚKOLIK SPOLEČNÝCH PROBLÉMŮ PLÁNOVÁNÍ

STRUKTUR VSTUPU A VÝSTUPU

Po té, co jsme mluvili o určování struktur vstupu a výstupu odděleně, přezkoumáme nyní stručně jeden či dva problémy, které jsou oběma procesům společné.

Nehodlám stírat důležitost rozdílu mezi více a méně centralizovanými formami řízení a mezi nižšími a vyššími stupni nezávislosti podniku. V tradičním systému řízení hospodářství dostávala hospodářská organizace podrobné instrukce týkající se struktury (složení) jejího výstupu. Na četných úsecích byla přesně definována její výrobní technologie. Kromě toho většina vstupů byla alokována centrálně, určující nejen co hospodářská organizace smí nakoupit, ale i od koho. Ale dokonce i v té situaci měla hospodářská organizace jistou vůli, při určování struktury (kombinace) vstup-výstup, a to pokud jde o "nejjemnější" specifikaci. Kromě toho názory hospodářské organizace mohly vykonávat vliv na tvorbu direktivy ústředního plánu. Jako výsledek reformy r. 1968 vzrostla v Maďarsku značně autonomie hospodářské organizace, i když orgány vyššího a středního stupně řízení i nadále vykonávají silný vliv na volbu struktur vstup-výstup i bez plánových direktiv.

Co ale chci zdůraznit v tomto bodě není to, co oba systémy řízení hospodářství odlišuje, nýbrž rysy, které jsou jim z hlediska

4/ To bylo, mezi jiným, na mysli v oddíle 2.5, kde se vysvětlovalo, že poptávka, i když je neefektivním omezením v okamžitém řízení výroby, nakonec přece jen výrobu ovlivní.

předmětu této kapitoly společné. V obou situacích reagují plánovací orgány vyšší a střední úrovně i samy hospodářské organizace na podobné necenové signály.^{5/} V oddíle 2.10 se takové ukazatele nazývaly ukazateli nedostatkovosti, z, a ukazateli volnosti, q. Je ovšem pravda, že nikde nedošlo k organizaci obsáhlého, pravidelného a úředního pozorování ukazatelů z a q, opakovaného tak, aby bylo porovnatelné. Ale mezi nadřízenými orgány a hospodářskými organizacemi a mezi hospodářskými organizacemi navzájem probíhá množství psaných i ústních informací, jež je ve skutečnosti možno považovat za jakési přiblížení k ukazatelům z a q: předávají informace týkající se růstu či snížení nedostatkovosti a vytváření volnosti (v tom rámci mobilizovatelné volnosti).

Tento vysoce komplikovaný, částečně úředně zaznamenaný a částečně neformální tok informací se dostává do několikaúrovňového alokačního mechanismu. Tento alokační mechanismus koneckonců zaměřuje zdroje směrem od míst, kde intenzita nedostatkovosti se nachází pod svou normální úrovní a přesunuje tam, kde intenzita nedostatkovosti je nad normální úrovní anebo kde snad je neúnosně vysoká.

Když zdůrazňujeme společný rys krátkodobého plánování struktur vstup-výstup, musíme upozornit i na značný rozdíl, který mezi nimi existuje. V hospodářství omezeném zdroji je řízení zpětnou vazbou, vykonávající vliv na krátkodobé přizpůsobování struktury v ý s t u p u, mnohem slabší než to, jež vykonává vliv na krátkodobé přizpůsobování struktury v s t u p u. Plyne to logicky již z pouhé existence chronické nedostatkovosti. Je vlastním zájmem výrobce, aby si vyřešil svoje vlastní problémy: je-li nabídka jednoho vstupu trvale neuspokojivější než

5/ Otázka, v jakém rozsahu se k nim přidružuje vliv cenových signálů, se bude projednávat v druhé části této knihy. Na tomto místě pouze konstatujeme, že necenové signály hrají velmi důležitou úlohu nejen v tradičním, nýbrž i v poreformním systému řízení hospodářství.

nabídka nějakého jiného vstupu, musí výrobce provést nějaké trvalé přizpůsobení této relativní nedostatkovosti.

Není-li však struktura jeho výstupu vhodná, není to jeho problémem, nýbrž těch, kdo jeho výrobků používají jako vstupu. Je pravda, že vůči stíženostem ze strany uživatelů není lhostejný a dříve či později na ně bude nějak reagovat. Ale tato reakce asi bude o hodně pomalejší a méně spolehlivá než jeho přizpůsobení vstupům.

S ohledem na vše uvedené, a přes všechny podobnosti a analogie, nejsou oba procesy krátkodobého přizpůsobení, přizpůsobení struktury vstupu a výstupu, ekvivalentní.

Při určování struktury vstupu je hospodářská organizace relativně ochotnější se přizpůsobit a být pružnější, "podléhá" více okolnostem; při určování struktury výstupu je nepružnější a konzervativnější a více "diktuje" kupujícímu, který je na ní závislý.

V této knize se často vrací téma, že postavení výrobce a uživatele a prodávajícího a kupujícího nejsou symetrická. Budeme o tom mluvit při diskusích o obchodě ("trh prodávajícího", "trh kupujícího"), při porovnávání vývoje zásob vstupů a zásob výstupů, při analýze citlivosti na ceny výstupů a vstupů a tak dále. V každém případě jsme se nyní seznámili s jedním důležitým projevem asymetrie: struktura vstupu reaguje na necenové signály nedostatkovosti citlivěji než jak to činí struktura výstupu.

3. 6. O MOTIVACI MANAŽERŮ HOSPODÁŘSKÝCH ORGANIZACÍ

Ve dvou kapitolách se popisovalo chování hospodářské organizace. Nyní se pokusíme objasnit, co soudíme o motivaci hospodářských

manažerů.

V pozadí lidské činnosti je mnoho druhů motivace. Nechtěl bych jen pro docílení obecnosti je svádět na jeden jediný motiv. Ale lépe pochopíme jednotlivá chování, známe-li, které to jsou motivy, jež jsou přítomny zároveň, a jaké mezi nimi mohou vznikat konflikty.

Nikoli jediným motivem, avšak jedním z nejdůležitějších v chování hospodářských manažerů je jejich identifikace s vlastní prací. Nechtěl bych tvrdit, že manažer se snaží udělat v zájmu hospodářské organizace to krajaní, čeho je schopen. Nečiní tak všichni, a nečiní tak každý den v roce a každou hodinu dne. Ale také bych měl výhradu k opačnému tvrzení. V běžné mikroekonomii se často mluví o užitku práce na rozdíl od užitku pocítovaného při spotřebě (a pochopitelně v průběhu volného času). Myslím, že takový popis se na většinu práce nehodí. A je zvlášť nevhodný pro popis postavení těch, kdo pracují na manažerských místech. Řízení a rozhodování ve složitých situacích jsou vzrušujícím úkolem a ti, kdo je provádějí, se nesetkávají jen s mnoha problémy, nýbrž také se zalíbením a uspokojením z nich.^{6/} V konečné analýze je možno tvrdit, že v průměru se manažer snaží vykonávat svoji práci řádně, prostě proto, že velká část lidí to ve většině situací dělá bez nějakých zvláštních motivů.

Prozkoumejme trochu blíže, jak se projevuje identifikace s prací. Především v tom, že manažer se snaží zajistit pro svéřnou jednotku existenci, přežití a životaschopnost. To navozuje, že výstup jednotky musí být pro vnější svět přijatelný. Ředitel nemocnice se snaží zajistit, aby provádění léčení v nemocnici probíhalo dobře; ředitel školy zajišťuje, aby výuka pokračovala řádným způsobem - aby pacient a jeho příbuzní nebo žák a jeho příbuzní nebyli se situací nespokojeni. Stejný "přirozený instinkt číslo jedna" působí i u výrobních manažerů: existence, přežití a životaschopnost svéřné jednotky je - kromě jiného - nutno zajistit přijatelností výstupu.

6/ Viz Zs. Hegedüs-Tardos (1974).

Jiným "přirozeným instinktem" je to, že manažer by chtěl zajistit pro sebe i lidi pracující pod jeho vedením h l a d k ý pracovní proces. Přeje si vyhnout se zmatku a nepořádku. I kdyby to bylo jen z toho důvodu, snaží se získat co největší jistotu: obstarání většího vstupu a větších rezerv. (V dalších kapitolách se bude pojednávat o třetím "přirozeném instinktu": snaha po rozšíření). Vlivy společenských podmínek, hmotné a morální stimuly, ambice a obavy, odměny a tresty se pak soustředí na tyto "přirozené instinkty". S výjimkou kapitalisty - vlastníka, který sám řídí, je manažer každé moderní velké hospodářské organizace závislý na osobě, která ho jmenuje do funkce. V socialistickém hospodářství, které nyní zkoumáme, jmenují vyšší manažery hospodářské organizace nadřazené úřady, a ti opět jmenují manažery nižších úrovní. Tak se vytváří vertikální řetěz závislostí. V takových podmínkách je samozřejmým motivem manažera, že by chtěl získat uznání svých nadřízených, vyhnout se jejich hněvu a splnit jejich očekávání: nejen jejich příkazy, nýbrž i jejich přání. Ústřední příkazy, očekávání a stimuly mohou posílit takové činnosti, ke kterým by došlo tak jako tak, i když možná v nižší intenzitě. Prémie spojená s kvantem produkce může ještě posílit snahu hospodářské organizace po zvýšení výroby. Stimuly mohou též způsobit, že manažer se odchýlí od základních požadavků "řádně vykonané práce". (Může na příklad dovolit zhoršení jakosti výrobku za účelem zajištění premii, vázaných na větší objem). Takové rozpory jsou bohatě projednávány v literatuře 7/ a zde nemusíme zacházet do podrobností.

Mnoho lidí má sklon věřit, že právě zde, v byrokratické závislosti, je nutno hledat motivaci pro snahu po kvantitě, pro nepružnost v přizpůsobování a s tím i v nedostatkovosti. Podle tohoto názoru se všechny tyto jevy projevují proto, že ústřední hospodářská politika vynucuje růst, žádá, aby se tomu vše podřídilo a pomocí plánových příkazů přinucuje hospodářské organizace, aby dělaly totéž. Podle mého názoru to však není z d e , kde by bylo možno nalézt h l a v n í vysvětlení skupiny jevů zkoumaných v této knize, i když tyto faktory mohou být přídatné k ostatním

7/ Viz Kornai (1957, 1959) a z novější literatury Bauer (1975a, 1978) a Laki (1978a).

efektům. Výše vypočtené motivy jsou z v l á š t n í a prosazují se jen v jistých historických podmínkách. Osobně zdůrazňuji motiv "identifikace s prací", protože je obecný a přítomen za všech okolností. A nejpozoruhodnějším faktem je to, že uvedená obecná motivace stačí sama o sobě, aby vyvolala téměř nenasytitelnou poptávku hospodářské organizace po vstupech a - jak uvidíme později - nenasytnou snahu po zvětšení. Tak jsme se dostali k silnějšímu tvrzení, než když jsme tyto jevy vysvětlovali na základě zvláštních motivačních vlivů tradičního systému řízení socialistického hospodářství.

Ve skutečnosti není základní otázkou, který motiv v y v o - l á v á snahu po kvantu, nenasytnou poptávku hospodářské organizace a snahu o zvětšení. Hlavním problémem je, zda existují síly působící v o p a č n ě m směru, to znamená takové, které by manažery výroby vedly k tomu, aby dobrovolně o m e z i l i svoji poptávku po vstupu a svoji snahu po zvětšení. Další rozvoj knihy se snaží o postupné přiblížení k odpovědi na t u t o skutečně důležitou otázku.

KAPITOLA 4

KUPUJÍCÍ: PROCES NÁKUPU

4. 1. ÚVOD

Po zkoumání hospodářské organizace jakožto výrobce (v kapitolách 2 a 3) bude nyní zkoumána jakožto kupující (v kapitolách 4 a 5).

V běžné mikroekonomii se nákup považuje za akci jediné chvíle. Kupující, jsa si vědom své dobře definované poptávky, se setká s prodávajícím a k transakci dojde okamžitě. My považujeme nákup za dynamický proces, který trvá určitou dobu. Ke zpodobnění této myšlenky doprovodíme kupujícího na jeho nákupní trase. Problém se analyzuje na submikroúrovni: budeme se zabývat jediným kupujícím a jedinou jeho nákupní akcí. V pokračování příkladu uvedeného v předešlých kapitolách budeme pozorovat nákupčího šroubárny, který chce nakoupit ocel.

Události jsou znázorněny na grafech 4.1, 4.2 a 4.3. Je tam formulován nákupní algoritmus, který je znázorněn formou blokového schématu, způsobem podobným popisu algoritmů pro počítače. Ve skutečnosti neexistuje takové složité rozhodnutí, které je nutno učinit v jediném okamžiku jedinou "velkou volbou". Téměř všechna rozhodnutí se formují v průběhu více krokového rozhodovacího procesu, který se dá modelovat formou rozhodovacího algoritmu. Nákupní algoritmus popsáný v kapitole 4 je zvláštním případem širší kategorie rozhodovacích algoritmů. Na diagramech představují kosočtvercové tvary "místa odboček": v těchto místech stojí kupující před alternativními situacemi nebo alternativními možnostmi rozhodování. Kruhy označují koncovky (terminály): kdyby kupující došel až tam, proces by skončil. Konečně obdélníky znázorňují body, které nejsou ani odbočkami, ani koncovkami. Pro snazší odvolávku jsou různé části diagramu označeny velkými písmeny.

Nákup je pro hospodářskou organizaci komplexní činností; budeme muset popis v několika směrech zúžit, jak je dále naznačeno.

1) Budeme se zabývat výhradně nákupem materiálů, polotovarů a dílů (v dalším pro stručnost **m a t e r i á l**) potřebných pro běžnou výrobu. Alokace pracovní síly a investic se bude analyzovat v pozdějších kapitolách.

2) Bude se jednat jen o skladovatelných **v ý r o b c í c h**. Nákup neskladovatelných **s l u ž e b** vyvolává v mnoha směrech podobné problémy, ale má i zvláštní rysy, pro jejichž zkoumání nemáme dost místa.

3) Níže vyložený algoritmus je **o b e c n ý m** schématem, které by mohlo skutečně popisovat nákupní proces libovolného kupujícího v libovolném hospodářském systému. Ale při výkladu každého kroku algoritmu a při formulaci ilustrativních příkladů jsme měli na mysli vždy nákupy prováděné hospodářskou organizací v **h o s p o d á ř s t v í o m e z e n é m z d r o j i**. Tam, -jako u prostředku výroby- převažuje v obchodě **s á n í**. 1/ Kupující trpící nedostatkovostí snaží se "nasát", to jest "odčerpát" pro sebe žádaný vstup; prodávající nemusí vyvinout mnoho úsilí, aby svoje zboží vnutil kupujícímu.

Protože naše diskuse je obecná, není třeba na počátku specifikovat, zda se zabýváme tradičním nebo poreformním typem systému socialistického řízení hospodářství.

Obchod jakožto prostředek výroby probíhá jiným způsobem v tradičním systému řízení socialistického hospodářství než v systému poreformním.

Pro tradiční socialistickou hospodářskou organizaci je značná část materiálu přidělována ústředně. Konkrétní systém přidělování se může lišit podle zemí a podle období. Avšak i při nejvyšším stupni centralizace určuje úřední přidělování jen relativně agregované kvóty.

1/ Pojmy "sání" nebo "tlak" panujících na trhu byly zavedeny v mé knize *Anti-Equilibrium* (Kornai, 1971 a,b). V této knize se několikrát vracím k popisu a vysvětlení jevu sání.

Každopádně je přidělování doplňováno "obchodními" kontrakty mezi prodávajícími (ocelárna nebo hospodářská organizace obchodující železným a kovovým zbožím) a kupujícími (šroubárna), v němž se dohodnou na specifické jakosti, ceně, dodací lhůtě atd. Mezifirmní dohody se stávají o to důležitějšími, že soustava ústředního přidělování pokrývá obvykle jen některé materiály, kdežto zbytek se dostává k místu určení výhradně pomocí přímých styků mezi dodavateli a odběrateli.

Maďarská reforma takřka zrušila ústřední přidělování materiálu. Tím se zvýšila úloha mezipodnikových dohod. Každopádně se v této kapitole nezabýváme vůbec vertikálním ústředním přidělováním; jednat se bude výhradně o horizontálních vztazích mezi hospodářskými organizacemi. K otázce se opět vrátíme v další kapitole.

Z uvedených úvodních poznámek je možno interpretovat nákupní algoritmus, který zde bude předložen, dvěma různými způsoby. B u d ě má náš kupující v kapse platný přidělovací poukaz, jenž však nespecifikuje zdroj nákupu obligatorně ani nepředepisuje v plných podrobnostech, co má kupující nakoupit; n e b o náš kupující hodlá nakoupit výrobek, který není v rámci ústředního přidělování materiálu.

Právě tyto dva výklady umožňují, aby náš "nákupní algoritmus" se vztahoval stejně na tradiční i poreformní systém řízení socialistického hospodářství.

4) Pro tuto chvíli nebudeme analyzovat způsob, kterým se vyvíjejí nákupní záměry, to jest počáteční požadavky uvádějící nákupní proces. To bude předmětem kapitoly 5. V této kapitole se počáteční požadavek (poptávka) považuje za d a n ý .

5) O úloze cen bude pojednávat druhá část této knihy; zde ji pomineme. Nákupní procesy trvají jistou dobu a my předpokládáme, že ceny platné při počátku procesu se až do konce nebudou měnit. Proto to, nač rozhodnutí kupujícího reagují v průběhu jeho nákupní cesty, nejsou změny cen. Jinými slovy máme opět co dělat s "kvantitativním" procesem necenového přizpůsobení.

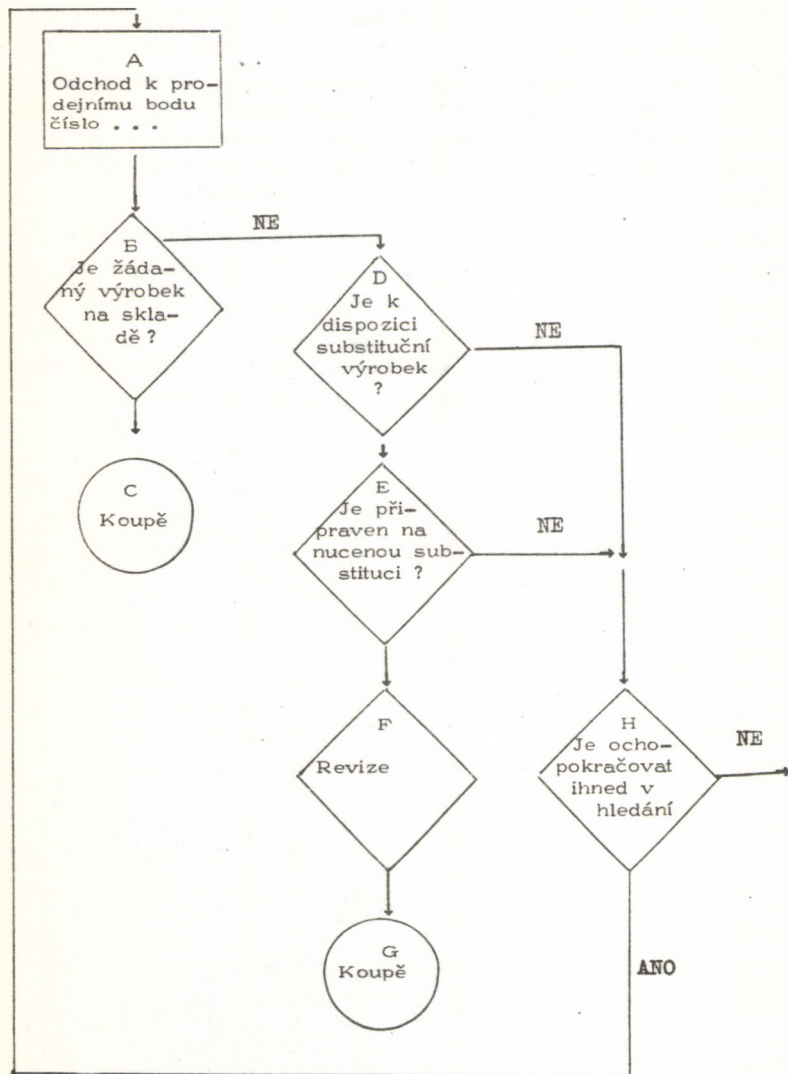
6) Předpokládá se, že množství a struktura výrobků k dispozici kupujících na prodejních bodech, to jest n a b í d k a

v t o m t o f y z i c k é m s m y s l u , jsou taktéž dány. Činnost, kterou uvedený kupující vykonává v průběhu nákupního procesu nemá vliv na fyzický objem a strukturu zboží, které je od prodávajících dáno k okamžité dispozici. Je jinou otázkou, zda nabídka může nakonec na tento proces reagovat (a na podobné procesy jiných kupujících k nimž dochází zároveň, a na neustálé opakování těch všech nákupních procesů), ale pro tuto chvíli to pomineme.

7) V oddíle 2.2 při rozmluvě o výrobě jsme mluvili o třech stupních přizpůsobení. Stejnou kategorizaci použijeme nyní při analýze nákupu. Oddíly 4.2 - 4.5 uvažují pouze: o k a m ž i - t é p ř i z p ů s o b e n í k u p u j í c í h o n a b í d c e , kterou shledá v průběhu jediné nákupní cesty. Krátkodobé přizpůsobení kupujícího se bude projednávat v druhé části této kapitoly, jakož i v kapitole 5.

Graf 4.1.

Nákupní proces : úspěch , nucená substituce , hledání

4. 2. NÁKUPNÍ PROCES : ÚSPĚCH NEBO SUBSTITUCE

Předpokládejme, že počáteční poptávka našeho kupujícího pro dnešek je 100 tun oceli jakosti 10. A nyní se vydá na cestu. Východisko je v poli A v horním levém rohu grafu 4.1. Jde k prodejnímu bodu 1. (To jest k nejbližší ocelárně, která přímo obsluhuje výrobní hospodářské organizace). Je ocel jakosti 10 dnes k dispozici? (Pole B). Jestliže ano, může nákup ihned úspěšně proběhnout; počáteční poptávka byla uspokojena. Dosáhli jsme pole F, koncovky (terminálu).

Stane se však, a to v hospodářství se sáním velmi často, že poptávaný materiál se zrovna v tu chvíli nedostane: kupující narazil na omezení nabídky. Je to jev analogický tomu, jenž byl popsán v kapitole 2 těmito slovy: výrobce narazil na omezení zdroje. V kapitole 2 to byla úloha výrobce, nyní je to úloha kupujícího, že hospodářská organizace nemůže provést svůj počáteční záměr (v předešlém případě svůj záměr použít nějaký vstup pro výrobu, v tomto případě svůj záměr nakoupit nějaký vstup). Tam to bylo uvnitř výrobní hospodářské organizace, že požadovaný vstup nebyl k dispozici, zde je to vně hospodářské organizace, v prodejních bodech prodávajícího.^{2/}

2/ I když "náraz na omezení nabídky" a "náraz na omezení zdroje" jsou rovnoběžnými jevy, diskutovali jsme o celém systému ve vý-
razech druhého případu. Kořeny reprodukce nedostatkovosti lze
nalézt v oblasti výroby a nikoli v oblasti obchodu. Konečná e-
fektivní omezení systému jsou představována hmotnými zdroji
disponibilními pro výrobu.

Co se stane, když kupujícímu se nepodařilo uspokojit svoji počáteční poptávku v prvním místě prodeje? Předpokládejme, že ocel jakosti 10 není okamžitě na prodej, ale je ocel jakost 9 a 11. Jestliže nákupčí jednu z nich koupí, provádí *n u c e n o u s u b s t i t u c i*. (Pole $D \rightarrow E \rightarrow F \rightarrow G$). Je to zajisté nucená substituce na straně *k u p j í c í h o*, protože se odchýlil od své původní poptávky. Jiná otázka je, zda to také povede k nucené substituci ve *v ý r o b ě*. Je-li jakost 10 u hospodářské organizace takřka ze skladu vyčerpána, tak asi ano. Je-li ještě na skladě a nová dodávka dojde v krátkém čase, nebude možná nutná nucená odchylka od technologie vyžadované plánem (požadující ocel jakosti 10). Zapamatujme si, co bylo řečeno dříve: nucená substituce ve výrobě znamená, že se použije nepotřebně drahého, to jest "příliš dobrého" materiálu, nebo že se použije lacinější či horší jakosti než jak je předepsáno, což škodí jakosti výrobku. Nucená substituce vždy působí ztrátu, ať tak či onak, kupující hospodářské organizaci, která prodávajícímu činí ústupek přijetím substitučního výrobku.

Musíme se stručně ještě jednou zmínit o rozdílu mezi dobrovolnou a nucenou substitucí, o níž jsme se již zmínili v kapitole 2. V našem kontextu můžeme tento rozdíl nejlépe pochopit, nepozorujeme-li jen jediný nákup, nýbrž sérii opětovných, pravidelně se opakujících nákupů. Předpokládejme, že v prodejním bodě se při každé příležitosti prodávala ocel jakosti 10 i jakosti 11. Kdyby kupující byl vždy odebíral ocel jakosti 10 a nyní, i když k dispozici byly obě, přešel by k jakosti 11, byla by to *d o b r o v o l n á* substituce. Je nepodstatné, jaké mohly být důvody jeho přechodu: možná, že se změnily relativní ceny; mohl dojít k přesvědčení, že použití jakosti 11 by bylo lepší, a tak dále. Důležité je to, že *s u b s t i t u c e* byla dobrovolná, protože *i d r u h á a l t e r n a t i v a* byla *f y z i c k y m o ž n á*. Jestliže však přechod od 10 k 11 byl způsoben tím, že ocel jakosti 10 nebyla vůbec k dispozici, je to *n u c e n á* substituce způsobená *f y z i c k o u a b s e n c í d r u -*

h é a l t e r n a t i v y . Tento rozdíl je velmi důležitý, a to nejen v rámci úzké oblasti jevů výroby a obchodu, jež se zde analyzují. Tyto dva druhy základní situace (dobrovolné a nucené přizpůsobení a jejich různé kombinace) se vyskytují v mnoha oblastech společnosti i úsecích hospodářského rozhodování.

Skutečnému výkonu nucené substituce předchází - jak ukazuje obraz 4.1 - r e v i z e p o č á t e č n í p o p t á v k y . Kupující možná již od počátku měl p o p t á v k o v o u s t r a t e g i i určující několik kroků dopředu: "Dostanu-li materiál jakosti 10, vezmu ho. Jinak se pokusím dostat jakost 9. Když ani ta nebude k dispozici, zkusím jakost 11." Anebo třeba takovou určitou strategii neměl, máje v úmyslu improvizovat po každém neúspěchu, volit z disponibilních substitučních výrobků. V příští kapitole se o tom pojedná podrobněji. Tolik je však jasné: f o r m o v á n í p o p t á v k y j e s a m o o s o b ě d y n a m i c k ý m p r o c e s e m . Týž kupující v průběhu téže nákupní cesty mohl mít na mysli v 9 hodin ráno jednu věc, ale o hodinu později změnit svůj názor. A kdybychom v témže kalendářním čase, například v 9 hodin ráno 17. května, pozorovali s t u p e ň z r a l o s t i p o p t á v k y ze strany kupujících zájemajících se o tutéž skupinu výrobků, zjistili bychom, že mezi jednotlivými kupujícími se může podstatně lišit. Jedna skupina kupujících provádí svoji počáteční poptávku, druhá skupina již ji revidovala, další skupina tak učinila již dvakrát a tak dále.

Vraťme se nyní k našemu algoritmu. Předpokládáme, že kupující, zváživ i důsledky, se rozhodne pro nucenou substituci. Opět jsme se dostali ke koncepcce (terminálu): k nákupu došlo, i když odchýlně od počáteční poptávky.

Pořad událostí se změní, jestliže prodávající nemá žádný substituční výrobek, který by kupujícímu nabídl, nebo nabídne-li se substitut, který kupující není ochoten odebrat. Než zahájíme diskusi o společném pokračování těchto dvou možností, přezkoumejme je odděleně.

V prvním případě nebyl v prodejním bodě č. 1 žádný substitut. (Proces pokračuje vpravo od p o l e D : směrem k "NE"). Význam tohoto tvrzení záleží na tom, co nazýváme "substitutem". Předpo-

kládáme, že odbytové oddělení ocelárny nemělo v rozsahu jakosti 8 až 12 vůbec žádnou ocel. Mělo ale betonářskou ocel. I tu šroubárna potřebuje, protože chce provádět nějakou stavbu: hodlá zvětšit správní budovu. V běžné mikroekonomii by se betonářská ocel považovala za "substitut" oceli jakosti 10, protože oboje jsou pro hospodářskou organizaci užitečné. Podle toho jsou dva výrobky vzájemnými substituty, mají-li oba kladnou mezní užitečnost.^{3/} Moje kniha takový způsob myšlení nepřijímá. Strojírenské továrny očekávající netrpělivě šrouby, které nedostanou, protože šroubárna si nemohla zajistit ocel, nenaleznou útěchu ve zprávě, že bylo možno zakoupit materiál na výstavbu správní budovy šroubárny. Ale kromě toho ani šroubárna nebude uspokojena, protože pro nedostatek materiálu nemůže splnit plán výroby šroubů.

Nejde tu o terminologické puntičkářství; nejedná se o to, čemu říkáme substituce. Skutečná otázka spočívá v tom, zda jeden druh výhody, úspěchu či výsledku s k u t e č n ě kompenzuje jiný druh nevýhody, neúspěchu nebo ztráty: "Ve vaší rodině se přihodilo neštěstí, - ale vyhrál jste první cenu v loterii ..", "Povodeň odplavila pobřežní vesnice - postavila se však nová továrna...". Nápadná absurdnost takových "kompenzací" naznačuje, že nelze sečítat "plusy" a potom od nich odečítat "minusy". Obecné povědomí ať již jednotlivce nebo národa či libovolné skupiny není kapesním počítačem, který nakonec vypočte čistý rozdíl kladné a záporné strany. Individuum i společnost prožívají pocity z různých událostí odděleně: dobré a špatné, úspěch a neúspěch. Tato otázka nás přivádí k samým základům teorie užitku a společenského blahobytu. Později o nich budeme opětovně pojednávat. Nyní chceme jen vyjasnit, že máme dobrý důvod k tomu, abychom trvali na úzkém výkladu substituce.

Prozatím potřebujeme pragmatické vymezení: jak daleko by měl jít pojem "substituce"; co se má považovat za substituci a co ji již překračuje.

3/ Pokud jde o kritiku hypotézy "obecné substitučnosti" viz Hoch (1962). Podobné myšlenky jsou vyjádřeny v Lancasterově spotřebním modelu (Lancaster, 1957, 1966).

Dva vstupy (nebo dva druhy struktur vstupu) se navzájem substituují, pakliže každý z nich se dá použít k výrobě totožných (nebo prakticky totožných) výstupů. Znamená to například, že šrouby v jistém rozsahu lze vyrobit z oceli jakosti 9 nebo 10. Přídavné jméno "totožný" s ohledem na výstup nebylo kvalifikováno bezdůvodně. Není-li výstup vyrobený jednou strukturou vstupu dokonale totožný s druhým výstupem, je to stále ještě substituce: existuje například nepatrný rozdíl v jakosti - pokud kupující může být přinucen k přijetí snížené jakosti. Toto vymezení je relativní, v jistém rozsahu; je závislé na relativní síle prodávajícího a kupujícího. Pokud (i když nerad) přijímá strojírenský závod šrouby vyrobené z horší oceli jakosti 9, je tato jakost substitutem za jakost 10. Jestliže však strojírenský závod šrouby odmítne, potom materiál jakosti 9 není substitutem jakosti 10.

Ač logika tohoto výše uvedeného vymezení je jasná, mohou v praxi existovat pochybné mezní případy. V takových případech by bylo vhodné použít následujícího řešení. Zapomeňme, čemu jsme zvyklí z běžné mikroekonomie pokud se týče výkladu slova "substituce". Je-li to vstup do výroby, postavme si otázku: považoval by inženýr B za substitut A? Jde-li o spotřební zboží, nazvala by hospodyně B substitutem za A? A pakliže inženýr nepovažuje betonářské železo za substitut oceli jakosti 10 a hospodyně nepovažuje lístek do divadla za substitut masa, nepovažujeme je za to ani my.

Ve druhém případě, i když prodávající má k dispozici dodávky substitutu (např. ocel jakosti 9 nebo 11 místo 10), kupující není ochoten přijmout nucenou substituci. (Proces postupuje vpravo od pole E, ve směru "NE"). To dokazuje, že nejedná z celá pod vlivem okolností, nýbrž má ještě několik alternativ.

4. 3. POKRAČOVÁNÍ NÁKUPNÍHO PROCESU : HLEDÁNÍ

Vraťme se nyní ke kupujícímu, který je nyní u šipky směřující k dolnímu kosočtverci na pravé straně grafu 4.1. Nedošlo k nucené substituci, protože k tomu nebyla buď možnost, nebo ochota. Další dilemma je v tom, zda kupující má nyní jít k jinému zdroji nabídky a zjistit, zda výrobek, který požadoval zpočátku, není k dispozici tam. Předpokládejme například, že prodávající č. 1 nezaujímá monopolní postavení: existují i jiné zdroje nabídky. (Například jiná ocelárna položená ve větší vzdálenosti nebo různé sklady hospodářských organizací obchodujících se železným a kovovým zbožím atd.).

Kupující se rozhodl, že začne **h l e d a t**. (Pokračuje od **p o l e H** směrem dolů, ve směru "ANO"). V řeci počítačových algoritmů začíná nový cyklus: vrátí se k hornímu obdélníku, který nyní dostává nové pořadové číslo. Kupující se vydá k prodejnímu místu 2, kde všechno začne znova. A může se stát, že budou následovat další cykly: kupující jde k prodejnímu místu 3, 4 atd.

V nějakém bodě se zastaví. Buď proto, že konečně dostal to, co chtěl, nebo protože se již hledáním unavil a konečně byl přimčen přijmout nucenou substituci.

Činnost hledání zahrnuje různé oběti; hledání vyžaduje čas, fyzické úsilí, snad i jiné vstupy (doprava, pošta, telefon atd.), nemluvíc o nervozitě a mrzutostech.^{4/}

Vezměme nyní případ, ve kterém kupující zpočátku usiloval vytrvat na své počáteční poptávce při prvním a snad i při druhém pokusu o nákup. Ale selhání může narušit jeho rozhodnost. K prodejnímu bodu 3 se již vydává s myšlenkou: "Bude-li to možné, koupím

4/ Popis nákupního procesu se v tomto bodě dotýká problematiky tak zvaných "vyhledávacích modelů". Ty popisují různé druhy procesů hledání, například dělník hledá zaměstnání. (Viz Phelps, 1970b; Holt, 1970; Lippman-McCall, 1976). Kupující vyhledává nejlacinější z výrobků nabízených na mnoha místech za různé ceny atd. Po-

jakost 10, ale když ani tam nebude, vezmu jakost 9! Znamená to, že v tomto cyklu již se nevydává na cestu s původní počáteční poptávkou, nýbrž s r e v i d o v a n o u . Vidíme tu totéž, o čem byla zmínka ve spojitosti s nucenou substitucí: v dynamickém výkladu nákupního procesu neexistuje jediná specifická "poptávka". Sam o f o r m o v á n í p o p t á v k y v r á m c i o k a m ž i t é h o p ř i z p ů s o b e n í n a b í d e j e d y n a m i c k ý m p r o c e s e m . Následkem zkušeností nasbíraných v průběhu procesu může dojít k její změně od původního stavu.

4. 4. ALTERNATIVNÍ POKRAČOVÁNÍ NÁKUPNÍHO PROCESU : HLEDÁNÍ

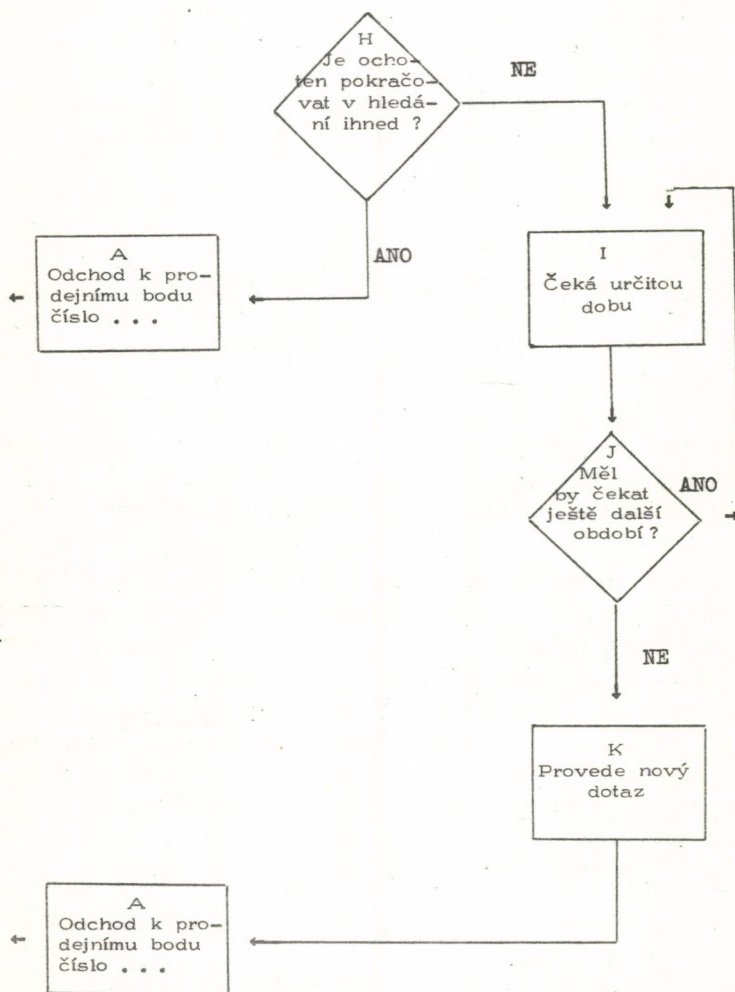
Horní levý roh grafu 4.2 ukazuje p o l e H , jak je vidět z dolního pravého rohu grafu 4.1. Je kupující ochoten pokračovat bezodkladně ve svém hledání? Pakliže ano, vrátí se k počátečnímu bodu cyklu znázorněného na grafu 4.1, to jest k p o l i A . Nehodlá-li ale pokračovat v hledání okamžitě, co může dělat? Č e k á t .

Čekání zabírá čas stejně jako hledání. Rozdíl je v tom, že hledání je a k t i v n í reakcí ze strany kupujícího, kdežto čekání p a s í v n í .

Čeká nějakou dobu, například týden. (Viz p o l e I .) Minulo-li toto období tolerance, může svůj názor znovu uvážit (p o l e J); má čekat ještě jeden týden? Učiní-li tak, zaplete se do cyklu znovu: vrátí se na p o l e I . Když ale už nechce nečinně čekat dále, rozhodne se zahájit dotazování (p o l e K), zda požadovaný materiál došel do prodejního bodu. Jinými slovy začíná znovu na cyklu vykázaném na grafu 4.1, z p o l e A .

pokračování pozn.

kud jde o poslednější téma viz přehled od Rotschilda (1973).
Ve Švédsku byly vypracovány modely pro analýzu hledání bytů.
(Viz Gustafsson-Harsman-Snickars, 1977).

Toto opětné dotazování je jevem, který se podobá hledání. V předešlém popisu "hledání" znamenalo, že kupující navštěvuje střídavě různé prodejní body. Může to provést během krátké doby, nebo může dokonce provést zároveň řadu telefonních hovorů. Naproti tomu opakované dotazování téhož prodávajícího odpovídá "hledání" rozloženému v čase.

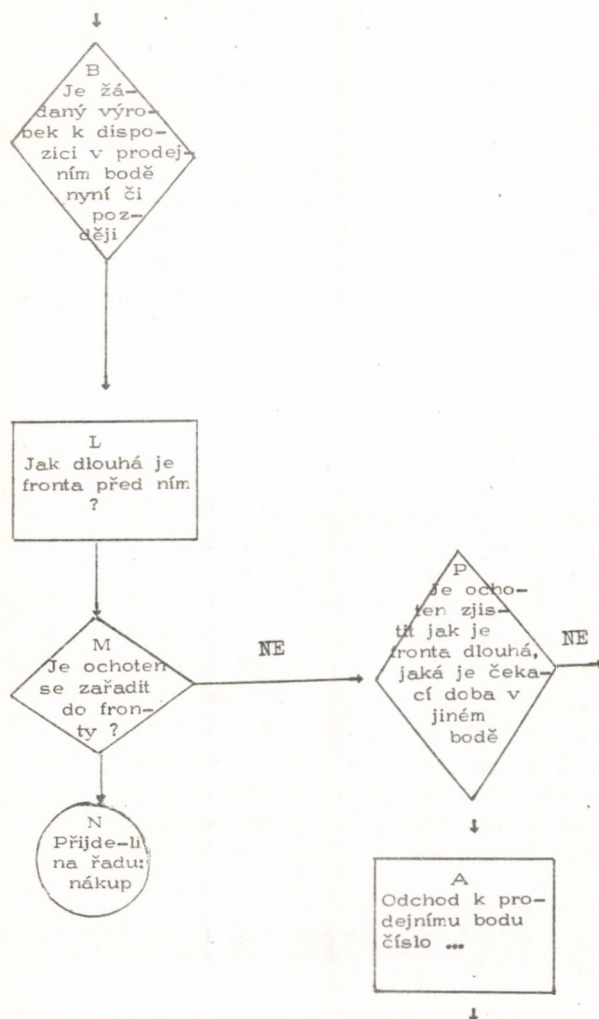
Hledání rozdělené mezi různé prodejní body a opětné dotazování v témže bodě mají společný rys: kupující získává informaci. Hledání i opětné dotazování by bylo možno snížit či dokonce odstranit, kdyby kupující dostal informaci o tom, kde a kdy je možno dostat požadovaný výrobek. Z podmínek nedostatkovosti případě na kupujícího značná část činnosti zajišťující informace.

4. 5. ČEKÁNÍ VE FRONTĚ

Zvláštním případem čekání je stání ve frontě. Je možné, že již v prvním prodejním bodě, který kupující navštívil jako první, bylo nutno stát ve frontě na výrobek. Náš kupující, který předloží svůj požadavek prodávajícímu v pondělí ráno, bude tedy obsloužen při dojití požadovaného výrobku před jinými kupujícími, kteří oznámili svůj nákupní záměr v pondělí odpoledne nebo v úterý. Příležitostně je fronta skutečná (při nákupu materiálu jen zřídka). V jiných případech je fronta jen smyšlená: je jen realizací zásady "kdo dřív přijde, ten dřív mele", totiž že ten, kdo vznesl požadavek dříve, dostane také svůj podíl materiálu dříve, ze skladu jakmile dojde.^{5/} Čekání může být kombinováno se stáním ve frontě, ale není nutné,

5/ O stání ve frontě existuje rozsáhlá matematická literatura. Viz na příklad Cox-Smith (1961), Jaiswal (1968), Knudsen (1972).

Stání ve frontě

aby fronta vznikala v každém případě. Materiál s nejistou nabídkou - jednou na skladě, potom zase nikoli na skladě - je možno prodávat tak, že při jeho příchodu k prodávajícímu ho dostane kupující, který se objeví první. Má-li kupující štěstí (nebo se dotazuje často), dostane materiál; má-li smůlu nebo navštěvuje prodávajícího zřídka, vezme mu zboží před ním jiný kupující.

Čekání kombinované se stáním ve frontě se nedá zobrazit jako větev neaktivního čekání na grafu 4.2. Ve skutečnosti je nutno rozšířit graf 4.1, který znázorňuje původní nákupní cyklus, o několik dalších bolků. Toto rozšíření se předkládá grafem 4.3. Graf mluví sám za sebe a upozorňujeme pouze na pole M. Kolik jiných kupujících stojí ve frontě před kupujícím, jak dlouhou může očekávat dobu ve frontě? Tyto otázky mohou kupujícího silně ovlivnit při rozhodnutí, zda se má postavit do fronty nebo nikoli. Vracíme se k tomu problému v kapitolách 7 a 17.

4. 6. ÚSILÍ O ZÍSKÁNÍ PRODÁVJÍCÍHO

Až dosud byl přehled o procesu nákupu podán v chronologickém pořádku rozhodování. V průběhu diskuse se mlčky předpokládalo, že otázka se týká výlučně toho, zda požadovaný výrobek je k dispozici v jistém místě a čase. Je-li k dispozici, kupující si ho zajistí, není-li, potom ho nedostane. Ale skutečný život vytváří často jinou situaci. Výrobek dojde do prodejního bodu. V ekonomice sání, v podmínkách chronické nedostatkovosti, ví prodávající, že ho chce několik kupujících a musí se rozhodnout, kterému z nich ho dá. Koho má informovat, že zboží došlo? V praxi nákup materiálu obyčejně neprobíhá tak, že kupující navštíví osobně prodávajícího a nechá si přinést zboží. Skutečnou transakci předchází obvykle korespondence, telefonické rozhovory i opětovné osobní rozhovory. Prodávající ví, že výrobek si nárokuje řada žadatelů, takže může mezi nimi volit. I kupující ví, že prodávající bude volit mezi kupujícími.^{6/}

Proto usiluje, aby si prodávajícího získal, tak aby dostal přednost před ostatními kupujícími. K dosažení toho cíle existuje několik metod.

a) Mnoho prodávajících dává přednost před ostatními pravidelným zákazníkům. Proto se kupující snaží, aby byl loajální.^{7/}

b) Prodávající může dávat přednost kupujícímu, se kterým nejsou problémy, který nedělá potíže. Proto kupujícímu stojí za to, aby dříve než si stěžuje nadřízenému orgánu nebo prosazuje svoje práva podle znění kontraktu, například požadováním zaplacení penále, si to řádně rozmyslil.^{8/} Možná v tom zvláštním případě se dovolá spravedlnosti, ale příště se prodávající může pomstít, a to způsobem, který se nedá odhalit, takže kupující nebude v situaci, kde by si mohl znova stěžovat. (Například mu prodávající oznámí příchod dlouho čekaného výrobku, nebo mu to oznámí později než jeho konkurentům.) A nadto pasivní postoj ("nestěžuji si") nestačí. Lepší je aktivní postoj: rozhodné úsilí o to, být s prodávajícím "dobrým přítelem". Je užitečné dosáhnout osobního přátelství, protože s tím jdou také výhody při obchodních stycích.

6/ O "konkurenci kupujících" viz průkopnickou studii od Pétera (1956) a pozdější díla Faluse-Szikry (1974a, b, 1975) a Romána (1973). V kapitole 17 se vracíme ke zvláštní formě "přidělování", ve které prodávající s monopolním postavením rozděluje mezi kupující nedostatkové zboží.

7/ Odvolávám se opět na knihu Exit, Voice and Loyalty od Hirschmana (1970). V situaci nedostatkosti snaží se kupující být loajální prodávajícímu a nevyužívá prostředků "exitu" ani v případě stížností. I když existuje jiný prodávající, je často daleko užitečnější být tolerantní a využívat předností poskytovaných "loajálnímu kupujícímu".

8/ V pokračování Hirschmanova sledu myšlení je v jistém rozsahu zbaven nejen prostředků "exitu", ale i "hlasu".

c) Kdežto odstavec (b) se zmiňuje o tom, jak kupující získává přízeň prodávajícího přátelskými slovy, je nutno uvést i další možnost, totiž že prodávajícího je možno získat činy. Dochází i k prosté korupci: kupující ze šroubárny podplatí skladníka ocelárny, aby při příchodu dlouho očekávané oceli jakost 10 mu ihned zatelefonoval. Nebo zaplatí něco pracovníku odbytu: je-li tu několik uchazečů, aby výrobek dostal on a ne někdo jiný. Podplácení se někdy provádí peněžitě a někdy formou "dárku". Je to ovšem nezákonné. Taková korupce se někdy odhalí, a proto následuje příslušná zákonná sankce.

Existuje ale mnoho nepřímých forem odměňování přízně, které stíhat podle zákona je nemožné nebo téměř nemožné. Nejprostší je ten případ, kdy prodávající a kupující si čas od času vyměňují úlohu: dnes ti pomohu já s ocelí a zítra ty mi pomůžeš se šrouby. Jindy to není příslušná hospodářská organizace, která kompenzuje svého partnera, nýbrž pověřený člověk kompenzuje jiného pověřeného. "Dnes mi dáš materiál, zítra moje žena, která je sekretářkou obvodní kliniky, ti pomůže navštívit lékaře dříve, než na tebe přijde řada". Tato výměna služeb není vždy tak přímá, nýbrž se často skládá ze dvou i tří mezikroků. "Kolega mého kolegy pomůže kolegovi tvého kolegy..." Každý "kupující" je někde "prodávajícím". Každý, komu se někde dostalo přízně, je schopen ji někde jinde vrátit. A je-li řetěz vzájemných přízní dobře zaveden, může mít značný vliv na proces výběru.^{9/} Tento řetěz vzájemných služeb je daleko důležitější než obyčejná přímá korupce, která se dá snadno zjistit a je proto příliš riskantní.^{10/}

9/ Při použití vtipné analogie Hankisse (1978): "...rozvíjí se banka vzájemných přízní, v níž každý člen zájmového společenství ukládá svůj depozit a výměnou dostane ideální "úvěrový list" ... Tento úvěrový list je možno inkasovat nejen u osoby, které se dostalo přízně, nýbrž u každého člena společenství, k němuž oba patří".

10/ K. Polányi (1944, 1976) považuje reciprocitu za alokační formu, která v historii lidstva má význam ne menší než tržní forma alokace "dávej a ber za peníze".

d) U některých služeb spojených s obchodem není jasné, zda odpovědnost by si měl brát prodávající nebo kupující. Například koho se týká doprava zboží? Aby získal prodávajícího, může kupující nabídnout, že náklady vezme na sebe.

Prakticky všechny zde probrané jevy lze pozorovat. U některých to může být obtížné, ale pozorný výzkumník je může popsat v případových studiích; například projevy "vzájemných přízní". Bylo by možno kvantifikovat i jiné symptomy, umožňující přezkoušení výše uvedených hypotéz. Je například možno shromáždit údaje o úředně vznesených stížnostech kupujícího nebo o podílení se na dopravních nákladech mezi kupujícím a prodávajícím a tak dále.

Později budeme hovořit o symetrických jevech, totiž o úsilí prodávajícího získat si kupujícího. Ale již zde je zřejmé, že při obchodním aktu nemění vlastnictví pouze předměty, nýbrž se také vytváří kontakt mezi jedním a druhým člověkem. A nejde tu jen o osobní vztah mezi prodávajícím M. M. a kupujícím N. N., nýbrž o trvalý společenský vztah mezi dvěma společenskými úlohami. Tento vztah velice závisí od toho, jak se vyvíjí relativní síla obou partnerů: existuje-li "trh prodávajícího" nebo "trh kupujícího", a který z obchodních partnerů je v postavení, kdy může diktovat, a který musí poslouchat. 11/

4. 7. POSTOJ KUPUJÍCÍHO

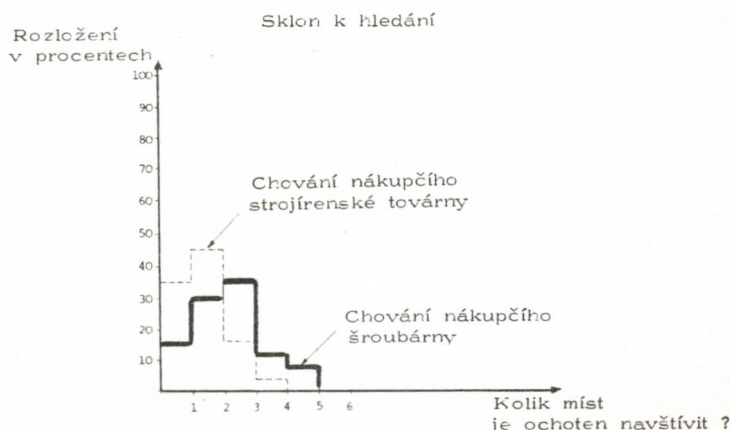
V oddílech 4.2 až 4.5 jsme doprovázeli kupujícího na jediné nákupní cestě. Většinou se ale ten proces čas od času opakuje. Není ovšem jisté, zda kupující, stojící před stejným dilematem, se opět rozhodne stejně, ale předpokládá se, že jeho rozhodnutí budou vykazovat jistou stochastickou pravidelnost. 12/

11/ O relativní síle kupujícího a prodávajícího viz Fabri (1973).

12/ Při formulaci textu oddílu 4.7 jsem využil myšlenek, které se rozvinuly v průběhu společného výzkumu s Jörgenem W. Weinbullem a o nichž podávají podrobný výklad kapitola 7 knihy a Matematická příloha A.

Vezměme například rozvětvení v dolním pravém rohu grafu 4.1. Kupující nenalezl požadovaný materiál a nemůže nebo nechce provést nucenou substituci. Měl by zahájit hledání jiného prodejního bodu ihned? Sklon kupujícího k hledání je znázorněn na grafu 4.4.

Graf 4.4.

Předpokládejme, že kupující hledá jedinou položku nějakého náhradního dílu. Vodorovná osa znázorňuje počet míst, která kupující je ochoten navštívit. Vykázán není počet míst, která skutečně navštívil. Měl-li například štěstí v pěti případech z deseti a dostal to, co chtěl, hned na prvním místě, nelze v těch pěti případech říci nic o tom, kolik míst v procesu hledání by byl býval ochoten navštívit. Zde je třeba uvažovat jen o rozhodnutích vztahujících se k nezdaru při nákupu. V jednom případě, když nebyl schopen dostat původně žádaný náhradní díl ani na třetím místě, rozhodl se kupující nepokračovat ke čtvrtému místu, nýbrž místo toho přijmout nucenou substituci. V tom jediném případě byl jeho sklon k hledání 3. Na svislé ose můžeme odečíst v procentním vyjádření jak často jeho sklon k hledání dosáhl určitých hodnot. Podle obrazu zastavil se kupující, nákupčí šroubárny, představo-

vaný nepřetržitou čarou, v 15 případech ze sta na prvním místě, ve 30 případech skončil hledání až na druhém místě a tak dále.

Jiný kupující reaguje na podobné dilema rozdílně. Tento kupující, nákupčí strojírenské továrny, znázorněný na obraze tečkovanou čarou, je netrpělivější: povětšinou se zastavuje na prvním nebo druhém místě a nikdy není ochoten zkusit pět míst.

Oba typy kupujících se dají znázornit průměrem svých opakovaných reakcí: průměrný sklon k hledání prvního kupujícího je 2.68 prodejních míst, kdežto u druhého, netrpělivého, je to jen 1.89. Plnější popis ale poskytuje statistické rozložení alternativních reakcí ukázané na grafu 4.4.

Sklon k hledání je složkou postoje kupujícího na opětuji se situace a shrnuje různé sklony, ochotu, záměry a aspirace. V průběhu jedné řady událostí na submikroúrovni a podél jedné nákupní cesty uskutečňuje kupující jen svoje okamžité přizpůsobování na nabídku toho dne. (Přizpůsobení prvního stupně). Nákupní postoj podává zprávu o trvalejším přizpůsobení, tj. o relativně konstantnějších rysech chování. To ale je stále ještě jen druhý, krátkodobý stupeň přizpůsobení. Třetí, dlouhodobý stupeň představuje postupný přesun postoje, který je výsledkem trvalých změn povahy nákupní situace. ^{13/}

Vyjmenujeme nejdůležitější složky postoje kupujícího podrobněji, ale než k tomu přistoupíme, uděláme několik metodologických poznámek o jejich povaze.

Přísně řečeno bychom měli pro popis všech složek postoje použít náhodných proměnných a charakterizovat postoj jejich spojeným rozložením. V této chvíli si ale nepřejeme využít této metody popisu, protože hodláme pouze ilustrovat několik obecných myšlenek. Proto vystačíme s hrubším, ale jednodušším deterministickým popisem, kde se objevují jen očekávané hodnoty náhodných proměnných.

13/ Krátkodobé a dlouhodobé přizpůsobení poptávky se bude probírat v příští kapitole.

Jedna složka postoje se dá popsat buď jedním reálným číslem, nebo vektorem. Je například výhodné znázornit sklon k hledání několika ukazateli: kolik míst je kupující ochoten vyhledat nebo kolik peněz je hotov vynaložit na hledání a tak dále.

Proměnné postoje kupujícího mohou být ovlivněny jistými faktory (kromě vlastního váhání a nedůsledností). Podívejme se na jeden příklad, který to ilustruje. Jednou z proměnných postoje je sklon ke stání ve frontě. Jak jsme se již zmínili, rozhodnutí tohoto kupujícího je závislé na očekávané době stání ve frontě. V případě takového vztahu bude se používat tohoto výrazu: dotyčná proměnná postoje je funkcí nějaké vysvětlovací proměnné.

Konečkonců je tedy možno popsat postoj kupujícího, pokud jde o jeho matematickou formu, jako celek parametrů a funkcí. Tento způsob popisu bude ilustrován formalizovaným příkladem v kapitole 7 a též v matematické příloze A.

Shrnujeme nyní některé z hlavních složek postoje kupujícího a uspořádáváme je podle jejich ekonomického obsahu. ^{14/}

1) Funkce počáteční poptávky. O vysvětlovacích proměnných, na nichž tato funkce je závislá, se bude mluvit v další kapitole; zde se o ní zmiňujeme jen proto, aby přehled postoje byl úplnější.

2) Sklon k nucené substituci. Ten je například možno popsat specifikací zlomku jeho počáteční poptávky, za který kupující je ochoten koupit substitut. Může se ukázat užitečným rozložit jej na několik proměnných, v rozlišení mezi sklon dělat "malé" a "velké", "blízké" a "vzdálené" substitute.

Může to být funkcí předpokladů hledání: kupující bude pravděpodobně na pátém prodejním bodě méně úporný než byl na prvním. Může to také být funkce relativních cen vstupů původně požadovaných a potencionálních substitutů.

14/ S jednou výjimkou se všechny složky objevují v kosočtverečních grafech 4.1. až 4.3, protože tyto složky vyjadřují postoj kupujícího k některému z problémů rozhodování. Výjimkou je pátá složka, úsilí kupujícího získat si prodávajícího. Není to oddělený "kosočtverec", protože doprovází celý proces nákupu.

Sklon k nucené substituci je neoddělitelný od ochoty kupujícího revidovat svoji počáteční poptávku. Možná, že by bylo možno popsat dynamickou pravidelnost této revize. Například kupující začne s "jemně" rozdělenou, desagregovanou poptávkou, a v případě selhání přejde na "méně jemnou" a agregovanější poptávku. (Začne úmyslem "hledám ocel jakosti 10" a po revizi "hledám ocel jakosti 9-11").

3) Sklon k hledání. O tom se podrobně mluvilo jako o příkladu k výkladu látky na počátku tohoto oddílu.

4) Sklon ke stání ve frontě. Kromě jiné může to být funkce očekávané čekací doby.

5) Úsilí o získání prodávajícího. Může to být funkce trvání hledání a délky fronty a tak dále.

Netvrdím, že několik výše uvedených složek stačí k popisu každého aspektu postojů kupujícího. Obraz je zřejmě možno ještě dále obohatit, zejména přibereme-li do rozboru reakce kupujícího na nákupní ceny. ^{15/}

15/ Jsou uvedeny dva příklady. V kapitole 14 budeme analyzovat citlivost hospodářské organizace na ceny vstupů. V kapitole 15 se bude jednat o otázce, nakolik hospodářská organizace jako kupující klade odpor možnému úsilí prodávajícího zvýšit ceny. Ukazatele, které popisují tyto dva podstatné rysy chování hospodářské organizace, patří zřejmě k popisu postoje kupujícího.

5. 1. ÚVOD

V první části kapitoly 4 jsme doprovázeli jednoho kupujícího, který vyšel na svoji nákupní cestu s jistým nákupním seznamem v ruce. Hlavním předmětem této kapitoly je způsob, kterým se tento nákupní seznam vyvinul. Které jsou trvalé rysy chování kupujícího, jež určují počáteční poptávku při nepřetržitém opakování procesu nákupu?

Většina předpokladů popsaných v oddíle 4.1 - který sloužil vymezení a zjednodušení diskuse - zůstává v platnosti. Za použití stejných čísel jako tam: předpoklad 1 (budeme se zabývat výhradně nákupem materiálu; nebude zahrnuto zaměstnání pracovní síly a nábor investičního zboží); předpoklad 2 (bude se jednat pouze o skladovatelných výrobcích); předpoklad 5 (nebude brán ohled na vliv cen vstupů); a předpoklad 6 (nabídka bude považována za danou) ty všechny zůstávají v platnosti.

Pro větší část kapitoly zůstává v platnosti i předpoklad 3. Tak budeme pojednávat o poptávce socialistické hospodářské organizace bez rozdílu - z hlediska této kapitoly - mezi tradičním a porforním systémem řízení socialistického hospodářství. Takový rozdíl se bude činit jen v posledních oddílech kapitoly. To znamená, že až do té doby nebudeme brát ohled na úlohu ústředního přidělování materiálu a kvót materiálu. Tímto způsobem lze vyložit i pojem poptávky hospodářské organizace po materiálu a její formování lze vysvětlit též tehdy, když se spokojíme zkoumáním horizontálních vztahů mezi kupující hospodářskou organizací a prodávající hospodářskou organizací. Vertikální vztahy mezi nadřazeným orgánem přidělujícím materiály a hospodářskou organizací, která nejdříve požaduje a potom používá tento materiál budou předmětem jednání oddílu 5.7.

5. 2. PŘIBLIŽNÉ MĚŘÍTKO

Jako úvod použijeme příkladu. Je záměrně předkládán v nejprostší možné formě.

Určení počáteční poptávky na nákup materiálu je neustále se vracející a obvyklou úlohou rutiny. Nákupčí šroubárny v našem příkladě sestavuje svůj nákupní seznam za použití dále uvedeného měřítka od oka.

Nakupme tolik každého z materiálů o něž jde, aby stávající zásoby vstupů se zvýšily na **ž á d o u c í ú r o v e ň**.

Které materiály padají v úvahu? Především ty, o nichž se očekává, že se využijí během rozumné lhůty (např. 12 měsíců) ze předpokladu použití technologie specifikované plánem a výroby výstupů v plánované struktuře. Kromě toho bude se hospodářská organizace zajímat i o nákup materiálů, které mohou usnadnit okamžité nucené přizpůsobení (nucená substituce, změna struktury výstupu) v rámci časového horizontu.

Žádoucí úroveň zásob vstupů je obecně potřeba materiálu na tři měsíce. Výjimkou jsou materiály s nejistou dodávkou: pro takové je žádoucí úroveň šest měsíců.

Aby uvedené pravidlo mohl použít, musí nákupčí dostat informace o očekávaném užití materiálu. Pracovník šroubárny se především bude snažit zjistit toto: jaká bude v příštích měsících průměrná měsíční spotřeba oceli jakosti 10 nebo 11, vyrobí-li hospodářská organizace plánovaný objem technologií specifikovanou v plánu při plánované struktuře vstupu a výstupu. Potom následuje úvaha o tom, o kolik více oceli jakosti 11 se použije, nebude-li k dostání ocel jakosti 10. Ale uvažuje se i o opačném případě, o kolik více se spotřebuje oceli jakosti 10, stane-li se nedostatkovým zbožím ocel jakosti 11.

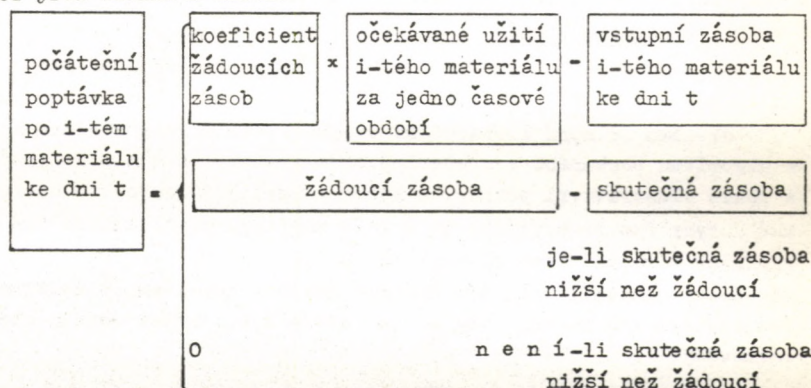
Konečným výsledkem těchto úvah je **očekávání** (expektace) ^{1/} budoucího užití materiálu. V této chvíli by nebylo užitečné vymezit tento objem přesně, protože nákupčí ho nevypočítal pomocí nějakého složitého stochastického modelu zásob. Je výsledkem velmi přibližných propočtů, kde vůdčí myšlenkou je: "připravme se na horší případ". Myslím, že smysl výrazu "očekávání budoucího užití materiálu" je též možno pochopit takto: Je to podmíněná prognóza nákupčího provedená ve shodě s výrobními manažery: přibližně se použije tolik i-tého materiálu, jestliže okamžité podmínky budou směřovat spotřebu materiálu k i-tému materiálu.

Ať se již měřítko od oka může zdát sebe prostší, jeho užití znamená v praxi provedení tříkrokového rozhodovacího algoritmu.

P r v n í k r o k . Sestavit seznam materiálů vhodných k užití.

D r u h ý k r o k . Určit očekávaný objem užití vhodných materiálů.

T ř e t í k r o k . Propočíst počáteční potávku podle formule (5.1) uvedené níže. Formule udává i-tou složku vektoru počáteční poptávky, zřejmě v předpokladu, že i-tý materiál patří k těm, jež jsou vhodné k užití.

1/ Očekávání je subjektivní obraz o budoucím procesu, vytvořený v mysli rozhodovatele.

Měřítka od oka spolu s algoritmem popisujícím jeho realizaci včetně použití formule (5.1) jako třetího kroku předvádějí spolu konkrétní ilustrativní příklad toho, co obecněji můžeme nazvat funkcí materiálové poptávky hospodářské organizace. Kdo je zvyklý na neoklasickou formu poptávkových funkcí (poptávky jako funkce ceny a důchodu a nad to jako přesně formulované a analyticky vhodné funkce) může považovat jak formu, tak i obsah tohoto popisu za překvapující. Porovnání jeho obsahu s neoklasickou poptávkovou funkcí přijde později. Zde chci jen zdůvodnit terminologii.

Přidržíme se našeho příkladu: pravidlo a připojený algoritmus zajišťují, že vznikne určitý vztah mezi vysvětlujícími proměnnými a závislou proměnnou (počáteční poptávka). Čili určitě máme co dělat se vztahem podobným funkcí. "Funkce" je koneckonců velmi široká kategorie a není vyhrazena pouze funkcím vhodným pro matematickou analýzu. I když uvedený vztah je takový, že ve skutečnosti je hodně komplikovaný, nesnažím se ho přespříliš zjednodušit za účelem analytické "krásky".

5.3. FUNKCE MATERIÁLOVÉ POPTÁVKY HOSPODÁŘSKÉ ORGANIZACE

Obrátme se nyní k obecnější diskusi. Které rysy měřítka od oka a algoritmu popsaného v předešlém oddílu jsou nahodilé a pouze ilustrativní povahy, a které se vyjevují jako obecné rysy funkce poptávky materiálu socialistické hospodářské organizace - to se stane zjevným postupně. Pochopení usnadní, jestliže učiníme několik porovnání s neoklasickou poptávkovou funkcí, jak se ona projevuje v rámci modelu obecné rovnováhy.

1) V teorii obecné rovnováhy se objem výroby hospodářské organizace i skutečná struktura vstup-výstup utváří ihned a zároveň. Ohled se bere na relativní ceny jak vstupů, tak i výstupů, dodržuje se rozpočtové omezení hospodářské organizace a na takovém

základě se určuje struktura vstup-výstup, která zajišťuje dosažení maximálního zisku hospodářské organizace. Shodně s tím je určena jednoznačně poptávka hospodářské organizace po materiálu.

Na rozdíl od toho vykládáme formování a vzájemné přizpůsobování jak výrobních, tak i nákupních záměrů jako *d y n a m i c - k ý p r o c e s*. Souvislé a složité procesy vzájemného přizpůsobování jsou v našem abstraktně-teoretickém rámci rozděleny na dvě časové fáze. Jednou fází je určení *k r á t k o d o b ý c h* výrobních plánů hospodářské organizace.^{2/} O tom se jednalo v kapitole 3; tam jsme projednávali faktory ovlivňující plánování krátkodobé agregátní výroby, technologie a struktury výstupu.^{3/} Zvláště významnou úlohu v tom hraje nedostatek signálů, které ovlivňují plány týkající se struktury vstupu a výstupu. Neustálá nedostatkovost a příliš časté narušování nabídky v praxi brání kupujícímu v užití jistých vstupů; technologie a struktura výstupu se přizpobují reakcí na tyto chronické jevy nedostatkovosti.

Druhou fází je *o k a m ž i t é* přizpůsobení hospodářské organizace na běžně existující podmínky, a to jak v úloze výrobce (kapitola 2), tak kupujícího (kapitola 4). Jeho okamžitý nákupní záměr se formuje v uvedené druhé úloze. Je to tedy *s e k u n d á r n í* jev, odvozený od primárního jevu, tj. již daného krátkodobého výrobního záměru.

2/ V kapitolách 4 a 5, jež se zabývají obchodem i poptávkou a nabídkou se nezabýváme otázkami dlouhodobého řízení.

3/ Zatím, až do kapitoly 14, necháváme stranou otázky úlohy, kterou hrají ve formování poptávky relativní ceny. Mají jistý vliv i na tradiční socialistickou hospodářskou organizaci a jejich dopad asi bude poněkud posílen v poreformním systému řízení hospodářství. Tento vliv je ale pro nás natolik slabý, abychom ho v nynější diskusi mohli vynechat. Proto při popovínavání s neoklasickou poptávkovou funkcí nebudeme zdůrazňovat problém cenových a necenových signálů, nýbrž jiné rozdíly.

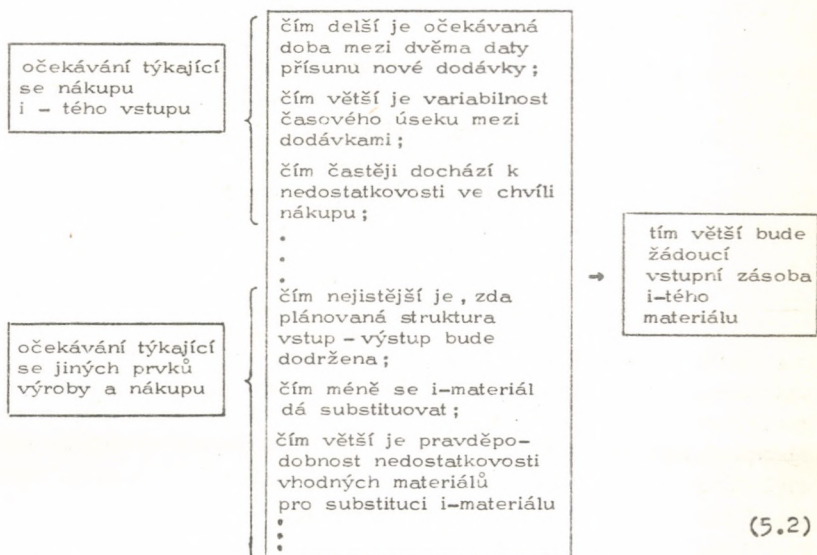
2) Neoklasický model poptávky hospodářské organizace mlčky předpokládá, že strana nabídky nebude žádnou překážkou pro uspokojení poptávky. Na vysoké úrovni abstrakce předpokládá model obecné rovnováhy okamžité a dokonalé přizpůsobení poptávky. S jistou volností je to možno přeložit do řeči praktického výkladu jako požadavek, aby existovala výstupní zásoba každého výrobku, který obvykle slouží za vstup. Je-li nějaká zásoba výstupu vyčerpána, je možno rychle dostat novou dodávku. Je-li systém ve stavu Walrasovy rovnováhy, není nikdy ničeho nedostatek.

Tento předpoklad nemůžeme použít. Naopak, musíme přesně popsat, jak chronická nedostatkovost má vliv nejen na skutečný nákup, nýbrž i na nákupní z á m ě r .

Formování počáteční poptávky se zakládá na očekávání. Hospodářská organizace jakožto kupující je si vědoma, že očekávání je nejisté. Musí vzít do úvahy, že výroba se nemusí pohybovat na plánované úrovni nebo při plánované struktuře vstup-výstup. Musí též vzít do úvahy, že bude docházet k narušení dodávky materiálu. Proto vyvíjí jistou bezpečnostní strategii. Ta může nabývat mnoha forem a v předešlém oddíle jsme uvedli jen jeden zvláštní příklad z mnoha různých existujících a pozorovatelných bezpečnostních strategií. Nákupní měřítko od oka se mezi hospodářskými organizacemi liší; různé jsou algoritmy sloužící jejich realizaci; a různé jsou i konstantní parametry používané pro propočet skutečných nákupních seznamů. Proměnlivá je i délka časového horizontu uvažovaná při nákupu materiálu. Na mnoha místech se různé materiály zařazují do mnoha "tříd nejistoty". Všude se nepoužívá pro propočet žádoucí velikosti zásob pevných koeficientů. Ale i kdyby bylo použito prosté lineární formy podobné k (5.1), bylo by možno určit očekávání budoucího užití materiálu mnoha různými způsoby. Pokud jde o výsledek propočtů, to jest počáteční poptávku, nejde v některých místech až dolů do "nejjemnější" desagregace, nýbrž nechává větší prostor pro improvizaci na místě. (Opatři ocel jakosti 9, 10 nebo 11). Nebo již od začátku to může být příkaz o více krocích. (Pokus se získat jakost 10; nemůžeš-li, kup jakost 11, atd).

Bylo by možno ještě dále vypočítávat možné variace. Ale i když se skutečné nákupní strategie navzájem liší, je jejich obecnou charakteristikou to, že chtějí uspokojit nejen okamžité materiálové

požadavky výroby. Snaží se zajistit jistou bezpečnost dodávky (nabídky) hromaděním přiměřených zásob vstupů. Jejich obecným rysem je též, že čím větší je nejistota, tím větší zásoby vstupů se snaží nahromadit. Tento vzájemný vztah je shrnut v dále uvedené formuli (5.2), která se vztahuje na jediný druh materiálu: i-tý materiál.

(5.2)

Tři tečky uvedeného schématu znázorňují, že náš seznam "faktorů nejistoty" není úplný; nadto nejistota, která ovlivňuje zvyšování žádoucích zásob se může objevit i v jiných vzájemných vztazích. V literatuře operačního výzkumu existují známé modely zásob, které určují žádoucí velikost zásob vstupů v poměru k nějakému aspektu nejistoty.^{4/} Na tomto místě se nepokoušíme podat přesný popis těchto vzájemných vztahů, nýbrž spokojujeme se kvalitativním znázorněním směru závislosti.

3) Schéma (5.2) nás přivádí k problému "toku zásob". Neoklasická poptávková funkce popisuje přímý příčinný vztah mezi jistými vysvětlujícími proměnnými a poptávkou materiálu jako tokovou proměnnou:

4/ Viz například Prékopa (1965b).

vysvětlující proměnné

--- →

poptávka materiálu
(toková proměnná)

(5.3)

My ale popisujeme nepřímý příčinný vztah:
vkládají se proměnné z á s o b a tak určují žádoucí velikost
zásob vstupů:

vysvětlující
proměnné

první

→
pravid-
lo

žádané
zásoby
vstupů
(proměnné
zásob)

druhé

→
pravidlo

počáteční
poptávka
(tokové
proměnné)

(5.4)

Podle našeho názoru se skládá "funkce poptávky materiálu" hospodářské organizace ze dvou pravidel. První pravidlo popisuje relativně trvalý rys chování hospodářské organizace, totiž jednu složku jejího chování jako kupujícího: jaké zásoby vstupů se hospodářská organizace snaží docílit. A druhé pravidlo formuluje toto: je-li žádoucí úroveň zásoby vstupů již dána, jaký bude okamžitý kupní záměr hospodářské organizace?

4) Konečně dalším důležitým rozdílem je to, že tu nemluvíme o "poptávce" obecně, nýbrž výslovně o p o č á t e č n í poptávce. Není-li uspokojena, činí kupující řadu dalších kroků: zavádí nucenou substituci, hledá, čeká a tak dále.

Teď by mělo být jasno, proč poptávkové funkci v kapitole 4 se říkalo j e d n a ze složek postojů kupujícího, zároveň s důrazem na tom, že existuje celá řada dalších složek. Použili jsme výrazu "postoj" ve významu všeho, co bylo trvalé a stabilní v chování kupujícího - aspoň ve stochastickém smyslu. Jeho "strategie bezpečnosti" pokud jde o nákupy je konstantní pokud jde o kvalitativní rysy a několik parametrů. Ale tyto trvalé struktury chování popisují celek postojů kupujícího j e n v e s p o j e n í s j i n ý m i s l o ž k a m i ; musíme také specifikovat, jak kupující reaguje na vnímání nedostatkovosti, jaký by mohl být

jeho sklon k přijetí nucené substituce a tak dále.

Při analýze hospodářství, kde nedostatkovost je řídkou událostí, není tak důležité starat se o tyto ostatní složky postoje kupujícího. Jinak řečeno na tom moc nezáleží, je-li kupující popsán jedinečně svou poptávkovou funkcí. Koneckonců důležité tam je, že - je-li připraven zaplatit cenu žádanou prodávajícím - dojde k nákupu. Kdybychom se ale na tomto bodě - popisující pouze poptávkovou funkci - zastavili i v hospodářství nedostatkovosti, byli bychom o postoji kupujícího řekli velmi málo.

Musím sebekriticky přičlenit poznámku, pokud jde o porovnání s neoklasickou poptávkovou funkcí. V předešlých kapitolách jsem často používal slov "poptávka" a "nabídka" (demand a supply) a budu jich i dále využívat. V tom směru opouštím terminologii knihy Anti-Equilibrium, kde jsem se snažil nahradit tyto výrazy novými; zde jsem se vrátil k tradičnímu užívání v ekonomii. Dnes se domnívám, že v tomto případě a ještě několika jiných pojmech se Anti-Equilibrium snažilo marně o prosazení "terminologického radikalismu". Radikálně se musíme rozloučit od starého, jakmile se to stane nutným, nikoli ve výběru slov, nýbrž v tom, co říkáme.

Chtěl bych ale setrvat u toho, co jsem řekl ve své dřívější knize o nedostatku teoretické jasnosti v neoklasickém výkladu "poptávky" a "nabídky". Statický přístup běžné mikroekonomie a její zanedbání zkoumání trvalých odchylek od Walrasova stavu rovnováhy zanechávají mnoho aspektů kupních a prodejních procesů v nejasnosti, a v tom i dynamiku poptávky a nabídky. Je pravda, že každá z nich označuje rozsáhlou skupinu jevů, k níž náleží řada specifických jevů. Určení se ale lépe provádí nikoli zavedením zcela nového výrazu, ale přidáním doplňkových přívlastků ke starému základnímu pojmu. To se provádí v této knize například při diskusi o počáteční a revidované poptávce.

5. 4. CLOWERŮV VÝKLAD POPTÁVKY

Nebylo by správné omezovat diskusi na tradiční verze neokla-

sické mikroekonomie. V posledních patnácti letech se vyvinula nová tendence: několik ekonomů se začalo zabývat jevy, které se objevují, je-li trh mimo Walrasovu rovnovážnost. Průkopníky této důležité cesty jsou Clower a Leijonhufvud.^{5/} Její význačné zastávky jsou poznamenány díly Barroa a Grossmana.^{6/} Teoretický aparát založený na této tendenci byl několika autory použit i na rozbor socialistické ekonomiky.^{7/} V dalším nazývám tento směr výzkumu školou Clowera-Barroa-Grossmana.^{8/} Poselství, které se moje kniha snaží předat, je s touto školou v mnoha směrech spřízněno. V jistých směrech jsou moje názory blízké k jejích, v jiných se ale od názorů školy Clowera-Barroa-Grossmana značně liší. Ve styčných bodech se opětovně zmíníme o podobnostech a rozdílech.

5/ Viz Clower (1965) a Leijonhufvud (1968). Zde musím udělat osobní poznámku. Ve chvíli, kdy jsem psal *Anti-Equilibrium* (Kornai, 1971a,b), nebyla mi známa ani Clowerova, ani Leijonhufvudova kniha. Svoje myšlenky jsem vyvinul na nich nezávisle, včetně myšlenky, že při stavu mimo Walrasovu rovnovážnost se stává efektivním omezením buď nákupní záměr kupujícího, nebo o prodejní záměr prodávajícího. (Viz Kornai, 1971b, str. 252-256). Při zobecnování zkušeností socialistické ekonomiky se moje myšlenky pohybovaly stejným směrem jako Clowerovy a Leijonhufvudovy.

6/ Viz Barro-Grossman (1971, 1974, 1976).

7/ Viz především různé hodnotné studie Portesovy-Winterovy (1977a, 1977b, 1978).

8/ Zde je možno uvést řadu důležitých studií, mezi tím práce Drèze (1975), Grandmonta (1977), Benassyho (1974, 1975, 1977), Malinvauda (1977), Svenssona (1977) a také ve svazku vydaném Schwödiaurem (1978). V několika dílech této školy jsou jejich práce nazývány "teorií nerovnováhy". Z důvodů, jež budou vysvětleny později, bych tuto terminologii nechtěl převzít. Myslím, že jména Clowera, Barroa a Grossmana školu docela jasně označují. Každé dílo uvedeného seznamu lze jednoduše poznat podle toho, že v přehledech literatury je vždy odvolávka k těmto průkopnickým autorům.

Dostali jsme se již k prvnímu styčnému bodu: Clower důrazně upozornil na možné oddělení záměrů a realizace, nejsou-li poptávka a nabídka v rovnováze. Ptal se, co se v takových případech stane. V porovnání s tradičním výkladem problému, který se vždy soustředil na podmínky existence rovnováhy a charakterizování stavu rovnovážnosti, byl to důležitý krok vpřed.

Ale sám Clower udělal pouze jeden krok vpřed. Podotknul, že zůstane-li například nabídka pod poptávkou, prosazuje se "kratší strana": skutečný nákup se provede na úrovni nabídky. Snad tomu tak je, ale to je jen začátek historie, jejíž pokračování je neméně důležité. Co se děje dále? Celá řada událostí, včetně nuceného přizpůsobování: kupující provádí nucenou substituci, hledá, reviduje svoji poptávku, čeká a tak dále. Clower se chápe momentu státníckého, totiž chvíle polovičního úspěchu a polovičního neúspěchu, když kupující přivede svoje nákupy až do výše omezení nabídky. V praxi ale se jedná o dynamické procesy okamžitého a trvalého přizpůsobení, které se nedají znázornit ve statickém modelu.

Toto porovnání chtěl bych dovést dále ve zvláštním kontextu: uvažujme o úloze nucené substituce v případě rozporu mezi záměry a jejich proveditelností. Pro účely porovnání postačí hodně zjednodušený příklad. Popíšeme chování individuálního kupujícího. Kupuje dva substituty, i a j .

Označme počáteční poptávku kupujícího jako d_i a d_j , nabídku s_i a s_j a skutečné nákupy y_i a y_j . Podle Clowera budou první aproximační skutečné nákupy vypadat takto:^{9/}

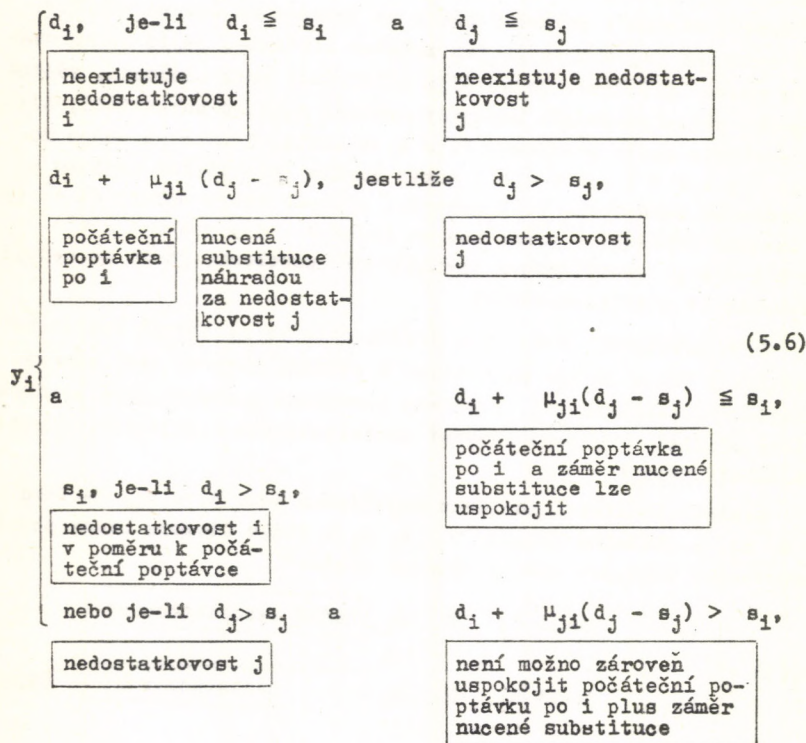
$$y_i(t) = \begin{cases} d_i, & \text{je-li } d_i \leq s_i \quad \boxed{\text{žádná nedostatkovost}} \\ s_i, & \text{je-li } d_i > s_i \quad \boxed{\text{nedostatkovost}} \end{cases} \quad (5.5)$$

tj. $y_i(t) = \min(d_i, s_i)$. Určení y_j je tomuto analogické. Formule (5.5) vyjadřuje zásadu, že se prosazuje vždy "krátká strana".

9/ Poznámku "první aproximace" jsem přidal proto, že jak Clower, tak jeho následníci podrobně rozebírají vlivy, které se šíří prostřednictvím utrácení nebo spoření. (Například dělník nemůže

V pozdější kapitole mluvím proti této zásadě: podle mého názoru to skutečnou situaci dostatečně nepopisuje. Pro jednoduchost argumentace ale tento protiargument pomijím a dočasně přijímám předpoklad, že se "prosazuje krátká strana".

V této chvíli zanedbám také skutečnost, že proces je dynamický: nejdříve kupující upozoruje na nedostatečnost, potom se rozhodne pro nucenou substituci atd. Přezkoumejme proto konečný výsledek nákupního procesu bez úvahy času:

pokrač. poznámky
prodat svoji pracovní sílu a tak pro snížení jeho důchodu je jeho poptávka po spotřebním zboží nižší atd.). I tato kniha bude později mluvit o nepřímých vlivech (efektech) a znovu se budou provádět porovnání s názory školy Clowera-Barroa-Grossmana. Ale nyní takové druhotné vlivy zanedbáme. V této chvíli rozepíráme situaci, ve které je disponibilní důchod kupujícího dán.

nebo ve stručnějším vyjádření

$$y_1(t) = \min (s_1 d_1 + \mu_{j1}(d_j - s_j)_+).$$

Určení y_j je s uvedeným analogické.

Parametry μ_{ji} v (5.6) značí sklon kupujícího k nucené substituci ve vztahu "j substituuje za i". Upozorňujeme na skutečnost, že to není totožné s mikroekonomickým pojmem "mezí míra substituce". Toto totiž vyjadřuje sklon k dobrovolné substituci: jsou-li v nabídce k dispozici jak i, tak j, kolik jednotek j se považuje za ekvivalent jednotky i. V situaci, o které se tu pojednává, rozhodl o této otázce kupující již dříve a podle toho určil vektor $[d_1, d_j]$ své počáteční poptávky. Parametr μ_{ji} označuje toto: není-li j k dispozici v původně požadovaném množství d_j , kolik i je v takovém případě kupující ochoten přijmout? Neptáme se, zda po zakoupení tohoto množství se považuje za kompenzovaného. Dá se čekat, že nikoli: utrpěl ztrátu. Klademe následující otázku přísně v popisném smyslu: dojde-li k takové nucené substituci, co bude dělat? Je to tedy podměněná míra substituce v podmínkách vyvolaných nedostatkovostí. Vyjadřuje, jak daleko je kupující ochoten jít při revidování své počáteční poptávky.

Blíže se dostaneme k výkladu μ_{ij} , máme-li na mysli řadu opětných nákupů. V tom rámci může kupující chovat rozpaky pokud jde o nucenou substituci a rozhodnout se podnikat více při jedné příležitosti a méně při další. Parametr μ_{ji} je mezitímním průměrem této proměnné postoje.

Uvažujme nyní o každém řádku formule (5.6).

V horní řadě byla popsána alternativa, ve které neexistoval nedostatek výrobku i nebo j. Potom skutečné nákupy se mohou realizovat shodně s počáteční poptávkou.

Ve střední řadě je znázorněna situace alternativní, tj. při nedostatkovosti j. K počáteční poptávce d_j se přičítá kupní záměr vyvolaný nucenou substitucí. Když poznal nedostatkovost, kupující revidoval svoji počáteční poptávku. V případě za-

znamenáném ve střední řadě je možno tuto poptávku, zahrnující přídavek vyvolaný nucenou substitucí, uspokojit.

Nucená substituce absorbuje nejen nadbytečnou poptávku, ale i nadbytečnou nabídku nebo její část.

Dolní řada je rozdělena na dva podpřípady. Jedním je "prostá" nedostatkovost: počáteční poptávka po i je větší než nabídka. Proto k nákupu dochází na úrovni nabídky. Druhým je nedostatkovost vyvolaná nucenou substitucí. Protože byl nedostatek j , kupující se snažil substituovat je pomocí i . Nyní však již nabídka nestačí vyhovět počáteční poptávce zvýšené o poptávku nucené substituce: nastala i nedostatkovost i . A skutečný nákup i je nyní též omezen na straně nabídky, i když snad nabídka stačila pokrýt počáteční poptávku bez nucené substituce. (Dostačující podmínka v poslední řadě nevylučuje počáteční nadměrnou nabídku $d_i < s_i$). Při projevu záměrů provést nucenou substituci se nedostatkovost "přelévá", tj. přetéká z trhu výrobku j na trh výrobku i .^{10/} A pochopíme tento proces ještě lépe, přejdeme-li od zjednodušeného modelu "dva výrobky, jeden agregátní kupující" ke složitější skutečnosti. Kupující setkávají se s dílčími nedostatkovostmi na nějakém dílčím trhu se přesunují na trhy lépe zásobené, kde mohou vyvolat další nedostatkovosti; kupující, kteří tam zjistí nedostatkovost, snaží se opět provést nucenou substituci a tak dále. A i když každý kupující něco koupí (provádějí nucenou substituci), většina z nich přesto zůstane s pocitem nedostatku".

Formule (5.6) je zajisté komplikovanější než základní formule (5.5) školy Clowera-Barroa-Grossmanna. Ale podle mého názoru musíme na (5.6) trvat. Pomáhá k pochopení zdánlivě paradoxního jevu ekonomiky nedostatkovosti, že totiž existuje nedostatek mnoha výrobků a

10/ Jestliže původní kupní nebo prodejní záměry narazí na omezení na druhé straně, může se účinek rozšířit z trhu i -tého výrobku na ostatní trhy. Účinek přelévání dlouze projednává škola Clowera-Barroa-Grossmanna, jak již uvedeno. (Viz například Benassy, 1978, a Howitt, 1978).

přesto kupující vydají částky určené na nákup zboží a služeb. Nucená substituce (a jiné příbuzné formy nuceného přizpůsobení) je jedním z klíčů k pochopení ekonomiky nedostatkovosti.

Musíme udělat ještě jednu terminologickou poznámku. Clower užívá pojmu "imaginární poptávka" jako označení kupních záměrů před nárazem na omezení nabídky. Protože Clower popisuje dvoukrokový nákupní algoritmus, stačí mu rozdíl mezi dvěma kategoriemi: to jest imaginární a efektivní poptávky. Ale my považujeme nakupování za *p r o c e s*, ve kterém kupující může pozměnit svoji poptávku více než jednou. Tento dynamický charakter formování poptávky je naznačen výrazy "počáteční poptávka", "poptávka revidovaná poprvé", "poptávka revidovaná podruhé" atd.

Protože Clower jasně definoval pojmy vztahující se k jeho dvoukrokovému nákupnímu algoritmu, zdá se mi, že nejlepším způsobem, jak se vyhnout terminologickému zmatku je zavedení jiných termínů pro pojmy, které jsou příbuzné, ale nikoli totožné. Podobně si budeme počínat i pokud jde o několik jiných kategorií školy Clowera-Barroa-Grossmana.

5. 5. POZOROVÁNÍ A MĚŘENÍ POPTÁVKY

Skupina otázek, o nichž se mluvilo v minulém oddíle, a jež se týkají vztahu mezi záměry a realizací, je těsně spojena s naším dalším předmětem: pozorováním a měřením poptávky.

Uvažujme o situaci na dílčím trhu, na kterém se obchoduje pouze s *i*-tým výrobkem. Předpokládejme, že výrobek prodává celek *m* prodávajících a *ti* stojí proti *n* kupujících.

Jame na počátku dne *t*. Pro jednoduchost předpokládejme, že do každého prodejního bodu se denní dodávka dodává ráno před počátkem prodeje. Dodávka výrobku *i* do prodejního bodu *h* je označena $x_{ih}(t)$. Konečná zásoba $u_{ih}(t)$ se zaznamenává večer při ukončení prodeje.

Počáteční poptávka *k* - tého kupujícího po výrobku *i* je

$d_{ik}(t)$. Transakce výrobku i uskutečněná v bodě h při kupující-
cím k je označena jako $y_{ihk}(t)$.

Nejdříve popíšeme dva krajní případy.

V prvním případě bude uspokojena tato podmínka:

$$u_{ih}(t) > 0, \quad \text{pro každé } h \text{ a } t. \quad (5.7)$$

konečná
zásoba

Je-li uspokojena tato podmínka, prokazuje jasně, že kupující
byl schopen uspokojit každý den svoji poptávku u prodejního bodu,
který navštívil. Jestliže při každé příležitosti zůstala kladná
zásoba, prokazuje to, že nebylo možno prodat větší množství výrob-
ku, pro žádné další neexistovala počáteční poptávka.

V takových podmínkách zajisté platí následující rovnost:

$$d_1(t) = y(t), \quad \text{pro každé } t, \quad (5.8)$$

počáteční
poptávka

agregátní
skutečný
obchod

$$\text{kde } d_1(t) = \sum_{k=1}^n d_{ik}(t) \text{ a } y_1(t) = \sum_{h=1}^m \sum_{k=1}^n y_{ihk}(t).$$

Z hlediska pozorování a měření to znamená, že stačí pozoro-
vat $y_1(t)$, to jest s k u t e č n ý nákup, z něhož je možno či-
nit závěr pro $d_1(t)$, z á m ě r kupujícího. Proměnná $y_1(t)$ je
o b j e k t i v n ě pozorovatelná, proto není nutné se kupující-
ho dotazovat na jeho záměry.

V dalším bude se (5.8) nazývat podmínkou pro o b j e k -
t i v n í p o z o r o v a t e l n o s t poptávky.

V druhém případě je splněna tato podmínka:

$$u_{ih}(t) = 0, \quad \text{pro každé } h \text{ a } t. \quad (5.9)$$

Byla počáteční poptávka uspokojena? N e v í m e. Splnění

podmínky (5.6) je logicky slučitelné z každým z níže uvedených tří podpřípadů.

a) **Nedostatkovost výrobku i neexistoval a ani nebyl použit pro nucenou substituci.** Naštěstí dodávka každého rána kryla přesně poptávku toho dne, takže ke konci dne nezůstal žádný na skladě.

$$\sum_{j=1}^m x_{ih}(t) = \sum_{h=1}^m \sum_{k=1}^n y_{ihk}(t) = \sum_{k=1}^n d_{ik}(t) \quad (5.10)$$

agregátní množství
dodávek

agregátní skutečný
obchod

agregátní počáteční
poptávka

b) Ač počáteční poptávka po výrobku i mohla být z denní dodávky uspokojena, vyskytla se další **revizovaná** poptávka. Výrobek i se kupoval jako nucený substitut za výrobek j. Tuto agregátní poptávku nebylo možno uspokojit:

$$\sum_{k=1}^n \{d_{ik}(t) + \mu_{ji} [d_{jk}(t) - y_{jk}(t)]\} > \sum_{h=1}^m [u_{ih}(t-1) + x_{ih}(t)].$$

agregátní počáteční
poptávka po i

agregátní dodatečná
poptávka po i jakožto
nuceného substituta za g

agregátní nabídka

(5.11)

c) Agregátní nabídka byla příliš nízká, aby uspokojila byť i jen počáteční poptávku po i, nezávisle na případných záměrech kupovat ho také jako nucený substitut za jiný nedostatkový výrobek:

$$\sum_{k=1}^n d_{ik}(t) > \sum_{j=1}^m [u_{ih}(t-1) + x_{ih}(t)]. \quad (5.12)$$

agregátní počáteční
poptávka po i

agregátní nabídka

Nyní můžeme při porovnávání počáteční poptávky po i se skutečnými prodeji i shledat toto:

v podpřípadě (a) : $d_1(t) = y_1(t)$,

v podpřípadě (b) : $d_1(t) < y_1(t)$,

v podpřípadě (c) : $d_1(t) > y_1(t)$.

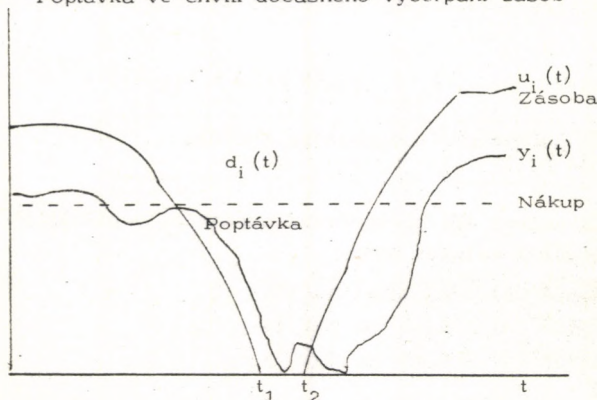
Z toho následuje tato věta nemožnosti.

Je-li konečná zásoba v každém prodejním bodě vždy nulová, ze skutečného obchodu $y_i(t)$ (tj. z objektivního pozorování realizace) není možno odvozovat žádné závěry o počáteční poptávce $d_i(t)$, původních záměrech nákupu.

Popsali jsme dva extrémní "čisté" případy. Ve skutečnosti jsou časté případy mezi tím: na jednom prodejním místě existují kladné zásoby, na jiném nejsou; v jedné chvíli jsou, v druhé chvíli nejsou. Je-li nulová zásoba vzácným jevem a na většině míst je po většinu doby kladná konečná zásoba, je podmínka objektivní pozorovatelnosti poptávky splněna aspoň přibližně. V tom případě je přípustné činit závěry z y na d jakožto aproximaci. Je to též přípustné, je-li obecné vyčerpání zásob jen dočasnou událostí. To je znázorněno na grafu 5.1. Zde jsou konečné zásoby prodávajících značně stabilní: je to znázorněno tečkovanou horizontální čarou. I když se zásoby vyčerpaly v období $[t_1, t_2]$, zvýšily se později na obvyklou úroveň. V takovém případě je oprávněno předpokládat, že počáteční poptávka se nezměnila, nýbrž během výkyvu zůstala neukožena.

Graf 5.1.

Poptávka ve chvíli dočasného vyčerpání zásob

V případě sporadické a dočasné nedostatkovosti je možno přezkoušet hypotézu, zda časové řady $y(t)$ odrážejí omezení nabídky nebo poptávky v daném období. K provádění takového přezkoušení byly vyvinuty ekonometrické metody, inspirované školou Clowera-Barroa-Grossmana.^{11/}

Situace se radikálně liší, nejsou-li nedostatkovosti dočasné, nýbrž chronické, ne sporadické, ale rozšířené a časté. I když předešlý druhý případ se nevyskytuje "čistě", je nulová zásoba velmi častou příhodou; potom vstupuje v platnost věta o nemožnosti. Z á v ě r y o d v o z e n é z y n a d s e s t á v a j í n e p ř í p u s t n ý m i . A poněvadž je to logickou nemožností, nemůže tomu pomoci žádná ekonometrická technika.^{12/} Je marnou námahou zkoumat, zda daný nákup je obrazem uspokojené počáteční poptávky, uspokojené revidované poptávky nebo omezením nabídky.

To vše nemá znamenat, že v nedostatkové ekonomice se pro pozorování poptávky nedá nic dělat. Dá se dělat hodně, ale musí se tak dít s vědomím, že pozorování a měření nebude objektivní a ani spolehlivé. Můžeme se zmínit o několika možnostech pozorování a měření.

1) Kupující může být dotazován, může totiž dostat dotazy týkající se jeho nákupních záměrů a jejich plnění. Může to být nákladné a únavné, ale jistě je to velmi poučné. Dělá se to často při průzkumu trhu. Druhou otázkou je to, že spolehlivost odpovědí kupujícího vykazuje trochu široký rozptyl. Koneckonců kupující z toho nemají žádnou škodu, dají-li průzkumníku trhu nepřesné odpovědi, proto jich mnoho mluví bezmyšlenkovitě.

Průzkum trhu obyčejně šetří poptávku po jednom výrobku nebo výrobové skupině. Odpovědi jsou zaměřeny na nákupní záměry tohoto jednoho výrobku v rámci celkového plánu nákupu. Právě proto se může snadno stát, že tento záměr je nekonsistentní s ostatními.

11/ Viz například Goldfeld-Quandt (1975)

12/ Takový pokus se podniká například v Portes-Winter (1978).

Vůbec je pochybné, zda všechny nákupní plány kupujícího jsou navzájem konsistentní, a také s jeho výdajovou kapacitou.

2) Na jisté výrobky existuje fronta: v takových případech je možno pozorovat délku fronty. Podobně existují výrobky dodávané výhradně na zakázku: v takových případech je možno pozorovat zásobu nesplněných objednávek nebo objem zamítnutých objednávek.

Ač to jsou důležité informační položky, dá se pochybovat, že může poskytnout věrný obraz nákupních záměrů. Možná, že kupující manévruje. Například objedná týž materiál na třech různých místech a dostane-li jej z jednoho, zruší objednávku u druhých dvou. Pro storno může vždy najít nějaký důvod. Ale i když snad zaplatí penále, v situaci nedostatkovosti stojí za to zvýšit si naději násobením objednávek.

Proto se ve frontách a zásobnících nevyřízených zakázek nachází též *f i n g o v a n á p o p t á v k a*, přehnaná proto, aby usnadnila manévrování, a to jako zvýšení skutečně "vážné" poptávky. Je to jev podobný hromadění zásob vstupů za účelem jistoty, o němž se bude pojednávat v dalším.

Zakázky jsou v jistém smyslu "negativními zásobami". Hospodářská organizace má zájem nahromadit nejen kladné zásoby vstupů, které jsou pro ni důležité, nýbrž též "negativní zásoby", to jest jisté množství zakázek.

3) Při transakcích, u nichž nevzniká fronta, prodávající a kupující spolu aspoň konferují. Vzpomeňme si na jev hledání. Kupující navštíví prodejní bod 1 a nenalezne požadovaný výrobek. Požádá prodávajícího, aby podal zprávu příslušným orgánům (výrobce, velkoobchod, nadřízené řídicí orgány), že jistý výrobek je "nedostatkovým zbožím". Tak je možno upozorovat "hlas" kupujícího, jeho stížnost na nedostatkovost; například o ní může podat zprávu prodávající. Z toho je možno dělat závěry o poptávce.

Ale i v tom případě mohou vznikat zkreslení. Kupující pokračuje v hledání, navštíví prodejní body 2 a 3 a tak dále. Pokaždé si stěžuje a každý prodávající podává zprávu o nedostatkovosti, kterou zjistil. A čím je kupující vytrvalejší ve svém hledání a čím je jeho stížnost hlasitější, tím více se bude zesilovat

signalizace nedostatkovosti. Nakonec to též může vést k násobení pozorované nedostatkovosti, je to jev podobný "fingované poptávce".

Zde můžeme ve vnímání nedostatkovosti pozorovat začarovaný kruh. Čím větší je skutečná nedostatkovost, tím více kupující cítí potřebnost násobit objem svých objednávek, signalizovat nedostatkovost na mnohých místech a tak zvětšovat fingovanou poptávku. A čím větší je fingovaná poptávka, tím více každý "pociťuje" nedostatkovost.

Musíme uvést ještě jednu poznámku teoretického charakteru. Vše, co bylo řečeno pod body 1), 2) a 3) o nekonsistencích nákupních záměrů a o fingované poptávce zároveň znamená, že k u - p u j í c í č a s t o n a r u š u j í to, co je v moderní matematické ekonomice známo jako "Sayův princip".^{13/} Tento princip se chápe jako implicitní domněnka, že nákupní záměry kupujícího jsou navzájem konsistentní, a stejně tak i finanční schopnosti kupujícího, to jest že nepřekračují rozpočtové omezení kupujícího. Podle uvedeného mohou být záměry v y h l á š e n é kupujícími navzájem nekonsistentní a již z toho důvodu se může realizace lišit od záměrů.

5. 2. TENDENCE K HROMADĚNÍ ZÁSOB

V oddílech 5.2 - 5.5 se diskutovalo hlavně o otázkách m e - t o d o l o g i e a d ě j i n e k o n o m i c k é h o m y š l e n í : Jak bychom měli popsat formování poptávky, jak se dá pozorovat a měřit. Je pravda, že tyto myšlenky byly již naznačeny zkoumáním poptávky socialistické hospodářské organizace

13/ Pro výklad Sayova principu si vypůjčuji formulaci statě od Clowera (1965): znamená to konsistentnost nákupních záměrů a finančních zdrojů e x a n t e . Dále viz Leijonhufvud (1972). Vracíme se k diskusi o Sayovu principu v kapitole 13.

po vstupech a v naší uvedené diskusi jsme učinili několi poznámek o chování hospodářské organizace. Nyní, v tomto oddíle, zanecháme metodologické otázky a obrátíme se k d e s k r i p - t i v n í t e o r i i . Hodláme zdůraznit několik charakteristik a empiricky pozorovatelných rysů formování poptávky socialistické hospodářské organizace po materiálu.

V chování socialistické hospodářské organizace jako kupujícího se projevuje tendence hromadit: hospodářská organizace se snaží nahromadit co největší zásoby vstupů.^{14/} Tato tendence se projevuje jak v tradičním, tak i v poreformním systému řízení hospodářství. Hospodářská organizace je doháněna k hromadění zásob silným t l a k e m n a m n o ž s t v í . Z motivů popsaných v kapitole 3 se hospodářská organizace snaží zvýšit výrobu a proto potřebuje stále více vstupů. Tato tendence je dále posilována nejistotou v oblasti výroby i obchodu, o níž se právě mluvilo.

Existují však jisté protitendence, které se staví vůči tendenci hromadit; její prosazení je ztěžováno různými omezeními.

1) Zakoupený materiál je nutno skladovat a s k l a d o v a - c í k a p a c i t a j e o m e z e n á . Je pravda, že by se dala zvýšit investicemi, ale investičních zdrojů je také zapotřebí pro velké množství jiných účelů. Ať se tento důvod může zdát jakkoli triviální, je asi ten nejednoznačnější. "Chytrá" hospodářská organizace - může-li - zaplní svoje skladiště, ale nemůže hromadit víc než se tam vejde.^{15/}

2) Nadřízené orgány vykonávají na hospodářskou organizaci různé tlaky, aby nehromadila nadměrná množství materiálu. Svoji úlohu v tom může sehrát systém přidělování materiálu, o kterém se bude mluvit ke konci kapitoly. Také ústřední banka může omezit svůj úvěr na financování zásob materiálu. Od reformy byl v Maďarsku tento faktor posílen.

14/ Později uvidíme, že podobná tendence se projevuje i u jiných vstupů. "Hromadění pracovní síly" uvnitř hospodářské organizace je podobné hromadění materiálu.

15/ Je pochopitelné, že omezená skladová kapacita nebrání kupujícímu před zadáváním co největších objednávek.

Kromě administrativních a finančních opatření se vykonává i "morální nátlak". Hospodářská organizace, která provádí příliší hromadění materiálu, může být předmětem kritiky na schůzích i v tisku.

3) Hospodářská organizace může omezit svoji poptávku po materiálu dobrovolně, za použití vlastního úsudku.

Výše uvedené tři faktory kladou tendenci hromadit materiál meze tolerance nebo omezení akceptace. Především ovlivňují ve směru omezování celkových zásob vstupů dané hospodářské organizace (nebo možná celkových zásob vstupů i výstupů). Skladová kapacita omezuje celkové zásoby. Praxe poskytování úvěrů se též týká agregátní výše zásob. Proto se tendence hospodářské organizace hromadit materiál projevuje selektivní formou. Snaží se nahromadit co nejvíce materiálů, které jsou nezbytné nebo se dají jen těžko substituovat, nebo materiálů, kde situace v dodávkách je nejistá, a spokojuje se menšími zásobami materiálů, které se dají snadno substituovat nebo opatřit.

V chování hospodářské organizace existují dva zdánlivě rozporné jevy. Na jedné straně je okamžitá počáteční poptávka na mikroúrovni vždy určitá a konečná. Na druhé straně poptávka - v agregaci nad vstupy, nad hospodářskými organizacemi a pro dlouhé období - je nenasytná a tak má tendenci nekonečnu.

Okamžitá počáteční poptávka je určena, protože se rozvíjí podle pravidel popsaných v oddíle 5.2. A přece je v jistém smyslu poptávka navždy neuspokojena. S ohledem na nejistoty výroby i obchodu hospodářská organizace, která není spoutána efektivními rozpočtovými omezeními a žijící v ovzduší tlaku na množství nikdy neřekne: "Mám dost materiálu. Ať bych mohla dostat ještě jakýkoli materiál, nákup dobrovolně odmítnu". A pokud takové prohlášení neučiní, dá se říci, že její

poptávka po materiálu je nenasytná.

Tento zvláštní podvojný stav bude v dalším uváděn výrazem, že poptávka hospodářské organizace po materiálních vstupech pro běžnou výrobu je téměř nenasytná. Slovo "téměř" naznačuje, že poptávka není "skutečně" nekonečná, nýbrž jen, že tendence k nekonečnu ji ovládá, jsouc poněkud omezována protitendencemi a omezeními.

Tendence k hromadění zásob a zároveň s ní téměř nenasytná poptávka po vstupech pro běžnou výrobu představují jeden ze základních procesů, které "odčerpávají" vnější volnost (v tomto případě zásoby výstupu prodávajícího) z hospodářství. Tak podporují intenzívně trvalou reprodukci stavu nedostatkovosti v hospodářství.

Opět jsme se dostali k jednomu ze začarovaných kruhů jevu nedostatkovosti. Hospodářská organizace i její nadřízené orgány zpozorují téměř nenasytnou poptávku po jejich výrobcích. To posílí tlak na množství. S ohledem na nejistoty ve výrobě a obchodě se objeví tendence k hromadění zásob. Taková tendence zase zvýší nedostatkovost materiálu. A čím intenzivnější se stává nedostatkovost nějakého materiálu, tím více se bude tento materiál hromadit v zásobách a tím nejistější se stane nabídka - a tlak na množství bude s nejvyšší intenzitou vykonáván ve výrobě právě tohoto zboží. Tlak na množství, tendence k hromadění materiálu a nedostatek materiálu jsou tak navzájem propojeny do vzájemně se posilujícího a samohybného (vlastní silou se udržujícího) procesu.

Tento řetěz myšlenek se dá též obrátit. Kdyby neexistovaly nedostatkovosti materiálu jako neustálá hrozba, hospodářská organizace by si nedělala o své budoucí dodávky materiálu starost.

Spoléhalo by se, že prodávající bude mít vždy příslušný výstup na skladě nebo bude připraven, aby svoji výrobu přizpůsobil rychle potřebám kupujícího, a tak se hospodářská organizace nebude snažit hromadit zásoby vstupů ve vlastních skladištích. A právě to by bránilo, aby se objevovala nějaká nedostatkovost.

Při diskusi o zásobě vstupů je nutno zavést ještě další důležité rozlišení. V praktickém hospodářském životě se rozlišuje mezi "zmrazenými" a "běžnými" zásobami. První kategorie zahrnuje zásoby, které hospodářská organizace má již dlouho a je sotva jaká naděje na jejich využití během rozumné doby. Skutečně by bylo přesnější zavést nepřetržitou stupnici popisující "zmrazený-běžný" charakter zásob. Pro náš účel se ale zdá, že postačí toto hrubší rozlišení. Protože však chceme využít této klasifikace jak pro stranu vstupů, tak i výstupů a pro výrobky jako pro služby, zavádíme dvojici pojmů, **p r o d u k t i v n í a n e p r o d u k t i v n í v o l n o s t**. Zvláštním případem pro skladovatelné zboží je výše uvedené rozlišení na "zmrazené" a "běžné" zásoby.^{+/}

Chceme zdůraznit, že to jsou kategorie **e x a n t e**. Volnost je neproduktivní, není-li žádná (nebo zanedbatelně malá) naděje na její využití v rámci rozumného časového horizontu, ať již k původnímu účelu nebo v těsně spojené nucené substituci.

Vzpomeňme si, že v oddíle 2.6 jsme rozeznávali mezi dvěma různými stavy vnitřní volnosti výrobní hospodářské organizace: mobilizovatelná a nemobilizovatelná volnost. Byly kategoriemi okamžitého přizpůsobení. Volnost není mobilizovatelná, jestliže ve chvíli užití schází jeden ze vstupů k jejímu užití nutných. Naproti tomu právě zavedené pojmy produktivní a neproduktivní volnosti jsou kategoriemi **k r á t k o d o b é h o** přizpůsobení.

^{+/} V západní literatuře je též možno najít termíny **a k t i v - n í** a **n e a k t i v n í** zásoby, ale naše použití termínů produktivní a neproduktivní volnost je možná přesnější. (Poznámka vydavatele).

Nějaká zásoba vstupu se stává neproduktivní, není-li mobilizovatelná v předvidatelné budoucnosti (následkem nedostatkovosti doplňujících vstupů), nebo třeba vůbec není zapotřebí (např. protože se změnila struktura výstupu a budoucí výstup tento vstup již vůbec nevyužije).

Popisuje-li se jeden prvek volnosti jako produktivní, neznamená to, že vždy "schvalujeme" jeho nabytí. Neříkáme, že jeho nákup je doporučeníhodný a vhodný. Zabývat se touto otázkou ovšem již překračuje předmět této knihy a vede k operačnímu výzkumu, který se zabývá problémem "optimálních zásob" a "optimální rezervy". Přívlastek "produktivní" pouze ujišťuje, že existuje rozumná naděje na řádné užití dotyčné volnosti.

Protože rozlišení "produktivní-neproduktivní" se zakládá na očekávání, může se při změně očekávání rozhodujícího orgánu též změnit. Nákupčí šroubárny nakoupil koncem roku 1976 100 tun oceli jakosti 7, protože myslel, že bude brzy zapotřebí. Od té doby uplynuly dva roky. Nebylo jí nikdy zapotřebí a nyní je jasno, že jí zapotřebí ani nebude. 100 tun se stalo součástí neproduktivní volnosti.

A tu se vracíme k problému hromadění zásob. Nedostatkovost někdy vede k nákupní hysterii. "Koupím to, na něco se to může hodit". A je ještě snadnější takto myslet, když peníze kupujícího příliš neomezují. Potom část neuváženě nakoupeného materiálu, polotovarů a částí se stane zmrazenou zásobou, to jest neproduktivní volností. To může ovšem zvýšit nedostatkovost vstupů na jiném místě, například právě tam, kde by tohoto materiálu bylo zapotřebí.

Existence uvedené tendence ke hromadění zásob je hypotézou, která je empiricky ověřitelná. (Vrátíme se k tomu v příští kapitole).

Tendence ke hromadění zásob je příčinou toho, že úroveň zásob vstupů považovaná hospodářskou organizací za žádoucí je často vyšší než jejich normální úroveň vyvíjející se jako mezitímní průměr. Žádoucí zásoba, která se objevila ve formulích (5.1) až (5.4) je úrovní aspirace kupujícího. Ex ante by ji chtěl docílit při

sestavování svého nákupního seznamu. Naproti tomu n o r m á l -
n í zásoba je to, co se vyvíjí v podmínkách chronické nedostat-
kovosti e x p o s t , na základě omezení nabídky, průměrně
za dlouhé období. Skutečná zásoba kolísá okolo normální zásoby.
Tendence ke hromadění zásob a její výraz obsažený ve vysoké žá-
doucí úrovni e x a n t e vždy tlačí směrem vzhůru normální
úroveň zásoby vstupů e x p o s t .

5. 7. ÚSTŘEDNÍ PŘIDĚLOVÁNÍ MATERIÁLU

Až dosud v této kapitole, jakož i v kapitole 4 byla předmě-
tem diskuse povaha propojení mezi kupujícím a prodávajícím.
Ve skutečnosti ovšem tato propojení mohou být v socialistickém
hospodářství silně ovlivněna ú s t ř e d n í m p ř i d ě l o -
v á n í m m a t e r i á l u . O tom byla zmínka již v oddíle
4.1; co tam bylo řečeno je nutno opakovat i zde, a to pro úplnost.

Různé administrativní orgány jako je Ústřední úřad pro při-
dělávání materiálu nebo ministerstva, která řídí výrobu přímo,
sestavují hmotné bilance a naznačují meze transakcí odkud a kam
mají jít hlavní toky materiálových vstupů. Ústřední přidělování
materiálu nabývá v rámci činnosti kupujícího i prodávajícího
při sběru informací důležitou úlohu a zároveň omezuje jejich vol-
nost rozhodování.

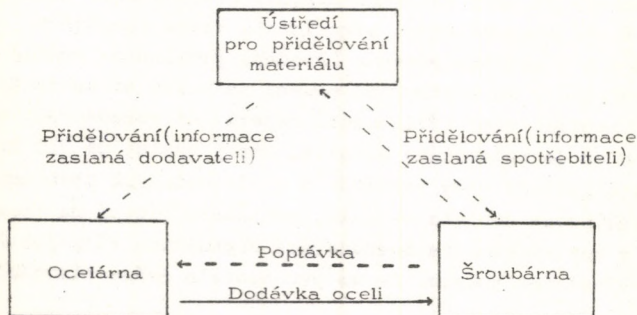
Omezuje ji, ale nikterak neruší. Prozkoumejme trochu podrob-
něji situaci hospodářských organizací, které fungují v t r a -
d i č n í m systému řízení. (Později promluvíme krátce o situa-
ci po reformě). Na abstraktní úrovni je možno si představit ab-
solutní centralizaci přidělování materiálu: rozhodovalo by se
ústředně až do nejmenšího detailu, který výstup má jít kam a kdy.
Ale skutečnost je vždy odlišná: i v historických obdobích, kdy
se centralizace dostala nejdále, probíhalo řízení na více úrov-
ních a v tom rámci měla hospodářská organizace vždy ještě jistou
oblast vlastního pohybu. Ta se prosazovala dvěma hlavními forma-
mi.

Jednou formou je to, kde hospodářská organizace vykonává vliv na ústřední rozhodnutí ještě před rozhodováním. Ve většině případů musí hospodářská organizace předložit pro příští krátkodobé plánovací období nárok, a to před tím, než rozhodne Úřad pro přidělování materiálu. A i když systém hmotného přidělování fungující v dané zemi nepředepisuje předkládání formálních nároků, dochází k tomu každopádně neformálně. Pomocí osobních diskusí, dopisů či použitím zprostředkování vyšších orgánů nebo politických míst seznamuje hospodářská organizace Úřad pro přidělování materiálu s druhem a množstvím materiálu, který chce dostat.

Nároky (formální a nebo neformální) a poptávky jsou zpřízněnými jevy. Vztah je znázorněn na grafu 5.2. Směr nároku je vertikální: je zaměřen na vyšší orgán; směr poptávky je horizontální: je zaměřen k prodávající hospodářské organizaci, která podle zákona je na stejné úrovni. Ale v praxi se oba směry objevují ve vztahu, ve kterém kupující hospodářská organizace je v podržitém postavení. Na ústředním orgánu je závislá v administrativním smyslu a také na prodávající hospodářské organizaci v ekonomickém smyslu, protože existuje "trh prodávajícího". Tato obdobnost v postavení kupujícího je důvodem řady bodů podobnosti při formování a prosazování nároků a poptávek.

Graf 5.2.

Nárok a poptávka

V pozadí nároku je obyčejně poptávka, to jest nákupní záměr. A je to poptávka, o níž bylo již dříve řečeno, že je téměř nenasatná. V kapitole 3 jsme již diskutovali o "smlouvání o plán" ve spojitosti s "napjatostí" plánu výstupu. Druhá stránka téhož procesu smlouvání o plán se objevuje ve spojení s přidělováním materiálu. Hospodářská organizace se může pohybovat pohodlněji a plnit plán bezpečněji, jestliže při daných kvótách vstupů se předepíše nižší cíle plánu, a naopak, když s danými plánovými úkoly se přidělí větší kvóty vstupů. Proto se hospodářská organizace snaží svůj nárok na materiál "pozvednout". Ví, že potřebuje jen 200 tun, ale místo toho nárokuje 220. Ale i Ústřední úřad pro přidělování materiálu zná pravidla hry a "sníží" nárok na 200 nebo možná dokonce na 195 tun.

Při diskusi o "nenasatné povaze" poptávky po materiálu jsme uvedli, že různé faktory přece jen určují horní meze tolerance. I ty ovlivňují nároky; a zejména silné jsou úvahy "taktické". Je nutno vzít do úvahy zkušenosti a podrobné informace, které má k dispozici orgán pro přidělování materiálu. Žádá-li hospodářská organizace o 220 tun, i když ve skutečnosti očekává jen 200 tun, dá se předpokládat, že to je součástí "hry". Předmětem skutečné diskuse je těch 20 tun; je možné, že budou vzneseny vážné důvody. Kdyby ale hospodářská organizace žádala o 300 tun, poškodilo by to vážně její důvěryhodnost. Funguje tu zvláštní druh "autocenzury": nemá smyslu předkládat nějaký nárok, který v každém případě bude ihned rozhodně zamítnut. Proces "smlouvání o plán" se bude opět opakovat a je v zájmu hospodářské organizace, aby si dlouhodobě nezhoršila svoje postavení v tomto smlouvání. Je to možná hlavní faktor, který určuje horní mez tendence přehánět při předkládání nároků svoje potřeby.

Svým nárokem "konkuruje" hospodářská organizace s dalšími uchazeči o alokaci vzácného materiálu. Proto se snaží získat přízeň přidělovacího orgánu. V té spojitosti tu vznikají mnohé jevy stejné jako ty, o nichž se jednalo v oddíle 4.6, kde se diskutovalo o úsilí získat si prodávajícího.

Druhou formou, v níž se může uplatnit oblast pohybu kupujících a prodávajících hospodářských organizací je j i s t é

množství volnosti při plnění ústředních rozhodnutí a při transakcích nepodléhajících ústřednímu řízení.

Ústřední přidělování materiálu se obvykle specifikuje v relativně agregované formě. "Šroubárna smí zakoupit v druhém čtvrtletí 300 tun oceli jakosti 8 - 12". Neexistuje bližší určení jakosti ani termínový plán. Pro jistá období a jisté materiály nebylo též naznačeno, od kterého dodavatele se má materiál nakoupit. Ústřední úřad pro přidělování často jen schválí dohodu, podepsanou mezi prodávajícím a kupujícím. Legálně musí každý příděl být kompletován "obchodním" kontraktem mezi kupující a prodávající hospodářskou organizací.

Nad to ani v nejcentralizovanějších obdobích se ústřední přidělování materiálu nevztahovalo ke každému materiálu a každé jednotlivé transakci bez výjimky. Mimo oblast ústředního přidělování materiálu zůstávalo dosti široké pásmo materiálů.

Proto je ústřední přidělování materiálů mechanismem, který značně ovlivňuje toky vstup-výstup mezi hospodářskými organizacemi, ale neruší hlavní rysy vztahu mezi prodávajícím a kupujícím, jeho charakteristická podstatná pravidla. Vše, co bylo řečeno o těchto rysech a pravidlech a co se bude vysvětlovat v dalších kapitolách je platné a efektivní též v podmínkách ústředního přidělování materiálu.

Aby předcházelo tendenci hromadění materiálu, využívá ústřední přidělování materiálu různé prostředky. Přesto se tato tendence prosazuje, a částečně i právě proto. Hospodářská organizace není nejistá jen v tom, zda v reálné oblasti může dostat "fyzicky" požadovaný vstup. Je neméně nejistá, zda v oblasti řízení může od úřadů dostat dostatečné příděly materiálu.

Horizontální nedostatkovost po-
citovaná hospodářskou organizací v její úloze kupujícího je doplňována (nebo dokonce předcházena) vertikální ne-

d o s t a t k o v o s t í , kterou hospodářská organizace poci-
tuje jako uchazeč o přiděl. Horizontální nedostatkovost je kráce-
ní skutečných nákupů oproti okamžitému nákupnímu záměru. Vertikál-
ní nedostatkovost je krácení skutečného přidělu oproti tomu, oč
se žádalo.

A nyní komentujeme poreformní situaci. Od reformy bylo ústřed-
ní přidělování materiálu zrušeno skoro úplně: týká se nyní jen
několika materiálů. Tím se odstranilo mnoho potíží, vyvolávaných
složitostí a tuhostí přidělování materiálu. Ale neodstranilo to
problém vyvolávaný zdrojově omezeným charakterem hospodářství a
chronickou reprodukcí nedostatkovostí.^{16/}

Otázka, nakolik jsou v poreformním systému řízení hospodářst-
ví formování poptávky hospodářské organizace, její tendence k hro-
madění materiálu a jiné výše zmíněné jevy ovlivňovány ziskovostí,
úvěrem a úroky se bude projednávat v druhé části knihy. Zde můž-
me jen vyslovit názor, že - protože ústřední přidělování materiá-
lu zasahuje nyní jen velmi úzkou oblast - jevy popsané v obou po-
sledních kapitolách vykonávají o to větší vliv. Prosazují se
vnitřní pravidla horizontálních vztahů mezi kupujícími a prodávající-
m.

16/ Část vstupů, kterou byl původně úmysl nakoupit u domácích vý-
robců, se dá v případě nedostatkovosti rychle substituovat do-
vozem. To okamžitě odpomáhá od nedostatkovosti. V takových
případech dochází ale ke zvláštní "realokaci" nedostatkovosti:
přesunuje se od oblasti vnitřního obchodu k tíži mezinárodní
platební bilance. O této "realokaci" nedostatkovosti se bude
projednávat dále v kapitole 21.

KAPITOLA 6

PRODÁVAJÍCÍ

6. 1. ÚVOD

Neoklasická mikroekonomika nás navykla tomu, abychom úlohy, sehrávané kupujícími a prodávajícími, považovali za dokonale symetrické. Kupující má funkci poptávky, prodávající má funkci nabídky, oba jsou závislí na cenách. Při vzestupu ceny reaguje kupující snížením poptávky, prodávající zase zvýšením nabídky.

Tato symetrie je však úplná jen tehdy, když kupující i prodávající jsou pod tvrdým rozpočtovým omezením. Potom je pro kupujícího velmi důležité, aby disponibilní peníze utratil rozumně a proto na nákupní cenu reaguje citlivě. A pro prodávajícího je velmi důležité, aby získal finanční důchod, a proto citlivě reaguje na prodejní cenu. Ovšem za takových podmínek existuje i základní asymetrie: ^{1/} prodávající dodává fyzický výrobek, to jest r e - á l n é zboží, a výměnou dodává kupující p e n í z e . Ale peníze jsou "vážná záležitost": nekoupí-li zboží, o které vyjednává s prodávajícími, může za ně koupit něco jiného. Vydat peníze za hmotný výrobek vyžaduje stejnou uvážlivost a odpovědné rozhodnutí jako předání hmotného výrobku za peníze.

Právě peníze umožňují, že je možno ústupek nebo zvláštní plnění na jedné straně vyvážit ústupkem nebo zvláštním plněním na straně druhé. Učiní-li kupující jistý ústupek pokud se týče fyzických vlastností výrobku (např. převezme nižší jakost), může prodávající záměnou poskytnout skonto na cenu. A naopak poskytne-li

1/ V té souvislosti mluví Marx o "saltu mortale" komodit. (Viz Marx, 1967-1894b, Kapitál, sv. I.)

prodávající zvláštní službu (např. dodá zboží až na místo konečného určení), může kupující dát také něco navíc zaplacením přírážky. Netvrdím, že taková ekvivalence se prosadí vždy, říkám pouze, že fungují-li peníze a ceny "opravdově", je možno každé $f y z i c k é$ plus nebo minus vyvážit nějakým $p e n ě ž n í m$ plusem nebo minusem.

Situace se zcela mění, jestliže peníze nesehrávají skutečně úlohu "opravdovou"; jestliže nevykonávají na rozhodování aktivní vliv, nýbrž pouze se účastní pasivního záznamu procesu. Hospodářská jednotka, jejíž rozpočtové omezení je měkké, to jest její trvalé přežití je zaručeno i v případě trvalého finančního deficitu, bude na ceny reagovat slaběji. V tom případě je "vyvažující" úloha peněz oslabena. Například prodávající sníží jakost výrobku, ale to se třeba v prodejní ceně vůbec neprojeví. A i kdyby se projevílo; co kdyby zákonné předpisy vyžadovaly srážku? Prodávajícímu by to příliš nevadilo; koneckonců to, jak vysoký je finanční dýchod, není pro něho životní otázkou. A stejně platí i opak. Kupující, kdyby za výrobek horší kvality měl platit méně, by se nijak necítil kompenzován. Je pravda, že v jistém smyslu by se jeho náklady snížily, ale koneckonců to skutečně není nic závažného.

Malý vliv relativních cen sám o sobě naznačuje $m o ž n o s t$ asymetrie, protože cena nemůže sehrát svoji "vyvažující" úlohu. Asymetrie tedy $v z n i k á$ z nedostatkovosti. (Jak naznačuje celý myšlenkový postup této knihy, je to opět těsně spojeno s malou úlohou cen a peněz).

Na jedné straně máme kupujícího s téměř neukojitelným $k u p n í m$ $z á m ě r e m$ - na druhé straně je tu prodávající, majitel výrobků zajišťujících $m o ž n o s t$ $r e a l i z a c e$ tohoto zámeru.

Na straně kupujícího existuje "mentální" jev ($k u p n í$ $z á m ě r$); na straně prodávajícího existuje $f y z i c k ý$ jev (skutečně disponibilní výrobek). Kupující se vydá na nákupní cestu máje $n a$ $m y s l i$ svoji počáteční poptávku. Zatím ho nezajímá, co má na mysli prodávající, nýbrž co má $n a$ $s k l a d ě$.

Prodávající pociťuje, že kupujícímu nabízí "něco vážného", to jest konkrétní a použitelný výrobek. To, co za něj dostane

(prodejní cenu, tj. peníze), nepovažuje za skutečně "vážné". Proto v praxi, když vyhoví požadavkům kupujícího, činí mu l a s - k a v o s t . Ale takto cítí věc nejen prodávající, nýbrž i kupující. Právě proto, že jeho rozpočtové omezení není příliš tvrdé, nepovažuje za důležité, kolik peněz vydá na vstupy. Skutečně je velmi vděčen za každé příznivé gesto prodávajícího. N e - j s o u s i r o v n o p r á v n í , oba to přiznávají a podle toho se chovají.

Ve své knize se pokouším vyložit symetrii a asymetrii úloh prodávajícího a kupujícího. Kromě jiného v tom směru též popírám ty teorie, které tvrdí, že existuje dokonalá symetrie mezi "nadměrnou poptávkou" a "nadměrnou nabídkou"; mezi "potlačenou inflací" a "potlačenou deflací" atd.^{2/} I když bezpochyby v těchto kontrastních dvojicích existují symetrické rysy, existuje i celá řada asymetrických rysů. Je-li nedostatkovost obecná a chronická, jestliže chování mikroorganizací se nedostatkovostí přizpůsobilo a jestliže úloha peněz a cen byla oslabena, vykazuje systém množství specifických pravidelností, které n e j s o u symetrickými opaky pravidelností hospodářství s nízkým užitím zdrojů a "Keynesovy nezaměstnanosti".

Všeobecně jsou teoretikové zamilováni do symetrie. Jestliže dva jevy, považované za přísně symetrické, jsou ve skutečnosti v jiném vztahu, máme pocit "estetické ztráty". Já si ale myslím, že touha po zajištění pravdivějšího popisu reality nás asi přinutí, abychom se vzdali některých vyumělkovanějších symetrií.

6. 2. DLOUHODOBÁ, KRÁTKODOBÁ A OKAMŽITÁ NABÍD - KA

Myšlenky o symetrii a asymetrii mezi úlohami kupujícího a

2/ Ve formulaci Barroa a Grossmana: "Hlavním bodem této statě je to, že existence potlačené inflace vyvolává důsledky, které jsou plně analogické uznaným důsledkům potlačené deflace..." (viz Barro-Grossman, 1974).

prodávajícího jsme předeslali pro osvětlení níž uvedeného rozboru chování prodávajícího a nabídky. A nyní začneme se zkoumáním předmětu této kapitoly: prodej. Rozbor musíme v několika směrech zúžit.

1) Ve dvou předcházejících kapitolách se otázka, zda prodávající, tváří v tvář kupujícímu, je výrobní hospodářská organizace nebo obchodní organizace, ponechala otevřená. V této kapitole se však zabýváme výhradně prodejní činností výrobní hospodářské organizace. S ohledem na omezené místo nebudeme pojednávat o prodejních funkcích obchodní hospodářské organizace.

2) Stejně jako v obou předcházejících kapitolách opět hovoříme výhradně o obchodě se skladovatelnými výrobky a nezabýváme se službami.

3) Jak jsme se již zmínili, může hospodářská organizace vyrábět na sklad nebo na zakázku. Pro tuto chvíli se omezme na zkoumání výroby na sklad. Alternativa, tj. výroba na sklad nebo na zakázku, se bude rozebírat v oddíle 6.3.

Především uvažujme o třech stupních přizpůsobení a řízení. Začínáme na obecné úrovni. Pro danou chvíli zůstane otevřeno, zda příslušná hospodářská organizace je kapitalistická nebo socialistická.

Při tvorbě dlouhodobých plánů a investičních rozhodnutí nejsou úlohy hospodářské organizace jakožto výrobce a prodávajícího navzájem odděleny. Hospodářská organizace (a v případě několikaúrovňového řízení její nadřízený orgán) očekává, že to, co vyrobí, bude schopna prodat. "Dlouhodobý plán výroby" a "dlouhodobá nabídka" jsou synonyma.

Při zpracování krátkodobých plánů (ročních nebo ještě spíše čtvrtletních) mohou se uvedené dvě úlohy již oddělovat. Mohou, ale jak brzy uvidíme, nemusí. Udržuje-li hospodářská organizace pravidelně značnou zásobu výstupu, vyžaduje tvorba výrobního záměru a prodejního záměru navzájem oddělená rozhodnutí. Pojem "krátkodobé nabídky" budeme rezervovat pro krátkodobý prodejní záměr, který se může víceméně shodovat s krátkodobým výrobním plánem, ale také se od něho lišit.

Konečně v oblasti okamžitěho přizpůsobení (zůstáváme u hospodářské organizace vyrábějící na sklad) se může projevit prodejní proces prodávajícího. (Je analogický nákupnímu procesu podrobně popsánemu v kapitole 4). Prodávající má počáteční nabídku, kterou při jedné i více příležitostech může pozměnit podle potřeby. Za okamžitým prodejním záměrem stojí ovšem fyzická nabídka, to jest zásoba výstupu nahromaděná ve skladu jakožto "krytí".

Tak "nabídka" je kolektivním výrazem, který označuje širokou paletu jevů, z nichž jsme rozeznávali tři specifické druhy. Je také možno se zmínit o třech druzích "nabídkových funkcí" podle toho, zda závislá proměnná funkce je dlouhodobá, krátkodobá nebo okamžitá nabídka.

Po tomto koncepčním vyjasnění na obecné úrovni přistoupíme nyní k diskusi o hospodářské organizaci fungující v rámci zdrojově omezeného socialistického hospodářství. (Zde nemusíme zatím určovat, zda hospodářská organizace funguje v tradičním nebo reformním systému hospodářského řízení).

O dlouhodobém řízení se pojednává později (hlavně v kapitolách 9, 10 a 14); proto je prozatím necháme stranou.

Krátkodobé řízení výroby a prodeje se sotva dá navzájem oddělit. Čím je nedostatkovost výrobků dané hospodářské organizace naléhavější, tím si může být jistější, že to, co jednou vyrobila, také prodá. Značná část výstupu - ještě "horká" po poslední dokončovací operaci - je netrpělivými kupujícími hned přebírána.

V neoklasické mikroekonomice se stalo široce přijatým názorem, že výrobní a prodejní záměry jsou zcela samozřejmě totožné. Takový názor převládá bez rezervace a přisuzuje se každému systému. Ale ve skutečnosti to platí jen pro ekonomiku omezenou zdrojově a nikoli pro ekonomiku omezenou poptávkově; i když při konstrukci modelů je v neoklasické mikroekonomice ve skutečnosti na mysli spíše druhý případ.

Krátkodobé plánování výroby bylo rozebráno v kapitole 2 a co jsme tam řekli, dá se rozšířit i na smysl předcházejícího - že totiž kryje i krátkodobou tvorbu prodejních

záměrů. Ukazovali jsme, jak objem i struktura výroby jsou ovlivněny signály nedostatkovosti. Tento zpětnovazební řídicí mechanismus je možno nazývat **k r á t k o d o b o u n a b í d k o - v o u f u n k c í** zdrojově omezeného hospodářství. V oddíle 6.5 se tím budeme zabývat podrobněji.

Uvažujeme nyní o posledním stupni, o **o k a m ž i t é m** přizpůsobení. Tam se jasně objevuje asymetrie mezi prodávajícím a kupujícím, o které jsme hovořili v předcházejícím oddíle. Tabulka 6.1 předkládá porovnání mezi čistým zdrojově omezeným a čistým poptávkově omezeným systémem. (Ve skutečnosti se ovšem systémy od čistých případů teorie liší; proto stavy, znázorněné v tabulce, se neprosadí vždy a všude v takových extrémních formách). Neoklasická walrasovská mikroekonomika spojuje horní pravý a dolní levý roh tabulky: oba, kupující i prodávající, mohou transakci uskutečnit jednostupňovou akcí nákupu a prodeje. Ve skutečnosti aspoň pro jednu ze stran vyžaduje nákup nebo prodej delší proces. V hospodářství omezeném zdroji, které zde podrobně zkoumáme, je to kupující, který potřebuje delší proces nakupování, což jsme viděli v kapitole 4. Na druhé straně kupující může očekávat, že jeho okamžitá nabídka (nebo aspoň její větší část) se prodá bez nějakých zvláštních potíží. Proto nebude přehnaným zjednodušením, když v dalším budeme považovat prostě okamžitý prodejní záměr a okamžitou zásobu výstupu, to jest **f y z i c - k o u** nabídku, za totožné. ^{3/}

V ekonomice sání setkává se okamžitá nabídka (chápaná jako okamžitá zásoba výstupu) s okamžitou poptávkou, jež dosáhla různé stupně zralosti. Někteří kupující vystupují se svojí ještě čerstvou počáteční poptávkou, jiní již mají za sebou svoje první zklamání a pozměnili svoji poptávku, možná již několikrát. Na tabulce 6.2 je to podáno jako pokračování levého sloupce tabulky 6.1.

3/ Okamžitý prodejní záměr je proměnnou oblastí řízení, zásoby výstupu jsou proměnnou oblastí reálné. Ač mezi nimi existuje těsný vztah, zůstávají přece jen **d v ě m a d r u h y** kategorií.

Tabulka 6.1

Proces nákupu a prodeje v systému omezeném zdrojově a omezeném poptávkově

	Zdrojově omezený systém (sání)	Poptávkově omezený systém (tlak)
Nákup	Počáteční nákupní záměr bude možná nutno několikrát revidovat	Nákupní záměr je možno realizovat ihned
	Počáteční nebo revidovaný nákupní záměr se může setkat s omezením nabídky	Nákupní záměr se nesetkává s omezením nabídky
	Nákupní proces vyžadující delší období	"Nákupní proces" je redukován na jedinou kupní akci
Prodej	Prodejní záměr je možno realizovat ihned	Počáteční prodejní záměr možná bude nutno několikrát revidovat
	Prodejní záměr se nesetkává s omezením poptávky	Počáteční nebo revidovaný prodejní záměr se může setkat s omezením poptávky
	"Prodejní proces" se může redukovat na jedinou prodejní akci	Prodejní proces vyžaduje delší období

Časové aspekty poptávky a nabídky

	Kupující A	Okamžitá poptávka		Okamžitá nabídka
		Kupující B	Kupující C	
Pondělí	Počáteční poptávka	Poptávka jednou revidovaná	Poptávka dvakrát revidovaná	Počáteční zásoba pondělka ráno + pondělní výroba - pondělní prodej
Úterý	Poptávka jednou revidovaná	Poptávka dvakrát revidovaná	Nákup	Počáteční zásoba úterka ráno + úterní výroba - úterní prodej
Středa	Poptávka dvakrát revidovaná	Poptávka třikrát revidovaná	Poptávka ještě nepředložena	Počáteční zásoba středy ráno + středeční výroba - středeční prodej

Zásoby výstupu na skladě hotových výrobků výrobní a prodávající hospodářské organizace jsou jedním prvkem volnosti národního hospodářství. Z hlediska spotřebitelské kupující hospodářské organizace je to v n ě j š í volnost, na rozdíl od zásob vstupů nahromaděných ve vlastních skladech, což je v n i t ě n í volnost. 4/

4/ Rozdíl mezi "vnějším a vnitřním" je zde, jakož i na jiných místech této knihy, definován z hlediska uživatele. Použití vnitřní volnosti je vyhrazeno majiteli, kdežto vnější volnost je v zásadě k dispozici každému, kdo ji objeví a je ochoten za ni zaplatit.

Výrazu "volnost" se tu používá ve stejném duchu jako dříve, například v kapitole 2. Neobsahuje v sobě žádný hodnotový soud. Volnost projevující se formou zásob výstupu není sama o sobě ani "dobrá", ani "špatná".

N a j e d n ě s t r a n ě pomáhá volnost vyrovnat rozdíly v časování výroby a spotřeby. Slouží za "narázník" při neočekávaném zvýšení poptávky kupujících. V tom smyslu nějaké "nežádoucí" zásoby výstupu sotva existují. I zásoby, které se jeví nadbytečnými, mohou svým časem posloužit za rezervu, při nejmenším pro nucenou substituci.

N a d r u h ě s t r a n ě táž zásoba výstupu je nesporně "ztrátou", zahálejícím zdrojem. Při dokonalé koordinaci výroby a spotřeby, neomylném předvídání a odstranění neočekávaných problémů by zásob výstupu sotva bylo zapotřebí.

6. 3. VÝROBA NA SKLAD A NA OBJEDNÁVKU

V předešlém oddíle se mluvilo pouze o případu, kdy hospodářská organizace vyrábí na sklad. Zde vzniká otázka: na čem závisí rozhodnutí výrobně-prodejní hospodářské organizace udržovat sklady výstupu? A udržuje-li sklady, jak budou velké? Zároveň vzniká i další otázka, totiž na čem je závislé rozhodnutí výrobně-prodejní hospodářské organizace nechat vzrůstat zásobník nevyřízených zakázek? A jak má být zásobník veliký? Další otázky jsou víceméně ekvivalentní otázkám uvedeným: existuje fronta na výrobek, a pak-li ano, jak je dlouhá? Zásobník nevyřízených zakázek je - v abstraktním smyslu - jakýmsi "negativním skladem výstupu". V případě kladného skladu výstupu čeká prodávající na kupujícího, v případě "záporného" skladu čeká kupující na prodávajícího.

Podržíme-li v mysli hlavní předmět této knihy, zdá se, že odpověď je zřejmá, že to vše závisí na intenzitě nedostatkovosti, nebo v opačném případě na tom, jak vážné jsou potíže s prodejem. Je pravda, že to vše t a k t ě ž závisí na existenci nedostat-

kovosti nebo potíží s prodejem.

Uvažujme ale především o faktorech, které nejsou spojeny s nedostatkovostí.

Čím diferencovanější je potřeba, kterou výrobce pokrývá, a čím větší je podíl nákladných a nedělitelných jednotek ve výstupu hospodářské organizace, tím je užitečnější počkat, až kupující ohlásí svoje přesné požadavky. Loď nebo generátory vodních elektráren se nevyrábějí na sklad nejen v nedostatkových ekonomikách, nýbrž i v systémech s "nízkou zaměstnaností", které zápasí s prodejními potížemi; výroba začíná až po obdržení podrobných specifikací požadavků kupujícího. Na druhé straně se kolejnice a betonová ocel vyrábějí na sklad.

Mezní čára není trvalá. Když se začaly vyrábět automobily, byla každá součást individuální. Později se ale běžící pás objevil prvně právě v automobilovém průmyslu a vozy se vyráběly v rostoucích sériích na sklad. Ale v poslední době se v průmyslových zemích požadavky zákazníků stále více diferencují. Vůz získává řadu přídatných zařízení, které se dají do vozu zabudovat - od rozhlasového přístroje až po klimatizaci. Různé mohou být barvy karosérie, sedadla i dokonce i okenní skla. Celková možná kombinace všech volitelných přídatků k vozu překračuje jeden milión. Není možno mít na skladě každou variantu. Proto větší automobilky stále více přejímají metodu, při které kupující již nekupuje vůz ze skladu, nýbrž jej objednává předem. Potom - shodně s přáním zákazníka - se každá podrobnost výroby vkládá do počítače. V tom případě výroba na sklad byla aspoň částečně nahrazena výrobou na zakázku.

Jak naznačuje příklad automobilu, vykonává technický pokrok vliv na proporce mezi výrobou na sklad a na zakázku.

Tendence nejsou jednotné; pro různé výrobky se ubírají různým směrem. Zjevů, které jsou spojeny s technickým pokrokem, se zmíníme pouze o těchto:

1) Jako je tomu na příkladu automobilů, diferencují se potřeby, což orientuje výrobce k formě výroby na zakázku. Ale existuje i opačná tendence, a to stá-

d a r d i z a c e . Vrátime-li se k dřívějšímu příkladu: šrouby se nevyrábějí na individuální zakázku; jejich velikosti jsou standardizovány. A to naznačuje, že výroba se provádí na sklad.

2) Mění se v ý r o b n í techniky. Například stavby se tradičně prováděly na zakázku. Od té doby ale, co byly vynalezeny prefabrikované prvky, stalo se možným skladovat je.

3) Samy s k l a d o v a c í techniky se mění. Například převedení skladů strojních součástek na počítače umožňuje prodej ze skladu v daleko větších rozměrech než tomu bylo v době ne tak dobře organizovaných skladišť, kdy bylo vhodnější objednávat součástky individuálně.

Ocitáme-li se nyní v odvětví, kde výše zmíněné okolnosti zdůvodňují prodej ze skladu, zůstává ještě otevřenou otázka, jak veliké mají být zásoby. V jistém rozsahu jsou nezávislé na stavu nedostatkovosti. Většina výrobků nedochází na sklad průběžně, nýbrž v "dávkách". A ani kupující nečekají, že výrobky budou dodány, nýbrž předkládají svoje nároky periodicky. Proto se nelze vyhnout tomu, že mezi příchodem zboží a jeho dalším odesláním kupujícímu vznikají častá z p o ž d ě n í . To nutně vyvolává přechodnou zásobu výstupu. Čím méně jsou koordinovány příchody a odesílání, tím větší bude tato přechodná zásoba výstupu.

Nazývejme sumárně všechny uvedené faktory o r g a n i z a č n í m i f a k t o r y , které ovlivňují proporci a velikost zásob výstupu a zásobník zakázek. Je nutno činit zásadní rozdíl mezi vlivem těchto faktorů a vlivem n e d o s t a t k o v o s t i nebo p o t í ž i s p r o d e j e m . Jsou-li zásoby výstupu šroubárny vyprodány a v kanceláři se nahromadily nevyřízené zakázky, není to způsobeno organizačními faktory, nýbrž nedostatkovostí. Totéž platí i pro opačný případ: má-li továrna ve svém skladišti ležet šestiměsíční nebo roční výrobu, není ani to vyvoláno organizačními faktory, nýbrž tím, že její prodej (odbyt) se setkává s potížemi.

6. 4. NORMÁLNÍ ZÁSoba VSTUPU A VÝSTUPU, NORMÁLNÍ ZÁSobNÍK NEVYŘÍZENÝCH ZAKÁZEK

V této i předešlé kapitole jsme podrobně hovořili o faktorech, které ovlivňují velikost zásob vstupu a výstupu jakož i zásobník nevyřízených zakázek. Některé z nich jsou organizačními faktory, jiné se vztahují k povaze omezení zdrojů nebo omezení poptávky, to jest ke stavu sání a tlaku v daném hospodářství. Jako výsledek trvalého fungování všech uvedených faktorů se vyvíjejí normy. Každé hospodářství se přizpůsobuje obvyklému vlivu organizačních faktorů a navyklému stupni nedostatkovosti (nebo potíží s prodejem). V každé jednotlivé zemi se postupně zavede pro každou danou skupinu výrobků to, co se považuje za normální zásobu vstupu a výstupu nebo normální zásobník nevyřízených zakázek. Na poslednější se napojuje normální délka fronty nebo normální čekací doba.

Tyto normy, jakož i ostatní zahrnuté do procesu řízení hospodářství jsou historickými vzorci. Mohou vzrůstat nebo se snižovat, dojde-li k trvalé změně organizačních podmínek nebo rozložení tržního postavení. Ale pro účastníky hospodářských procesů jsou tyto normy v jednom každém okamžiku dány. Sumarizujeme to, co bylo řečeno a formulujeme čtyři empiricky testovatelné hypotézy:

- 1) V hospodářství omezeném zdroji tvoří normální zásoby vstupu velikou část celkových normálních zásob, kdežto normální zásoby výstupu představují relativně malý

podíl; 5/ v poptávkově omezeném hospodářství je situace opačná.

Je to sugestivní nový příklad již několikrát zmíněné asymetrie mezi situací kupujícího a prodávajícího.

Následkem chronické nedostatkovosti se hospodářská organizace jako kupující snaží nahromadit zásoby vstupů. (O tom se podrobně mluvilo v předešlé kapitole). Zároveň jako prodávající nepociťuje žádné zvláštní potíže; kupující, kteří trpí chronickou nedostatkovostí, absorbují větší část zásob výstupu.

Na druhé straně v systému omezeném poptávkou vedou odbytové potíže k růstu zásob výstupu. Proávajícímu se vyplatí zajistit se proti nejistotě prodeje tím, že udržuje větší zásoby výstupu; když ho potom navštíví kupující, neodejde s prázdnýma rukama. V úloze kupujícího ale mu to již stojí méně za to, aby hromadil zásoby vstupů vyšší, než vyžadují organizační důvody. Pro něho je lacinější a pohodlnější, aby se spolehl na výstupní zásoby prodávajícího. Nákupy mu nepůsobí zvláštní potíže.

V ekonomice sání se každá hospodářská jednotka snaží především vyvinout vlastní vnitřní volnost. "Mohu si být jist jen tím, co mám na skladě". V ekonomice tlaku jsou ochotnější spolehnout se na vnější volnost. Domnívají se, že majitel vnější volnosti se bude snažit dodávat svoje výstupy jim jako uživatelům.

5/ Přesvědčivě to dokazují díla Farkase (1976) a Chikána-Fábriho-Nagye (1978).

"V Maďarsku udržují asi dvě třetiny zásob uživatelé (odběratelé, další zpracovatelé) a méně než jednu třetinu prodávající (výrobci a velkoobchod). Mezinárodní praxe je přesně opačná. Většina zásob je u prodávajících a jen malá část u kupjících. Jestliže kromě toho uvážíme, že značná část zásob jak výrobců, tak i uživatelů se skládá ze zmrazených zásob, které jsou z hlediska hmotného zásobování bezcenné, máme tu vysvětlení, proč je v Maďarsku obsluha ze skladu nepravdělná a proč transiční doba objednávek a dodávek je dlouhá". - Píše ve svém novinovém článku státní sekretář těžkého průmyslu Adám Juhász (Juhász, 1978).

Za účelem formulování druhé hypotézy je nutno zkoumat zásoby výstupu v desagregované formě. I při velmi naléhavé nedostatkovosti existují jisté výrobky, které kupující není ochoten převzít ani pro nucenou substituci, buď protože nemá k dispozici doplňkové vstupy potřebné k jejich užití, nebo protože jakost je tak špatná, že výrobky nejsou přijatelné ani pro krytí nižších požadavků. Zmrazená zásoba výstupů složená z takových výrobků se shodně s klasifikací uvedenou v předešlé kapitole označuje jako neproduktivní volnost.

Pochopitelně, jak jsme již naznačili v předešlé kapitole, toto rozdělení není ostré, protože čím je nedostatkovost intenzivnější, tím více je kupující nucen převzít výstupy, které mu nevyhovují. Dokonce k tomu může ústředním úřadem pro přidělování materiálu dostat příkaz. Přesto - za účelem zjednodušení - setrváme při naší klasifikaci na produktivní a neproduktivní (běžné a zmrazené) zásoby výstupu.

2) V ekonomice omezené zdroji se normální úroveň produktivní zásoby výstupů vyvíjí okolo minimální úrovně zdůvodněné organizačními faktory. Normální úroveň neproduktivních zásob (zmrazených) značně překračuje minimální úroveň zdůvodněnou organizačními faktory.

První část hypotézy vyplývá logicky z týchž argumentů, jichž jsme použili ke zdůvodnění první hypotézy: kupující, který trpí chronickou nedostatkovostí, s takřka nenasytitelnou poptávkou a každopádně se sklonem ke "křečkování", odčerpá produktivní zásoby výstupu ze skladů prodávajícího tak rychle, jak to jen dokáže.

Druhá část hypotézy osvětluje skutečnost, že ve skutečnosti ani systém, který je v základě omezený zdroji, není zcela "čistý". Na to jsme poukázali i v kapitole 2: přívlastek "omezený zdroji" se týká stochasticky demonstrované hlavní vlastnosti systému. I když zřídka, přece jen se stává, že u některé hospodářské organizace a s ohledem na některý výrobek se efektivně projeví omezení poptávkou, a to i při procesu okamžitého přizpůsobení. Tyto vyjímě-

né případy však potvrzují pravidlo, že totiž ve většině případů je okamžitým efektivním omezením zvýšení výstupu disponibilita zdrojů.

3) V hospodářství omezeném zdroji překračuje normální zásobník nevyřízených zakázek podstatně minimální úroveň^{6/} zdůvodněnou organizačními faktory.

Výše zmíněné tři hypotézy osvětlují nový aspekt jevu, o němž se několikrát v knize mluvilo: že v hospodářství omezeném zdroji existuje zároveň nedostatkovost i volnost. Není to jen proto, že v důsledku organizačních faktorů je nutno hromadit zásoby i uprostřed nejnaléhavější nedostakovosti (existuje nevyhnutelný odstup mezi výrobou a užitím atd.). Pravda je v tom, že nedostatkovost a volnost nejsou v prosté koexistenci, nýbrž existují mezi nimi četné příčinné vztahy. Naše hypotézy dodávají k vysvětlení těchto vztahů několik dalších bodů.

Nedostatkovost stimuluje hospodářskou organizaci jakožto kupce k tomu, aby hromadila zásoby (vnitřní volnost). Vývoj zmrazené volnosti výstupu (neproduktivní vnější volnost) očerpává zdroje a může tak nepřímo zvyšovat nedostatkovost. Hospodářská organizace v úloze kupujícího a výrobce nepečuje o to, aby nehromadila zásoby neproduktivního výstupu, protože očekává, že v důsledku nedostatkovosti budou dříve či později odčerpány.

6/ Situaci dobře charakterizuje rozhovor poskytnutý generálním ředitelem "Merkuru", maďarské firmy pověřené výlučnými právy dovozu automobilů:

Otázka: "Jaká by byla podle vašeho názoru ideální čekací doba?"

Odpověď: "Auto představuje značnou hodnotu. Aby společnost mohla sestavit plány a rozhodovat, potřebuje přiměřený zásobník nevyřízených zakázek. Považoval bych za přijatelné jeden až jeden a půl roku a doufám, že se nám to podaří k nějakému pozdějšímu datu, ač bohužel to nebude v nejbližší budoucnosti". Viz Moldován (1977).

Nakonec naše poslední hypotéza porovnává důsledky tradičního systému hospodářského řízení socialistického hospodářství s důsledky poreformního systému.

4) V poreformním systému hospodářského řízení, na rozdíl od tradičního systému, se podíl normálních zásob vstupu na celkových zásobách snižuje; kromě toho se snižuje i normální podíl neproduktivního výstupu na celkových zásobách výstupu. Naznačuje to, že intenzita nedostatkovosti se snížila, i když po reformě ještě zůstala značně vysoká.

Naše hypotézy, budou-li řádně ověřeny i empiricky, jsou tvrzeními popisného charakteru. Kromě toho lze ale z jejich formulace odvodit i několik poučení metodologických. První poučení je to, že se musíme chránit před sumárními a hrubými soudy o výkazech zásob. "Zásoby se nahromadily - to je špatné znamení." Může tomu tak být nebo nemusí; závisí to na tom, které prvky celkových zásob vzrostly. Jestliže například vzrostou výstupní zásoby výrobků, které kupující rádi odkoupí, naznačuje to snížování intenzity nedostatkovosti. Jde-li však o zásoby vstupů, jichž se hromadí stále více, je to znamením zvyšující se intenzity nedostatkovosti.

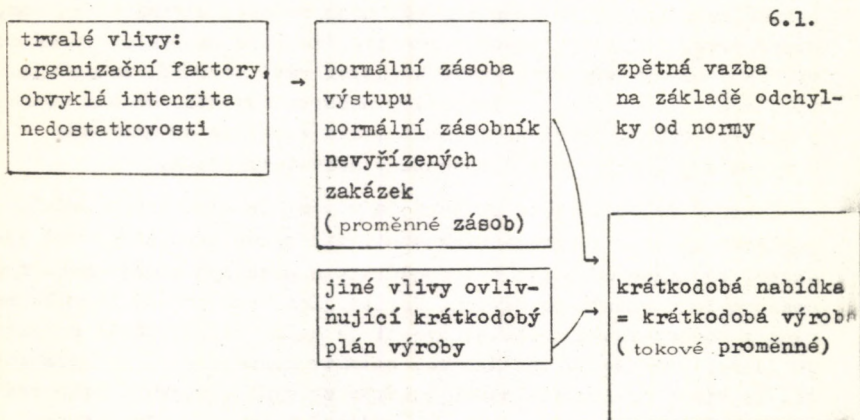
Druhé metodologické poučení je v tom, že není možno jedním pohledem zjistit z agregátních statistik zásob nebo zásobníků zakázek, zda máme co činit s hospodářstvím omezeným zdroji nebo hospodářstvím omezeným poptávkou. Následující druh prosté formule neplatí: hospodářství nedostatkovosti je možno poznat podle nedostatku zásob. Protože je rozlišovací známkou hospodářství nedostatkovosti, že místo (kladných) zásob výstupu se v ní projevují "záporné zásoby výstupu", totiž zásoby nevyřízených zakázek. Skutečnost, že systém A je omezen zdroji a systém B omezen poptávkou se musí projevit v desagregovaných proporcích zásob vstupu a výstupu, produktivních a neproduktivních volností a zásobníků

zakázek; přesněji řečeno v odchylce proporcí. A to je možno poznat jedině porovnáními, která se zabývají jistými podrobnostmi.

6. 5. NABÍDKOVÁ FUNKCE

Nyní můžeme pokračovat diskusí o krátkodobé nabídkové funkci. Stejně jako v případě materiálově-poptávkové funkce v kapitole 5 bude příčinný řetěz určující nabídku opět rozložen na dva prvky. Prvním prvkem je to, že trvalé podmínky určují trvalé charakteristiky chování prodávajícího výrobce. Druhým prvkem je to, že tyto trvalé rysy a zároveň okolnosti daného časového okamžiku určují okamžitou reakci výroby.

V případě nabídky jsou oba prvky propojeny normami zásob výstupu a zásobníku nevyřízených zakázek. O tvorbě norem a jejich charakteristických veličin se hovořilo v předešlém oddílu. Řetěz příčinných vztahů je znázorněn schématem (6.1):

Vztah (6.1) načrtává charakteristickou reakci nabídky v nedostatkové ekonomice. Úsilí o zvýšení výroby se soustředí tam,

kde zásoby výstupu poklesly abnormálně nebo kde zásobník nevyřízených zakázek se abnormálně zvětšil, to jest fronta je abnormálně dlouhá. A naopak je možno odebrat zdroje všude tam, kde zásoby výstupu jsou abnormálně vysoké anebo fronta se neobvykle zkrátila.

Pochopitelně odchylky od normálních zásob výstupů nebo od normálního zásobníku zakázek spolu s poptávkami kupujících nejsou jedinými popudy, na něž krátkodobě reagují výrobní a prodejní záměry. V t r a d i č n í m systému řízení hospodářství hrají rozhodující úlohu plánové příkazy, předávané nadřízenými orgány. Takové příkazy se částečně rozvíjejí jako reakce na podobné podněty (signály o zásobách a zakázkách), ale vykonává na ně vliv i řada jiných faktorů. V p o r e f o r m n í m systému řízení hospodářství se hospodářská organizace stává citlivější na relativní ceny různých druhů výstupu, o čemž bude řeč v kapitole 14. Tyto "ostatní vlivy" jsou znázorněny obdélníkem a šipkou na schématu 6.1. dole.

"Funkce" 6.1 tu byla předložena pouze slovně, bez matematické specifikace. (Později ji budeme k ilustraci specifikovat, aspoň v rámci jednoduchého modelu). Vliv různých vysvětlujících proměnných zůstává otevřenou otázkou. Na některých úsecích má nějaký vliv jedině signál o zásobě výstupu, kdežto v jiných oblastech se signál vztahuje na zásobník zakázek, a ještě v jiných oblastech to může být na obojí.

Naše hypotéza je ta, že v nedostatekové ekonomice je prodávající výrobce značně nepružný. Krátkodobé výrobní a prodejní záměry obvykle reagují s opožděním a na signály popsané v (6.1) odpovídají značně slabě. Ale dříve či později, ve větším nebo menším rozsahu, reakce přece jen následuje. I když není na signály od kupujícího příliš citlivá, přesto není nabídka zcela strnulá.

Tato hypotéza si vyžaduje důkladné empirické přezkoušení. Nabídková funkce (6.1) není mechanickým pravidlem deterministické povahy. Nabídka se nepřizpůsobuje "automaticky" každému signálu, který přichází ze strany poptávky. Reakce nabídky může následovat, ale nemusí následovat v každém případě.

Existující společenské systémy a v rámci každého systému jednotlivé hospodářské organizace se mohou navzájem lišit v rychlosti a konsistenci svých reakcí podle (6.1). Čím je nedostatkovost intenzivnější, tím je přizpůsobení nabídky poptávce pomalejší. Čím více prodávající výrobce má dominantní postavení, tím více může ponechávat poptávce, aby se ona přizpůsobovala nabídce. A to se pak stává jednou z příčin neustálé nedostatkovosti. Právě proto, že nabídka se špatně přizpůsobuje požadavkům kupujícího, vyrábějí se často výrobky, o které kupující nijak zvlášť nestojí a nevyrábějí se druhy zboží, které potřebují. Jako v minulé kapitole na straně nákupu vidíme nyní i na straně prodeje jeden ze začarovaných kruhů nedostatkovosti, který se sám reprodukuje.

Nabídková funkce hospodářské organizace (6.1) vykazuje několik vlastností, které projevují jistý druh symetrie k poptávkové funkci hospodářské organizace (5.4). Značná část toho, co jsme řekli o poptávkové funkci v kapitole 5 by se dala - mutatis mutandis - opakovat i zde o nabídkové funkci. Mohli bychom též provést porovnání s neoklasickou poptávkovou funkcí, ale s ohledem na omezený prostor to neuděláme. Abychom se však vyhnuli nedorozumění, musíme upozornit na dvě podstatné rozdílnosti mezi oběma vztahy (5.4) a (6.1).

V případě poptávky byla zprostředkujícím termínem převodu žádoucí úroveň zásob vstupů, kdežto v případě nabídky to byla norma zásob výstupu (a zásobník nevyřízených zakázek). Jak jsme již dříve upozornili, žádoucí úroveň je úroveň aspirace

rozhodujícího orgánu, která se od časového průměru skutečné úrovně může značně lišit.

Rozdíl není formální, nýbrž zakládá se na zkušenosti. Pro p r o d á v a j í c í h o je normální úroveň zásob výstupu nebo zásobníku nevyřízených zakázek víceméně přijatelná; nemá žádný silný popud, aby se od ní odchýlil. Proto - pokud ho k jinému jednání neovlivňují jiné faktory - upraví svůj krátkodobý plán výroby tak, aby obnovil zásoby výstupu nebo zásobník zakázek na normální úroveň. Situace je ale jiná pro k u p u j í c í h o, jehož poptávka je skoro nenasytitelná a který by chtěl nahromadit co největší zásoby vstupů těch materiálů, které nejvíce potřebuje a jejichž nákup je nejméně zajištěn. Proto je s normální úrovní zásob vstupů vždy nespokojen; přeje si nahromadit více než normu. ^{7/}

Druhý rozdíl je spojen s prvním. Funkce (5.4) vysvětluje o k a m ž í t ý kupní záměr, kdežto funkce (6.1) ukazuje k r á t k o d o b ý záměr výroby a prodeje. Rozdíl se opět vysvětluje tím, že kupující a prodávající jsou v rozdílném postavení. Chronická nedostatkovost udržuje kupujícího ve stavu trvalé bdělosti: v každou chvíli musí znova uvažovat, co by se měl pokusit koupit. Proto při popisu poptávky musíme sestoupit na okamžitý nákupní záměr. Naopak prodávající může mít jistotu, že to, co má na skladě, se též prodá (kromě několika naprosto "zamrzlých" artiklů). Jeho úloha prodávajícího ho ovlivňuje, aby rozhodoval o svých krátkodobých (ročních nebo čtvrtletních) plánech. Provádí ovšem též okamžité přízpůsobení, ale jen ve své úloze výrobce (viz kapitolu 2). Proto při vysvětlování příčinných vztahů není nutno sestupovat až k okamžitému prodejnímu záměru.

7/ Je možno odvodit i důležité m e t o d o l o g i c k é poučení. Existují různé druhy mechanismu řízení a různé druhy pravidel rozhodování: řízení podle n o r m y, podle ú r o v n ě a s p i r a c e, podle k r i t i c k é h o d n o t y atd. Každý se dá popsat vlastním modelem a vlastním formalismem. Není nutno požadovat pro ně pro všechny jednotné zacházení, ale každá struktura chování by pokud možno měla být znázorněna modelem, který ji nejlépe zrcadlí.

6. 6. POSTOJ PRODAVAJÍCÍHO

Stejným způsobem, jakým jsme mluvili o postoji kupujícího, můžeme mluvit i o postoji prodávajícího, Co bylo řečeno v oddíle 4.7 na vysvětlení slova "postoj" platí i zde. Nebylo by přirozené, abychom stavěli všechny složky postoje kupujícího proti odpovídajícím složkám postoje prodávajícího; dokonale paralela neexistuje. Přesto je řada složek, u kterých je porovnání možno provést. Připomeňme si některé složky postoje kupujícího a postavme je do kontrastu s obdobnými složkami postoje kupujícího.^{8/}

Poptávková funkce včetně žádoucí velikosti zásob vstupu.

Nabídková funkce včetně normy zásob výstupu jakož i normy zásobníku nevyřízených zakázek.

Sklon kupujícího k hledání.

Sklon prodávajícího k hledání.

Sklon kupujícího k čekání.

Sklon prodávajícího k čekání.

Úsilí vyvíjené kupujícím, aby si získal prodávajícího.

Sklon prodávajícího, aby si získal kupujícího.

Složky postoje prodávajícího vyjadřují dohromady trvalé rysy jeho chování. Většina těchto složek se dá pozorovat a měřit.

Některé složky vyjadřují oběť, kterou je jedna strana ochotna přinést za účelem dokončení transakce. Dochází k formě podílnictví a čím větší oběť se žádá od jedné strany, tím méně se toho žádá od druhé. Je charakteristickým symptomem nedostatkové ekonomiky, že větší část oběti, břemene a nepohodlí při transakci jde na úkor kupujícího. Zmíníme se pouze o těch nejdůležitějších.

8/ O několika dalších složkách postoje (například citlivost prodávajícího na ceny výstupu) se bude pojednávat v části II této knihy.

1) Jde-li o vyhledávání, je to kupující, kde navštěvuje všechny pravděpodobné prodávající. V opačném případě, to jest v případě potíží s prodejem, navštěvují naopak zástupci prodávajícího kupujícího.

2) Musí-li se čekat, čeká na výrobek kupující. V opačném případě, to jest v případě potíží s prodejem, čeká prodávající, až se kupující k němu dostaví.

3) Kupující projevuje v různých směrech snahu získat si prodávajícího: přáteli se s ním, odměňuje ho službami, může se pokusit ho korumpovat, činí ústupky pokud jde o jakost výrobku a tak dále. V opačném případě, to jest v případě potíží s prodejem, "dvoří" se prodávající kupujícímu, snaží se ho ovlivnit reklamou a získat si jeho blahovůli pozornou službou a zvláštními ohledy.^{9/}

Rozdíly v postoji nejsou závislé na mentalitě kupujícího nebo prodávajícího, dobrém nebo špatném chování. Vzájemná dělba břemene, vzájemné postoje a sociální vztahy mezi oběma stranami jsou určovány relativní mocí. V hospodářství omezeném zdroji, v ekonomice sání vládne "trh prodávajícího", v hospodářství omezeném poptávkou, ekonomice tlaku, existuje "trh kupujícího".

Relativní moc na trhu (postavení na trhu) silně ovlivňuje nejen vztahy mezi kupujícím a prodávajícím v oblasti obchodu, nýbrž i výrobu. A nad to pro delší historické období platí, že jako nejdůležitější se ukazuje právě vliv na výrobu. Na "trhu kupujícího" se prodávající výrobce nesnaží získat zákazníka pouhou zdvořilostí, ale především tím, že dodává bezvadné zboží; pokouší se překonat svoje konkurenty tím, že přichází s novými výrobky, lepšími než jsou staré. Taková motivace přestává fungovat.

9/ Pokud jde o chování výrobce-prodávajícího a v té souvislosti o vliv situace v prodeji, viz například článek Lakiho (1975).

když hospodářská organizace prodává svoje výrobky bez potíží. Za podmínek chronické nedostatkivosti je hospodářská organizace ochotna převzít i výstupy horší jakosti. Prodávající výrobce nepocituje žádný vnitřní ekonomický popud rozvíjet trh zaváděním nových výrobků lepší jakosti.^{10/} Posun relativní moci (relativního postavení) ve prospěch prodávajícího posiluje impulsy ve směru kvantitativního zvýšení výroby, kdežto oslabuje impulsy podporující kvalitatívni zlepšení výrobku.

A zde se dostáváme k jednomu z nejhorších - a snad t o m u n e j h o r š í m u - záporných důsledků chronické nedostatkivosti. Popud, který by měl vynucovat neustálé kvalitatívni zlepšování výroby přestává efektivně fungovat.

10/ Zde se jen krátce zmiňuji o tomto - snad - nejdůležitějším důsledku nedostatkivosti, protože problematika je podrobně rozebrána v mé knize Anti-Equilibrium (Kornai 1971a, b; viz například tabulky v kapitole 20 o zavádění nových výrobků).

EKONOMICKÉ VĚDY V SOCIALISTICKÝCH

ZEMÍCH

7-8/ 1981

Vydává Ekonomický ústav ČSAV, Praha 1, Politických vězňů 7
nákladem vlastním - v počtu 400 výtisků - formát A5 - stran 186

Vytiskl Ekonomický ústav ČSAV
Registrační číslo UVTEI 75045

EKONOMICKÝ ÚSTAV ČSAV

**EKONOMICKÉ VĚDY
V SOCIALISTICKÝCH ZEMÍCH**

Redakční kruh řídí

Antonín Chyba

9-10/1981

Pro vnitřní potřebu

TEORIE NEDOSTATKOVÉ EKONOMIKY

I.

KORNAI, JÁNOS

přeloženo z anglického originálu *Economics of Shortage*, Stockholm, Institute of International Economic Studies 1979, kapitola 7 - 12, strana 206 - 512.

O B S A H

KAPITOLA 7

NORMÁLNÍ STAV VÝROBY A OBCHODU	7
--------------------------------	---

KAPITOLA 8

TŘENÍ PŘIZPŮBOVÁNÍ	41
--------------------	----

KAPITOLA 9

INVESTOR : INSTITUCIONÁLNÍ RÁMEC	91
----------------------------------	----

KAPITOLA 10

INVESTOR : DLOUHODOBÉ PŘIZPŮBOVENÍ	126
------------------------------------	-----

KAPITOLA 11

ZAMĚSTNANOST	148
--------------	-----

KAPITOLA 12

SPOLEČENSKÝ UŽITEK A NÁKLADY JAKO

FUNKCE UŽITÍ SPOLEČENSKÉ KAPACITY	193
-----------------------------------	-----

7. 1 ÚVOD

Po diskusi o chování kupujícího v kapitolách 4 a 5 a chování prodávajícího v kapitole 6 je nyní na čase hovořit o vzájemném působení prodávajícího a kupujícího. Nejdříve budeme pojednávat v oddílech 7.2 - 7.5 o dílčí m trhu; ^{1/} to jest o jediném odvětví obchodu v obvyklém rámci dílčí analýzy. Potom budeme pokračovat analýzou o b e c n é vzájemné závislosti výroby a obchodu.

Tato kapitola se od předešlých svým charakterem poněkud liší a s výjimkou kapitoly 8 i od dalších kapitol této knihy. Analýzu provedeme na a b s t r a k t n ě j š í ú r o v n i; za pozadí pro naše tvrzení poslouží m a t e m a t i c k é m o d e l y. I když těmito modely se pokusíme znázornit reálné ekonomické vztahy a chceme podpořit ujasnění problémů, které vznikají v praxi, jsme v realistickém popisu praxe nuceni učinit důležité kompromisy. Použijeme mnoho abstrakcí a silně zjednodušující předpoklady.

Výměnou za takové kompromisy bychom chtěli získat "čistší" formu teoretického zobecnění a přísnější deduktivní podporu našich tvrzení. Chceme ukázat, že předmět této knihy, totiž zkoumání

1/ Pojem trhu se vykládá dvěma způsoby. V š i r o k é m s m y s l u zahrnuje všechny transakční procesy založené na přímých horizontálních vztazích mezi dodavatelem a odběratelem zboží, i když v těchto procesech hrají peníze jen malou nebo žádnou úlohu. V u ž š í m s m y s l u je omezen na obchodní procesy, kde důležitou úlohu hrají ceny reagující na poptávku a nabídku. Zde používáme š i r o k o u interpretaci.

nedostatkové ekonomiky a necenového "kvantitativního" přizpůsobení umožňuje zkoumat pomocí formalizovaných modelů celou řadu otázek.

7. 2 DÍLČÍ ANALÝZA : TRH NA VÝROBEK S FRONTOU

Jako úvodní příklad předkládáme jisté důležité vzájemné vztahy v krajně zjednodušeném modelu.^{2/} Popisuje proces o k a m - ž i t é h o přizpůsobení.

Představme si dílčí trh, úzkou oblast obchodu, na němž se prodává jediná skupina výrobků. Mohla by to například být jistá strojní součástka. Do skupiny patří dva konkrétní výrobky. Pracujeme s dvěma verzemi uvedené strojní součástky: z b o ž í G lepší jakosti a z b o ž í H horší jakosti. I když se liší co do jakosti, může zboží H posloužit jako substitut za G. Zbožího G je obvykle nedostatek, což vyžaduje, aby kupující na ně stál ve frontě. Zboží H je k dispozici vždy bez fronty.

Služby jsou uspořádány tak, že kupující dostane pokaždé jednu položku G nebo H a když ji využil, musí se znova objevit a zadat svoje potřeby.

Existuje jediný prodávající (tj. monopolní výrobce předmětné součástky). Proti němu stojí celkem n kupujících. (V našem případě to mohou být nákupní zástupci různých továren).

Model je dynamický: poptávky kupujících po součástkách se neustále obnovují; znovu a znovu pro ně přicházejí; kupují ji, používají ji a celá věc začne zase od začátku. Tento proces se bude

2/ Tento model se předkládá - trochu rozšířen a při méně restriktivních předpokladech - v matematickém dodatku A, jehož spoluautorem je Jorgen W. Weibull. V oddílech 7.2 - 7.5 jsem extenzivně využil výsledky výzkumné práce, na které jsme společně pracovali.

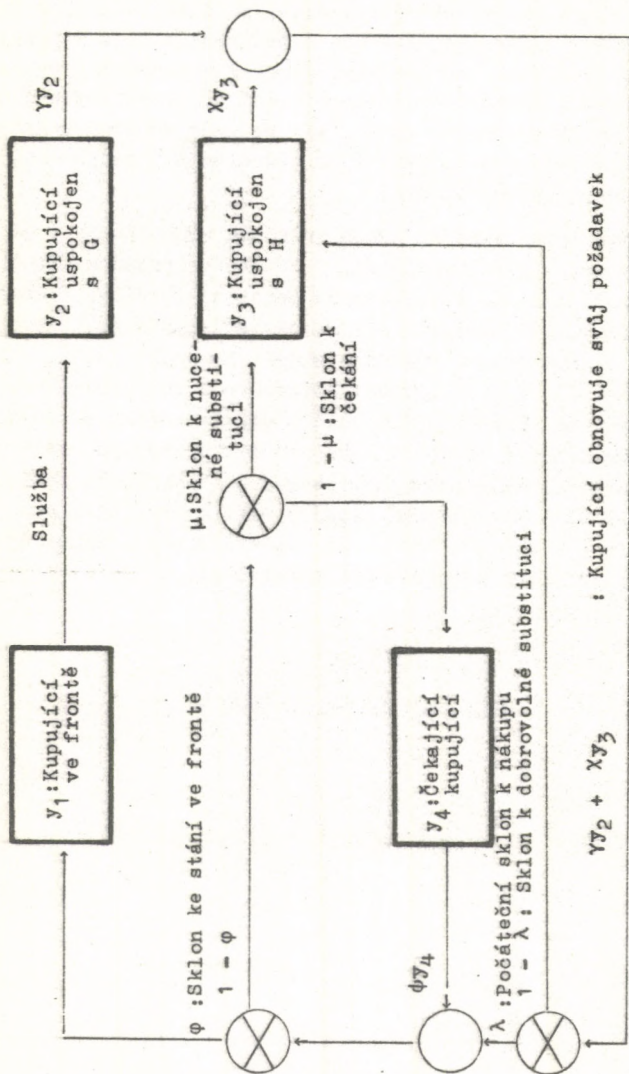
označovat jako "uzavřený kruh": po koupí výrobku se potřeba koupit ho znovu obnovuje endogenně.

Vzpomeňme si na kapitolu 4, kde jsme doprovázeli kupujícího na jeho nákupní cestě a znázornili jako algoritmus řadu rozhodnutí, která činí. Budeme si nyní počínat podobně, ale akce n kupujících budou znázorněny pospolu a znázorněno bude i jejich setkání s prodávajícím. Abychom však model zjednodušili, vynecháváme pro tuto chvíli několik bodů rozhodování projednávaných v kapitole 4. Proces je znázorněn na grafu 7.1; po řadě uvedeme poznámky ke každému z jeho prvků. Symbol $\odot$ znázorňuje "přepínače", totiž body, kde kupující musí volit.

Začneme levou stranou grafu dolejšším symbolem $\odot$; je to první rozhodovací problém kupujícího. Počáteční poptávka je zformována. Předpokládáme, že s ohledem na jakostní rozdíly (a snad i relativní ceny) mezi zbožím G a H se někteří kupující, přesněji zlomek λ z jejich počtu, rozhodne zkusit zakoupit zboží G. Zbytek, totiž zlomek $(1 - \lambda)$ provede dobrovolnou substituci hned od začátku substitucí H za G. Předpokládá se, že jejich rozhodnutí nevzniklo pro nákupní těžkosti nebo pro délku fronty. Poměr voleb mezi oběma alternativami by byl stejný i kdyby oboje zboží, G i H, bylo k dispozici bez omezení nabídky nebo front. Parametr λ je počáteční sklon k nákupu kupujících a $(1 - \lambda)$ je sklon k dobrovolné substituci.

Viz graf 7.1 na straně 10

Dynamický model dílčího trhu

Sledujme nyní šipku zaměřenou z levého rohu vzhůru. Ti, kdo se snaží zakoupit zboží G došli k prodávajícím a uviděli frontu. Označme dobu stání ve frontě jako W . Je tam další symbol $\otimes$: nový problém rozhodování. Pro kupující vzniká otázka, zda se mají postavit do fronty a čekat až na ně přijde řada. Označme sklon kupujících ke stání ve frontě jako $\varphi(W)$, jako klesající funkci doby stání ve frontě. Čím déle je nutno stát ve frontě, tím menší bude počet kupujících ochotných se k frontě připojit. Při dané době stání ve frontě W zlomek $\varphi(W)$ ze skupiny těch, kdo se snaží dostat zboží G, se k frontě připojí a zlomek $(1 - \varphi(W))$ se nepřipojí.

Počet těch, kdo v čase t stojí ve frontě je označen jako $y_1(t)$. Vyčkají období W a nakonec dostanou žádaný výrobek. V průběhu dané časové jednotky může prodávající obsloužit nanejvýš s kupujících. Tomu se říká tempo dodávk y prodávajícího.

S výrobkem, který právě získal, v ruce kupující odchází a cítí se chvíli uspokojen, dokud se jeho potřeba neobnoví (například když se součástka opotřebuje). Časové období mezi nákupem a obnovenou poptávkou po zboží G je označeno jako $1/\gamma$. Kupující, kteří se v takovém stavu nacházejí v čase t , se nazývají kupující u s p o k o j e n í G a jejich počet se označuje jako $y_2(t)$. Z této skupiny kupujících vystupuje zlomek γ s obnovenou potřebou daného zboží. Objevují se na pravé straně grafu.

Vraťme se nyní ke kupujícím, kteří nebyli ochotni se připojit k frontě okamžitě, protože je odstrašovala dlouhá čekací doba. Stojí před nimi rozhodovací dilema jak je vyznačeno symbolem $\otimes$. Někteří z nich se přinutí koupit zboží H. Co zpočátku neudělali dobrovolně, to nyní musí udělat jako výsledek nedostatkovosti. Sklon kupujících k nucené substituci označme jako μ . Znamená to, že zlomek μ ze skupiny kupujících, kteří se vydali na cestu koupit G, a zjistili, že daná doba stání ve frontě W je pro ně nepřijatelná, je ochoten přijmout nucenou substituci. To je zřetelně odlišné od míry sklonu dobrovolné substituce $(1 - \lambda)$, která - mimochodem - se vztahuje na větší skupinu: všechny ty, jejichž potřeba nového zboží (G nebo H) se obno-

vila.

Ti, kdo byli přivedeni k nucené substituci, spolu s těmi, kdo volili zboží H dobrovolně (objevují se uprostřed grafu) se musejí na nějakou dobu cítit uspokojeni. Mnozí z nich se mohou cítit méně šťastnými, než kdyby byli zajistili zboží G. Ale i s H nějak vyjdou. Časové období mezi nákupem a obnovou potřeby zboží H je označeno jako $1/X$. (Protože výrobek je horší, může to docela dobře být dříve než činí období uspokojenosti s G). Kupující, kteří se nacházejí v tomto stavu v čase t se nazývají kupující u s p o k o j e n í H a jejich počet se označuje jako $y_3(t)$. Z této skupiny kupujících vystupuje během dané jednotky času zlomek X s dodatkovou poptávkou po zboží H. Ti se připojí ke svým druhům, kteří použili zboží G, na přepínači, který je vidět na pravé straně grafu.

Existují však také kupující, kteří - i když nebyli ochotni se zařadit do fronty ihned - nejsou ani ochotni přijmout nucenou substituci. Rozhodli se vrátit se raději domů, pasívně čekat a po nějaké době navštívit prodávajícího a znovu se podívat, jak je fronta dlouhá. Označme s k l o n k č e k á n í kupujících jako σ . (To je pasívní čekání: odložení dilematu "připojit se k frontě nebo nepřipojit"). Zlomek σ skupiny kupujících, kteří nejsou ochotni se připojit k frontě ihned, volí odsun rozhodování. Počet p a s í v n ě č e k a j í c í c h kupujících se označí jako $y_4(t)$. Z této skupiny kupujících navštíví v dané jednotce času zlomek ϕ znovu prodávajícího, aby zjistili délku fronty a udělali si představu o pravděpodobné délce stání ve frontě. Jinak řečeno č e k a c í d o b a je $1/\phi$. Když uplynula, kupující se vrací k rozhodovacímu dilematu $\odot$ uprostřed grafu.

V nynější prosté formě modelu předpokládáme, že neexistují jiné alternativy volby. Z toho plyne, že kdo není ochoten se připojit do fronty ihned, buď pasívně čeká, nebo provádí nucenou substituci:

$$\sigma = 1 - \mu.$$

Tak jsme popsali celý cyklus tržního procesu.^{3/} Jak bylo uvede-

3/ Zřídka se několika dalších předpokladů, jejichž podrobný popis je uveden v matematickém dodatku A.

no již dříve, předpokládá se úplná souslednost nákupu, užití, obnovy potřeby a rozhodování předcházejícího akcím jako u z a v ř e - n ý o k r u h . Masa kupujících je v tomto okruhu v neustálém toku. V každé časové chvíli je každý z kupujících v jednom dále uvedených čtyř druhů stavu:

(7.1)

$$y_1(t) + y_2(t) + y_3(t) + y_4(t) = n.$$

počet kupujících ve frontě	počet kupujících uspokojený G	počet kupujících uspokojený H	počet kupujících, kteří čekají	celkový počet kupujících
----------------------------	-------------------------------	-------------------------------	--------------------------------	--------------------------

Souhrnem můžeme konstatovat toto: náš model popisuje o k a m - ž i t o u (h m o t n o u) n a b í d k u na jedné straně pomocí míry nabídky s a představuje p o s t o j k u p u j í - c í h o na straně druhé. Je pravda, že je to provedeno velmi prostou formou, ale v duchu načrtnutém v kapitole 4. Složky tohoto postoje uvádíme takto:

λ, γ, X = vytvářející počáteční p o p t á v k u ;
 $\phi(W)$ = s k l o n k e s t á n í v e f r o n t ě ;
 μ = s k l o n k n u c e n é s u b s t i t u c i ;
 $(1 - \mu), 1/\phi$ = s k l o n k č e k á n í a č e k a c í d o - b a (l h ŭ t a) .

Složky zmíněné výše (jedna funkce a několik konstantních parametrů) vyjadřují p r ů m ě r n ý postoj celkového počtu n kupujících. Např. $\mu = 0.6$ znamená, že ze 100 kupujících, kteří chtěli zakoupit G, ale nebyli ochotni se zařadit do fronty s danou čekací dobou, bude v průměru 60 ochotno přijmout nucenou substituci a 40 se rozhodlo čekat a znovu se pokusit později.

7. 3 NORMÁLNÍ STAV TRHU : PRVNÍ PŘÍBLÍŽENÍ

Je možno dokázat, že na dílčím trhu popsaném v předešlém oddíle, existuje *s t á l ý s t a v*.^{4/} A protože jisté charakteristiky trhu jsou v čase konstantní (počet prodávajících a kupujících se nemění), stejně i míra nabídky (dodávky), je to *s t a c i o n á r n í* stav. Nachází-li se obchodní činnost v tomto stavu a nenarušují ji vnější poruchy, bude se pod vlivem svých vnitřních pravidel neustále opakovat. Fronta bude opakovaně dlouhá a čekání ve frontě bude vždy trvat stejně. Počet kupujících přejících si koupit zboží G a těch, kdo provádějí dobrovolnou nebo nucenou substituci, kdo pasívně čekají a kdo právě používají zboží G a H bude konstantní. Říká se tomu *n o r m á l n í s t a v* určitého trhu, který jsme popsali v předcházejícím oddíle.

Stejně jako i dříve neobsahuje adjektivum "normální" žádný hodnotový soud. Například normální stav může zahrnovat normální dobu stání ve frontě $W^* = 3$ hodiny. Ti, kdo tráví svůj čas ve frontě, určitě z toho nemají radost. My pouze tvrdíme, že stav, při němž stání ve frontě trvá tři hodiny, lze neustále reprodukovat.

Není to trh ve *w a l r a s o v s k é r o v n o v á z e* : existuje chronický nedostatek zboží G. Počáteční poptávka po G se nedá uspokojit pro všechny kupující; stání ve frontě a nucená substituce jsou trvalé. Dokonce to může být *h o d n ě d a l e k o* od walrasovské rovnováhy; fronta může být velmi dlouhá a rozměry nucené substituce rozsáhlé. Ale přesto je to normální stav, protože se reprodukuje a setrvává a protože jeho účastníci to přijímají

4/ Článek od McCaffertyho (1977) mluví v podobném smyslu o "stálém stavu (steady state) nadbytečné poptávky".

za normální stav.

Tím přicházíme k jedné z klíčových otázek naší diskuse. Normální stav trhu, vzdálen od walrasovské rovnováhy, může být udržován několika různými faktory. Jedním z důvodů je nepochybně to, že jeho účastníci berou na vědomí existenci tohoto normálního stavu. Někdy reptají, ale nakonec se s ním smiřují a podle toho upravují i svoje postoje. Zlomek $\varphi(W)$ kupujících, kteří chtějí zakoupit zboží G , je ochoten zařadit se do fronty; z těch, kteří se nepřipojí ke frontě, zlomek μ je ochoten přijmout nucenou substituci a tak dále. Pokud postoj účastníků tržního procesu zůstává beze změny, může se normální stav reprodukovat trvale. A jestliže se tento postoj přizpůsobil podmínkám chronické nedostatkovosti, může se chronická nedostatkovost konsolidovat. Toto tvrzení bylo až dosud možno prokázat přísně pro několik specifických modelů; později se k němu vrátíme při méně restriktivních předpokladech.

Samozřejmě, že různé faktory mohou vyvolat okamžitý stav trhu odchylující se od normálního stavu. Je možno dokázat, že dílčí trh popsaný v minulém oddíle vykazuje jistý druh stability. Když se odchýlí od normálního stavu, dříve či později se k němu vrátí. K tomu je zapotřebí řídicího mechanismu, se signálem, který žene systém zpět do jeho normálního stavu. V našem případě slouží za takový signál doba stání ve frontě W . Je-li skutečná doba stání ve frontě delší než normální, odradí to od stání ve frontě další kupující; bude více těch, kdo zvolí nucenou substituci nebo čekání a odklad rozhodnutí. Následkem toho se fronta zkrátí a doba stání ve frontě se vrátí k normálu. A je-li fronta kratší než normálně, začne fungovat obrácený mechanismus: k připojení do fronty bude podníceno více kupujících a tak dále.

Ač zde, v tomto velmi prostém modelu vzatém za úvodní příklad, funguje jen jediná "zpětná vazba", je možno odvodit obecný závěr. Normální stav není prostě časový

průměr jistých atributů procesu. Termín "normální stav" je pro něj jaký systém oprávněn jen tehdy, když existuje řídicí mechanismus, který v případě odchylek navrací systém zpět do jeho normálního stavu. Právě přesně takovým systémem je trh v nedostatkové ekonomice: fungují v něm řídicí mechanismy, podněcující jej k opětovné reprodukci obvyklého stupně nedostatkovosti.

Na tomto místě chci krátce vybočit do dějin ekonomického myšlení. Již v kapitole 2 jsme citovali sovětské diskuse z let po r. 1920, kde "obecná nadprodukce" kapitalistického hospodářství byla položena do protikladu s "obecnou nedostatkovostí" socialistického hospodářství. Citovaní autoři pocitovali, že intenzita nedostatkovosti dosáhla tak vysokého stupně, že jejím výsledkem byl zvláštní druh *k r i z e .* ... ve zbožní kapitalistické společnosti se krize objevuje ve formě *k r i z e z n a d v ý r o b y*, kdežto v přirozené proletářské společnosti se objevuje v opačné formě: ve formě *k r i z e z p o d v ý r o b y*", napsal Kritsman.^{5/} A Novožilov řekl: "... místo obecné krize nadvýroby se rozvíjí krize z obecné nedostatkovosti komodit..."^{6/}

V historickém měřítku zažili ekonomové dvacátých let první náraz "obecné nedostatkovosti". Přístup této knihy se od nich podstatně liší. *N e d o s t a t k o v o s t n e n í " k r i z o v ý j e v "*. Chronická nedostatkovost je normálním stavem hospodářství omezeného zdroji. Je slučitelná s jeho normálním fungováním a růstem; dokonce není s ním pouze "slučitelná", ale je jedním z trvalých rysů jeho normálního fungování.^{7/}

5/ Viz Kritsman (1925, 1929).

6/ Viz Novožilov (1926).

7/ Okamžitá intenzita nedostatkovosti kolísá okolo její normální hodnoty a čas od času se může stát zvlášť ostrou, což může vést ke zostření společenských a hospodářských napětí.

7. 4 POSUVY V NORMÁLNÍM STAVU

Normální stavy netrvalí věčně. Mohou se posunout, dojde-li ve společenských podmínkách nebo při jiných okolnostech určujících stav trhu k podstatné a trvalé změně. Je nutno rozeznávat dlouhodobý posuv nebo přesun normálního stavu od výše rozebíraných okamžitých výkyvů kolem normálního stavu trhu. Předpokládejme, že na našem dílčím trhu je normální podíl nucené substituce 50 procent. Skutečný podíl může být jeden den nulový a druhý den 100 procentní, ale průměr by v delším období činil 50 procent (a po většinu dní kolísá mezi 40 a 60 procenty). Tento okamžitý výkyv je nutno rozlišovat od dlouhodobé změny podílu; kdyby například normální podíl nucené substituce se snížil na 20 procent.

Zřejmě je tu rozhodujícím faktorem dlouhodobý vztah mezi poptávkou a nabídkou. Připomeňme si příklad oddílu 7.2. Kupující se pravidelně stavěli do fronty na zboží G. Frontu bylo možno zcela zlikvidovat dvěma způsoby. Při prvním dochází k reakci nabídky rozebírané v kapitolách 3 a 6. Výrobce reaguje na signál, že pro G se vždy vytváří fronta, kdežto na H vůbec ne, a změni strukturu svého výstupu, vyrábí více G a méně H. Druhou možnou změnou je to, že uživatelé začnou rušit stroje, pro které kupovali náhradní díly G. Poptávka se snižuje a fronta zkracuje.

Posuv v normálním stavu některého dílčího trhu může mít vztah ke změně dlouhodobého postoje prodávajících a kupujících. V Maďarsku bylo období, kdy nedostatek elektrické energie byl pokládán víceméně za samozřejmý, kdežto pracovní síla plynula do továren bohatým tokem. Dnes by nedostatek elektrické energie vzbudil překvapení a rozhořčení, kdežto nedostatek pracovní síly se stal chronickým. To, že si někdo zvykne na nějaký projev nedostatkovosti neznamena, že to nevyvolává nepříjemnosti a potíže, nýbrž pouze že je to část

obyklého pořádku věcí. Je obtížné říci, zda změna postoje je příčinou nebo následkem změny normálního stavu, protože tu máme dvoukanálovou interakci příčiny a následku. Povětšinou změna tržních podmínek formujících postoj je primárním jevem a přizpůsobení postoje je sekundární. Jak již uvedeno, je to právě setrvalost tohoto postoje, totiž konformnost účastníků trhu, která podporuje konsolidaci a trvalost normálního stavu. Ale někdy se směr řetězu příčiny a následku změnil. Může dojít k tomu, že účastníci tržního procesu jsou tak krajně nespokojeni, že proti jevu nedostatkovosti protestují a pokoušejí se na rozhodující orgán vyvolat tlak k tomu, aby situaci změnil.

Může se stát, že k těmto změnám dochází nerovnoměrně na různých úsecích hospodářství. Zatímco na jednom trhu se nucená substituce kupujících, fronty a sklon k čekání viditelně sníží, kupující na jiných trzích mohou být v opačné situaci. V takových podmínkách možná se na prvním trhu sníží intenzita nedostatkovosti, kdežto na druhém se zvýší. Tato otázka by nás ale zaváděla k problematice meziodvětvových vztahů a také k popisu situace nedostatkovosti v celém hospodářství; o těch se bude jednat v druhé polovině této kapitoly a v dalších kapitolách této knihy. Prozatím se přidržíme dílčí analýzy.

7. 5 ROZŠÍŘENÍ JETÝ O DÍLČÍM TRHU

V předešlém jsme rozebírali v rámci dílčí analýzy řadu tvrzení, jež se týkala

- 1) existence a stability normálního stavu dílčího trhu v nedostatkové ekonomice;
- 2) mechanismů nutících okamžitý skutečný stav trhu ubírat se ve směru normálního stavu;
- 3) dlouhodobých posuvů normálního stavu.

Tato všechna tvrzení bylo možno dokázat jen deduktivně, zatím pro prostý model popsaný v oddíle 7.2. Soudíme, že podobná tvrzení platí i v daleko širší oblasti. Určitě platí pro dílčí trh

v nedostatkové ekonomice v rámci modelu s méně omezujícími předpoklady.

1) Tvrzení, jak se zdá, platí nejen pro stagnující, nýbrž i pro rostoucí hospodářství. Pro toto tvrzení je nutno přeformulovat charakteristiky normálního stavu. Je nutno specifikovat ukazatele, které jsou nezávislé na objemu obchodu dotyčného úseku a nezávislé na počtu prodávajících a kupujících, a tak dále. Situace kupujícího se dá například popsat takto: poměr objemu výrobků zakoupených nucenou substitucí k celkovému objemu nákupů; poměr počtu kupujících ve frontě k celkovému počtu kupujících a tak dále.

Výše uvedené údaje jsou ukazateli podílu (procent). Nazýváme je relativními ukazateli^{8/} na rozdíl od absolutních ukazatelů objemu nucené substituce nebo počtu účastníků ve frontě. Relativní ukazatele mohou sloužit za základ pro porovnávání téhož trhu ve dvou různých momentech času i když se mezi oběma daty absolutní atributy změnily (např. objem obchodu vzrostl). Podobně je možno porovnat i dva různé dílčí trhy ke stejnému datu, bez ohledu na rozdíly absolutních ukazatelů.

Nyní je možno předložit obecnější definici. Trh je v normálním stavu, jestliže jeho charakteristické relativní ukazatele jsou v čase beze změny. Ve zvláštním případě (stagnující trh, stacionární proces) může se to zároveň shodovat s příslušnými absolutními ukazateli.

8/ Upozorňujeme na skutečnost, že ani ve skutečnosti, ale ani v teoretickém modelu se podílové míry vyjadřující sklon y kupujících neshodují s odpovídajícími mírami podílu vyjadřujícími stav vládnoucích na trhu. Vracíme se k dřívějšímu příkladu: necht sklon k nucené substituci je $\mu = 0.6$. Poměr kupujících, kteří skutečně provádějí nucenou substituci k celkovému počtu kupujících, tj. y_3/n může nadále být větší či menší než 0.6. Závisí to na mnoha faktorech včetně počtu kupujících, kteří se připojí ke frontě. V našem modelu "sklony" jsou parametry systému rovnic, kdežto "proměnné stavu" jsou neznámými téhož systému rovnic. Je pravda, že druhé jsou závislé na prvních, ale závislost se prosazuje pomocí složitých transformací.

2) V oddíle 7.2 se postoj kupujících považoval za homogenní a byl popsán jen jejich průměrný postoj. Je možno místo toho použít předpoklad, který se více blíží skutečnosti. Skupinu kupujících je možno rozdělit na podskupiny a dá se předpokládat, že uvnitř každé z daných podskupin je postoj kupujících jednotný, ale liší se mezi ostatními skupinami. Například může být první typ kupujícího méně trpělivý než druhý typ: může být ochoten přijmout nucenější substituce, ale nehodlá pasívně čekat. Potom $\mu_1 > \mu_2, \sigma_1 < \sigma_2$. Potom je možno teoreticky dokázat, že nezmění-li se rozložení kupujících podle typu postoje, zůstanou v platnosti výše uvedená tvrzení o normálním stavu.

3) Náš úvodní model předkládá deterministický model. Ve skutečnosti by bylo správnější popisovat postoj kupujících a prodávajících náhodnými proměnnými. Tyto náhodné proměnné mají stabilní rozložení, představující neměnní se postoje.

V případě stochastického znázornění se stav trhu též popisuje náhodnými proměnnými. V tom rámci je možno normální stav trhu popsat rozložením (a zejména očekávanými hodnotami) hlavních proměnných stavu. Tak například doba stání ve frontě $W(t)$ je náhodnou proměnnou pro každé t . Jeho normální hodnota W^* je očekávanou hodnotou náhodné proměnné.

4) V našem úvodním příkladu pracoval na trhu jediný prodávající. Struktura skutečných trhů je často jiná, s několika nebo dokonce i velkým množstvím prodávajících na trhu. Potom, jak se o tom mluvilo v kapitole 4, jednou z alternativ kupujícího je hledání. Jde od jednoho prodávajícího k druhému a pokouší se získat výrobek. Jednou ze složek jeho postoje je sklon k hledání. A nyní proměnné stavu trhu jsou doplněny skutečným hledáním (tj. doba hledání nebo počet hledajících kupujících).

5) V našem úvodním příkladu je míra nabídky neproměnná v čase. Výhradně kupující se přizpůsobuje tržní situaci, kdežto chování prodávajícího je strnulé. Ve skutečnosti ovšem i nabídka může být řízena zpětnovazebním mechanismem, jak jsme již uvedli v kapitolách 3 a 6.

6) V deterministickém modelu úvodního příkladu není v normálním stavu s trvalou mírou nabídky žádná volnost. Pokud existuje fronta, může prodávající vždy prodat svoji celou nabídku. Ale ve skutečnosti zboží nepřichází na sklad pravidelně a na krátká období může fronta dokonce i zmizet. V kapitole 6 jsme se již zabývali časovými zpožděními mezi příchodem zboží a jeho převodem na kupujícího, což vede ke vzniku přechodné zásoby výrobků. Ve skutečnosti již toto je dostatečným důvodem jevu, o němž se již několikrát hovořilo: uvažujeme-li o dlouhém období jako celku, mohou volnost a nedostatkovost existovat zároveň. V takových podmínkách je důležitou charakteristikou stavu trhu rozměr volnosti. Je dobré použít i pro toto relativní ukazatele: poměr volnosti k celkovému obchodu. A popisuje-li se trh pro velkou skupinu výrobků, je obzvlášť důležité nepoužívat jen agregátní ukazatele volnosti, nýbrž i některé vhodně desagregované ukazatele. V poslední kapitole bylo uvedeno, že zatímco se mohou nahromadit "zmrazené" zásoby jistých výrobků, veškeré zásoby ostatních výrobků mohou být vyprodány v krátkém čase následkem nedostatkovosti. Nebylo by správné odstranit tyto odchylky pomocí "průměrování".

Bylo učiněno několik kroků ve směru přísného průkazu našich tvrzení o existenci normálního stavu trhu, jeho stability, řídicích mechanismů a tak dále, a to pomocí teoretických modelů restriktivních méně než prostý příklad uvedený v oddíle 7.2. Předběžných výsledků bylo dosaženo hlavně v tématech zmíněných v paragrafech 2), 3) a 4): při rozdělování kupujících na podskupiny, ve stochastickém popisu a úvahách o hledání.^{9/} Teoretický výzkum musí pokračovat ve směru vývoje modelů s menším počtem omezení, blížících se více skutečnosti.

Naše dohady ovšem nevyžadují pouze abstraktní teoretické ověření, nýbrž především empirické přezkoušení. Sporadická pozorování a dílčí údaje jak se zdá podporují naše hypotézy. Zdá se, že dílčí trhy v nedostatkové ekonomice mají

9/ Některé výsledky se projednávají v matematické příloze A.

skutečně charakteristický dlouhodobý normální stav: obvyklou míru nucené substituce, typickou dobu stání ve frontě atd. Jak už bylo několikrát uvedeno, řídicí mechanismy vracející opětovně dílčí trhy k jejich normálnímu stavu, pokud se od něj odchýlily, je možno pozorovat i v praxi. Úkol empirického přezkoušení nás přivádí k problematice m ě ř e n í , o níž se bude mluvit ke konci této kapitoly.

7. 6 OBECNÁ VZÁJEMNÁ ZÁVISLOST : LEONTIEFOVA EKONOMIKA

Po analýze dílčího trhu v oddílech 7.2 - 7.5 obrátíme nyní svoji pozornost na vzájemné závislosti mezi dílčími trhy. Zkoumáme systém, ve kterém existuje m výrobků, a z nich každý se dá použít jako vstup jiných výrobků. Reálné procesy se řídí takovými necenovými řídicími mechanismy, o jakých se pojednávalo v předešlých kapitolách. Má takový systém normální stav? Otázka, na niž se hledá odpověď, je v jistém smyslu příbuzná oblasti problémů zkoumaných obecnou teorií rovnováhy. Také v této kapitole analyzujeme "obecný" normální stav - v tom smyslu, že zkoumáme obecnou vzájemnou souvislost mezi jednotlivými výrobci a spotřebiteli výrobků.

Vypracování komplexní teorie ekonomických systémů s necenovým "kvantitativním" přizpůsobením, se mnoha činiteli, mnoha výrobky, vzájemně závislých a abstraktních je teprve v počátečním stadiu. Tato kniha naznačuje v přehledu jen zlomek teoretických výsledků, kterých se již docílilo.^{10/} Spokojíme se tím, že podáme jenom představu o přístupu k problematice.

10/ V oddílech 7.6 - 7.8 jsem se povětšinou opíral o výzkum, který jsem začal spolu s Bélou Martosem a na němž jsem pokračoval za účasti Andráse Simonovitse a Zsuzsy Kapitányové. (Viz Kornai-Martos, 1971, 1973; Kornai-Simonovits, 1975a, 1975b, 1977a). Výsledky výzkumné práce jsou shrnuty ve sbírce statí od Kornai-Martose (1979a,b). Na tomto místě podáváme jen náčrt několika myšlenek, které se podrobně vysvětlují ve sbírce. Jak jsem zdůraznil v kapitole 1, jsou uvedena sbírka statí a

Vycházíme od krajně zjednodušeného modelu: leontiefské ekonomiky. 11/ Každý výrobek může vyrábět jen jedna monopolní hospodářská organizace a to jedinou možnou technologií. Mezi vstupy se uplatňuje tuhá komplementárnost. Mezi výrobky neexistuje substituce, a to ani dobrovolná, ani nucená. Jsem si vědom, že takto se vylučuje celá řada problémů nedostatkovosti, ale abychom mohli pokračovat, musíme použít tohoto drastického zjednodušení.

Systém je dynamický; čas je nepřetržitou proměnnou. Zkoumáme proces okamžitého přizpůsobení výroby a užití vstupů. V následujícím popise nebude naznačován časový argument každé z proměnných.

Reálná oblast, to jest hmotné vztahy vstup-výstup v tomto systému, jsou popsány dvěma rovnicemi rovnováhy:

Jedna je rovnicí rovnováhy pro zásobu vstupů: 12/

$$\dot{v}_{ij} = y_{ij} - a_{ij} x_j, \quad i=1, \dots, m; \quad j=1, \dots, m \quad (7.2)$$

změna zásoby vstupů

nákup

koefficient vstupu

výroba

Druhou je rovnice rovnováhy zásob výstupu:

$$\dot{u}_i = x_i - \sum_{j=1}^m y_{ij} - z_i, \quad i=1, \dots, m. \quad (7.3)$$

změna zásoby výstupu

výroba

prodeje hosp. organizací

prodeje domácnostem

pokrač. poznámky:

tato kniha "spojenými výrobky". Sbírka je v řadě směřující doplněk této knihy. Pozadím pro model rozebíraný v oddíle 7.6 je Kornai-Martos (1971, 1973); zbytek kapitoly využívá i ostatní uvedená díla.

11/ Z literatury pojednávající o Leontiefovou modelu musíme uvést Leontief (1953, 1966, 1977) a Brody (1964, 1969, 1970).

12/ Tečka nad symbolem pro proměnnou naznačuje derivaci s ohledem na čas.

Ač část I zpravidla nepojednává o sektoru domácností, v tomto modelu, představujícím obecné vzájemné závislosti všech sektorů, se sektor domácností objevuje, aspoň v agregátní formě. Poptávka domácností je dána exogenně.

Řídící oblast, to jest řídicí mechanismy fungující v systému, jsou taktéž popsány dvěma funkcemi. Jednou z nich je nákupní pravidlo, kterému by se též dalo říkat poptávková funkce:

$$\dot{y}_{ij} = a_{ij} \dot{x}_j - 2\theta \Delta \dot{v}_{ij}$$

změna nákupu	změna v užiti výrobce	řídicí parametry	změna zásob vstupů
-----------------	--------------------------	---------------------	-----------------------

$$+ \Delta^2 (v_{ij}^0 - v_i), \quad i=1, \dots, m; \quad j=1, \dots, n \quad (7.4)$$

řídicí parametr	žádaná zásoba vstupů	skuteč- ná zásoba vstupů
--------------------	----------------------------	--------------------------------

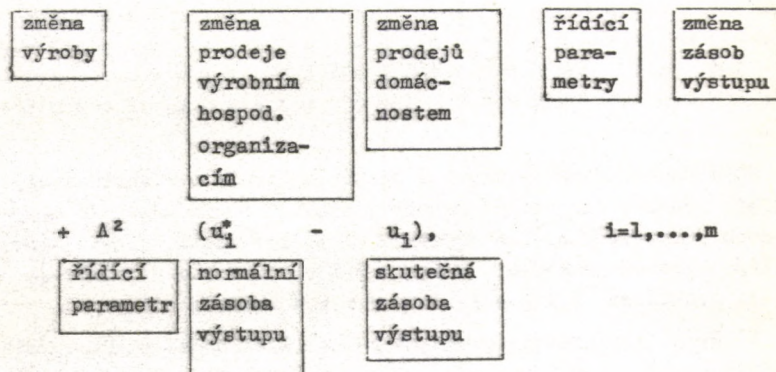
Podle toho pravidla zvýší výrobní hospodářská organizace svůj nákup jestliže 1) její výroba vzrostla, 2) její zásoba vstupů se snížila a 3) její skutečná zásoba vstupů poklesla pod žádanou úroveň.^{13/} Jsou to prostá a rozumná pravidla chování, která se objevují v postoji každého ředitele podniku a v každém hospodářském systému. A nemají-li cenové signály žádný, nebo sotva jaký vliv, zaujme signál zásob zvlášť důležitou úlohu.

Ač zvolená matematická forma je značně specifická, obecný obsah vztahu signál-reakce je konsistentní s tím, co bylo vysvětleno až dosud v této knize (zejména v kapitole 5) pokud jde o chování hospodářské organizace jako kupujícího, formování její poptávky, vlastnostech její poptávkové funkce a jejího nákupu.

13/ Uvedená ekonomická interpretace exogenní veličiny v_{ij}^0 , která se objevuje v nákupním pravidle, je konsistentní s tím, co bylo řečeno o poptávce hospodářské organizace v kapitole 5 - ale liší se od interpretace téže veličiny, jak je uvedena ve studii Kornai-Martos (1971, 1973).

Druhou funkcí je výrobní pravidlo, které je možno též nazývat nabídkovou funkcí. Předložíme je ve dvou verzích: první ve formě (7.5), podle níž výroba reaguje na signály zásob; a později ji předložíme v modifikované formě, v níž za signál slouží zásobník nevyřízených zakázek:

$$\dot{\bar{x}}_1 = \sum_{j=1}^m \dot{y}_{1j} + \dot{g}_1 - 2\theta \Delta \dot{u}_1 \quad (7.5)$$

Podle pravidla 7.5 zvýší hospodářská organizace svoji výrobu, jestliže 1) vzrostly její prodeje ostatním výrobním hospodářským organizacím a domácnostem, 2) zásoba výstupu se snížila a 3) skutečná zásoba výstupů poklesla pod svoji normální úroveň. Jak již bylo řečeno ve spojitosti s nákupy, jsou to prostá a rozumná pravidla chování, která platí obecně nezávisle na specifickém společenském systému. A znovu musíme dodat, že vykonávají-li cenové signály malý nebo žádný vliv, může být vliv signálů zásob velmi silný.

V obecném obsahu je řízení normami podle formule (7.5) konsistentní s tím, co bylo dosud řečeno v této knize (zejména v kapitolách 3 a 6) o chování hospodářské organizace jako prodávajícího, tvorbě výroby a nabídky, vlastnostech nabídkové funkce a jejích prodejích.

Je možno teoreticky prokázat ^{14/}, že systém popsaný v rovnicích (7.2) - (7.5) je životaschopný. Je schopen se trvale reprodukovat a uspokojovat zároveň požadavky domácností. Existuje normální stav, ve kterém žádoucí a skutečné hodnoty zásob vstupů a normální i skutečné hodnoty proměnných zásob výstupů se shodují. Vládne jistým stupněm stability: odchýlí-li se od normálního stavu, je schopen přivést jej zpět k normálu.

Věta nahoře formulovaná též platí, nejde-li o kladné zásoby výstupů, nýbrž o "negativní zásoby výstupů", totiž zásobník nevyřízených zakázek, které se objevují ve zpětné vazbě, jinými slovy jestliže výrobní pravidlo signálu zásob (7.5) se nahradí pravidlem signálu zakázek.

Z důvodů stručnosti považujeme sektor domácností za kupujícího číslo (m+1). Rovnice rovnováhy pro zásobník nevyřízených zakázek bude pak tato:

$$k_{ij} = l_{ij} - y_{ij}, \quad i = 1, \dots, m; \quad j = 1, \dots, m, m+1 \quad (7.6)$$

změna zásobníku nevyřízených zakázek

zakázka

prodeje

14/ Ostatní doplňující předpoklady nutné pro důkaz vět jsou uvedeny v Kornai-Martos (1971, 1973).

Sumace pro všechny kupující:

$$k_i = \sum_{j=1}^{m+1} k_{ij}, \quad i = 1, \dots, m \quad (7.7)$$

Zpětnovazební signál ve výrobním pravidle hospodářské organizace i je prostě:^{15/}

$$(k_i^* - k_i).$$

normální zásobník nevyřízených zakázek	skutečný zásobník nevyřízených zakázek
---	---

Ač teoretické důkazy byly vyvinuty pro dva druhy "čistého" systému - b u ě mechanismus signálu zásob, n e b o mechanismus signálu zakázek, - dohadujeme se, že jejich platnost je možno rozšířit i na "smíšené" případy, v nichž fungují oba druhy signálu.

7. 7 TRVALE VZDÁLENÍ OD WALRASOVSKÉ ROVNOVÁHY

Nyní, i když jen v náčrtkovitém popisu, máme před sebou systém, který se podobá ve dvou základně důležitých rysech skutečné ekonomice nedostatkovosti:

15/ Kornai-Martos (1971, 1973) dokazují životaschopnost systému jakož i jeho již dříve probírané vlastnosti pro případ výrobního pravidla signálu zásob (7.5). Kornai-Simonovits (1975b) popisují podobné vlastnosti pro spřízněný i když trochu jiný systém, s pravidlem nákupním i výrobním trochu jinak specifikovaným. Nehodláme znepokojoval čtenáře na tomto místě popisem rozdílu.

1) kupující musejí čekat, než se jejich zakázky vyplní a 2) výroba i nákupy reagují výhradně na necenové "kvantitativní" signály (signály zásob a zakázek). Výrobci a spotřebitelé různých výrobků mohou i v takovém systému dosáhnout vzájemné koordinace. Normální intenzita nedostatkovosti se může konsolidovat: je představována normálním zásobníkem nevyřízených zakázek. A i normální volnost se může konsolidovat: velké zásoby vstupů jako výsledek tendence "křečkovat" a nízké zásoby výstupu jako výsledek takřka nenasytitelné poptávky.

Může vzniknout normální stav výroby a obchodu, který je trvale vzdálen od walrasovské rovnováhy, protože se v něm konsolidovaly nedostatkovost a volnost.

Nechtěl bych svést čtenáře pokud jde o teoretickou zralost uvedených tvrzení. Kapitoly 2 - 6 této knihy se pokoušely podrobně charakterizovat chování výrobní hospodářské organizace a stejně i kupujících a prodávajících hospodářských organizací každé zvlášť, pokaždé v zásadě verbálně. V oddílech 7.2 - 7.5 při analýze vzájemného působení účastníků v modelu dílčího trhu se výsledky zakládaly ve značné míře na matematicky sestrojených větech (s doplněním několika obecnějšími dohady). Stalo se tak ale na základě modelů, které byly o hodně "chudší" než slovní popisy kapitol 2 - 6, v porovnání k nim značně zjednodušeny. A nyní v oddíle 7.6 se oblast analýzy ještě rozšířila. Obracejíce svoji pozornost ke vzájemným závislostem mezi výrobky a stále ještě spoléhajíce na matematicky zjištěné výsledky jsme, pokud jde o "realismus" modelu, museli ustoupit ještě více. (Leontiefova ekonomika, exogenní poptávka domácností atd.) Soudím, že rodina modelů zde načrtnutá by se dala rozvinout ještě dále a že naše tvrzení by se dala prokázat za daleko obecnějších podmínek. Bude to úlohou budoucího výzkumu.

Z několika slabin modelu vyvinutého v oddílu 7.6 je jednou

z nejvýznamnějších předpokládaná tuhost struktur vstupů.

A přece v dřívějších kapitolách jsme zdůrazňovali, že jedním z klíčů k pochopení nedostatkovosti je zkoumání nucené substituce. Zde můžeme pouze vyjádřit naději, že po úspěchu s průkazem možnosti nepřetržité reprodukce "normální nucené substituce" v rámci dílčí analýzy budeme mít dříve nebo později i úspěch při průkazu stejné věci pro vzájemně závislý systém s mnoha činiteli a mnoha výrobky. Do modelů s mnoha výrobky by se měla též zabudovat pravidla chování, o jakých se pojednávalo v oddílech 3.3, 4.2 a 7.2 v souvislosti s nucenou substitucí.

Na tomto stupni našeho myšlení je, jak se zdá, vhodným udělat odbočku několika poznámkami o pojmu "rovnováhy".

Š i r o k ý výklad rovnováhy, obecně používaný v přírodních vědách, je tento: je to takový stav systému, do něhož se vždy na základě vlastních pravidel vrací. Systém je v rovnováze, jestliže síly, které v něm fungují, působí jedna proti druhé a navzájem se vyrovnávají. Zde rovnováha je popisnou kategorií. Zcela ponechává otevřenou otázku, zda tato rovnováha příslušného systému, chápána v širokém smyslu, může být někým považována za "dobrou" nebo "špatnou" (buď vnějším pozorovatelem, nebo účastníkem systému). Les jako systém žijících tvorů je v rovnováze, jestliže vlk sežere zajíce; kdyby to neudělal, kořistný živočich by zahynul a tak by došlo k porušení obvyklých poměrů mezi různými druhy zvěře. Tato událost je součástí rovnováhy, i když zajíc ji zřejmě považuje za "špatnou". Fungují protisíly, které vyrovnávají činnost kořistníka a zajišťují v obci živočichů normální podíl zajíců. Takové síly zahrnují obrannou a sebezáchovnou činnost zajíců (např. se snaží uniknout vlku) a jejich přiměřenou míru rozmnožování. Synonymem pro rovnováhu v širokém smyslu, a to synonymem přesným a ekvivalentním, je výraz "normální stav".^{16/}

16/ Termín "normální stav" se rozšířil v přírodních vědách i ve filozofii obecné teorie systémů inspirací přírodních věd. (Viz například Koehler, 1938). O výkladu pojmu "normální stav" a jeho tradice v ekonomii, která jde zpět až k Marshallovi, viz Shackle (1972).

Kategorie rovnováhy se dá použít pro společenský systém v podobně širokém smyslu. Její přesné podmínky jsou vždy specifické pro systém. Závisí na stavu, který je trvale reprodukován obecnými ekonomickými zákony a vnitřními pravidly specifickými pro systém.

Rovnováha v širokém smyslu (totiž normální stav) je též p o p i s n o u kategorií společenských věd. Systém ani nechválíme ani neodsuzujeme, říkáme-li, že je v rovnováze, že je "normální". Kromě toho toto tvrzení neimplikuje, že členové příslušného systému či dokonce jejich většina jsou se systémem spokojeni. Společenský systém může být v rovnováze i tehdy, když velký počet občanů je nespokojen - ale jsou nespokojeni z různých důvodů a tak jejich akce mají protikladné účinky. Rovnováha vzniká, jestliže tyto rozporné síly se navzájem vyvažují; i když zůstává nějaké vnitřní napětí, ve skutečném chování se vyvíjí trvalý kompromis.

Proto, když ohledně nějakého společenského systému se pokoušíme vyjasnit, zda je schopen být v rovnováze, musíme vždy analyzovat, zda tam existují vnitřní řídicí mechanismy nebo společenská pravidla, která svou povahou trendů nebo dlouhodobých tendencí odchylek a výkyvů způsobují a trvale reprodukují normální stav. Normální stav jistého systému nám neumožňuje orientaci na kritéria, která do analýzy zanáší pozorovatel zvenčí, nýbrž na specifická vnitřní pravidla a normy systému. Je částí normálního stavu asijské společnosti, která stagnuje již celá staletí, že stagnuje. Je částí normálního stavu hospodářství nedostatkovosti, že v ní existuje chronická nedostatkovost.

Reálné společenské systémy nemají jediný specifický normální stav, spíše si můžeme představit celý soubor normálních stavů. Na tomto místě nechceme přesně definovat pojem normálního stavu dále, než co jsme již řekli, ani nechceme objasňovat vztah tohoto pojmu k podobným pojmům v matematické teorii dynamických systémů (např. k různým typům stability.) Zde chceme pouze učinit tento pojem intuitivně jasným. Tak kategorie "normální stav" je kolektivním termínem, který je nutno v průběhu každého zvláštního použití specifikovat nebo přesně definovat v rámci nějakého matematického modelu.

System je v n e r o v n o v á ž n é m stavu, jestliže se odchýlí přechodně, jako náhodný výkyv, od vlastního časového trendu, vlastních norem, totiž vlastní rovnováhy chápané v širokém smyslu.

Široký výklad rovnováhy není v ekonomii neznámý. Používáme například obecně výrazu "keynesiánská rovnováha nezaměstnanosti". Chápe se pod tím stav kapitalistického hospodářství, v němž se masová nezaměstnanost stává chronickou.^{17/}

Ale v ekonomické teorii, jakož i v každodenním hospodářském životě, je široce přijímán daleko u ž š í výklad pojmu rovnováhy. Podle toho je hospodářství, a v rámci hospodářství hlavně trh, v rovnováze, jestliže nabídka pokrývá poptávku. Mnozí to nazývají walrasovskou rovnováhou, i když tato terminologie se nedá považovat za obecně přijatou.

Přidržíme se nejdříve úrovně čisté teorie, totiž modelů. Potom je walrasovská rovnováha z v l á š t n í m p ř í p a d e m rovnováhy v širokém smyslu. Je to dobře definovaný zvláštní případ, dobře známe modely, kde stav rovnováhy je walrasovskou rovnováhou. Existují však i jiné teoretické modely, v nichž se objevuje newalrasovská rovnováha. V našem modelu dílčího trhu jsou stání ve frontě a nucená substituce rysy normálního stavu; v našem vícesektorovém modelu se může zásobník nevyřízených zakázek stát trvalou charakteristikou.

Zanecháme-li svět modelů a vstoupíme do skutečnosti, můžeme vidět, že tam neexistuje hospodářský systém, který by měl walrasovskou rovnováhu jako svůj normální stav. Každý systém se odchyluje od přísné walrasovské rovnováhy nejen v okamžitých výkyvech, ale i ve svém časovém průměru. O tomto bodě se bude podrobněji mluvit v kapitole 8 a dalších částech knihy. Vysoce charakteristické pro každý existující systém je však jakým směrem a nakolik se jeho normální stav odchyluje od walrasovské rovnováhy.

17/ Kategorie rovnováhy se v tomto širokém smyslu používá ve studiích od Benassyho (1974, 1975) a Malinvauda (1972) při analýze tvrdšíjých stavů různých systémů odchylujících se od walrasovské rovnováhy (trvalá nezaměstnanost, trvale potlačovaná inflace atd.)

Myslím, že právě zavedená terminologie je jasná a jednoznačná. Ovšem nedá se očekávat, že ji každý přijme. Skoro se zdá, že terminologickému zmatku se nedá uniknout, protože v myslích většiny teoretiků a dokonce i ekonomů z praxe jsou hluboce zakořeněna užití, jež se od výše navržených liší ve dvou směrech.

Za prvé mnozí ztotožňují **z v l á š t n í**, úzký pojem (walrasovská rovnováha) s **o b e c n ý m**, širokým pojmem (rovnováha ve smyslu přírodovědním, rovnováha specifická pro systém, normální stav).

Za druhé mnozí se slovem "rovnováha" spojují hodnotový soud. Není-li systém rovnovážný, je "špatný". To zajisté souvisí s problémem zmíněným již výše. Považuje se za samozřejmé, že rovnováha znamená rovnováhu walrasovskou a každý stav, v němž nabídka neuspokojuje poptávku se zavrhuje.

Nechtěl bych, pokud jde o tuto terminologii, být přehnaně dogmatickým. Budu spokojen, jestliže čtenáři této knihy jsou schopni sledovat jasně to, co chci vyjádřit, bez terminologického zmatku. Aby se to usnadnilo, v knize se používalo a bude používat této terminologie.

Nebudu používat výrazu "rovnováha" v širokém smyslu (i když jej považují za teoreticky správný); místo toho budu vždy psát slova "normální stav".

Budu však používat výrazu "walrasovská rovnováha" v jeho **ú z k é m**, zvláštním smyslu a přívlastek "walrasovský" bude vždy přítomen.

Mám o to lepší důvod k opatrnosti, protože musím přiznat, že moje kniha *Anti-Equilibrium* nebyla pokud se týče výkladu slova "rovnováha" dost přesná. Jednak nebylo jasné řečeno to, co jsem prohlásil na začátku tohoto pojednání, že totiž existuje rovnováha v širokém smyslu. Čtenář si mohl udělat názor, že to popírám. Ale popírat to by bylo téměř totéž jako zavrhnout myšlenku, že v každém systému existují hluboce zakořeněná vnitřní pravidla, která trvale reprodukuji podstatné vlastnosti systému.

Zároveň sám osobně jsem víceméně upadl do omylu v terminologii matením širokého a úzkého, obecného a zvláštního výkladu rovnováhy.

Tak jsem se například zmiňoval o tlaku a sání jakožto o stavech trvalé nerovnováhy, což naznačuje, že "pravou" rovnováhou je walrasovská.^{18/} Nyní je jasné z předcházejícího vysvětlení i celého ducha knihy, že tlak jakož i sání považují za normální stavy daného hospodářství, a to za příslušných podmínek.

7. 8 VEGETATIVNÍ ŘÍZENÍ

Nyní, po uvedeném terminologickém odbočení, vraťme se k modelům načrtnutým v oddíle 7.6 a zkoumejme jejich strukturu rozhodování a toku informací.

V hospodářství řízeném čistě signálem zásob je řízení decentralizováno ve dvou rozdílných směrech. Jednak každá hospodářská organizace provádí svoje rozhodování o výrobě i nákupech nezávisle, bez dohody s ostatními hospodářskými organizacemi. Za druhé pro svá rozhodnutí využívá výhradně decentralizované informace. Uvažme znovu pravidla (7.4) a (7.5). Hospodářská organizace reaguje pouze na signály pozorovatelné uvnitř továrny. Takové druhy informací, které jsou k dispozici i bez spojení s jinými hospodářskými organizacemi, zahrnují vlastní výrobu dotyčné hospodářské organizace, její odbyt a její zásoby vstupů a výstupů.

I v systému signálu zakázkami je rozhodování též decentralizováno. Pokud jde o informace, je situace trochu jiná, protože toky informací závisejí na zakázce l_{ij} , což není nic jiného než spojení (sdělení) mezi dvěma rozhodujícími orgány. V našem případě je to horizontální spojení: hospodářské organizace zadávající zakázky a hospodářské organizace přijímající a vyřizující

18/ Tento můj omyl sdílejí i ti představitelé školy Clowera-Barroa-Grossmana, kteří svým výsledkům rádi dávají název "teorie nerovnováhy". Ale skutečně oprávněným názvem by bylo "teorie ne-walrasovských rovnováh".

je se nacházejí - pokud jde o jejich zákonný status - na stejné úrovni. (I když, jak jsme viděli, v nedostatkové ekonomice je prodávající tou mocnější stranou). Stojí za zmínku, že na tomto místě se účastní zvláštní druh horizontálního spojení: tok informací je vázán na hmotný tok výrobků.^{19/} Informační toky jsou decentralizovány; dvojice kupující-proávající vstupují do informačních styků odděleně.

Teoretické věty založené na modelu v oddíle 7.6 naznačují, že - v podmínkách souboru specifických zjednodušení - můžeme fungovat dokonale decentralizovaný abstraktní systém bez cenových signálů. To vede k dalekosáhlým obecným otázkám. Teorie komparace systémů obvykle proti sobě staví dvě formace: decentralizované řízení s cenovými signály a centralizované řízení bez cenových signálů, ale s "kvantitativními" signály. Ukázali jsme, že existuje ještě další varianta, totiž decentralizované řízení s necenovými "kvantitativními" signály. A to se neprojevuje jen v oblasti abstraktních modelů, ale existuje i ve skutečnosti a dá se tedy empiricky pozorovat. Decentralizované "kvantitativní" řízení sehrává zvlášť důležitou úlohu v nedostatkové ekonomice omezené zdroji, ale dá se najít i v ostatních systémech. Tento typ řízení se jmenuje vegetativní řízení⁺ hospodářských procesů, a to analogií se zvláštní úlohou, již sehrává neuro-vegetativní systém při fungování vyšších organismů. Řízení vegetativním mechanismem je nejprostší, elementární a triviální úpravou reálných hospodářských procesů.

Pochopitelně jeho úloha není výlučná; nevykonává veškeré funkce řízení samojediný. Ale vedle jiných řídicích mechanismů (které podporuje nebo s nimiž je naopak v rozepři) hraje vegetativní mechanismus též velmi důležitou úlohu.

19/ Ve skutečnosti dochází k řadě jiných druhů spojení. Nejen mezi prodávajícím a kupujícím jako je tomu v případě zakázek, ale i mezi dvěma prodávajícími (kartelové cenové dohody nebo při rozdělení trhů).

+/ pozn. na následující str.

Když zdůrazňujeme, že vegetativní řízení se prosazuje i v tradiční silně centralizované formě řízení hospodářského socialistického systému, nechceme mu tím přisuzovat větší úlohu než jakou hraje ve skutečnosti. Je dobře známou skutečností, že v tradičním řízení socialistického hospodářství převládá víceúrovňové vertikální řízení, zahrnující vertikální sdělení. Dolů se stanoví hlavně plánové direktivy, nahoru náměty, žádosti a zprávy o plnění příkazů. Tento známý obraz doplníme několika poznámkami.

Některé ze signálů směřujících k ústředí jsou - jak jsme již uvedli v kapitolách 3 a 5 - těsně spojeny se signály zapojenými do vegetativního řízení. "Fronta vzrostla kromobyčejně, neúnosně ..." - to je signál, který dříve či později vyvolá reakci na straně ústředních plánovačů. A naopak stejně budou reagovat vhodnou realokací na zprávy naznačující, že někde se nahromadily volnost, zásoby nebo nevyužitá kapacita.

Převážná část informací jak plynoucích dolů, tak i nahoru sestává z "kvantitativních" signálů. Stojí za to zdůraznit toto tím spíše, že praxe systému tradičního řízení socialistického hospodářství se právě v tom směru liší od značné části příslušné teoretické literatury. Modely několikaúrovňového řízení obvykle popisují vertikální výměnu informací, kde "kvantitativní" informace tekou jedním směrem a cenové informace druhým směrem.^{20/} Tento zvláštní druh "duality" existuje ve skutečnosti, ale jen v rámci

+/- pozn. z předešlé strany:

Jako vyjádření uvedeného pojmu je někdy v literatuře používán výraz *a u t o n o m n í ř í z e n í*. V této knize se ale vyhneme zmatku tím, že se přidržíme výrazu, zavedeného v textu. (Poznámka vydavatele).

20/ Máme na mysli studie zabývající se ekonomickým výkladem tak zvaných dekompozičních algoritmů, které je vykládají nikoli jako propočtové postupy, nýbrž jako *p o p í s n é* modely několikaúrovňového řízení. Viz mezi jinými díly Kornai-Lipták (1962, 1965), Kornai (1973, 1975a), Malinvaud (1967) a Heal (1973).

dosti úzké oblasti.

Mezi vertikálními a horizontálními toky informací neexistuje jasně vymezené oddělení. Úkoly ústředního plánu se často zadávají relativně agregovanou formou a ponechávají desagregaci přímému jednání mezi kupujícími a prodávajícími. V jiných případech ústřední příkazy pouze schvalují formálně již dříve učiněné dohody mezi stranami.

V p o r e f o r m n í m systému maďarského řízení hospodářství jsou vertikální toky informací značně zmenšeny (ač v žádném případě nepřestaly). Zároveň ale vliv cenových signálů na úseku podniků zůstal poněkud slabý, jak je konstatováno v části II této knihy. A právě proto vzrostla úloha vegetativního řízení.

7. 9 AGREGACE A "KONDEZNACE" UKAZATELŮ TRŽNÍ NEDOSTATKOVOSTI A VOLNOSTI

Jak to již bylo s předměty, o nichž se v této knize pojednává, uděláme zase několik poznámek o problematice pozorování a měření. Chtěl bych se ale vyhnout opakování. Oddíly 2.10 a 2.11 podrobně projednaly ukazatele popisující nedostatkovost a volnost ve v ý - r o b ě . Oddíl 18.7 bude pojednávat o ukazatelích vhodných pro měření nedostatkovosti v obchodě m e z i h o s p o d á ř s k ý - m i o r g a n i z a c e m i a d o m á c n o s t m i . M u - t a t i s m u t a n d i s je možno aplikovat metodologické závěry, k nimž se došlo na těchto dvou místech, i na měření nedostatkovosti a volnosti v oblasti, o níž se hovoří v nynější kapitole, totiž v obchodě mezi hospodářskými organizacemi.

Předpokládejme, že máme k dispozici řadu ukazatelů z a q , které popisují jevy na každém dílčím trhu mezi hospodářskými organizacemi (nenasytnou počáteční poptávku, nucenou substituci, délku front, hledání atd.), jakož i volnost (míra obratu zásob, rozložení zmrazených zásob, nevyužitá kapacita služeb atd.). Ale obrovský objem dílčích údajů není možno strávit přímo ani pro přípravu rozhodnutí praktické hospodářské politiky, ani pro vědeckou analýzu.

Údaje je nutno nějak "kondenzovat" ("zhustit"), ale než předložím doporučení, chci provést kritiku forem "kondenzace", které považují za mylné.

Stav hospodářství nedostatkovosti se nedá sumárně popsat kategorií "agregátní nadbytečná poptávka". Ti, kdo pro popis socialistického hospodářství používají mechanicky keynesiánského konceptního aparátu, používají převážně této koncepce.^{21/} Ale tuto kategorii nelze použít pro analýzu systému, v němž 1) jevy nedostatkovosti jsou *chronické* a chování účastníků systému se trvale nedostatkovosti přizpůsobilo, a 2) úloha peněz je ve značné části hospodářství pasivní. Pochopitelně nejsem proti všem formám agregace, je to zřejmě již z předcházejícího; a brzy se k ní vrátím. Zavrhuji pouze mylnou agregaci a je záhodno vyhnout se dále uvedeným omylům.

Nákupy shodné s počáteční poptávkou by se neměly sečítat s nákupy založenými na nucené substituci. Tak vzniklé celkové výdaje kupujícího by se rozhodně neměly ztotožňovat s "agregátní poptávkou". Je naprosto mylné si myslet, že když rozdíl mezi celkovým důchoodem a celkovými výdaji, to jest celkové úspory, nevysvětluje nějaký rychlý růst, prokazuje to, že agregátní poptávka byla uspokojena. Vůbec ne. Ukazuje to pouze, že majitelé důchodů svoje peníze utratili. Možná, že značná část jejich *počáteční* poptávky zůstala zcela neuspokojena a peníze určené k jiným nákupům byly možná pohlceny nucenou substitucí nebo jinými nezamýšlenými výdaji. Rozeznat mezi nákupy podle počáteční poptávky a nákupy od ní se odchylujícími může být velmi obtížné a není možno to provést nějak přesně. Ale ty nejhrubší odhady nebo nějaké nepřímé pozorování, které by takovému rozlišení pomohly, budou platnější než agregace položek o naprosto rozdílném obsahu. To je jeden z nejzákladnějších omylů školy Clowera-Barroa-Grossmana při analýze socialistického hospodářství.

21/ Viz například Barro-Grossman (1971, 1974), Portes-Winter (1977a, 1977b, 1978) a Howard (1976).

Nesmí se navzájem vyvažovat nedostatkovost a volnost. Nedostatkovost v jedné oblasti není kompenzována volností v nějaké jiné oblasti. "Přebytečná poptávka" na jednom dílčím trhu a "přebytečná nabídka" na jiném se navzájem "nevynulují". Totéž platí i v dynamickém smyslu. Když je na jaře nevyužitá kapacita železnic a na podzim přetížení, nedá se říci, že využití bylo právě "průměrné". Jevy nedostatkovosti a volnosti je nutno zaznamenat odděleně.

"Agregátní přebytečná poptávka" je základním ukazatelem, který vyjadřuje "objem" nedostatkovosti jako skalární veličinu. I když to je nemožné určit, nemohli bychom aspoň nalézt ukazatelovou funkci řádové povahy jakožto celkové vyjádření nedostatkovosti? Matematicky by nebylo zvlášť obtížné specifikovat indexovou funkci Z :

$$Z = f(z_1, z_2, \dots) \quad (7.9)$$

v níž se Z v každém argumentu monotónně zvyšuje. Totiž, zvyšuje-li se v libovolném rozměru intenzita nedostatkovosti měřená libovolným ukazatelem, zatímco hodnota ostatních ukazatelů se nemění, ukazoval by zvyšující se obecnou intenzitu nedostatkovosti i složený ukazatel Z . Tento problém vyžaduje další zkoumání.

Příznějme pro tuto chvíli, že nedostatkovost a volnost jsou vektorovými kategoriemi. "Kondenzace", totiž souhrnný přehled velkého počtu ukazatelů, se dá provést uvnitř mezi obvyklých a povolených ve vektorové analýze.

1) Nejprostším postupem je zvolit podsoubor z mnoha tisíců potencionálních ukazatelů tak, aby představoval celý soubor.

2) Je možno provést agregaci některého indikátoru nebo počet průměrů pro jisté skupiny výrobků. (Například míru nucené substituce pro všechny stavební hmoty). Aby poměrně vysoký stupeň agregace neskrýval možná velmi nepříjemné nedostatkovosti v omezených oblastech, měla by být doplněna reprezentativními desagregovanými ukazateli.

3) Je možno se pokusit o využití kritéria dominance. Je například možno provést porovnání mezi dvěma dlouhými obdobími (t_1, t_2)

a (t_2, t_3) , aby se zjistilo, zda jsou splněny tyto dvě podmínky:

$$z_{ij}^* (t_1, t_2) \geq z_{ij}^* (t_2, t_3) \quad (7.10)$$

pro každý výrobek i a ukazatel j ,
totiž časový průměr intenzity nedostatkovosti se pro jediný výrobek nezvýšil, měřeno libovolným ukazatelem, a

$$z_{ij}^* (t_1, t_2) > z_{ij}^* (t_2, t_3), \quad (7.11)$$

aspoň pro jedno i a j ,

to jest časový průměr intenzity nedostatkovosti se definitivně snížil aspoň pro jeden výrobek, měřeno jedním ukazatelem. V tom případě vektor z^* pozdějšího období p ř í s n ě d o m i - n u j e nad vektorem znázorňující dřívejší období. Potom můžeme s jistotou učinit sumární závěry, týkající se všech trhů a veškeré výroby v hospodářství, že intenzita nedostatkovosti se snížila. A ovšem takové prohlášení je možno učinit se zvláštní důvěrou, je-li přísně splněna podmínka (7.11): intenzita nedostatkovosti se nejen snížila pro jeden výrobek, nýbrž pro několik, měřeno nikoli jediným, nýbrž několika ukazateli. A nadto nejen o 1 či 2 procenta, což by se mohlo pohybovat v rámci chyb měření, nýbrž ve značném rozsahu, odstraňujíc všechny pochyby o tom, že situace nedostatkovosti se změnila.

K praktickým účelům není důležité, aby se tvrdě trvalo na striktním uplatnění první podmínky (7.10) kritéria dominantnosti. Pokud se intenzita nedostatkovosti zvýšila pro poměrně malý počet výrobků a jen málo, možná dokonce měřeno pouze některým z ukazatelů, můžeme stále ještě tvrdit, že kritérium dominantnosti se p ř í b l i ž n ě prosazuje. S tímto "uvolněním" musíme ale zacházet opatrně. Mělo by to být spíše rozumné konstatování nejistoty a nepřesností měření. Růst intenzity o 1 až 2 procenta se dá vysvětlit takovými nepřesnostmi, takže pro takovou příčinu by sotva došlo k odmítnutí použití kritéria dominance. Ale dále už jít nesmíme, jinak bychom se vrátili k teoretické nesnázi, o níž jsme se zmínili dříve ve spojitosti s funkcí složeného ukazatele (7.9).

4) Dá se očekávat, že kritérium dominance bude splněno poměrně

zřídka (přísně nebo pouze přibližně) pro celý vektor. Na druhé straně se může ukázat, že tato kritéria se dají použít na určité části (jasně definovaná svým ekonomickým obsahem) vektorů π , π . Jak již bylo uvedeno to, co následuje, se určitě dá říci o maďarském hospodářství. Při porovnání období napjatého růstu 1949-1953 a let 1968-1972 po reformě se zjistí, že intenzita nedostatkovosti na trhu i ve výrobě výrobních prostředků se zřetelně snížila, zatímco výrazně vzrostla na trhu pracovní síly. Bylo by možno prokázat pro každou oblast zvlášť jak se uplatňuje kritérium dominantnosti (aspoň přibližně) s nerovností v příslušném směru. 22/

Tím se dostáváme v analýze agregace a "kondenzace" založené na vektorech π a π tak daleko, jak to jde. Obvykle není možno činit zcela vše objímající prohlášení, kryjící všechny trhy a celou výrobu. Musíme sestoupit aspoň o jeden stupeň a rozložit celek na velké části. Tyto části je možno charakterizovat vysvětlením, zda jejich normální stavy se nezměnily nebo podlehly dlouhodobým přesunům. Dají se též popsat svou odchylkou okamžitě situace od normálního stavu nebo nestálostí či relativní stabilitou svých skutečných stavů.

22/ V maďarském tisku nebo projevech o hospodářské politice či veřejných rozhodnutích se často setkáváme s touto frází: "rovnovážná situace v nějaké oblasti národního hospodářství se zlepšila (nebo zhoršila)". Způsob vyjádření je dost podivný, ale kdo zná řeč, pochopí význam. Znamená to v naší terminologii, že se snížila (nebo zvýšila) intenzita nedostatkovosti v příslušné oblasti a to ve smyslu právě vysvětlené dominantnosti přísně nebo aspoň přibližně. Použití technického žargonu naznačuje, že nejen teorie, ale i praxe potřebuje v á h y pro měření intenzity nedostatkovosti, jakož i "kondenzaci" na pomoc sumárnímu popisu situace nedostatkovosti.

TŘENÍ PŘIZPŮSOBOVÁNÍ (FRIKCE)⁺

8.1 ÚVOD

V kapitole 7 jsme v jistém rozsahu změnili "způsob" ("modus"): v porovnání s úrovní abstrakce v kapitolách 2 - 6 se popis jevů stal abstraktnějším. Nyní učiníme další kroky ve stejném směru. Protože chceme analyzovat tření přizpůsobování na teoretické úrovni, aniž by se však diskuse dostala do přílišné složitosti, musíme přikročit k některým velice silným zjednodušujícím předpokladům. ¹⁾ Provedeme několik mentálních pokusů, tak říkajíc v "laboratorních podmínkách".

Na tomto stupni nebudeme pojem tření definovat. V oddílech 8.2 - 8.6 předkládáme několik příkladů, jejichž pomocí se postupně rozvine význam tohoto důležitého pojmu. Obecná a celková diskuse se potom rozvine na konci kapitoly.

Většina z toho, co chceme říci v této kapitole, není specifické pro systém, ale platí pro libovolný systém. Teprve ke konci kapitoly rozebíráme otázky, týkající se tření přítomných v systému omezeném zdroji.

1) Nejsou překážky, jež by bránily dalšímu rozvoji modelů této kapitoly tak, aby se odstranila řada omezujících předpokladů. Problém by se ale stal matematicky daleko složitějším. Na tomto stupni to nestojí za to. Nynější velice zjednodušené modely se zdají dostačující k tomu, aby provedly přípravu a první seznámení s problematikou.

+ Termín "friction" překládáme jako "tření" v analogii s terminologií zavedenou v Anti-Equilibriu. V kapitolách o zaměstnanosti, spotřebitelské poptávce apod. však budeme důsledně používat "frikce" (např. frikční nezaměstnanost atd).

Pokud jde o časové aspekty analýzy, budeme hovořit o komparativní statice v oddílech 8.2 - 8.4, oddíl 8.5 pojednává o okamžitém přizpůsobení kupujícího a oddíl 8.6 o procesech krátkodobého přizpůsobení.

V oddílech 8.2 - 8.6 uvažujeme o základních událostech na submikrourovni a v závěrečných oddílech kapitoly rozvíjíme některé proporce týkající se celkového systému.

8. 2 VZTAH MEZI ZÁSOBAMI A NUCENOU SUBSTITUCÍ

V minulých kapitolách bylo již několikrát poukázáno na to, že nedostatkovost a volnost mohou existovat pospolu a dokonce, že mezi oběma skupinami jevů existují příčinné vztahy. Zkoumejme jediný případ těchto vztahů pomocí modelu.

Zkoumáme trh, na němž se obchoduje jedinou skupinou výrobků. Ke skupině patří m jednotlivých výrobků, mezi nimiž existují jisté rozdíly jakosti, ale jež se mohou navzájem substituovat. V našem standardním příkladě by to mohla být výrobová skupina sestávající z oceli jakosti 9, 10 a 11. Existuje jediný prodávající (monopolista nebo agregace prodávajících) a jediný kupující (obdobně monopolní kupující nebo agregace kupujících). Provádí se pozorování jen jediného kupního aktu a pozorování je statické. Použijeme následující notace:

$d_1, \dots, d_m$ = počáteční poptávka;

$s_1, \dots, s_m$ = nabídka;

$y_1, \dots, y_m$ = skutečný obchod;

$$\begin{aligned} \sum_{i=1}^m d_i &= D = \text{celková počáteční poptávka;}^{2)} \\ \sum_{i=1}^m s_i &= S = \text{celková nabídka,} \\ \sum_{i=1}^m y_i &= Y = \text{celkový obchod.} \end{aligned}$$

Nenalezne-li kupující výrobek odpovídající jeho počáteční poptávce, je ochoten přijmout každou substituci uvnitř téže výrobové skupiny.

Prodávající zná přesně D , celkovou počáteční poptávku, a také ví, že kupující je ochoten přijmout libovolnou nucenou substituci.³⁾ Na druhé straně postrádá jakoukoli informaci o struktuře počáteční poptávky. Použije tohoto pravidla tvorby zásob :

$$s_i = (1 + \lambda) D / m, \quad \lambda \geq 0, \quad i = 1, \dots, m \quad (8.1)$$

Logika pravidla je tato. Protože prodávající neví nic o struktuře počáteční poptávky, bude v jeho celkové nabídce zastoupeno všech m výrobků rovným podílem. Chce zajistit uspokojení celkové poptávky, proto dolní mez faktoru zásob $(1 + \lambda)$ je 1. Je-li parametr zásob λ kladný, vytváří se zároveň i nárazová zásoba, dodatkem k minimální zásobě $S = D$. Už to by bylo v stavu částečně nebo zcela uspokojit jisté složky počáteční poptávky, i když pokud jde o různé výrobky její podíly nejsou stejné. Parametr zásob λ je rozhodovací proměnnou prodávajícího. V našem úvodním příkladu je

2) Agregaci je možno provést ve hmotných měrných jednotkách nebo za stálé ceny.

3) Předpokládáme, že $S \geq D$.

to ukazatel volnosti : čím je λ větší, tím větší je volnost na trhu.

Pokračujeme nyní popisem stavu kupujícího: jeho úspěch či neúspěch na trhu. N á k u p z a l o ž e n ý n a p o -
č á t e č n í p o p t á v c e je označen jako $y^{(d)}$:

$$y_i^{(d)} = \begin{cases} d_i, & \text{je-li } d_i \leq s_i, \\ s_i, & \text{je-li } d_i > s_i. \end{cases} \quad (8.2)$$

Kupující se pokouší uspokojit počáteční poptávku. Jde až na mez počáteční poptávky nebo nabídky. Tu část jeho počáteční poptávky, která stále ještě zůstává neuspokojenou, pokryje n u -
c e n o u s u b s t i t u c í :

$$Y^{(FS)} = D - \sum_{i=1}^m y_i^{(d)}. \quad (8.3)$$

Označme míru nucené substituce jako η :

$$\eta = Y^{(FS)} / Y, \quad Y = D. \quad (8.4)$$

Hodnota ukazatele η je 0, nedošlo-li k nucené substituci; je 1, jestliže všechny nákupy byly kryty nucenou substitucí. (Je-li splněno pravidlo (8.1), η nemůže dosáhnout hodnoty 1, ale může být nanejvýš $(1-l/m)$).

Protože neznáme strukturu počáteční poptávky kupujícího, nemůžeme určit hodnotu η přesně. Můžeme ale zajistit horní mez. Můžeme určit míru nucené substituce, kterou kupující nepřekročí ani při nejnešťastnějších odchylkách mezi strukturou poptávky a nabídky. Nazýváme to m a x i m á l n í h o d n o t o u míry nucené substituce, označenou $\hat{\eta}$:

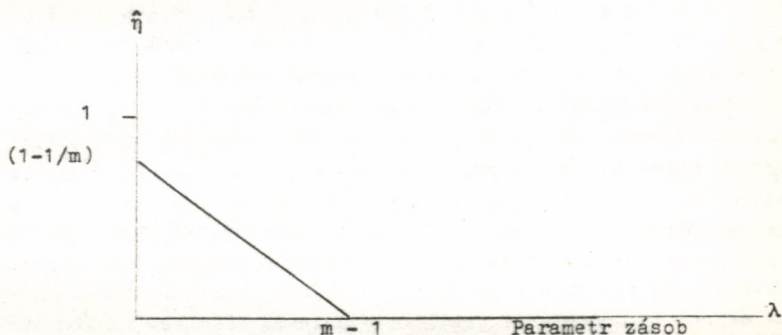
$$\eta(d, s) \leq \hat{\eta}, \quad \text{pro libovolné } d, s, \quad D \leq S. \quad (8.5)$$

Maximální hodnota míry nucené substituce ⁴⁾ se v našem modelu jeví jako ukazatel nedostatkovosti. I když shodně s tím, co bylo řečeno v předešlých kapitolách, by se intenzita nedostatkovosti měla ve skutečnosti popisovat vektorem, souborem několika ukazatelů; pro zjednodušení tu však budeme používat jen jednoho. A nad to i tento jediný ukazatel $\hat{\eta}$ jen označuje velikost nedostatkovosti nepřímou. Co označuje není pouze to, jaká byla skutečná míra nucené substituce ex post. (Ta by se dala udat pozorováním $\eta(t)$ a počtem jeho časového průměru.) Ukazatel $\hat{\eta}$ podává informace ex ante o "nejpesimističtější" míře, kterou skutečná nucená míra substituce nemůže překročit. (Je jinou věcí, že v příznivějším případě může skutečná míra nucené substituce být nižší než tato pesimistická míra.)

Vzájemný vztah mezi ukazatelem volnosti λ a ukazatelem nedostatkovosti $\hat{\eta}$ je znázorněn na grafu 8.1. Platí tato věta:

$$\text{Je-li } \lambda = 0, \text{ potom } \hat{\eta} = 1 - 1/m. \quad (8.6)$$

Vztah mezi mírou nucené substituce a objemem zásob prodávajícího

Graf 8.1

4) $\hat{\eta}$ je nejmenší z horních mezí $\eta(\omega, s)$.

Předpokládejme, že celková počáteční poptávka se soustředila na jediný výrobek. Potom shodně s počátečními záměry je možno uspokojit zlomek poptávky ve výši l/m ; zbytek je nutno pokrýt nucenou substitucí. Čím je počet m výrobků větší, tím je tento krajní případ blíže k 1, totiž k případu, kdy všechny nákupy jsou založeny na nucené substituci. A nyní uvažme další krajní případ:

$$\text{Je-li } \lambda = m - 1, \text{ potom } \hat{\eta} = 0. \quad (8.7)$$

Zřejmě je-li prodávající ochoten udržovat tolik zásob každého výrobku, kolik činí počáteční poptávka, je možno vždy uspokojit vektor počáteční poptávky $d_1, d_2, \dots, d_m$, i když počáteční poptávka se soustředí na jediný výrobek. Bylo by bez užitku udržovat ještě větší zásoby, takže případem $\lambda > m - 1$ se nemůžeme zabývat.

Je-li $0 < \lambda < m - 1$, bude se maximální hodnota míry nucené substituce nacházet na přímce mezi oběma krajními body.

Můžeme tedy odvodit, že *i n t e n z i t a n e d o s t a t k o v o s t i* je klesající funkcí *v ý r o b n í v o l n o s t i*. V našem případě je povaha této závislosti prostá, protože ukazatel nedostatkovosti $\hat{\eta}$ je klesající lineární funkcí ukazatele volnosti λ . Tato matematická forma platí ovšem jen za jistých podmínek; to ale není zvláště důležité. Co je skutečně závažné je ekonomický obsah toho, co říkáme: negativní vztah mezi volností a nedostatkovostí. To je ověřeno nesčetnými empirickými pozorováními. Pro každého kupujícího je samozřejmostí, že udržuje-li prodávající zásoby většího sortimentu a rozsáhlejšího objemu, bude mít větší naději, že obdrží to, co hledá. Jestliže v případě několika prodávajících každý z nich udržuje větší zásoby, nebo v případě služeb je rezervní kapacita větší, bude i větší pravděpodobnost, že jeden kupující se může vyhnout nucené substituci, hledání, stání ve frontě nebo odkladu nákupu.

V našem případě každá skladová politika $\lambda \leq m-1$ vede výhradně k p r o d u k t i v n í volnosti, protože každá skladová položka má jistou naději na to, že bude koupena. Jak bylo vysvětleno při zavádění pojmu "produktivní" versus "neproduktivní volnost" to ovšem neznamená bezpodmínečné schvalování politiky zásob. Je volnost takto vytvořená "dobrá" nebo "špatná"? Odpověď závisí na hodnotovém soudu o důležitosti přikládané uspokojení kupujícího. Předpokládejme, že prodávající nahromadí největší rozumné zásoby, totiž $\lambda = m-1$. Potom bude výsledkem velká volnost, protože kupující zakoupí jen zlo-
mek disponibilních zásob. Jak máme ohodnotit velikost této volnosti? Považujeme-li za důležité, aby kupující nebyl nikdy zklamán, je možno považovat celou volnost za r e z e r v u . V oblasti tohoto modelu (naprostý nedostatek diferencovaných informací) má každý prvek zásob jistou naději na to, že bude koupen. Jestliže ale nám nevadí, když kupující obdrží sotva to, co by se shodovalo s jeho počáteční poptávkou, je většina dotyčné volnosti p ř e b y t e č n á .

Proti tomuto směru úvah je možno namítnout, že ve skutečnosti se problém nejeví tak ostře. Zde jsme vzali za předpoklad, že prodávající nemá představu o očekávané struktuře poptávky, ač ve skutečnosti může dělat rozumné prognózy. To je sice pravda, ale za účelem ostřejší analýzy může být extrémní forma modelu velmi užitečnou. Ať už jsou nebo nejsou spolehlivé předpovědi očekávané poptávky kupujícího, zůstává i nadále důležitost uspokojení nebo zklamání kupujícího složkou problému rozhodování. Jak je to důležité pro prodávajícího - nebo pro společnost?

Tím se ovšem nechceme vyhnout zkoumání předpovědi poptávky a přecházíme nyní ke zkoumání této otázky.

8.3 CHYBA PREDIKCE PRODÁVAJÍCÍHO

V oddíle 8.2 se předpokládalo, že prodávající neví nic o struktuře počáteční poptávky kupujícího. Ve skutečnosti ovšem nahromadí řadu zkušeností pozorováním předešlého chování kupujícího a při utváření nabídky těchto informací využije. ⁵⁾

Označme předpověď prodávajícího o počáteční poptávce kupujícího jako $(d_1^{\text{pred}}, \dots, d_m^{\text{pred}})$. Stejně jako v modelu oddílu 8.2 zná i zde prodávající celkovou počáteční poptávku kupujícího a k tomu upraví svoji předpověď:

$$\sum_{i=1}^m d_i^{\text{pred}} = D. \quad (8.8)$$

Prodávající počítá, že pro každý výrobek bude existovat nějaká počáteční poptávka:

$$d_i \geq \delta > 0, \quad \text{pro každé } i. \quad (8.9)$$

Předpověď může být ovšem mylná; může se od skutečné počá-

5) Analýza provedená v oddílech 8.3 a 8.4 se zakládá na výzkumné práci provedené spolu s Andrásem Simonovitem. Zde, v dalších dvou oddílech, vykládáme pouze ty nejdůležitější myšlenky pomocí nejprostších možných modelů (a proto i značně speciálních). Ani jsme se nepokoušeli vyličit podrobně každý implikovaný předpoklad. Úplnější zpráva je obsažena v matematickém dodatku B, kde předkládáme a analyzujeme dva modely trochu obecnější povahy; modely oddílů 8.3 - 8.4 jsou zvláštními případy těchto obecnějších modelů. Matematický dodatek B také předkládá matematické důkazy všech tvrzení.

Stejný problém se zkoumá ve studii Kornai-Simonovits (1977b) za použití jiných typů modelů (např. dynamické modely, procesy učení).

teční poptávky kupujícího lišit:

$$\epsilon_i = \begin{cases} d_i - d_i^{\text{pred}}, & \text{je-li } d_i^{\text{pred}} < d_i: \text{podcenění} \\ 0, & \text{je-li } d_i^{\text{pred}} \geq d_i: \text{správná předpověď či nadhodnocení} \end{cases} \quad (8.10)$$

Proměnná ϵ_i měří p o d hodnocení.

Suma chyb podhodnocení prodávajícího se označuje ϵ . Je to u k a z a t e l o m y l u p ř e d p o v ě d í : 6)

$$\epsilon = \sum_{i=1}^m \epsilon_i . \quad (8.11)$$

Neexistuje-li rozdíl mezi skutečnou počáteční poptávkou a předpovědí prodávajícího, a to v žádné složce, potom $\epsilon = 0$. Maximální hodnota ukazatele chyby předpovědi prodávajícího $\epsilon_{\text{max}} = D - \delta$. Ta vzniká, je-li celá počáteční poptávka kupujícího zaměřena na jediný přednostní výrobek, ale prodávající předpověď, že poptávka po tomto výrobku bude mít minimální hodnotu δ .

V tomto modifikovaném modelu použije prodávající pravidlo tvorby zásob poněkud odlišné od formule (8.1):

$$s_i = \begin{cases} (1 + \lambda) d_i^{\text{pred}}, & \lambda > 0, \text{ je-li } (1 + \lambda) d_i^{\text{pred}} < D, \\ D, & \text{jinak.} \end{cases}$$

faktor zásob	předpověď poptávky prodávajícím	nabídka menší než celková poptávka
--------------	---------------------------------	------------------------------------

nabídka

celková poptávka

6) Pro předpoklady, na nichž je založena tvorba ukazatele viz oddíl B.1.

Logika pravidla je tato. Počáteční bod kupujícího není zcela týž jako v oddíle 8.1: tam neví nic o struktuře poptávky a dává každému výrobku stejný podíl na zásobě. Nyní je jeho počáteční bod ve vlastní předpovědi o struktuře poptávky. Tu je ovšem možno násobit faktorem zásob $(1 + \lambda)$. Nevěří-li vlastní předpovědi tak docela, bude si třeba přát větší jistotu a nahromadí dodatečnou nabídku, tedy $\lambda > 0$.

Při vypracování formule (8.12) jsme usilovali o zajištění nejprostšího možného hrubého měřítka. To pravidlo ve skutečnosti jistotu přehání. Je možno prokázat, že v případě použití komplikovanějšího pravidla může stačit k uspokojení poptávky se stejným stupněm bezpečnosti i menší zásoba.

Za takových podmínek není maximální hodnota nucené substituce funkcí jedné proměnné jako v oddíle 8.2, nýbrž dvou proměnných:

$$\hat{\eta} = \phi(\lambda, \epsilon) . \quad (8.13)$$

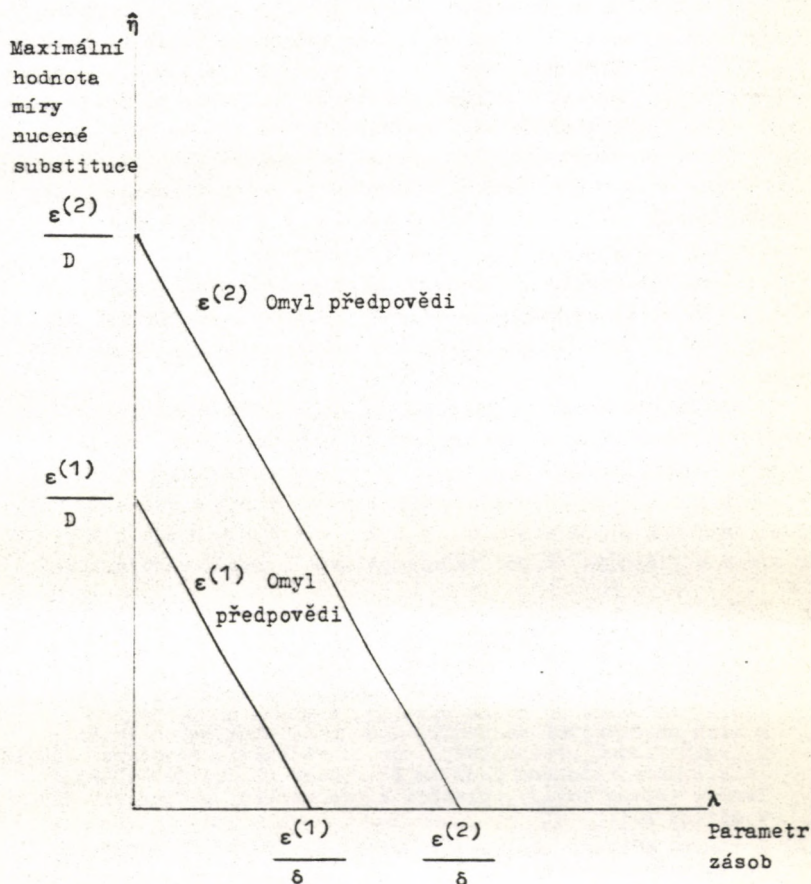
maximální hodnota míry nucené substituce

parametr zásob

celková chyba předpovědi prodávajícího
--

Graf 8.2

Vztah mezi mírou nucené substituce, objemem zásob a chybou předpovědi

Funkce (8.13) je ilustrována na grafu 8.2. ⁷⁾ Parametr zásob se měří na vodorovné ose a maximální hodnota míry nucené substituce na svislé ose. Isočáry představují $\hat{\eta}$ jako funkci λ pro pevné úrovně $\epsilon^{(1)}$ a $\epsilon^{(2)}$ chyby předpovědi.

Označme horní mez parametru zásob jako $\lambda : \hat{\lambda} = \max(D/\hat{d}_1^{\text{pred}} - 1)$. Je jisté, že při $\lambda = \hat{\lambda}$ bude uspokojena poptávka libovolné struktury. Kdyby parametr zásob překročil horní mez $\hat{\lambda}$ nahromadily by se takové volnosti, které by neměly naději, že se prodají, tedy ne produktivní volnosti. Kdyby parametr λ dosáhl hodnoty $\hat{\lambda}$, byla by podle formule (8.12) k dispozici nabídka každého výrobku ve velikosti $s_1 = D$. To zaručuje naprosté odstranění nucené substituce i za existence chyb v předpovědi. Výsledek je možno formulovat též těmito slovy: i nejhorší předpověď je možno vyvážit volnostmi.

Horní mez maximální hodnoty míry nucené substituce je $(D - \delta) / D$. To následuje z výhrady učiněné o předpovědi poptávky, že je nutno udržovat zásobu každého výrobku aspoň na výši δ .

Maximální hodnotou míry nucené substituce bude nula, rovná-li se $\epsilon = 0$. V tom případě ⁸⁾ není zapotřebí nárazová zásoba (větší než $S = D$), takže $\lambda = 0$. Jinými slovy v případě dokonalého předvídání je možno dosáhnout walrasovské rovnováhy: počáteční poptávka a nabídka se dokonale

7) Přesněji řečeno graf 8.2 představuje jen zvláštní případ, totiž trh pouze se dvěma výrobky, a poptávka po jednom z nich prodávající podcenil. Obecnější problém se spolu s doplňujícími předpoklady, zde neuvedenými, rozebírá v oddíle B.1 matematického dodatku B. Funkce (B.12) je zvláštní formou vztahu (8.13), platící s předpoklady popsányými v oddíle B.1.

8) K tomuto případu může dojít jediné platí-li též podmínka, že skutečná poptávka $\hat{d}_1 \geq \delta$.

shodují. V našem modelu $\hat{\eta}$ představuje vektor nedostatkovosti z a λ představuje vektor volnosti q . V rámci našeho modelu je možno formulovat podmínku pro walrasovskou rovnováhu takto:

$$Y = d = s, \text{ tj. } z=0, \quad q=0, \text{ je-li } \epsilon=0.$$

skutečný obchod	počáteční poptávka	nabídka	bez nedo- stat- kovos- ti	bez vol- nos- ti	bez chyby v před- povědi
--------------------	-----------------------	---------	---------------------------------------	---------------------------	-----------------------------------

To je začátek v grafu 8.2. Každý trh, na němž je předpo-
věď prodávajícího nedokonalá, se nachází ve vzdálenosti od
začátku, v oblasti s kladnými hodnotami třech proměnných.

Matematická forma funkce (8.13) je pochopitelně speciální.
Krajně prostá forma (linearita atd.) ilustrovaná v grafu 8.2
platí jen v rámci našeho modelu. Ale ekonomický obsah funkce
ilustruje vztah obecné platnosti. Intenzita ne-
dostatkovosti je tím větší, čím
nižší je produktivní volnost a
čím větší je chyba v předpově-
dích rozhodujícího orgánu. Předložili
jsme tu v nejjednodušší možné formě tři skupiny jevů, totiž
nedostatkovost, volnost a předpověď, každá představována reál-
ným číslem. Poznání tohoto "trojitého vzájemného vztahu" má
základní význam pro pochopení přizpůsobovacích vlastností hospo-
dářských systémů.

Mezi třemi proměnnými tohoto vztahu existují vzájemné kom-
penzace. Zlepšili se předpověď,
je proto, aby intenzita nedo-
statkovosti zůstala na stejné
úrovni, zapotřebí menší produk-
tivní volnosti. Nebo chceme-li
pevně stanovit produktivní vol-

nost na jisté stálé úrovni, sníží zlepšení předpovědi intenzitu nedostatkovosti.

V důsledku chyby v předpovědi prodávajícího o poptávce projevuje se v procesu přizpůsobení tření. Proměnná ε je faktorem frikce v systému.

V dalším se vzájemné vztahy mezi nedostatkovostí, volností a třením budou nazývat funkcemi frikce. Prvním příkladem toho je vztah (8.13), funkce dvou proměnných:

$$\hat{\eta} = \phi(\lambda, \varepsilon).$$

8.4 VÁHAJÍCÍ KUPUJÍCÍ

Podívejme se nyní na jiný typ tření při přizpůsobení, vyvolávaný proměnností záměrů kupujícího.⁹⁾ Při opakování svých nákupů jeho počáteční poptávka může doznat, jako výsledek různých faktorů, nějaké výkyvy. Můžeme předložit několik příkladů v oblasti poptávky hospodářské organizace po materiálu.

a) Výrobní plán hospodářské organizace a jeho výrobní struktura se může odlišovat. Požadavky vstupů potom kolísají zrovna tak.

9) Podobným problémem se zabývá studie Gordona-Hynese (1970). Autoři poukazují, že v případě stochastické poptávky nemůže se "nadbytečná nabídka" rovnat nule; místo toho se u kupujícího objeví zájem o skladování (držení zásob). V naší vlastní terminologii existuje vztah mezi "hledáním" jež provádí kupující a velikostí volnosti.

Nedostatek informací a nejistota vedou k podobným problémům i na trhu pracovní síly. (Viz Phelps, 1970b a Holt 1970a.)

b) Některé druhy materiálu je možno použít povětšinou jedi-
ně s dalšími doplňkovými vstupy. Kolísá-li nabídka doplňko-
vých vstupů, může souběžně kolísat i poptávka po uvedeném ma-
teriálu.

c) Plánovací činnost hospodářské organizace je povrchní,
její řízení dezorganizováno, s tím výsledkem, že požadavky se
předkládají libovolně.

d) Jako výsledek inovací nebo nových technologií se zavá-
dění nové výrobky, které mohou náhle měnit požadavky na vstupy.

O nestálosti záměrů kupujícího nečiníme žádné hodnotové
soudy. V případech a) a b) je to vysvětleno okolnostmi mimo
dosah hospodářské organizace; v případě c) je to vlastní chyba
hospodářské organizace a v případě d) je to vítaná změna spo-
jená s inovací. Nyní prostě říkáme, že záměry kupujícího mo-
hou kolísat. Pro analýzu se vracíme k modelu popsanému v oddí-
le 8.2, s tou výjimkou, že poptávka kupujícího se nyní považuje
za stochastický jev:

$$d_1 = \bar{d}_1 + Y h_1 \quad (8.15)$$

počáteční
poptávka

determi-
nistická
část po-
čáteční
poptávky

parametr
kolísání

náhodná část
počáteční
poptávky

Termín $\bar{d}_1$ je střední hodnota kolísající počáteční poptáv-
ky; je deterministická. K tomu se přidá, nebo od toho odečte
stochastická část $Y h_1$. Očekávaná hodnota náhodné proměnné h_1
je nula; skutečná počáteční poptávka se může odchýlovat od
 $\bar{d}_1$ v obou směrech. Její pravděpodobnostní rozložení může být

pro každý výrobek jiné. ¹⁰⁾ Náhodná proměnná h_i je znásobena parametrem kolísání $\gamma: \gamma \geq 0$. Rovná-li se $\gamma = 0$, kupující nekolísá vůbec a máme deterministický model oddílu 8.2. Jestliže však $\gamma > 0$, kupující kolísá. V našem modelu přijímáme silný zjednodušující předpoklad, že parametr γ na sebe bere pro každý výrobek stejnou hodnotu.

Prodávající nezná rozložení proměnné h_i . Pokračuje prováděním politiky zásob popsané v pravidle (8.1). Ale my, teoretičtí analytici, problém, pravděpodobnostní rozložení známe a jsme proto schopni udělat lepší předpověď intenzity nedostatkovosti. Jakožto ukazatele opět používáme horní meze míry nucené substituce, ale nyní se spolehlivostí $\pi (0 \leq \pi \leq 1)$. Tento ukazatel budeme nyní nazývat hodnotou spolehlivosti míry nucené substituce a označovat jako $\eta(\pi)$. Potom, je-li například $\pi = 0.97$, existuje 3 % pravděpodobnost, že skutečná míra nucené substituce bude větší než hodnota spolehlivosti $\eta(0.97)$, a 97 % pravděpodobnost, že nebude větší: ¹¹⁾

$$\eta \leq \eta(\pi), \quad \text{s pravděpodobností } \pi, \quad (8.16)$$

$$\eta > \eta(\pi), \quad \text{s pravděpodobností } (1 - \pi).$$

10) Rozložení je zkomolené, protože platí podmínka

$$\sum_{i=1}^m d_i = D$$

$i=1$

a $d_i \geq 0$ pro každé i . Pro jednoduchost předpokládáme, že rozložení je nepřetržité.

11) Protože počáteční poptávka je stochastická, je míra nucené substituce též stochastická. Nechť X označuje pravděpodobnost rozložení náhodné proměnné η .

Ukazatel $\eta(\pi)$ je kvantilem rozložení X na úrovni spolehlivosti π .

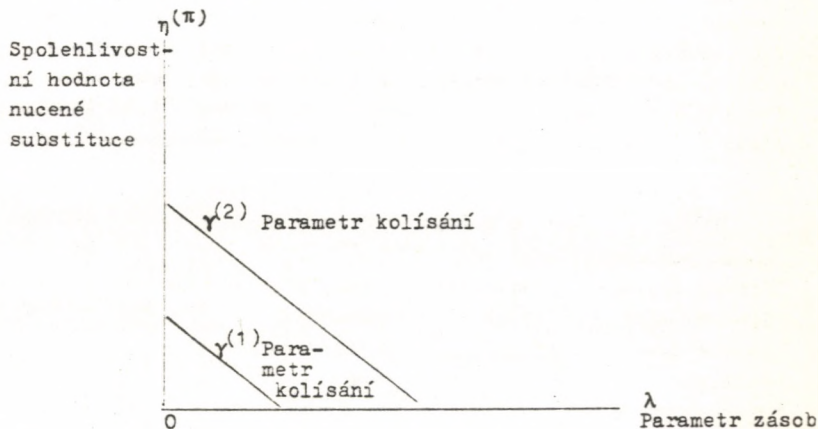
Když po všem uvedeném se vrátíme k deterministické verzi modelu, můžeme též interpretovat definici (8.5) jako omezující případ (8.16) pro případ $\pi = 1$.

Po načrtnutí modelu sumarizujeme krátce hlavní závěry, které se z toho mají odvodit.

Dostaneme se k "trojitému" vzájemnému vztahu podobně jako dříve, když jsme mluvili o omylu předpovědi prodávajícího. To ukazuje graf 8.3.¹²⁾ Jak možno vidět, podobá se velice grafu 8.2. Zde však posuny isokřivek nepředstavují změny chyby v předpovědi prodávajícího, nýbrž v kolísání kupujícího. Mezi třemi různými skupinami jevů existují vzájemné kompenzace.

Graf 8.3

Vztah mezi mírou nucené substituce, objemem zásob a kolísáním kupujícího.

- 12) Obraz předkládá lineární vztah. To platí, je-li rozložení náhodných proměnných jednotné. Tento předpoklad má sloužit jen zjednodušení grafu. Ekonomický obsah toho, co chceme sdělit, platí i pro jiná rozložení a tedy i pro případ nelineárních vztahů.

Doplňující předpoklady sloužící za pozadí ke grafu jsou podrobněji popsány v oddíle B.2, matematický dodatek B.

Intenzita nedostatkovosti bude tím větší, čím menší bude produktivní volnost a čím větší bude kolísání kupujícího. Větší rozsah kolísání kupujícího se dá kompenzovat produktivnější volností. Nedojde-li ale k tomu, bude kupující za větší kolísání muset zaplatit intenzivnější nucenou substitucí.

Podobnost grafů by nás neměla oklamat. Posuvy isokřivek na grafech 8.2 a 8.3 představují dvě různé skupiny jevů. Poslednější vyjadřuje kolísání skutečného chování kupujícího, kdežto první vyjadřuje chyby "obrazu" vytvořeného v mysli prodávajícího o chování kupujícího. Oba způsobují tření v procesu přizpůsobení. Jako dřívější proměnná ε popisuje i proměnná γ faktor tření. Shodně s tím můžeme formulovat novou funkci tření ve dvou proměnných: ¹³⁾

$$\eta(\pi) = \phi'(\lambda, \gamma). \quad (8.17)$$

úroveň spolehlivosti míry nucené substituce

parametr zásob

parametr kolísání kupujícího

13) Funkce (8.17) v matematickém dodatku B je specifickou formou vztahu (8.17), platná při předpokladech popsaných v oddíle B.2.

Tato funkce tření ϕ' a funkce ϕ zmíněná v předešlém oddíle jsou těsně svázány.¹⁴⁾ V nich obou ovlivňují proměnné tření ε a γ obě druhé proměnné, totiž ukazatele nedostatkovosti a produktivní volnosti, stejným směrem. Ať už jde o chybu předpovědi prodávajícího nebo růst kolísání kupujícího, musí se zároveň zvyšovat intenzita nedostatkovosti (při dané volnosti) nebo volnosti (při dané intenzitě nedostatkovosti).

8.5 NEDOKONALÁ INFORMOVANOST KUPUJÍCÍHO

Obracíme nyní svoji pozornost na třetí druh jevů tření, jež jsou důsledkem nedokonalé informovanosti kupujícího. Až dosud jsme mluvili o jednom prodávajícím a jednom kupujícím. Nyní zkoumáme trh, na němž je několik prodávajících a několik kupujících. Abychom zabránili nadměrnému zkomplikování diskuse, musíme zevést ještě další zjednodušení. Problém je schematicky znázorněn na grafu 8.4, zatímco ukazatele stavu trhu jsou shrnuty v tabulce 8.1.

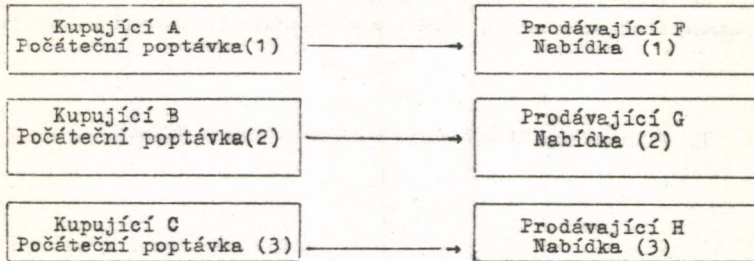
Tabulka 8.1. podává přehled o nedostatkovosti a volnosti jako funkcí informovanosti kupujícího.

14) Viz analýzu "vztahů ekvivalence" mezi funkcemi tření v Kornai-Simonovits (1977b).

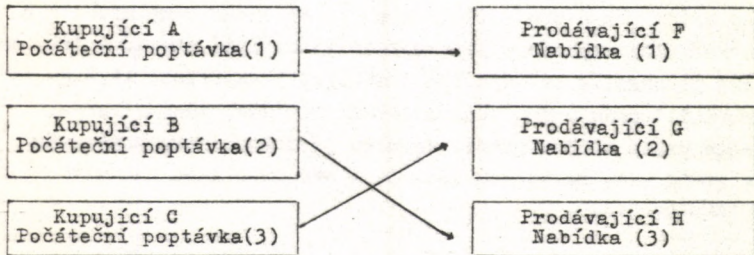
Graf 8.4

Počáteční cesta kupujícího jako funkce jeho informovanosti

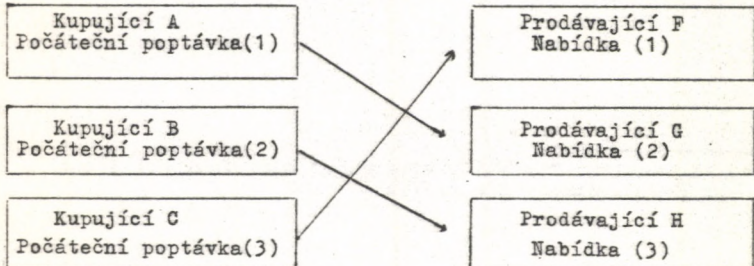
PŘÍPAD I: den jedna

PŘÍPAD II: den jedna

PŘÍPAD III: den jedna

Existují tři výrobky: 1, 2 a 3. Existují tři kupující, každý při počáteční poptávce po jedné jednotce výrobku. Kupující A chce získat výrobek 1, kupující B chce výrobek 2 a kupující C chce výrobek 3. Existují tři prodávající, každý s nabídkou jedné jednotky výrobku. Proávající F má na skladě výrobek 1, prodávající G má výrobek 2 a prodávající H má výrobek 3.

Tabulka 8.1

Nedostatkovost a volnost jako funkce informovanosti kupujícího

Ukazatel sumarizovaný pro celý trh	Případ I	Případ IIa	Případ IIb	Případ IIc	Případ III
Nedostatkovost					
Míra nucené substituce	0	2/3	0	2/3	1
Hledání	0	0	2	1	3
Volnost					
Konečná zásoba ke konci dne jedna	0	0	2	1	2
Konečná zásoba ke konci dne dvě	0	0	0	1	1
Konečná zásoba ke konci dne tři	0	0	0	0	0

Trh funguje takto. V daném čase dojde zboží na sklad prodávajícího, řekněme v pondělí večer, načež po několik dní nedojde k dalším dodávkám. Všichni tři kupující se vydají na nákup příští den, v úterý ráno. Ten den navštíví každý z nich jen jedno prodejní místo. Vyžaduje-li situace, aby kupující hledal výrobek dále, může učinit další pokus až následujícího dne, třetí ve třetím dnu a tak dále.

Jak vidíme, počáteční bod je vysoce příznivý: počáteční poptávka a hmotná nabídka na trhu se kryjí nejen celkem, ale i v podrobnostech, ve vyjádření jednotlivými výrobky.

Nechť se nyní kupující vydají na cestu. Je možná řada pří-

padů, z nichž přezkoumáme jen několik.

Případ I. Průběh je velmi příznivý; každý kupující navštívil prodávajícího, který měl na skladě výrobek, který požadoval. Jak vysvítá z tabulky 8.1 nedostatkovost neexistuje a již koncem dne není ani volnost.

Případ II. Kupující A byl šťasten i v tomto případě; výrobek 1, který požadoval, našel a koupil již při prvním pokusu.

Ale kupující B a C se dostavili na nesprávné místo: kupující B navštívil prodávajícího H a kupující C navštívil prodávajícího G. Připomeňme nákupní algoritmus: v takových případech může se kupující podniknout různé kroky. Z nich přezkoumáme jen tři.

Případ IIa. Žádný z kupců není ochoten hledat dále, ale provede nucenou substituci. Míra nucené substituce $2/3$ vyjadřuje nedostatkovost. Rozhodnutí kupujících pohltilo okamžitě volnost.

Případ IIb. Oba kupující jsou ochotni hledat dále. Příští den se opět vydají na nákup a mají více štěstí, protože najdou hledaný výrobek. V tomto případě bylo ukazatelem nedostatkovosti hledání: při sumaci celého trhu jsou tu dvě další cesty.¹⁵⁾ Volnost byla ke konci dne jedna kladná, protože nabídka prodávajících G a H zůstala na skladě. Další den ale byla zakoupena.

15) Ukazatelem hledání je pro každého kupujícího právě počet navštívených prodejních míst minus 1. V každém případě se musí navštívit aspoň jeden prodávající; to ještě není "hledání".

V tabulce 8.1 bylo hledání sumarizováno pro celý trh. V případě IIb obdržíme hodnotu ukazatele hledání 2 tím, že připočteme jednu dodatečnou cestu kupujícího B k dodatečné cestě kupujícího C.

Případ IIc. Kupující C není ochoten hledat dále a ihned provede nucenou substituci. Kupující B o tom neví, ale rozhodne se pokusit se ještě další den, navštívit totiž prodávajícího G. Ale tam najde prázdné police. Musí jít třetí den zpět k prodávajícímu H a převzít nucenou substituci.

Celkový výsledek ke konci třetího dne popisující stav celého trhu je tento.

Míra nucené substituce je $2/3$, stejně jako v případě IIa. Ale ukazatel hledání vykazuje dvě další cesty; v tom směru se v porovnání s případem IIa situace zhoršila. Mezitím ukazatele volnosti vykazaly nevyužité zásoby po dobu dvou večerů, a to na rozdíl od případu IIa, kdy volnost byla plně absorbována nucenou substitucí.

Ač případ II by mohl mít další podpřípady, nebudeme pokračovat v jejich popisu, nýbrž pokročíme dále.

Případ III. Všichni tři kupující se dali špatnou cestou a u prodávajícího, kterého prvně navštívili, nenašli požadovaný výrobek. Historka by měla mít různé varianty pokračování; přezkoumejme jeden subpřípad.

Kupující A ihned provede nucenou substituci. Kupující B a C učiní příští den další neúspěšný pokus. Kupující B navštívil prodávajícího H a když nenalezl požadovaný výrobek, přijal nucenou substituci. Kupující C navštívil totéž místo a přišel o něco později než B. Je zkormoucen, když slyší, že požadovaný výrobek tam byl, ale byl mu odejmut právě před nosem. Následující den navštíví prodávajícího F, kde konečně přijme nucenou substituci.

Konečná bilance případu III je velmi špatná: míra nucené substituce je 1. Celkem došlo ke třem jednotkám hledání: jedna dodatečná cesta pro kupujícího B a dvě dodatečné cesty pro kupujícího C. Neprodané zásoby jsou značné: dvě jednotky koncem dne jedna a jedna jednotka zůstala dokonce i po druhém dni.

Ač výše popsáný děj je velmi prostý, umožňuje nám odvodit některé závěry o jistém stupni obecné platnosti. Skutečnost,

že počáteční poptávka a hmotná nabídka jsou absolutně totožné, $d = s$, obsahuje v sobě možnost walrasovské rovnováhy: $y = d = s$; $z = 0$, $q = 0$. Tomu se zde říkalo "případ I". Ale co určuje, že dojde k případu I a nikoli k případu II nebo případu III, totiž stavům trhu odchýleným od walrasovské rovnováhy?

Mohli bychom říci, že je to věc náhody. V případě I byli kupující vedeni náhodou ke správnému prodejnímu místu, v ostatních případech k nesprávnému. Určitě náhoda hraje také roli, ale to nemůže otázku rozhodnout. Jak jsme řekli o prodávajícím v předešlém oddíle, tak můžeme nyní hovořit i o kupujícím: má zkušenost z dřívějších nákupů a i nyní může získat informace předtím, než se vydá na nákupní cestu. Dílčí rozhodnutí kupujícího v nákupním procesu závisí na jeho informaci.

Jednotlivé informace, které kupující má o nabídce prodávajícího a postojích ostatních kupujících a jejich činnosti mohou mít různou strukturu. Za účelem ilustrace budeme rozeznávat tři různé struktury, totiž tři různé informační soubory.

Informační soubor I_0 . Všichni tři kupující zjistí přesně, co který prodávající má na skladě. Není tedy náhodou, nýbrž vědomě, že se mohou vydat na správné místo; výsledkem je případ I.

Informační soubor I_1 . Skládá se ze dvou částí: Část (a) : všichni tři kupující vědí, že výrobek 1 je k dispozici od prodávajícího F a také, že jednotkový výrobek 2 nebo 3 dodávají prodávající G a H. Nevědí ale, kdo z nich má výrobek 2 a kdo výrobek 3. Část (b) : druzí dva kupující jsou si též vědomi, že počáteční poptávka kupujícího C je zaměřena na výrobek 3. Vědí též, že kupující C má vysoký sklon k nucené substituci a nízký sklon k hledání. Dá se čekat, že nenalezne-li požadované zboží při prvním pokusu, přijme ihned nucenou substituci.

Při existenci těchto informací je možno se vyhnout nejhoršímu případu III i za nejnepříznivějších okolností. Nad to je možno se vyhnout i poměrně nepříznivému případu IIc. Podle štěstí vyjde případ IIb, IIa nebo I.

Soubor informací I_2 . Je totožný s částí (a) souboru I_1 , ale neobsahuje část (b). Stačí k tomu, aby kupující se vyhnuli nejhoršímu případu III, ale nevylučuje případ IIc, který je nejméně uspokojující variantou případu II.

Řazení tří různých informačních souborů naznačuje intuitivně, že I_0 je na informace "nejbohatší", I_1 méně "bohatý" a I_2 "nejméně bohatý". V přesnější formulaci můžeme sestavit částečné řazení množiny informačních souborů. Nechť tomuto řazení odpovídá ukazatel nedokonalosti informovanosti Γ . Řazení a odpovídající ukazatel mají tyto vlastnosti:

$\Gamma(I') < \Gamma(I'')$, jestliže $\begin{bmatrix} z(I') \\ q(I') \end{bmatrix}$ dominuje $\begin{bmatrix} z(I'') \\ q(I'') \end{bmatrix}$
a

$\Gamma(I_0) = 0$, jestliže $z(I_0) = 0$ a $q(I_0) = 0$.

Shodně s tím byl ukazatel nedokonalosti informovanosti kupujícího definován tak, že jeho hodnota je nulová, má-li kupující dokonalé informace. Jeho hodnota pro I' je nižší než hodnota pro I'' ; vede-li I' k nedostatkovosti o nižší intenzitě a/nebo menší volnosti než I'' (na základě zásad porovnání vektorovou analýzou vysvětlenou v předchozí kapitole).

Nemůžeme určit dokonalé řazení v rozmezí množiny alternativních souborů informací. Jestliže soubor informací $\tilde{I}$ neovládá soubor informací $\hat{I}$, protože například vede k méně intenzivní nedostatkovosti ve směru jednoho jevu a k intenzivnější ve směru druhého jevu, nemůžeme jednoznačně prohlásit, který soubor je skutečně bohatější na informace.

Je-li kupující víceméně neinformován, stává se hodnota informací hmatatelnou. Je známým jevem hospodářství nedostatkovosti, že prodávající neprojevuje svoji přízeň vůči kupujícímu tím, že mu dodá zboží. (Je povinen dát

je každému, kdo o ně žádá.) Prodávající prokazuje přízeň tím, že prodávajícího informuje, že požadované zboží přijde v určité chvíli. Připomeňme si případ IIc, o němž jsme právě mluvili. Kupující B navštívil zbytečně prodávajícího G, protože kupující C koupil zboží před ním. Ale kdyby se mu bylo řeklo, aby si pospíšil, protože žádané zboží tam je, mohl to být on, kdo ho získal. Z toho je možno odvodit míru hodnoty informací:

$$h_1(i, i'') = z_1(i'') - z_1(i') \quad (8.19)$$

hodnota do-
datečných
informací

nedostatkovost
v případě méně
úplných
informací

nedostat-
kovost
v případě
úplnějších
informací

Hodnota informací je vyjádřena snížením nedostatkovosti zakoušené kupujícím i : méně hledání, méně nucené substituce a tak dále. Neudáváme skalárního ukazatele hodnoty informací, nýbrž určujeme rozdíl mezi oběma vektory nedostatkovosti. ¹⁶⁾

Nyní jsme dosáhli prahu nesmírného komplexu problémů: t e o r i e e k o n o m i c k ý c h i n f o r m a c í. Musíme se zastavit na prahu, protože ať už otázka informací je jakkoli důležitá a jak zřejmé je propojení se zkoumáním nedostatkovosti, její podrobné projednání by nás zavedlo daleko za hranice této knihy. Musíme se spokojit s formulemi (8.18) a (8.19)

16) Kromě dalších rozdílů se v tomto liší od definice "hodnota informací" jak ji například používá Marschak-Radner (1972). Jinak náš přístup vykazuje jisté podobnosti s přístupem Marschaka a Radnera.

a dřívějšími (8.10) a (8.11), s několika prostými příklady naznačujícími možnosti měření ekonomických informací. Nemáme místo na to, abychom tyto zvláštní a prosté formulky dávali do vztahu s teoretickým rámcem měření ekonomických informací.

Vracíme se nyní k původnímu zaměření myšlenek této kapitoly. Ukazatel T dále rozšířil seznam faktorů tření. O tomto je možno říci totéž, co o ostatních faktorech tření, a to, že čím je kupující nedokonalěji informován, totíž čím je tření přizpůsobení větší, tím bude nedostatkovost intenzivnější nebo tím větší volnost.

Náš ilustrativní příklad obsahuje značné zjednodušení, ale sám jev je z denního života dobře znám. A je zejména dobře znám kupujícím v nedostatkové ekonomice. Často dochází ke stížnostem, přestože žádané zboží je ve skutečnosti k dispozici, i když nikoli v čase a místě, kde se požadují. Pochopitelně ne-
tvrdíme, že toto je hlavní důvod nedostatkovosti. Dřívější i pozdější kapitoly zdůrazňují, že hlavním činitelem je "úprk" počáteční poptávky, kdežto hmotná nabídka je pochopitelně omezena. Nicméně jev nedostatkovosti může být zvyšován (a možná i sám vyvolán) nedokonalou informovaností účastníků alokačního procesu.

8. 6 ODKLAD A NEPRUŽNOST PŘIZPŮBOENÍ PRODA- VAJÍCÍHO

Následující jev tření je výslovně sdružen s dynamikou přizpůsobení. Předkládáme problém opět prostřednictvím velmi prostého příkladu, při četných zjednodušujících předpokladech. Jediný prodávající stojí proti jedinému kupujícímu, naprosto stejně jako v oddílech 8.2 - 8.4. Čas t je pro-

měnná v celém čísle; její jednotkou by například mohl být týden nebo měsíc. Každopádně máme na mysli $k r á t k o d o b é$ přizpůsobení.

Při této příležitosti neexistuje problém informací. Prodávající přesně ví, že v jisté chvíli času označené t_0 se počáteční poptávka kupujícího náhle změnila. Předtím byla vždy d ; potom se změnila na $d' > d$ a od té chvíle kupující vždy předkládá tuto novou počáteční poptávku d' . Předpokládáme, že před kritickým datem t_0 neexistovala nedostatkovost: ¹⁷⁾

$$s(t) = d, \quad t < t_0. \quad (8.20)$$

nabídka

počáteční
poptávka

Otázka stojí, nakolik je nabídka přizpůsobena, aby vyhověla nové počáteční poptávce? Jak dlouhé je období reagování nebo přizpůsobení? Dráha přizpůsobení je představována takto: ¹⁸⁾

$$s(t) = \Omega(t) d + (1 - \Omega(t)) d'. \quad (8.21)$$

nabídka

parametr
odporu

stará počáteční
poptávka

nová počáteční
poptávka

- 17) Pro jasnost předpokládáme, že ke změně počáteční poptávky došlo v poslední chvíli týdne t_0 . Počátkem toho týdne se kupující stále ještě objevoval se svou starou počáteční poptávkou, a v následujícím týdnu předložil svoji novou poptávku.
- 18) Pro zjednodušení považujeme rovnost nabídky a poptávky za plné přizpůsobení. Zavedení tvorby volnosti by nečinilo potíží, ale popis by se stal složitějším.

Je-li hodnota parametru odporu $\Omega = 0$, došlo k přizpůsobení dokonale a nabídka se již přizpůsobila nové počáteční poptávce. Je-li $\Omega = 1$, k přizpůsobení nedošlo vůbec a nabídka i nadále odpovídá staré počáteční poptávce. Odpor se dá vysvětlit řadou různých faktorů. Je možno pozorovat subjektivní odpor na straně rozhodujících orgánů. Nejzřejmějším vysvětlením je přání po klidném životě. Vždy je snadnější opakovat stále starou strukturu chování, kdežto změna k něčemu jinému vyžaduje úsilí a přemýšlení. Neexistuje-li nic, co by podporovalo dodatečné úsilí a myšlení, proč by se to dělalo? Někdy jako motivace opatrné reakce jsou tu zvláštní zájmy. Ale i mimo vědomého či nevědomého odporu lidí odporují i samy "věci". Obyčejně je technologicky nemožné změnit výrobu nebo nabídku výrobků od jedné chvíle ke druhé.

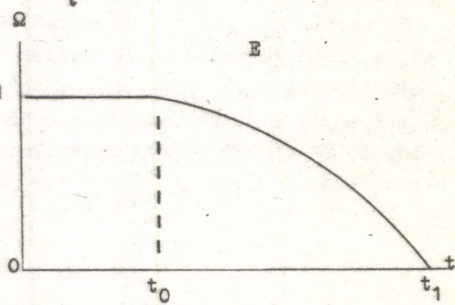
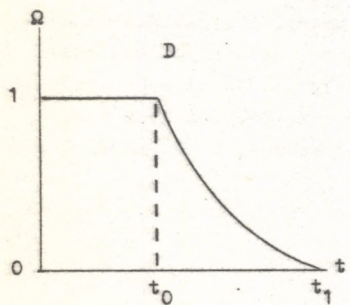
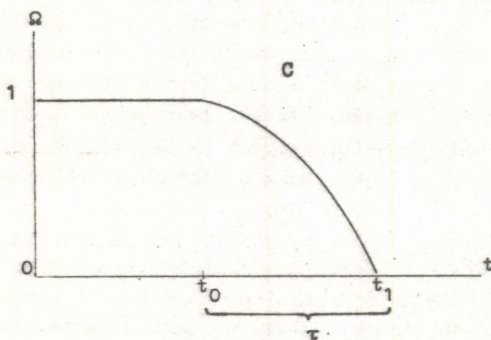
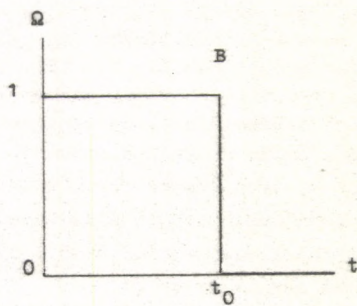
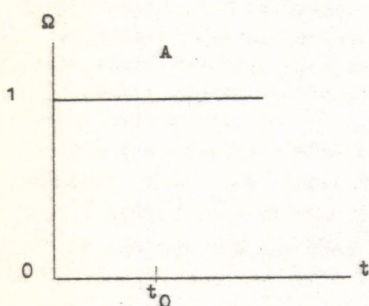
Označme jako t_1 čas, k němuž dojde k úplnému přizpůsobení na novou počáteční poptávku. Označme období $\tau = t_1 - t_0$ jako dobu zpoždění a označme ji jako τ . Několik charakteristických ilustrací dynamiky přizpůsobení uvádíme na grafu 8.5. V části A máme krajní situaci, ve které nabídka je dokonale nepružná (tuhá). Prodávající tvrdošíjně trvá na nabídce odpovídající starému d . Parametr odporu $\Omega(t) = 1$ pro každé t , takže doba zpoždění je nekonečná: $\tau = \infty$.

Část B předkládá druhou krajnost. Tam se nabídka přizpůsobuje nové počáteční poptávce bez jakéhokoli zpoždění. Odpor neexistuje, takže $\Omega(t) = 0$ a doba zpoždění $\tau = 0$. Tento "čistý případ" je pouhou abstrakcí, k níž v realitě nemůže dojít.

Mezi oběma krajnostmi existuje nespočet středních možností, z nichž na tomto místě uvedeme pouze tři. Kdybychom pozorovali pouze dobu zpoždění, položili bychom proti sobě případ C s případy D a E, protože doby zpoždění posledních dvou jsou stejné. V případě C trvá přizpůsobení krátce, v případech D a E trvá déle.

Graf 8.5

Charakteristické typy zpoždění a nepružnosti

Poslední dvě části ale jasně ukazují, že sama doba zpoždění nestačí k charakterizaci dynamiky přizpůsobení, protože lhotejně není ani to, co se děje mezi začátkem a koncem procesu přizpůsobení. Užitečným dodatečným ukazatelem je časový průměr parametru odporu:

$$\zeta = \frac{\sum_{t_1} \Omega(t)}{t_1 - t_0} \quad (8.22)$$

Měřeno tímto ukazatelem je zřejmé, že $\zeta^{(D)} < \zeta^{(E)}$.

Pochopitelně by bylo možno použít i jiných ukazatelů charakterizujících dynamiku přizpůsobení; pro naše účely se ale můžeme spokojit ukazatelem nepružnosti ζ . Jinými slovy budeme říkat, že chování prodávajícího bylo nepružnější v případě D než v případě E.

Hořejší rozprava nás přivedla ke dvěma novým faktorům tření, se dvěma ukazateli tření k jejich měření, totiž k době zpoždění τ a ukazateli nepružnosti ζ . Tyto mají formální vlastnosti podobné těm, o nichž již byla řeč. V případě dokonalého přizpůsobení bez tření $\tau = 0$, $\zeta = 0$. Ve skutečnosti jsou hodnoty ukazatelů obvykle kladné, přičemž vyšší hodnota ukazuje na větší tření.

Tyto faktory tření jsou spojeny s nedostatkostí a volností podobným vztahem, totiž funkcí tření, podobnou těm, které se týkají faktorů již dříve uvedených. Čím větší jsou zpoždění a čím nepružnější je přizpůsobení nabídky změnám počáteční poptávky, tím intenzivnější bude nedostatkost: kupující musí hledat více, přijímat více nucené substituce a tak dále. A mezitím se následkem rozdílů mezi hmotnou nabídkou a počáteční poptávkou může rozvíjet větší

v o l n o s t . A pokud jde o formy tření, o nichž se právě hovořilo, to vše nemusí být nutně spojeno s nějakou slabostí s i g n a l i z a č n í h o s y s t é m u . Jak bylo vysvětleno v kapitolách 3, 6 a 7, budou existovat necenové "kvantitativní" signály, které budou směřovat výrobce a prodávajícího pokud jde o druh změn, k nimž došlo na straně poptávky. To ale nestačí. Je také důležité, aby nabídka r e a g o v a l a na obdržené signály pružně a s malým zpožděním.¹⁹⁾ Kdyby bylo možno a stálo za to stanovit pořadí důležitosti, považovali bychom toto (tj. tření činnosti) za větší problém, a nikoli tření v signalizačním systému, o nichž se jednalo dříve v této kapitole.

8. 7 PRVNÍ SYNTÉZA : TROJITÝ VZTAH NEDOSTATKOVOSTI, VOLNOSTI A TŘENÍ

Nyní jsou k dispozici všechny nástroje k první syntéze. V tabulce 8.2 se podává stručný přehled dosud uvedených ukazatelů tření. Sloupce II a III podávají termíny a notace zavedené v oddílech 8.2 - 8.5. Nový je sloupec I, v němž jsou jednotlivé jevy tření formulovány o b e c n ě j i . Pak můžeme zjistit, že jevy, o nichž jsme hovořili, jsou zvláštními případy jevů obecnějších. Například v oddíle 8.5 jsme analyzovali přizpůsobení nabídky změně počáteční poptávky. Mohli bychom též mluvit o symetrickém problému, totiž přizpůsobení počáteční poptávky nabídky. V kapitolách 4 a 5 se o tom pojednávalo podrobně,

19) Lapan (1977a, 1977b) předkládá formalizované modely pro zkoumání jevů, které tu nazýváme n e p r u ž n o s t a z p o ž d ě n í . I když články předpokládají zvláštní institucionální podmínky, jejich závěry se dají zobecnit.

i když bez důrazu na tření vznikající při tomto přizpůsobení.

Ve sloupci I tabulky 8.2 se vícekrát objevuje výraz **j e d n a j í c í** . Název se vztahuje na libovolného člena systému, který je zkoumán: jednotlivce i skupiny (například hospodářské organizace, domácnosti, nevýdělečné instituce). Tím zde jsou nahrazeni dva různé jednající, prodávající a kupující, o nichž byla zmínka v dřívějších částech kapitoly.

Tabulka 8.2		
Ukazatele tření		
Obecný obsah ukazatelů tření	Zvláštní případy uvedené v oddílech 8.2 - 8.5	
	Název	Symbol
I	II	III
Nedokonalá informace jednajícího o stavu a postoji ostatních jednajících; chyba v předpovědi, použité za základ plánu jednajícího	Nedokonalá informace kupujícího; chyba v předpovědi poptávky ze strany prodávajícího	Γ, ϵ
Kolísání záměru jednajícího, dojde-li k opětovným rozhodováním	Kolísání kupujícího	γ
Nepružnost a zpoždění při způsobování jednajícího změněným podmínkám	Nepružnost prodávajícího; zpoždění v působení počáteční poptávce	τ, ζ

Netvrdíme, že tabulka 8.2 zaznamenává všechny jevy tření

ekonomických procesů přizpůsobení ani všechny ukazatele, jež by při jejich měření bylo možno uvážit; dokonce si ani nejsme jisti, zda ty, jež jsme předložili, jsou skutečně nejdůležitějšími jevy nebo nejlepšími ukazateli měření. Je též možné, že by se měly utřídit nějak jinak. Doufáme však, že v průběhu předcházející diskuse jsme vyjasnili co chápeme pod třením a že příklady ukazatelů $[\Gamma, \varepsilon, \gamma, \tau, \zeta]$ potvrdily, že jevy tření se dají měřit.

Ukazatele tření jsou spojeny dohromady do v e k t o - r u t ř e n í označeného w , který ve svých složkách zahrnuje ukazatele tření všech dílčích trhů. Pro každý dílčí trh je zapotřebí pěti ukazatelů tabulky 8.2 (nebo místo nich jiných, vhodnějších ukazatelů). Všechny složky vektoru w mají formální vlastnosti, které jsme předepsali již v příkladech uvedených v oddílech 8.3 - 8.6. To jest $w_h = 0$ znamená, že jev tření měřený ukazatelem h není vůbec přítomen; z tohoto hlediska je systém bez tření. Čím vyšší je hodnota w_h , tím větší je stupeň odpovídajícího tření.

Pozorujeme-li jevy tření po dlouhou dobu a vypočteme časový průměr, můžeme určit n o r m á l n í t ř e n í w^* systému. 20)

Můžeme nyní rozebrat potrojný vztah nedostatkovosti, volnosti a tření.

Znáznorněme ukazatele nedostatkovosti výroby a obchodu ve vektoru z .

Znáznorněme ukazatele produktivní volnosti, existující ve výrobě a v obchodě ve vektoru q^{prod} . Připomeňme, že produk-

20) Všechny metodologické poznámky vztahené v předešlých kapitolách k měření vektorů z a q (porovnatelnost, "zestručnění" atd.) jsou platné i pro w .

tivní volnost je ta, jež má nějakou naději na použití již
 $e x a n t e$. Kromě toho může též existovat neproduktivní
 volnost a $\varpi = \varpi^{prod} + \varpi^{unprod}$.

Konečně nechť vektor w představuje ukazatele tření pří-
 tomného ve výrobě a v obchodě.

Mezi normálními hodnotami těchto proměnných vzniká níže
 uvedený vztah:

čím nižší je ϖ^{prod*}
 tj. normální hodnota pro-
 duktivní volnosti a čím
 větší je w^* , tj. nor-
 mální hodnota tření

tím vyšší je z^*
 tj. normální
 hodnota inten-
 zity nedostat-
 kovosti

(8.23)

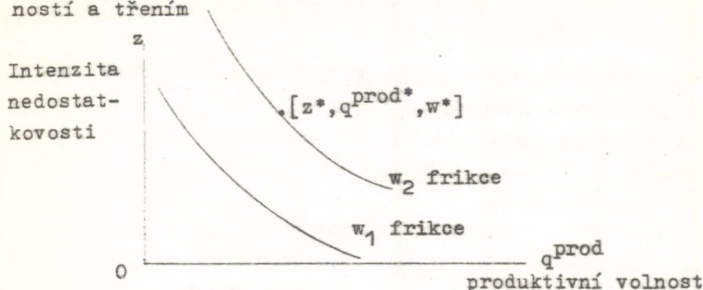
Toto se nazývá o b e c n o u f u n k c í t ř e n í
 systému. Načrtli jsme ho verbální formou, protože na této
 úrovni obecnosti jsme dosud nedošli do přesnějšího objasnění
 vzájemných vztahů. Přesně se podařilo formulovat jen několik
 analogických dílčích vztahů pro jednoduché případy. (Viz na-
 příklad formulky (8.13) a (8.17), (B.12) a (B.17) a modely
 s těmito formulami spojené.)

Objasňující proměnné funkce zahrnují jen p r o d u k -
 t i v n í volnost (nikoli celou). Arbitrární zvyšování ne-
 produktivní volnosti také nesnižuje intenzitu nedostatkovosti.
 (Ve dvou zvláštních případech pojednávaných výše v oddílech
 8.2 a 8.3 bylo hromadění volnosti automaticky vyloučeno.)

I když neznáme přesně matematickou formu vztahu (8.23),
 chtěli bychom přesto naše sdělení vyjádřit graficky. (Viz
 graf 8.6.) Graf ovšem nemůže dát víc než pomoc, aby si čtenář
 dovedl představit podstatu vztahu. Doufáme, že to usnadní po-
 chopení následujícího argumentu.

Graf 8.6

Všeobecný vztah mezi nedostatkovostí, produktivní volností a třením

Nejdříve několik technických poznámek ke grafu. Každá ze tří skupin jevů je popsána vektorem o mnoha složkách. Ale papír je dvourozměrná rovina, na níž lze znázornit nanejvýš vzájemné vztahy tří proměnných. Jen z toho důvodu je každá skupina jevů představována jedinou skalární proměnnou. Graf je nutno považovat za takový, jenž ukazuje vztah - *c e t e r i s p a r i b u s* - jediného ukazatele nedostatkovosti, jediného ukazatele produktivní volnosti a jediného ukazatele tření.

Tvar křivek na grafu je arbitrární. Připomeňme, že specifické funkce tření ϕ a ϕ' zobrazené na grafech 8.2 a 8.3 byly lineární, ale to bylo pouze následkem veliké prostoty objasňovacích modelů, jichž jsme použili. Nemůžeme nic tvrdit o lineární nebo nelineární povaze obecnější funkce tření.

Uvažme nejdříve počátek. Systém je *w a l r a s o v - s k ý m n o r m á l n í m s t a v e m* v tom případě, že v průběhu jistého období neexistuje ani nedostatkovost, ani volnost, ²¹⁾ ani tření:

21) Je užitečné definovat walrasovský normální stav takovým způsobem, aby nezahrnoval ani produktivní, ani neproduktivní volnost: $q^* = 0$. Argumentem funkce tření je však jen produktivní volnost; shodně s $q^{\text{prod}} = 0$ v grafu 8.6 spadá pouze $q^* = 0$ v (8.24) zřejmě obsahuje hodnotu $q^{\text{prod}*} = 0$, sdruženou s počátkem grafu.

$$z^* = 0, \quad q^* = 0, \quad w^* = 0.$$

(8.24)

Toto není pouze definice, ale tvrzení zahrnující příčinný vztah. Normální stav systému může být walrasovský jen tehdy, když přizpůsobování je dokonale prosto tření.

Začátku je možno dát dvojí protikladný výklad. Prvním je "dokonale konkurenční rovnováha" s plně decentralizovaným rozhodováním, avšak se všemi podmínkami, které zajišťují bezporuchové fungování. Podle druhého výkladu je totéž postavení dokonale fungující centralizované ekonomiky. Předpokládejme systém, kde všechny informace přicházejí a vedou k okamžitým reakcím v rámci alokačních plánů, kteréžto se realizují ihned a dokonale. Tyto plány zaručují v libovolném čase plné využití zdrojů. Začátek symbolizuje systém fungující bez jakéhokoli tření, řízený buď "viditelnou", nebo "neviditelnou" rukou.

Ovšem ve skutečnosti neexistuje takový systém, kde přizpůsobení by probíhalo bez jakéhokoli tření. Existuje tření v anonymních tržních mechanismech, stejně jako v ústředním plánování a hospodářském řízení. Pravda je, že povaha těchto tření se podstatně liší a každý z typů potřebuje být studován odděleně. Ale žádný není "dokonalý" ve výše uvedeném smyslu $w = 0$. Proto neexistuje ani nemůže existovat žádný systém s normálním stavem v začátku os zobrazených na grafu 8.6.

V popise ekonomického přizpůsobení funguje postavení $z^* = 0, \quad q^* = 0, \quad w^* = 0$ jako abstraktní vztažný

bod. 22) A reálné systémy je možno popsat odchylkou jejich ukazatelů z, q a w od začátku. Na grafu 8.6 je pro ilustraci vykázán podobný bod; je to n o r m á l n í s t a v nějakého r e á l n é h o s y s t é m u , trvale v jisté vzdálenosti od polohy normálního walrasovského stavu, totiž začátku. Okamžité stavy zmíněného reálného systému kolísají okolo jeho normálního stavu $z^* > 0, q^{prod*} > 0, w^* > 0$.

8.8 FRIKCE VERSUS ODČERPÁNÍ VOLNOSTI

Abstraktní sled myšlení předložený v oddílech 8.2 - 8.7 má pomoci pochopit fungování r e á l n ý c h hospodářských systémů a především při analýze našeho hlavního předmětu; n e d o s t a t k o v o s t i . Nedostatkovost se vysvětluje několika složitě na sobě závislými faktory. Aparát této kapitoly nám umožňuje rozdělit množinu vysvětlujících faktorů na d v ě .

Uvažme náš obvyklý příklad: výrobu šroubů. Předpokládáme, že vedle sebe existuje několik továren na šrouby; šrouby prodávají zčásti samy továrny, zčásti se ke stovkám spotřebitelských hospodářských organizací dostávají prostřednictvím obchodních hospodářských organizací. Neexistuje "obecný" nedostatek šroubů, ale může být "dílní" nedostatkovost: kupující nemu-

-
- 22) Důmyslnou analogií přisuzují ve své recenzi Anti-Equilibria Siven-Ysander (1973) koncepci walrasovské rovnováhy úlohu, jež se podobá úloze absolutního bodu mrazu ve fyzice. I když ten empiricky neexistuje, je teoretickým začátkem stupnice měření. V uvedeném sledu myšlenek má walrasovský stav $z^* = 0, q^* = 0, w^* = 0$ podobnou úlohu.

sí být schopen dostat určitý druh šroubu v čase a místě, kde se pokouší ho dostat.

Na schůzkách hospodářských ředitelů i v tisku se podávají tato vysvětlení: "Šroubárny předpověděly potřeby špatně". Nebo: "Šroubárna N. N. dodává nepravidelně; náhle dodá příliš mnoho nebo dlouhou dobu dodává příliš málo". Nebo: "Šrouby se rozdělují špatně: oblasti A a C dostávají příliš mnoho, kdežto oblasti B a D dostávají příslušného typu šroubu málo." Nebo: "Uživatelé oznamují svoji poptávku příliš pozdě; proto se výrobci nemohou na výrobu připravit včas." "Neuvážené plánování", "dezorganizace", "špatná kooperace", "nedostatek předvídavosti", "nedodržení kontrahovaných závazků", "nedostatek kázně" - takové se často dělají soudy.

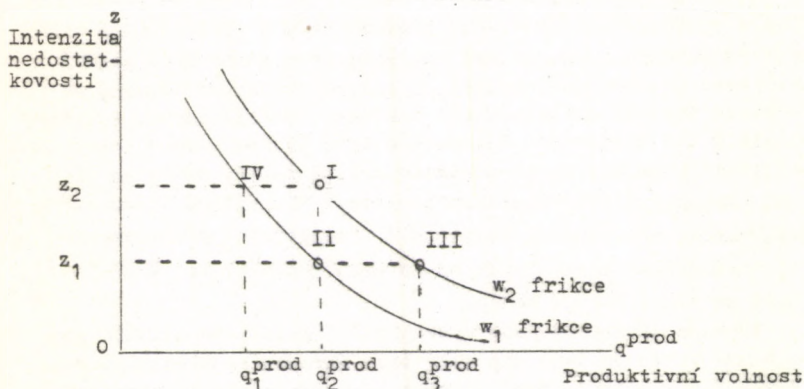
Všechna nahoře uvedená vysvětlení náležejí ke skupině jevů, které v titulu této kapitoly byly shrnuty do těchto slov: t ř e n í z přizpůsobení. Zatímco jsme citovali tvrzení často zaslechnutá v hospodářském životě, může čtenář každé z nich po řadě identifikovat se situacemi načrtnutými v abstraktních modelech oddílů 8.2 - 8.6. Ti, kdo nedostatkovost vysvětlují těmito jevy tření, mluví pravdu - ale nikoliv celou.

Za ostatních okolností stejných zvyšuje silnější stupeň tření intenzitu nedostatkovosti, kdežto snížení ji zmenšuje. Tato situace je znázorněna na grafu 8.7, který má strukturu totožnou s grafem 8.6. Předpokládejme, že posuneme dolů svislou čáru nad q_2^{prod} . Tření se snížilo, to jest došlo ke změně od w_2 k w_1 . Sektor šroubů se posunul od isokřivky tření spojené s w_2 ke křivce spojené s w_1 . Tak se sektor přesunul od bodu I k bodu II, následkem čehož intenzita nedostatkovosti se snížila ze z_2 na z_1 .

V našem případě to znamená, že poptávka po šroubech je odhadnuta lépe, oblastní alokace šroubů se zlepšila, dodávky se staly včasnějšími a tak dále. Výsledkem je, že odběratelé šroubů musejí čekat méně a hledat méně a nucená substituce se stala omezenější.

Graf 8.7

Posuvy v normálním stavu

Posuv z bodu I k bodu II není jedinou možností. Uvažujme o dvou dalších.

Začneme s bodem III. Nic se nezměnilo v plánování, organizaci a kázní ve výrobě šroubů a obchodem s nimi a předpovídání poptávky se ještě nezlepšilo. Jedním slovem: tření se nesnížilo; systém zůstává na isokřivce tření spojené s w_2 . A přesto produktivní volnost se zvýšila. Existuje větší zásoba výstupu v továrnách, obchod má na skladě větší zásoby, spotřebitelé mají větší zásoby vstupů a u všech narostly "běžné" zásoby. Výrobci mají více okamžitě mobilizovatelných zásob: stroje, materiál i pracovní sílu, to jest všechny doplňující vstupy pospolu tak, že je výrobu možno přizpůsobit potřebám dané chvíle.

Následkem toho se snížila intenzita nedostatkovosti, protože je možno vyhovět buď ze skladu, nebo rychlým přizpůsobením výroby i proměnným, kolísajícím a nepředvídaným požadavkům. Znamená to, že dochází ke změně od z_1 k z_2 . Z v ý š e n í

produktivní volnosti má na nedostatkovost stejný vliv jako snížení tření .

Nesmíme však ze svých propočtů vypustit možnost posuvu opačným směrem, kdy systém se pohybuje od bodu I k bodu IV. Nyní se tření snížilo a došlo ke zlepšení v plánování, předvídání a organizaci. Následkem toho se systém přesunul od horní isokřivky tření k obdobné křivce nižší. Mezitím byla část produktivní volnosti odčerpána z výroby i obchodu. (Došlo totiž ke změně od q_2^{prod} směrem ke q_1^{prod} .) Mohlo k tomu dojít z několika důvodů, například z nutnosti splnit neobvyklý exportní příkaz nebo tím, že na trhu se objevili noví spotřebitelé dříve, než narostla výroba tak, aby splnila jejich poptávku. V továrnách snad existovala nějaká rezervní kapacita, ale ta byla nyní již také využita a zásoby výstupu se snížily.

Za takových podmínek se jevy nedostatkovosti budou znovu a znovu objevovat v předešlé intenzitě, i když se struktura zásob zlepšila a výroba je se spotřebou lépe sladěna. Nečekaná poptávka může vznikat a poruchy se objevovat i při zlepšeném přizpůsobování. A jestliže celkové zásoby a celková rezervní kapacita jsou všude malé, určitě může dojít k odchylkám mezi skutečnou nabídkou a skutečnou poptávkou, s čímž je spojeno stání ve frontě, čekání, hledání a nucená substituce. I když došlo ke změně od w_2 k w_1 , bylo to vyváženo změnou od q_2^{prod} ke q_1^{prod} , takže intenzita nedostatkovosti zůstala na z_2 .

Tento posuv od bodu I k bodu IV není případem, který by byl vynalezen pro logickou úplnost. I když nedostatkovost a volnost jakož i tření mají každá své normální hodnoty, zdá se, že zejména normy nedostatkovosti vykazují největší odpor ke změně. Snížení tření na nějakém úseku nemusí nutně zahrnovat i trvalé odstranění nedostatkovosti na tom

ú s e k u . Jestliže na tom úseku se potíže z nedostatkovosti staly nápadně řídkými - fronty jsou kratší, nucená substituce není tak vážná - může to být signálem k tomu, aby se pozornost obrátila k jinému úseku. Alokační preferenci je třeba dát tomu úseku, kde nedostatkovost je stejně intenzivní vyvolávajíc protichůdný "hlas" - časté stížnosti a protesty. (Zmínili jsme se o tom již v kapitole 3, když jsme hovořili o krátkodobém způsobení a k témuž předmětu se vrátíme v kapitole 10 v souvislosti s dlouhodobým řízením.)

V této kapitole rozdělujeme faktory vyvolávající nedostatkovost do dvou skupin, s produktivní volností jakožto druhou skupinou faktorů. Není zapotřebí říkat, že objem produktivní volnosti (pro dané tření) není k o n e č n ý m regulátorem intenzity nedostatkovosti. Naopak, je to jen poslední č l á - n e k v komplexním příčinném řetězci, který má přímý vliv na vývoj jevu nedostatkovosti. Příčinné vysvětlení musí objasnit mechanismus, který neustále odčerpává produktivní volnost z výroby i obchodu. O tom se již pojednávalo v předešlých kapitolách (připomeňme pojmy kvantitativního tlaku, napjatosti, tendence ke "křečkování", téměř neukojitelnou poptávku hospodářské organizace aj.) a bude rozvíjeno ještě v dalším (opět několik záhlaví, hlad po investicích, měkké rozpočtové omezení atd.) Několikrát jsme se zmínili o různých spontánně se reprodukcujících a spontánně vznikajících začarovaných kruzích nedostatkovosti. Znovu je to právě tento řetězec následků, jenž je "symbolizován" v teoretickém aparátu této kapitoly (kromě jiného v grafech 8.6 - 8.8) otázkou, kolik produktivní volnosti v systému zůstalo nebo kolik volnosti bylo odčerpáno socioekonomickými procesy sání jakožto konečným vysvětlením nedostatkovosti.

V této kapitole se též rozlišují vlivy q^{prod} a w na nedostatkovost. Je však nutno zdůraznit, že volnost a tření též působí jedno na druhé. Č í m m é n ě j e p r o d u k - t i v n í v o l n o s t i , t í m o b t í Ź n ě j - š í m s e s t á v á j a k ý k o l i z p ů s o b

p ř i z p ů s o b e n í . Jak bylo uvedeno, může produktivní volnost posloužit za nárazník, omezující různé poruchy. Je-li nárazník nedostačující, přelije se každé tření v daleko větším rozsahu. Jedním vysvětlením (nikoli jediným) trvajícím nepružnosti je instinktivní sebeobrana systému proti přelévání tření.

Toto spojení mezi volností a třením je představováno tvarem isokřivky tření: vlevo se stává strmější. Čím je produktivní volnost menší, tím častější a tvrdší se budou projevovat jevy nedostatkovosti.

Za pomoci předcházejícího aparátu můžeme uvažovat o významu maďarské reformy řízení hospodářství z roku 1968, a to z hlediska vzájemných vztahů zde rozebíraných. Odstranění značné části byrokratických omezení a větší nezávislost hospodářských organizací i rozpočtových organizací snížilo tření z přízpůsobení. Na grafu 8.8 došlo k posuvu ve směru šipky směřující dolů, posunujíc tak systém k nižší isokřivce tření, znázorňující nižší tření.

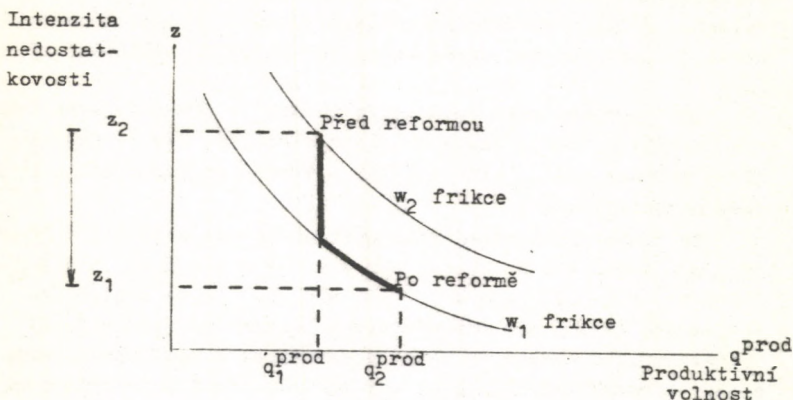
Tyto změny spadají historicky do doby změn, k nimž došlo v šedesátých letech v hospodářské politice růstu. V porovnání s plány výroby a investic z let padesátých se tyto plány zmírnily, "tlak na kvantitu" se prosazoval slaběji, plány se staly méně napjatými. To vše zahrnovalo i snížení sání, totiž odčerpávání volnosti z výroby a obchodu. Je to znázorněno na našem grafu posuvem podél dané isokřivky tření doprava.

Obě odlišné změny je nutno sečíst nebo násobit, 23) a intenzita nedostatkovosti se snížila jejich spojeným vlivem.

23) Oba termíny naznačující matematické operace jsou použity "alegoricky". Jak jsme vysvětlili již dříve, neznáme dosud dostatečně přesnou povahu obecných funkcí tření.

Graf 8.8

Vliv reformy řízení národního hospodářství z roku 1968
na frikci a nedostatkovost

Nedostatek nezmizel, ale v řadě úseků se jevy nedostatkovosti staly řidšími jakož i méně tvrdými. I když je příliš brzy, aby tu byla jistota, vypadá to, že se nejen pohnul nynější skutečný stav, ale že se posunuly i *n o r m y* nedostatkovosti. Zejména na spotřebním trhu, o kterém budeme mluvit v druhé části knihy, jsou "normy nedostatkovosti" jiné než byly před deseti nebo patnácti lety.

Je to vše ovšem hypotéza, kterou je nutno pečlivě přezkoušet. Vyžaduje to nejen podrobnější studie, ale i delší historickou perspektivu. I nadále existuje řada prvků mechanismu reprodukujícího sání, jak jsme se v knize zmínili již několikrát. Snížení nedostatkovosti může být vyváжено zvýšením sání. Z budoucích možností není možno vyloučit případ symbolizovaný posuvem od I na IV v grafu 8.7.

A nakonec poslední poznámku, a to ne o maďarské reformě, nýbrž o obecném předmětu kapitoly. Tření existuje v *k a ž - d é m* systému, zatímco jev sání (a s tím opakující se sklon k odčerpávání produktivní volnosti) je *s y s t é m o v ě*

s p e c i f i c k é . Již z toho důvodu je důležité toto rozlišovat. Pochopitelně v každém konkrétním systému nabývá tření zvláštní formy a neexistuje reálná ekonomika bez tření. I tam, kde sklady jsou nabity zbožím a kde skutečně existují rychle mobilizovatelné rezervní kapacity může být kupující, který nemůže nalézt nějaký výrobek v čase a místě, kde ho chce koupit. Tato kniha se snaží identifikovat mechanismy, které zvyšují tuto všude rozšířenou nedostatkovost vyvolanou třením a místo sporadických a mírných jevů nedostatkovosti reprodukuje jevy časté a intenzivní.

8.9 O "PRAVIDLE KRÁTKÉ STRANY"

Vše, co bylo řečeno o tření, nedostatkovosti a volnosti, má další t e o r e t i c k é i m p l i k a c e . Nyní bych chtěl znovu uvážít jednu z nejdůležitějších kategorií mikroekonomiky, totiž koncepci "nadbytečné poptávky", a to ve světle diskuse v kapitolách 7 a 8.

Pojem "nadbytečné poptávky" po výrobku i se obvykle definuje takto:

$$e_i = d_i - s_i \quad (8.25)$$

nadbytečná poptávka	=	d _i	-	s _i	=	(8.25)
		poptávka		nabídka		

Nadbytečná poptávka je kladná, překračuje-li poptávka nabídku a záporná, jestliže nabídka překračuje poptávku. Jinými slovy je nadbytečnou nabídku možno popsat jako zápornou nadbytečnou poptávku.

Ať už je tato formulka sebejednodušší, již pouhá skutečnost, že se používá úkonu o d e č í t á n í předpokládá

splnění jistých podmínek. Odečítání je oprávněno, prosazuje-li se toto pravidlo:

$$y_i \leq d_i, \quad (8.26)$$

nákup	poptávka
-------	----------

to jest kupující nekupuje nic, nač nemá poptávku. A v ještě obecnější formě:

$$y_i = \begin{cases} d_i, & \text{je-li } d_i \leq s_i \\ s_i, & \text{je-li } d_i \geq s_i \end{cases} \begin{cases} \text{přebytek nebo rovnost nabídky} \\ \text{přebytek nebo rovnost poptávky} \end{cases} . \quad (8.27)$$

Toto pravidlo se též nazývá "pravidlem krátké strany" a již jsme se o něm zmínili v jiné souvislosti.

V základě je to otázkou empirie, zda "pravidlo krátké strany" platí. Platí-li (nebo platí v rámci dobré aproximace), je k určení nadbytečné poptávky oprávněně možno odečítat nabídku od poptávky. Jestliže pravidlo empiricky neplatí, není tento postup oprávněn.

Pokoušíme se dát na otázku odpověď na dvou různých úrovních. První je submikroúroveň.²⁴⁾ Navštívíme je d i n é - h o p r o d á v a j í c í h o a pozorujeme o k a m - ž i k , v němž j i s t ý k u p u j í c í hledá

24) Nyní zkoumáme plnění kupních záměrů na trhu, styčném místě kupujícího a prodávajícího. Dříve, v oddíle 2.10, jsme analyzovali analogický problém ve spojitosti se záměry výrobce týkajícími se použití vstupů.

u r č i t ý v ý r o b e k . "Chci 100 tun oceli jakosti 10." Jestliže v té chvíli je ve skladech prodávajícího 250 tun oceli jakosti 10, dostane kupující svých 100 tun. Konečný stav dané chvíle je -150 tun nadbytečné poptávky (záporné číslo označuje množství zbývajících na skladech prodávajícího po uvedené transakci). Kdyby ale na skladě prodávajícího bylo pouze 50 tun, odebere kupující toto množství a konečným stavem bude +50 tun nadbytečné poptávky (a kladné číslo nyní označuje neuspokojenou poptávku).

Zkušenost také opravňuje tvrzení, že na s u b m i k r o - ú r o v n i se " p r a v i d l o k r á t k é s t r a - n y " o b e c n ě p r o s a z u j e . I když dochází k výjimkám (například v případě nedělitelných doplňkových činností)²⁵⁾, pravidlo obvykle získá převahu.

Popis dílčího trhu podle následujících pravidel se uvádí jako mikroúroveň (nad submikroúrovní):

a) Pozoruje se nikoli jediný moment, nýbrž konečné časové období.

b) Místo aby jediný kupující se setkával s jediným prodávajícím, pozorují se všichni kupující na dílčím trhu, setkávají se se všemi prodávajícími.

c) Nepopisuje se jen první akt nákupního procesu (bez ohledu na to, zda se skuteční nákup shodně s počáteční poptávkou), nýbrž popisují se též akty po prvním následující, totiž nucená substituce, hledání a tak dále.

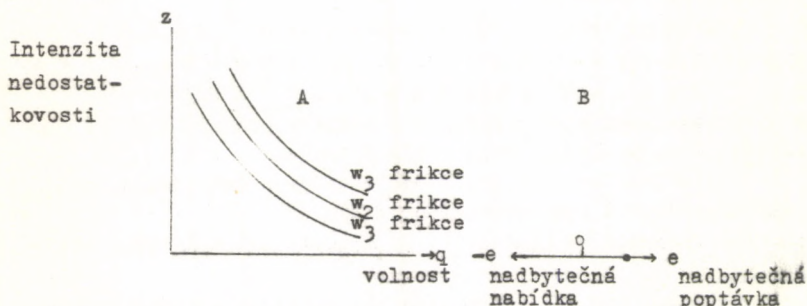
V p ř í p a d ě p o p i s u n a m i k r o - ú r o v n i naznačují empirická pozorování, že p r a - v i d l o k r á t k é s t r a n y se p r o s a z u - j e j e n v y j í m ě č n ě ; č a s t ě j i n i k o - l i . Kupující může nakoupit více substitutu než byla jeho počáteční poptávka, jakmile se jednou rozhodl pro nucenou substituci. (Narušení podmínky (8.26).) V důsledku jevů tření může

25) "Nedostanu-li 100 tun, 50 tun raději neberu, protože je obtížné zařídit dopravu."

na témže dílčím trhu a ve stejném čase existovat z á r o -
v e ě nedostatkovost i volnost (na různých skladech). (Naru-
šení podmínky (8.27).) A je-li tomu všemu takto, stane se em-
pirická základna dedukční formule "poptávka mínus nabídka se
rovná nadbytečné poptávce" pochybnou, a to i se svojí logickou
jasností.

Graf 8.9

Popis stavu trhu ve vícerozměrném nebo jednorozměrném
prostoru

Domnívám se, že tyto pochybnosti se dotýkají z á k l a -
d ů s t a n d a r d n í m i k r o e k o n o m i k y ²⁶⁾
a v tom směru se netýkají pouze analýzy hospodářství omezeného
zdroji. V přizpůsobování všech ekonomických systémů existuje
tření, proto v nich ve všech se též projevují nucená substituce

26) Ve skutečnosti není zcela jasné, na které úrovni se mají
chápat teoremy standardní mikroekonomiky. Například popis
u Debreua (1959) se dá považovat za submikroúroveň, protože
výrobky jsou "oštítkovány" odděleně podle data a oblastí.
Ale konvenční výklad mikroekonomiky implikuje, aspoň mlčky,
popis na mikroúrovni.

i nedostatkovost i volnost. Je pravda, že četnost, intenzita a rozložení uvedených jevů se pro každý systém široce liší, avšak jejich pouhá existence je obecná. Proto bych považoval předcházející kritiku teoretických základů mikroekonomiky za obecnou kritiku mířící za problematiku hospodářství nedostatkovosti.

Kategorie "nadbytečné poptávky" definovaná v (8.25) popisuje skupinu jevů v jedno-rozměrném prostoru, jež se dá popsat jediné ve vícerozměrném prostoru.²⁷⁾ Přezkoumejme graf 8.9. Část A je prostým opakováním grafu 8.6 a to, co bylo o něm řečeno, platí i zde: jediné dvourozměrná povaha papíru nás nutí vykázat pouze jednu skalární proměnnou pro každý z vektorů x, q, w které samy se skládají z řady složek. Bod vykázaný na grafu je stav trhu znázorněný ve vícerozměrném prostoru.

Část grafu B ilustruje přístup standardní mikroekonomiky. Pomocí tohoto aparátu je stav trhu popsán bodem na čáře nadbytečné poptávky: je buď vpravo, na kladné poločáře, nebo vlevo, na záporné poločáře. Na rozdíl od vícerozměrného přístupu v části A je přístup části B jedno-rozměrný.

Nakonec ještě jednu poznámku o škole Clo-wera - Barroa - Grossmana. Zaměřuje velkou pozornost na stavy trhu, které se odchylují od walra-sovské rovnováhy. Ale neodtrhuje se od "pravidla krátké strany";

27) Abychom se vyhnuli nedorozumění: proti modelům s mnoha výrobky se nestaví model dílčího trhu obchodující s jediným výrobkem. Když mluvíme o počtu rozměrů, nemluvíme o tomto rozměru. Model dílčího trhu se porovnává s modelem jiného dílčího trhu. Oba modely se zabývají alokačním procesem, který ovlivňuje obchod v rámci výrobové skupiny a popisují v jednom případě proces v jednom rozměru a ve více rozměrech v případě druhém.

navíc dokonce pravidlo zdůrazňuje jako úhelny kámen své teorie. 28) V případě nedostatkivosti není kupující uspokojen, protože jeho poptávka se setkává s omezením hmotné nabídky. Ale ve skutečnosti, i když uvedené se může často stát, může neuspokojení být také následkem toho, že prodávající a kupující, to jest počáteční poptávka a nabídka, se navzájem nenajdou. Mikroekonomický přístup školy Clower-Barro-Grossman v podstatě popisuje stavy, odchylující se od walrasovské rovnováhy, za pomoci jednorozměrného přístupu obrazu 8.9B a nevstupuje dovnitř vícerozměrného prostoru překlenutého vektory x, q, w .

28) Viz např. Clower (1965) a Benassy (1974, 1975, 1977). Zde musím udělat sebekritickou poznámku. Ve své knize *Antiequilibrium* jsem se dopustil stejné nepřesnosti, jakou jsem zaznamenal nahoře. (Viz Kornai, 1971a, b, kpt. 19) Zanedbal jsem možnost, že v důsledku tréní přizpůsobování může dojít k nedostatkivosti i volnosti zároveň. Zároveň mohou zůstat nesplněnými záměry jak kupujícího, tak i prodávajícího.

9.1 ÚVOD

Přístup předchozích kapitol byl již dynamický : výroba, nákupy, prodeje a jejich vzájemné přizpůsobení byly zkoumány v čase. Dosud však zůstala otevřenou otázka, zda výroba a obchod se opakují ve stejném rozsahu či zda vzrůstají. V kapitolách 9. a 10. se naše analýza posune dál a předmětem diskuse budou investice. V žádném směru nesměřujeme ke komplexnosti ; budeme se zabývat jedním nebo dvěma aspekty ohromného komplexu možných otázek. Zaměříme se na problémy , které se týkají hlavního předmětu knihy, tzn. na nedostatkovost a na "kvantitativní" přizpůsobení¹⁾.

1) K tomuto zúžení problematiky jsem veden ještě jedním důvodem. O řadě problémů, týkajících se růstu socialistické ekonomiky pojednává má kniha Rush versus Harmonic Growth (Kornai, 1972). V této práci nechci opakovat, co bylo řečeno tam. Myšlenky mé dřívější knihy a 9., 10. a 12. kapitola této práce spolu úzce souvisejí. O investicích bylo napsáno mnoho studií, hlavně o investicích v socialistické ekonomice. Mimořádná je práce T. Bauera (1977), nejen pro svůj ohromný empirický materiál, ale i pro svou důkladnou teoretickou analýzu.

V celé 9. kapitole , ale zejména v poslední části pojednávající o cyklech, opírám se značně o uvedenou Bauerovu knihu, stejně tak jako o další jednu z jeho předběžných studií (Bauer, 1975).

Současně jsem využil bohatou literaturu o problematice investic, zvláště studie Soose (1974 , 1975 a , b), Deákové (1975, 1978 a, b), Huszára a Mandela (1975) a také Paluvégiho knihu (1978).

Kapitoly 9. a 10. spolu úzce souvisejí. V 10. kapitole budeme diskutovat signály, ovlivňující alokaci investic. A to alokaci na jednotlivé projekty mezi hospodářské a rozpočtové organizace a mezi odvětví. Dlouhodobé přizpůsobení výroby potřebám a požadavkům uživatelů bude rovněž předmětem diskuse v další kapitole. Posléze, ve 13. kapitole se ještě jednou vrátíme k otázce kritérií výběru. V této kapitole ponecháme stranou takové problémy, jako je o b s a h investičních rozhodnutí. A to především z toho důvodu, že chceme v první řadě sledovat institucionální rámec investičních rozhodnutí a m o t i v a c e rozhodovatelů. Společný název obou kapitol ("investor") naznačuje, že je to chování rozhodovatelů, které je středem pozornosti a výkladu.²⁾ Ačkoliv změny v reálné sféře (například podíly jednotlivých odvětví, technický pokrok atd.) jsou jistě důležité, zde je předmětem analýzy pouze sféra ř í z e n í.

Dosud jsme hovořili výlučně o chování hospodářských organizací. Nyní rozšíříme naše zkoumání o rozpočtové organizace. Do této kategorie patří takové organizace, které nekryjí své výdaje prodejem produktů a placených služeb, ale z jiných zdrojů, jako jsou státní dotace, příspěvky atd. Například v Maďarsku všechny školy, univerzity, nemocnice a většina výzkumných ústavů patří do této kategorie. Zahrnujeme sem - přinejmenším z hlediska výkladu - v 9. a 10. kapitole organizačně oddělené jednotky ústřední a místní správy, konkrétně každou organizaci, která má vlastní rozpočet a finanční účetnictví. (Například krajská správa ochrany památek nebo městské oddělení požární ochrany.) Nedomníváme se, že hospodářské a rozpočtové organizace se chovají stejným způsobem, ale v případě investic je jejich chování podobné.

Větší část kapitoly je věnována t r a d i č n í m u systému řízení. Pouze stručně v částech 9.8 a 9.9 naznačíme, do jaké míry se situace v Maďarsku změnila po ekonomické reformě.

2) Užívám slova "investor" jako společného termínu nejen k označení hospodářských a rozpočtových organizací, které jsou přímými investory, ale pro všechny osoby a orgány, které o investicích rozhodují.

Třebaže hovoříme o tradičním systému, nejedná se o systém homogenní nebo neměnný v čase. V různých socialistických zemích a uvnitř každé země v různých historických obdobích se jednotlivé organizační prvky liší, pokud jde o delimitaci rozhodovací pravomoci, pravidla hmotné zainteresovanosti atd. Nejde o nějaký konkrétní systém, který chceme popsat, ale jakýsi "stylizovaný" obecný model tradičního řízení.

V tradičním systému řízení hospodářská či rozpočtová organizace nemůže učinit nezávislé investiční rozhodnutí³⁾, takové právo je rezervováno pro nadřízené orgány. Přesné rozdělení kompetence se mění; závisí to na charakteru odvětví, stejně jako na velikosti a významu konkrétního investičního rozhodnutí. V případě největších a nejdůležitějších investic je rozhodnutí činěno vládou. V případě jiných investic buď ministerstvem, nebo jiným stupněm řízení. Část rozhodnutí je spojena se sestavením ročních či pětiletých plánů. Jiná část - nezávisle na procesu přípravy národohospodářského plánu - se zabývá jednotlivými investičními návrhy.

Protože nemáme v úmyslu zabývat se detaily, můžeme podat uspokojivý popis vertikálních vztahů řídicího procesu, jestliže - jako zjednodušující předpoklad - vyjádříme investiční rozhodování v níže uvedeném organizačním rámci.

Mějme skupinu několika hospodářských či rozpočtových organizací. To jsou ž a d a t e l é soutěžící mezi sebou o investiční zdroje, které jsou k dispozici jejich společného nadřízeného stupně řízení, který nazveme r o z d ě l o v a t e l e m. Otevřenou zůstává otázka, kdo je ve skutečnosti rozdělovačem, jaký orgán nebo úřad, a zda rozhodovatelem je jednotlivec nebo kolektivní orgán. V našem popisu rozdělovatel "personifikuje" toho, kdo rozhodnutí přijímá.⁴⁾

3) Existují výjimky, jako je část obnovy strojů financované z odpisů.

4) V části 9.7 bude vysvětleno, že bezprostředně nadřízený orgán hospodářské či rozpočtové organizace nemá výlučnou pravomoc: rozhodovatel na nižší úrovni je podřízen vyššímu a ten rozhodovatel (rozdělovatel) na nejvyšší úrovni.

Ačkoliv existují vztahy podřízenosti a nadřízenosti mezi žadatelem a rozdělovatelem, není to pouze rozdělovatel, který ovlivňuje žadatele, ale také žadatelé ovlivňují rozdělovatele. Rozhodnutí předchází dialog, opakovaná výměna informací, argumentů a smlouvání.

Nejprve vysvětlíme chování žadatele.

9.2 CHOVÁNÍ ŽADATELE : TENDENCE K EXPANZI A HLAD PO INVESTICÍCH

Začneme všeobecným pozorováním.

V socialistické ekonomice není žádná hospodářská či rozpočtová organizace, které by nechtěla investovat. Neexistuje žádná saturační hladina investic. Hlad po investicích je trvalý. Jestliže právě dokončený investiční projekt momentálně tento hlad ukojil, hlad se objeví znovu a mnohem intenzivněji než před tím.

Nemohu říci, odkud pochází maďarský výraz "hlad po investicích". Byl převzat do teoretických studií z diskusí v praxi, nebo tomu bylo naopak? Výraz je názorný. Vystihuje velice dobře, že se jedná o jev, který se podobá základním potřebám živých organismů, potřebám, jímž nelze odolat a jež jsou trvalé.

Marx se zmiňuje o kapitalistově "živočišném instinktu", který ho nutí k akumulaci v honbě za ziskem. Ale co je to, co nutí socialistické hospodářské organizace, socialistické hospodářské vedoucí pracovníky - nezainteresované na zisku - k investicím a k akumulaci základních prostředků? Ve druhé části prozkoumáme efekt ziskové motivace v socialistické ekonomice. Prozatím tento aspekt opomineme a budeme mít na mysli tradiční případ, v němž materiální ani morální zájem hospodářské organizace není svázán se ziskem. (U rozpočtových neziskových organizací tato charakteristika vyplývá již z názvu.)

Musíme do jisté míry opakovat, co bylo řečeno v části 3.6 o

motivaci vedoucích pracovníků hospodářských organizací. Co bylo řečeno vzhledem k b ě ž n ě p r o d u k c i , platí rovněž pro i n v e s t i c e. Rozhodujícím motivem je fakt, že hospodářský vedoucí - ať je to odpovědný vedoucí dílny, výrobního závodu, nemocnice nebo školy - se z t o t o ž ň u j e s e s v ý m z a m ě s t n á n í m. Je přesvědčen, že činnost jednotky pod jeho vedením je důležitá. Tudiž musí vzrůstat. Je tísněn a tlačěn vnitřními problémy jednotky a věří, že by mohly být alespoň z části vyřešeny investicemi. Tyto stroje jsou již zastaralé - je čas je nahradit jinými. Slévárna není schopna dodávat dostatek odlitků kovárně - měla by se rozšířit. Chirurgie potřebuje nové přístroje. Bylo by třeba získat promítací přístroj pro modernizaci výuky.

Vlastní jednotka se vždy zdá nemoderní a chudá ve srovnání s podobnou jednotkou, která je lépe vybavena a modernější, ať u nás nebo v zahraničí. Vedoucí se vyznačuje p r o f e s n í z á v í s t í v dobrém slova smyslu. A chtěl by zvýšit svou p r o f e s n í p r e s t i ž . Chtěl by ukázat nový stroj, novou dílnu nebo novou budovu. Investice potřebuje k tomu, aby tato přání uskutečnil.

Tyto pocity jsou zesilovány n e d o s t a t k o v o s t í . Jeden z předchozích příkladů : disproporce mezi slévárnou a kovárnou ukazuje na nedostatkovost u v n i t ř jednotky, která je v kompetenci vedoucího. Ale nedostatkovost je také pociťována v n ě. Existují fronty na zboží dané organizace, kupující netrpělivě vyžaduje víc a víc. Je proto třeba investic, aby ti, co stojí ve frontě mohli dostat více. Totéž pociťuje ředitel nemocnice, který nemůže přijmout všechny pacienty, čekající na nemocniční péči nebo rektor univerzity, který nemůže přijmout všechny uchazeče o vysokoškolské studium. Takový pocit je dále zesílen faktem, že je řada hospodářských a rozpočtových organizací - v monopolním postavení -, které byly oficiálně prohlášeny za výlučně zodpovědné za zásobování hospodářství a obyvatelstva určitým produktem nebo službou.

Dosud byly uvedeny ušlechtilé a nesobecké důvody a motivy. Ty jsou doprovázeny jinými, méně ušlechtilými, ale zcela lidskými a pochopitelnými motivy. M o c vedoucího, sociální prestiž a ko-

nečně jeho vlastní důležitost rostou spolu s růstem organizace. Mnozí mají pocit, že je více být ředitelem 10 000 pracovníků než 5 000. Větší moc může být doprovázena - v závislosti na skutečném systému odměňování - v e t š í m m a t e r i á l - n í m o c e n ě n í m : vyšším platem, prémie, výsadami. Nemá smysl zavírat oči před faktem, že vědomě nebo nevědomě mohou takové úvahy hrát roli mezi činiteli, které přimějí vedoucího organizace bojovat za růst své jednotky. To jsou však důvody druhoradé a neplatí v každém případě. Jestliže například se někdo stane rektorem velké univerzity nebo je zodpovědný za ochranu velkých historických památek nebo je pověřen vedením požární ochrany v celé zemi, ani jeho plat, ani jeho autorita či moc se nezvýší, jestliže získá o 20 % investic víc pro svůj obor. A přesto bude bojovat jako lev o tyto investice.

Chce-li investovat, každý vedoucí ví, že jeho lidé jdou s ním: není to proti jejich vůli, ale v mnohých případech s jejich souhlasem nebo snad dokonce s jejich povzbuzením, když takto jedná. Ve skutečnosti jedním z běžných kritérií "dobrého vedoucího" je pro podřízené ten, kdo je schopen získat investice v zájmu úseku, za který odpovídá.

Abychom shrnuli, budeme nazývat společný efekt motivací uvedených výše jako tendenci k expanzi. Je to způsob chování, které je predeterminováno sociálními vztahy, ale stalo se hluboce zakořeněným v myšlení a jednání vedoucích pracovníků hospodářských a rozpočtových organizací v socialistické ekonomice, že je "přirozeným instinktem⁵⁾". Je třeba růst. Tendence k expanzi spojuje kvantitativní tendenci a tendenci ke křečkování do stavu sání a téměř neukojitelné poptávky ve výrobní sféře. (Kvantitativní tendence a tendence ke křečkování byly diskutovány v části

5) Mechanismus a motivace tendence k expanzi jsou názorně ukázány v případové studii Laki (1978 b).

3.2 a 5.6 v souvislosti s běžnou výrobou.) Tendence k expanzi je dokonce důležitější než tendence ke kvantitě a ke křečkování, neboť její efekt na činnost systému je silnější. Je to tendence k expanzi, která vysvětluje neukojitelný hlad po investicích.

Tendenci k expanzi nalezneme na všech úrovních ekonomické hierarchie: od vedoucího kolektivu, složeného z několika dělníků až po ministra, který řídí stovky tisíc nebo milión osob. Jestliže jde o rozdělování investičních zdrojů, každý bojuje o větší investice pro náš kolektiv, naši organizaci, naše ministerstvo. Tendence k expanzi se objevuje v diskusi mezi vedoucími provozu jedné hospodářské organizace stejně, jako při zasedání vlády mezi ministry zodpovědnými za celá národohospodářská odvětví.

Tendence k expanzi by tlačila poptávku po investicích k nekonečnu. Vzniká proto otázka, zda existují nějaké faktory, které by poptávku omezovaly. Není naším cílem ukázat, že nekonečná poptávka nemůže být uspokojena omezenými hmotnými zdroji, ani že některé požadavky by mohly být odmítnuty rozdělovatelem v průběhu schvalovacího řízení. Proto otázka zní, zda existují nějaké faktory, které by způsobily, že žadatelé by své požadavky omezili dobrovolně.

Dřív, než dáme pozitivní odpověď, musíme odpovědět záporně. Poptávka po investicích není omezena obavami ze ztráty nebo neúspěchu. To je logický důsledek faktu, že investice přicházejí jako dar žadateli. V případě rozpočtových organizací je to jasné a zřejmé. V případě hospodářské organizace je tento fakt možná skryt za "finanční iluzi". V závislosti na skutečné soustavě zúčtování může být poskytnut investiční "úvěr", který musí být splacen. Ve II. části této knihy bude provedena podrobnější analýza. Nehledě na takový způsob zúčtování hospodářská organizace považuje investici za dar. Cítí, že splácení peněz, získaných na investiční účely ji nikdy nemůže způsobit mnoho starostí.

Jistě, jsou úspěšnější a méně úspěšné investiční projekty. Je možné, že některá investiční rozhodnutí nebo jejich realizace budou dodatečně kritizována. A v š a k n e ú s p ě c h v p r a -
v é m s l o v a s m y s l u j e n e m o ž n ý . Skutečný neúspěch by vznikl, kdyby dodatečnou produkci, která je výsledkem investice, nebylo možno prodat. Nebo kdyby náklady byly tak vysoké, že investice by se nevrátila a hospodářská organizace by zbankrotovala. T a k o v ý neúspěch je nemožný. Je to zaručeno z jedné strany tím, že při nedostatkovosti je každý výrobek prodejný. Jestliže jej kupující nekoupí dobrovolně, koupí jej - dříve nebo později - v důsledku nucené substituce. Z druhé strany : možná finanční ztráta, utrpěná na domácím nebo zahraničním trhu, může být kompenzována - jak vysvětlíme v další kapitole - státními dotacemi, cenovým vyrovnáním atd. Rozpočtové omezení spojené s výdaji na investiční projekt je měkké. To bude předmětem diskuse ve 13. kapitole. Výsledkem je, že všechny investice se automaticky ukáží odůvodněné.

Protože každá organizace je ovládána tendencí k expanzi, bez jakékoliv hrozby neúspěchu, která by činila expanzi zdrženlivější, nikdo se investic nevzdá d o b r o v o l n ě. Vedoucí hospodářští pracovníci v socialistické ekonomice jsou natolik zvyklí na tuto situaci, že si ani neumějí představit, že je možné něco jiného. A je to dokonce tak, že právě zde leží nejvýznamnější rozdíl v porovnání s mechanismem kapitalistického systému. Investovat či neinvestovat - to je jeden z nejzákladnějších a z nejvážnějších problémů kapitalistické organizace. Může se d o b r o v o l n ě vzdát myšlenky na investici, jestliže tato se zdá příliš riskantní, a to i tehdy, když má bezprostředně pohotové finanční krytí. Tento druh nechuti je neznámý v tradičním systému řízení socialistické ekonomiky.

Jsou ale i jiné důvody, proč poptávka není nekonečná. Iniciátor investice ví, a to velmi dobře, že existuje tichý horní limit, nad který se dostat se svými požadavky by nebylo vhodné. Získání investice je složitá akce, vyžadující manévrování. Žadatel je motivován

a veden k zdrženlivosti "taktickými úvahami". Žádný absurdní objem investic nelze požadovat a žádný nový požadavek nelze uplatnit dříve než bude dokončen předchozí projekt. Proto lze říci (a je důležité to vědět také z teoretického hlediska), že požadavky jsou omezeny a omezovány z důvodu taktické zdrženlivosti, ačkoliv motivy expanzní tendence by je tlačily k nekonečnu. Výši požadavků lze určit a změřit.

Ačkoliv jsou požadavky omezeny, vždy významně převyšují dostupné zdroje. Tato situace je vyjádřena slovy: p o p t á v k a p o i n e s t i c í c h j e t é m ě ř n e u s p o k o j i t e l n á . V 5. kapitole jsme obdobně hovořili o téměř neuspokojitelná poptávce po inputech běžné výroby. T a t o t é m ě ř n e u s p o k o j i t e n á p o p t á v k a p ř i r o z e n ě o v l i v ň u j e s o c i á l n í v z t a h y m e z i ž a d a t e l i a r o z d ě l o v a t e l e m .

9. 3 CHOVÁNÍ ROZDĚLOVATELE : NAPJATOST INVESTIČNÍHO PLÁNU

Popis chování rozdělovatele začneme konstatováním, že jeho nadřízený orgán určil investiční limity, které může rozdělit. Limity určují kolik celkem může být vydáno v úseku, spadajícího do kompetence rozdělovatele; a to nejen kolik může být vydáno v daném období (jednoho roku nebo během pěti let), ale i kolik může být vydáno v rámci celkového limitu na hlavní směry výdajů: stavební práce, stroje z tuzemské výroby, stroje dovážené ze socialistických a kapitalistických zemí atd. Otázku, jak pevné nebo rozšiřitelné jsou tyto limity, ponecháme prozatím stranou. Později také vysvětlíme, jak limity, agregované v běžných nebo stálých cenách, se vztahují k hmotným omezením skutečně dostupných zdrojů. Prozatím předpokládáme, že tento limit je rozdělovateli určen.

Je možné, že rozdělovatel si ponechá určitou rezervu. Limit by snad neměl být rozdělen do poslední koruny mezi žadatele, neboť se mohou objevit ještě další požadavky. Jak velká by měla být tato

rezerva ? Zdá se nepředstavitelné, že 20 až 30 % limitu by mělo zůstat nerozděleno. Tendence k expanzi není méně silná u rozdělovatele než u jeho podřízených žadatelů. Proto když půjde hodně daleko, začne pravděpodobně s úmyslem ponechat nerozdělených 3 až 5 %.

Výběr začíná. (Podrobněji bude diskutován v 10. kapitole.) Rozdělovatel je vystaven značnému tlaku. Každý žadatel opakovaně potvrzuje nezbytnost svých investic. Limit je nevyhnutelně naplněn schválenými investičními projekty. Jestliže rozdělovatel byl velmi pevný a neustupný, udrží 2 až 5 % rezervu. Avšak jestliže byl schovivavější, dostal se nad hranici limitu.

Zdánlivě je všechno v pořádku; investiční zdroje jsou e a n t e přesně vybilancovány: všechny zdroje jsou plně využity. Avšak další vývoj už není tak ideální.

Téměř každý žadatel podhodnotil očekávané náklady. Psychoanalýza by snad mohla odhalit zda vychýlení je vědomé a záměrné, nebo zda žadatel je veden svým "podvědomím". Nepochybně má zájem na podhodnocení nákladů, protože naděje na přijetí projektu jsou větší, jestliže očekávané náklady jsou relativně malé. Rozdíl mezi skutečnými a plánovanými náklady není v rozmezí 2 - 5 %, tzn. řádově ve výši rezervy vytvořené relativně obezřetným rozdělovatelem. V průměru je asi 20 - 30 % rozdíl a není výjimkou ani 50 %. Část tohoto rozdílu je spojena s růstem cen, zatímco jiná odráží skutečný h m o t n y i n p u t přesahující očekávání.

Pravidelné a podstatné překročení plánované úrovně inputů b y s a m o o s o b $ě$ p l n $ě$ v y s v $ě$ t l i l o t r v a l y n e d o s t a t e k n a t r h u i n v e s t i $č$ n i ch s t a t k $ů$. Ale to je doprovázeno ještě jiným jevem. Další projekty mimo p l $á$ n jsou vždy přidávány k původně schváleným investicím. Pravděpodobně tu hraje roli několik faktorů; o některých se zmíníme.

(a) Vyskytnou se nepředvidatelné nesnáze a obtíže, jako jsou například povodně a jiné přírodní katastrofy, nebo náhlé obtíže v zahraničním obchodě, neočekávané problémy v některém domácím

odvětví atd. Přízpůsobení vyžaduje mimo jiné rychlé investice.

(b) Řada projektů, které musí být provedeny mimo plán, by v případě lepší predikce mohla být již zahrnuta do plánu. Například je zahájena výstavba nové továrny a ta si vynutí nezbytné pomocné provozy a řadu vyvolaných projektů v oblasti infrastruktury a sociálního zabezpečení. Celá investice je vynakládána na stavbu závodu pro výrobu důležitého nového produktu a opět se teprve v průběhu vývoje zjišťuje, že musí být vybudováno průmyslové "zázemí", které by poskytovalo polotovary nebo součástky nových finálních produktů. Vzniká otázka, zda chyba v plánu odráží záměrnou odchylku, nebo zapomětlivost způsobenou "podvědomím". Z "taktického" hlediska je zřejmě snazší získat povolení pro relativně menší investice (pouze pro výstavbu základní kapacity, pouze pro zabezpečení výroby finálního produktu).

(c) Vyskytnou se nepředvídané příznivé okolnosti. Například mohli bychom proniknout na zahraniční trh, který se nám právě otevřel, nebo se objevila nějaká inovace. Okamžité investice jsou nezbytné pro využití dané příležitosti.

(d) Politici představitelé, členové parlamentu nebo místní správy se zavázali skupině lidí, že v místě bude postavena nová nemocnice nebo silnice. Potom tlačí na hospodářský aparát, aby splnil jejich závazek.

Všechny čtyři případy by vyžadovaly dodatečné investice, převyšující již vyčerpané limity. Maďarské přísloví říká: "Není taková kára, co by neuvezla ještě kupku sena navíc". A skutečně, když jednotlivé další dodatečné investice samy o sobě představují tak malé položky, proč by se nemohly vmáchnout mezi schválené projekty? Některé z nich jsou zamítnuty, jiné schváleny.

Výše popsané problémy mají charakteristický č a s o v ý průběh, rozdílně pociťovaný žadatelem a rozdělovatelem.

Z h l e d i s k a ž a d a t e l e představují investice dlouhou kampaň s mnoha zápasy. Ale celá kampaň má pouze jednu bitvu na život a na smrt a to na počátku, neboť je třeba získat souhlas se z a h á j e n í m výstavby. Jednou zahájená akce se něja-

kým způsobem a za nějakou dobu dokončí. To je přesně to, proč je možné bez velkého váhání podhodnotit očekávané náklady a zapomenout na vyvolané investice. Jestliže náklady jsou vyšší nebo je nezbytná akce mimo plán, peníze se jistě tak či jinak získají. Možná, že žadatel bude obviňován z chybné kalkulace, možná že postup prací se zpomalí než bude zabezpečeno finanční krytí, ale investiční projekt, který byl zahájen, nebude pro to zastaven.

Z hlediska rozdělovatele to vše znamená, že před každým plánovacím obdobím je značná část investičního limitu, stanoveného pro toto období, vyčerpána na pokračování a dokončení projektů, které byly schváleny a zahájeny dříve. Čím častěji se výše dva uvedené jevy vyskytují (překračování plánovaných inputů a následné protlačení dodatečných investic do souboru schválených projektů), tím více jsou celkové limity rozptylovány mezi velký počet zahájených projektů. Výstavba se proto bude prodlužovat a konečným výsledkem bude větší podíl předurčených investic z investičního limitu budoucího plánovacího období.

Jinými slovy : tím menší bude rozdělovatelova svoboda v potvzování nových investičních projektů.

To vše činí dlouhodobé přizpůsobování strnulejší . Ekonomika bude mít pouze omezenou možnost přizpůsobit se trvale změněným podmínkám prostřednictvím investic. Z výše uvedených faktorů (a) - (d) přinejmenším první tři vyžadují rychlou investiční akci. Odmítnutí žadatelé si obvykle stěžují na plánovací byrokracii. Domnívají se, že jejich požadavek mohl být uspokojen, kdyby plánování bylo "pružnější". To může hrát roli, ale není to správné vysvětlení. Mechanismus řízení investičního procesu, který byl právě popsán, nezbytně vede k napjatému plánu (užíváme pojem "napětí" jak byl vysvětlen ve 3. kapitole). A jestliže plán je napjatý, plánovač není schopen učinit pružné přizpůsobení. To znamená, že neexistují žádné rychle

mobilizovatelné rezervy, snadno použitelné volné investiční zdroje, které by zabezpečily neočekávané úkoly. Schválené a rozestavené akce spotřebují téměř všechny investiční zdroje.

Mechanismus řízení investičního procesu, popsaný výše, je zahálen "peněžním závojem". Zdá se, že jsou rozdělovány limity ve finančních částkách, je schvalován investiční rozpočet, poskytován úvěr atd. Ve skutečnosti je to povolení k zahájení výstavby konkrétního hmotného investičního projektu, které je udělováno.

Mechanismus nezbytně vede k tomu, že je více projektů zahajováno, než lze plynule a plně realizovat (nehledě na jisté rezervy) při daných omezeních hmotných zdrojů. Život pak vtěsná investiční projekty cestou frikci a za cenu prodloužení doby výstavby každé akce do přijatelných možností, adekvátních hmotným omezením.

9.3 INVESTICE JAKO VÝROBNÍ PROCES A TRH INVESTIČNÍCH STATKŮ

V našem výkladu jsme dospěli k bodu, kdy rozdělovatel schválil investici. Po schválení svého požadavku se žadatel nyní pustí do jeho realizace. A od tohoto momentu se předpokládá jeho nová role. Až dosud stál jako žadatel investičního povolení před rozdělovatelem, tj. před svým nadřízeným orgánem. Nyní se však stává realizátorem investice (investorem). V některých případech je organizační zabezpečení investice věcí hospodářské nebo rozpočtové organizace, která také bude nové základní prostředky po jejich dokončení využívat. V jiných případech je ustavena zvláštní "investorská organizace", pověřená provedením akce.

Investor musí získat inputy. Stává se odběratelem (kupujičím), který nakupuje investiční statky (stroje, stavební práce, montážní kapacity atd) od dodavatele (prodávajícího). V některých případech

je dodavatelem obchodní organizace (například požaduje stroje z dovozu od podniku zahraničního obchodu). Jiné výrobky a služby jsou naopak prodávány odběrateli domácími výrobními organizacemi, jako jsou strojírenské podniky a stavební organizace. V tradičním systému řízení většina investičních statků představuje centrálně rozdělované a přidělované položky. Investor se opět objevuje jako žadatel a nadřízený orgán hraje roli rozdělovatele - avšak nyní se tento vztah "žadatele a rozdělovatele" přesunul do plánu "běžné výroby".

Tak jsme se vrátili ke všem jevům diskutovaným v kapitolách 2.- 8. Celý proces investování může být, a taky je "transponován" do rámce, který byl užit v předchozích kapitolách. Proto v tomto ohledu nemusíme zacházet do detailů.

V určitém smyslu není nic "zvláštního" v realizaci investic⁶⁾. Nejsou žádné rozdíly od běžné výroby, v níž existuje vícestupňové řízení výroby, stejně jako horizontální vztahy dodavatele (prodávajícího) a odběratele (kupujícího), což je běžný trh. Proto je odůvodněné toto tvrzení: jestliže ekonomický systém je zdrojově omezen u běžné produkce, je tomu stejně tak i v investiční oblasti. A tudíž také všechny průvodní jevy, zákonitosti a mechanismus řízení zdrojově omezeného systému se zde objevují v obvyklé podobě.

9. 5 INVESTIČNÍ NAPĚTÍ

Nyní můžeme shrnout naše původní tvrzení, i když s jistou dávkou opakování.

6) Je třeba zdůraznit "v určitém smyslu". V jím smyslu je investiční činnost velice zvláštní oblastí, která plyne z role, kterou hraje v rozšiřování organizace a v růstu celého národního hospodářství. Proto se investicemi zabývá zvláštní aparát na všech stupních řízení a plánování.

Maďarští hospodářští vedoucí i ekonomové z oblasti teorie používají výraz *investiční napětí*. To je stručné vyjádření komplikované skupiny jevů, které jsme se pokusili rozdělit do tří vzájemně souvisejících částí:

(1) V průběhu oficiálního schvalování investičních projektů celková suma požadavků vždy převyšuje rozepsané investiční limity. Vzniká tak napětí mezi požadavky a limity.

(2) Mnohé schválené investiční projekty nemohou být realizovány v rámci plánovaných bilančních a časových porcí. Investiční plán je napjatý.

(3) Původní poptávka organizací, jejichž investiční projekty byly schváleny, nemůže být uspokojena hmotnými dodávkami organizací vyrábějících a prodávajících investiční statky a služby. To je napětí mezi původní poptávkou a skutečně dostupnými zdroji.

Investiční napětí vede na jedné straně k nedostatku mobilizovatelných volností, které by mohly být využity k uspokojení neplánované investiční poptávky. Neexistují "volné zdroje" pro neočekávané investice. Na druhé straně: ve stavu investičního napětí naráží často výroba investičních statků na úzká místa, což má za následek, že chybí inputy nezbytné ke kompletaci umrtvených, neproduktivních zdrojů.

Po vyjasnění konceptu "investičního napětí" můžeme tvrdit, z části na základě předchozího, zčásti předjímáním myšlenek další části kapitoly, že v socialistické ekonomice se investiční napětí neustále reprodukuje, i když zvláštní institucionální podmínky a hospodářská politika centra ovlivňují stupeň napětí.

Jestliže se v průběhu dlouhého historického období podstatně nemění ani institucionální podmínky, ani hospodářská politika

centra, pak během období se n o r m á l n í stupeň investičního napětí, který je atributem n o r m á l n í h o s t a v u i n v e s t i č n í s f é r y, prosadí jako trvalá tendence.

Normální stav investiční sféry je vektorová kategorie. Může být popsána vhodně vybraným souborem indikátorů nedostatkovosti (x), volnosti (q) a frikce (w). Tak například ve vztahu "žadatel versus rozdělovatel" je pozorovatelný poměr odmítnutých požadavků k celkovým požadavkům; podobně poměr stavebních projektů, nezahrnutých do běžných prováděcích plánů stavební výroby (ale zachycených v původním investičním programu) k celkovému programu atd. To jsou charakteristické indikátory "vertikální nedostatkovosti". Ve vztahu "dodavatel versus odběratel investičních statků" je to podíl odmítnutých objednávek k celkovému počtu objednávek, stejně jako čas čekání, nucená substituce (mimo jiné ve formě změn v původní technologii), frekvence a rozložení úzkých míst v organizacích vyrábějících investiční statky a nabízejících příslušné služby. To jsou indikátory "horizontální nedostatkovosti" ⁷⁾. Neuvádíme příklady měření nevyužitých zdrojů a frikcí. Jak vyplývá z předchozích kapitol, i toto se zdá být proveditelné v investiční sféře. Průměrné hodnoty indikátorů za určité období představují normální hodnoty vektoru (x^* , q^* , w^*), který představuje normální stupeň investičního napětí v analyzovaném historickém období.

Nedostatkovost představuje v běžné výrobě a v obchodě jev, který jsme vysvětlili v kapitole 2.8. Nedostatkovost a investiční napětí spolu úzce souvisejí: tvoří zvláštní "bludný kruh". Vědomí nedostatkovosti je jedním z hlavních motivů tendence k expanzi a s ní spojeného hladu po investicích. Čili nedostatkovost plodí investiční napětí.

Současné investiční napětí je jednou z hlavních příčin nedostatkovosti. Protože hlad po investicích je neukojitelný, vytváří téměř neuspokojitelnou poptávku. Dosahuje až k mezím zdrojového

krytí investiční aktivity a dokonce jde až za ně. Zde neexistuje žádná ostrá hranice. Investice se podílejí na práci, materiálu a zahraniční měně právě tak, jako na osobní a společenské spotřebě, exportu atd. Čím silnější je investiční napětí, tím více zjišťujeme, že investiční poptávka se snaží vzít zdroje ostatním směrem užití a tak zesiluje všeobecnou nedostatkovost.

Hospodářská politika a plánování mohou v dlouhém období ovlivnit normální stupeň investičního napětí a v krátkém období odchylku od normálního stupně. Avšak základní jev - existence a trvalá reprodukce investičního napětí - nemůže být vysvětlen chybami plánovače⁸⁾, protože nezbytně se objevuje za daných institucionálních podmínek.

I kdyby neexistoval žádný jiný faktor, působící stejným směrem, investiční hlad a jeho výsledek, investiční napětí, by byly dostačující, aby transformovaly systém na nedostatkovou ekonomiku.

Na konci předchozí části jsme zdůraznili, že je-li systém zdrojově omezen ve sféře běžné výroby, platí totéž pro sféru investic. Platí i obrácené tvrzení a vyjadřuje dokonce důležitější souvislost: je-li systém v investiční sféře zdrojově omezeným, musí mít stejné omezení i v běžné výrobě.

V keynesiánské ekonomii a v politice kapitalistických států (pokud je koncipována jako hospodářská politika v keynesiánském duchu) je hlavní starostí, jak stimulovat investice, když podnikate-

7) Rozlišení horizontální a vertikální nedostatkovosti bylo zavedeno v části 5.7.

8) V literatuře se neustále setkáváme s názory, že investiční napětí je způsobeno chybami v plánování. V explicitní formě jsou tyto názory vyloženy v článku Fonála (1973).

lé nemají dostatek odvahy a ochoty investovat, a jak stát může být řízen k větší investiční činnosti. Protože nejsou dostatečně velké investice, především proto není ani dostatečná agregátní poptávka. Tento problém však v socialistické ekonomice je zcela neznámým. Investiční záměry nikdy nemusí být stimulovány, protože je trvalá sebestimulace.

Tendence k expanzi a neuspokojený hlad po investicích jsou hlavními důvody, proč výrobní síly socialistické ekonomiky rostou, ať pomaleji či rychleji, ale *n e u s t á l e* (neuvažujeme zde válečné škody nebo důsledky přírodních katastrof). V socialistické ekonomice je růst silný i tehdy, kdy výroba v kapitalistické ekonomice se snižuje pro nedostatečnou poptávku. Tento sklon k růstu je jednou z nejdůležitějších předností socialistické ekonomiky. Je však třeba dodat, že *s t e j n ě* vysoce účinné momenty, jako ty, které vedou k nekonečnému růstu, jsou i ty, které vedou k trvalé reprodukci nedostatkovosti.

9. 6 VÍCESTUPŇOVÉ ŘÍZENÍ INVESTIČNÍ SFÉRY

Naše poznámky k investičnímu napětí přerušily popis řízení. Než budeme pokračovat dále, shrneme strukturu procesu řízení v investiční sféře pomocí grafu 9.1. Zdá se, že je to užitečnejší, neboť se zabýváme komplikovanou řídicí činností ve více dimenzích. Je proto užitečné ujasnit si, kam až jsme dosud dospěli a co zbývá vysvětlit.

Vidíme dva druhy *v e r t i k á l n í c h* vztahů. Podívejme se nejdříve na ten první, napravo, který představuje rozdělování investičních limitů a schvalování investičních projektů. Na nejnižší úrovni, na čtvrté úrovni, jsou hospodářské a rozpočtové organizace, u nichž se vyskytují investice a které budou využívat základní prostředky získané investiční výstavbou.

Dříve, než zahájí výstavbu, organizace A se obrátí jako žadatel na vyšší orgán, tj. na nadřízeného rozdělovatele, který se nachází na třetí úrovni vertikálního řetězu. Není pouze jedinou organizací, která se tu objevuje, spolu s ní přicházejí jednotky B, C a D, stojící na stejné horizontální úrovni. Jsou tu A, B, C a D, s o u t ě ž í c í o investiční limity svého společného rozdělovatele. (To jsme diskutovali v části 9.2 a 9.3.)

Předpokládejme, že požadavky organizací A a B byly schváleny, zatímco požadavky organizací C a D byly zamítnuty. Od tohoto momentu vznikají nové horizontální vztahy. Organizace A a B stojí jako odběratelé (kupující) proti organizacím M a N (například strojírenským podnikům) jako dodavatelům (prodávajícím). Tento dodavatelsko-odběratelský vztah je tržním vztahem. A v tržním vztahu organizace A a B spolu soutěží ("konkurence kupujícího") o laskavost dodavatelů M a N, sloužících oběma. Úzké šipky na grafu označují výměnu informací a výrazně zesílené šipky transakci hmotných produktů a služeb. Ty probíhají od dodavatelů M a N k odběratelům A a B. Jednotky C a D jsou mimo tyto horizontální vztahy, neboť jejich investiční požadavky nebyly schváleny.

Horizontální vztahy výrobce a uživatele nebo dodavatele (prodávajícího) a oběratele (kupujícího) jsou významně ovlivněny řetězcem na levé straně grafu. Ten představuje mechanismus víceúrovňového řízení, které rozepisuje výrobní úkoly a rozděluje inputy. (Tento aspekt řízení byl diskutován při několika příležitostech v kapitolách 2. - 6.) Vertikální řetěz na levé straně opakuje graf 5.2, který představoval centrální rozdělování materiálu, nyní je použit na rozdělování investičních statků. Je zde zachycena pouze část vertikálního řízení běžné výroby. Zůstane-li věrni našemu příkladu, graf 9.1 ukazuje i nejnižší úroveň řídicí autority, která rozděluje stroje organizací M a N mezi uživatele. Její nadřízené orgány zde nejsou uvedeny.

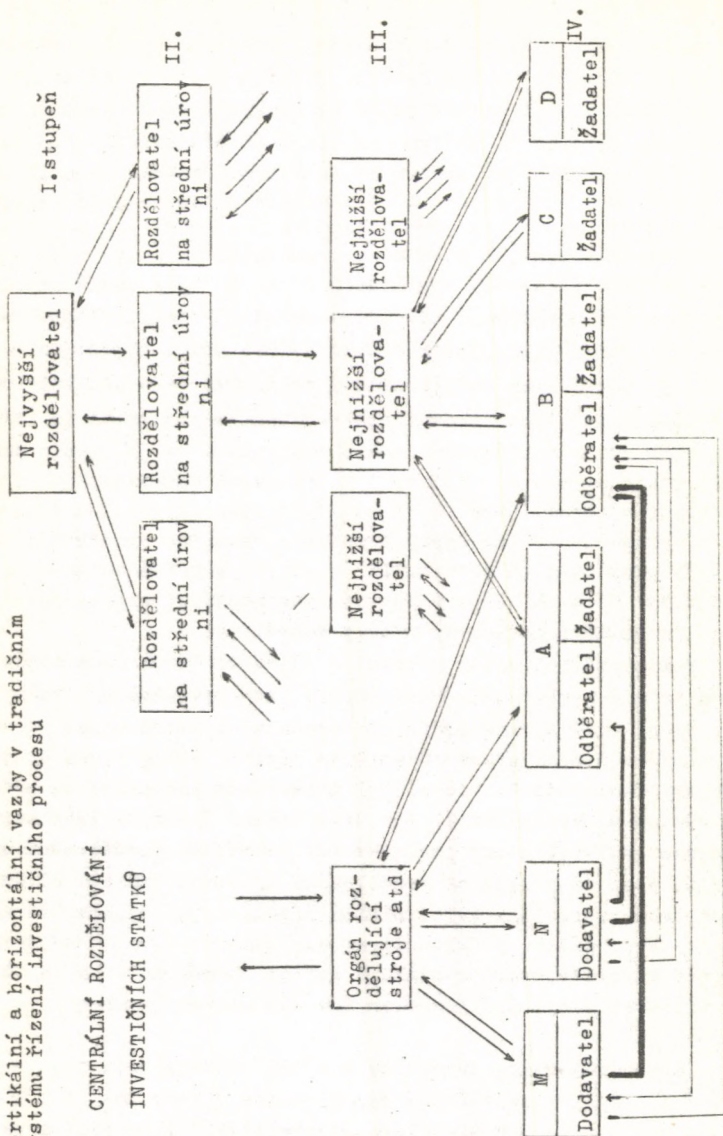
Proces realizace investice a v této souvislosti jak v e r t i k á l n í víceúrovňové řízení běžné výroby, tak h o r i z o n t á l n í "odběratelsko-dodavatelské" (kupující a pro-

ROZDĚLOVÁNÍ INVESTIČNÍCH LIMITŮ A SCHVALOVÁNÍ INVESTIČNÍCH AKCÍ

Graf 9.1

Vertikální a horizontální vazby v tradičním
systému řízení investičního procesu

CENTRÁLNÍ ROZDĚLOVÁNÍ INVESTIČNÍCH SPATKŮ

dávající) byly stručně probrány v části 9.4.

Zbývá probrat horní část vertikálního řetězce na pravé straně grafu. Co se stane s rozdělováním investičních limitů a schvalováním investičních projektů mezi 3. a 2. úrovní nebo mezi 2. a 1. ? To bude předmětem části 9.7. Konečně část 9.8 se zabývá vrcholem vertikální hierarchické "pyramidy" řízení, tzn. několika otázkami centrální hospodářské politiky.

9. 7 ŽADATELEM SE STÁVÁ ROZDĚLOVATEL

Začneme analýzou vztahu mezi třetí a druhou úrovní. Příným nadřízeným orgánem, tj. rozdělovatelům na nejnižší úrovni, je pro šroubárnu - náš dříve použitý příklad - Správa hutní družby. Stejnou správu nyní vidíme v jiné roli : nikoliv jako rozdělovače, ale jako žadatele⁹⁾. Jejimi partnery, s kterými soutěží o investiční limity, jsou Správa přesného strojírenství, Správa strojírenské techniky, Správa spojové techniky atd. Rozdělovatel je orgán na střední úrovni řízení, v tomto případě ministerstvo strojírenství. A je to investiční limit ministerstva, který musí být rozdělen mezi správy¹⁰⁾.

Rozdělování limitů je spojeno se schvalováním nejdůležitějších investičních projektů, které jsou prioritami. To proto, že musí být schváleny na střední nebo nejvyšší úrovni v závislosti na požadavcích zákona. A dokonce i tehdy, když rozhodovací právo má nejnižší úroveň řízení, v průběhu jednání o rozdělení limitů, otázka, na které nejdůležitější projekty budou limity vydány, bude vždy předmětem diskuse.

9) Je třeba připomenout, že postup analýzy v této knize není nutně identický s obvyklým chronologickým průběhem událostí. V diskusi postupujeme od zdola nahoru. Někdy je investiční činnost iniciována zdola, jindy rozhodování začíná na vrcholu a postupuje dolů.

10) Jde o ilustraci, jestliže na grafu 9.1 jsou vyznačeny právě čtyři úrovně. Podobně i pojmenování rozdělovače "Ministerstvo strojírenství" je arbitrální atd. Počet stupňů řídicí vertikály je různý v jednotlivých zemích a může se také v čase měnit i uvnitř jedné země.

Připomeňme, co bylo zdůrazněno v části 9.2, když byly diskutovány motivy hladu po investicích: hospodářské vedení projevuje tendenci k expanzi na všech úrovních hierarchie. Ředitelé správy hutní druhovýroby se ztotožňují se svým oborem stejným způsobem jako ředitel šroubárny se ztotožňuje se svou továrnou. M u s í růst. A proto musí bojovat o investiční limity.

Jestliže rozdělovatel změnil svoji roli, změnil také své postoje. "Směrem dolů" je restriktivní, "směrem nahoru" je expanzivní. "Dolů" odmítal některé požadavky a smlouval s těmi, jež požadavky schválil, protože se snažil stlačit náklady dolů. "Nahoru" vystoupil s požadavkem, který je větší než doufá, že dostane, neboť očekává, že část požadavků bude "zkrácena". Nevadí mu, jestliže náklady jsou "příliš optimistické", neboť to může zabezpečit větší naději na schválení.¹¹⁾

Je však nemožné být dokonale rozděvenou osobností. Rozdělovatel na nejnižší úrovni, který včera bojoval o větší limit, nemůže dnes neochvějně odporovat tlaku, přicházejícího "zdola" na zvětšení limitu. Nedobrovolně se vytvoří určitý druh spoluúčasti mezi "finálním" žadatelem, konkrétně hospodářskou či rozpočtovou organizací a jejím přímým nadřízeným orgánem proti rozdělovateli na střední a vyšší úrovni. Rozdělovatel na nejnižší úrovni se stává "reprezentantem zájmů" podřízených jednotek; "bojuje" za ně. Jestliže postoupil podhodnocené rozpočtové náklady svému nadřízenému orgánu, nemůže nechat zkreslení nepokryto. Jestliže sám bude chtít, aby investice zahájené v jeho oboru byly co možná největší, a ví, že nakonec budou dokončeny, nebude schopen pevně bojovat proti bezhlavému a rozptýlenému zahajování jiných investičních projektů.

Nebudeme se opakovat. Vše, co bylo řečeno o vztazích mezi třetí a druhou úrovní a o chování rozdělovatele na nejvyšší úrovni, platí i o stupeň výše, tj. ve vztazích mezi druhou a první úrovní a pro chování rozdělovatele na střední úrovni¹²⁾.

11) Viz Tardos (1972)

12) Když hovoříme zde o rozdělování limitů na úrovni (3,2) a (2,1), zaměřujeme se na chování institucí, které hrají roli žadatele (tj. roli "zdola"). V 10. kapitole se vrátíme k otázce jak se chová v této situaci instituce, hrající roli rozdělovatele (tj. "shora").

Opět bychom rádi uvažovali, zda vedoucí na střední i nejvyšší úrovni vykazují nějaké vlastní omezení ve svých investičních požadavcích. Měli by tak činit nejenom z taktických důvodů, ale i proto, že vědí, že investice odčerpávají důležité zdroje ze spotřeby a jiným důležitým cílům společenského rozvoje.

Skutečné dilema "investice versus spotřeba (nebo jiný důležitý směr užití zdrojů)" se objevuje výlučně na vrcholu rozhodovací hierarchie. Vedoucí političtí pracovníci, kteří nejsou osobně zodpovědní za žádný dílčí úsek ekonomiky, jako je předseda plánovací komise a jeho bezprostřední aparát, znají ze zkušenosti tento problém jako v n i t ě ř n í dilema. Jsou si vědomi odpovědnosti za investice, s t e j n ě j a k o za spotřebu a za zahraničně obchodní postavení země, stejně tak jako za národní bezpečnost atd. Ale pro kohokoliv jiného - všichni, kteří jsou pod vrcholem řídící hierarchie a zodpovědní za určitý d í l ě í úsek - jsou tato dilemata v n ě j š í. Jako spotřebitelé jsou jistě zainteresováni na spotřebě; jako občané vědí, že platební bilance a národní bezpečnost jsou také důležité; jako zkušení hospodářští vedoucí jasně vidí, že investice konkurují se všemi těmito cíli v přidělování zdrojů. To je jeden způsob uvažování, ale existuje i jiný, který se dostává ke slovu, když dochází k rozdělování investičních limitů. V tomto případě cítí, že m u s í bojovat za rozvoj svého vlastního dílčího úseku, neboť to je jejich vlastní přímá odpovědnost. Jejich sociální role je mnohem silnější než jejich individuální spotřebitelský přístup nebo komplexní pochopení ekonomických vztahů.

9.8 KE ZMĚNÁM VYPLÝVAJÍCÍM Z REFORMY HOSPO- DÁŘSKÉHO ŘÍZENÍ

Po deskripci investičního řízení v tradičním systému řízení socialistické ekonomiky, probereme nyní situaci jak se vytvořila po maďarské reformě řízení národního hospodářství v roce

1968. Neposkytneme podrobný popis, ale pouze náčrt jedné nebo dvou změn.

Významná změna rozhodovací pravomoci nastala ve v e r t i - k á l n í ch procesech řízení. Podíl investic, o kterém rozhodují hospodářské organizace v rámci své pravomoci a který je financován výlučně z vlastních zdrojů, se zvýšil - ačkoliv stále zůstal dosti nízký. V rámci celkových finančních zdrojů podíl úvěrů, které je třeba splatit, vzrostl v poměru k tak zvaným "státním dotacím". Je však třeba dodat, že v rozsáhlých oblastech investičního rozhodování zůstala úloha centrálních orgánů (plánovacího centra, centrálního finančního a úvěrového systému) značně významná. O některých investičních projektech se také právně rozhoduje v centrálních orgánech. A prostřednictvím poskytování či odmítnutí státních úvěrů a dotací mohou tyto orgány silně ovlivňovat investiční projekty, o nichž se právně nerozhoduje na centrální úrovni, ale které hospodářské organizace nejsou schopny realizovat z vlastních finančních zdrojů.

Procesy rozhodování o investicích již neodpovídají schématu, jak je známe z grafu 9.1. Do jisté míry se řízení stalo dvouúrovňovým; hospodářské organizace žádají přímo na centrálních orgánech úvěr nebo státní dotace. Ministerstva a resortní orgány nedostávají "investiční limity", aby je rozdělily mezi podřízené žadatele. Avšak ovlivňují alokaci investic v tom smyslu, že podávají návrhy jak svým podřízeným organizacím, tak svým nadřízeným orgánům. Jako důsledek eliminace "limitování" jsou pracovníci ministerstev méně "rozpolceni". Mohou mnohem silněji "bojovat" za rozvoj svého vlastního resortu, neboť v souladu s výše zavedenou terminologií musí hrát pouze roli "žadatele", aniž by byli současně "rozdělovateli".

Pokud jde o chování hospodářských organizací, byl učiněn pokus "internalizovat" dilema "investice versus spotřeba". (Bylo již zdůrazněno, že v tradičním systému hospodářského řízení je to pro vedoucí hospodářských organizací pouze externí dilema.) Hospodářská organizace má určitou volnost volby, jakou část svého zisku vydat na vlastní investice, a jakou část vydat na zvýšení osobních důchodů vyplacených zaměstnancům podniku.

Stát se snaží ovlivnit tuto volbu prostřednictvím daňové regulace.

Realizace investic je značně ovlivněna v důsledku změn v řízení běžné výroby. Jak bylo uvedeno v předchozích kapitolách, dikretivy krátkodobého plánu byly zrušeny. Output není určován a s několika výjimkami neexistuje ani centrální rozdělování materiálu. A tak h o r i z o n t á l n í vztahy mezi dodavateli a odběrateli a uživateli investičních statků se dostaly dopředí.

Neprovádíme vyčerpávající hodnocení situace, která se vytvořila jako výsledek těchto změn. Zkušenosti nejsou dost zřejmé a názory ekonomů se liší v mnoha směrech. Uvedeme pouze jednu či dvě myšlenky, které jsou vcelku přijímány.

Zdá se, že reforma uvolnila investiční sféru z tuhých byrokratických omezení, dala větší pružnost výběru investic, rozhodování o zahájení výstavby i realizaci investic.

Druhou stranou mince je, že i n v e s t i č n í n a p ě t í z ů s t a l o , ačkoliv jeho intenzita v průměru za období se snad poněkud změnila. Poptávka hospodářských organizací, zamýšlejících investovat, po úvěru a/nebo dotacích stále vysoce převyšuje disponibilní částí právě nyní po reformě. Investiční plány jsou napjaté. Realizace investic trvale naráží na zárojkové omezení a nedostatek na trhu investičních statků je intenzivní.

To naznačuje, že reforma nebyla dost hluboká, aby vyloučila faktory, trvale reprodukuující napětí. Chování a motivace hospodářských a rozpočtových organizací, nižších a středních článků řízení se pokud jde o investice nezměnily. Organizační formy se změnily, počet úrovní řízení se zmenšil, rozsah pravomoci je diferencovaně rozdělen, změnil se způsob financování atd. Avšak:

T e n d e n c e k e x p a n z i a n e u s p o k o j i t e l n ý h l a d p o i n v e s t i c í c h t r v á v p l n é m í ř e . I n v e s t i č n í z á m ě r y n e j s o u r e t a r d o v á n y o b a v a m i z f i n a n č n í h o o m e z e n í č i p o c i t e m r i z i k a . Ž á d n é v n i t ř n í e k o n o m i c k é d o n u c e n í n e v y t v á ř í d o b r o v o l n é o m e z e n í h l a d u p o i n v e s t i c í c h . R o z p o č t o v é o m e z e n í

na investice je měkké - a je dokonce měkčí než rozpočtové omezení na ostatní výdajové položky. (Podrobněji to bude diskutováno ve 13. kapitole.) Toto jsou klíčové oblasti, v nichž musíme hledat vysvětlení reprodukce hlada po investicích.

Tvrzení lze empiricky testovat. Ti, kteří pochybují, musí odpovědět na otázku, zda někdy viděli, že vedení hospodářské organizace dobrovolně řeklo ne nabízené investiční možnosti. Představme si tuto situaci: nadřízené orgány navrhnou vedení hospodářské organizace, aby provedla investici. Organizaci bude poskytnut úvěr, který je třeba splatit i s úroky; je k dispozici materiál, stroje a stavební kapacity. Podle mého názoru odpověď organizace na takový návrh by nikdy nebyla: "Ne, děkujeme, my nechceme investiční úvěr. Obáváme se, že by investice nemusela být finančně úspěšná a že bychom se dostali do obtíží při splácení úvěrů"¹³⁾. A dokud nebudeme slyšet takovouto odpověď, také tendence k expanzi se bude šířit a spolu s tím bude vznikat investiční napětí. A jak bylo vysvětleno výše, to samo o sobě stačí, aby se generovala a reprodukovala nedostatková ekonomika.

9.9 POSTAČUJÍCÍ PODMÍNKY PRO REPRODUKCI INVESTIČNÍHO NAPĚTÍ

Některá pozorování týkající se růstové politiky úzce souvisejí s tím, co bylo řečeno o ekonomické reformě.

Investiční napětí je zesilováno, jestliže centrální hospodářská politika sama vykazuje expanzní úsilí. A tak tomu v minulosti bylo.

13) V soukromé diskusi se ukázalo, že několik maďarských ekonomů si dokonce nedovedlo představit situaci, v níž nabídka investičních úvěrů převyšuje poptávku.

Centrální hospodářská politika si vynucovala co nejvyšší tempa ekonomického růstu¹⁴⁾. Energická opatření byla učiněna "shora" k zahájení co největšího počtu investičních projektů a v co největším rozsahu. Aspirační úroveň vedoucích orgánů, pokud jde o růst, byla vysoce ambiciózní. V roce 1951 byl již beztak napjatý pětiletý plán dále zvýšen.

Při rozdělování investičních limitů dostal těžký průmysl mimořádné částky, zatímco lehký průmysl, zemědělství, infrastruktura a služby zůstaly v pozadí.

"Co nejrychlejší růst za každou cenu" - to charakterizovalo expektace vzniklé ve vedení hospodářských a rozpočtových organizací, nižších i středních článků řízení. Každý nový projekt dostal oficiální požehnání. Byla to epocha investování.

Ve srovnání s léty 1949 - 1952 období kolem ekonomické reformy v šedesátých a sedmdesátých letech vykazovalo podstatné změny. Aspirační úroveň vedoucích orgánů v oblasti růstu se staly mnohem nižšími; s napjatými plány se setkáváme již málo. Na nejvyšší úrovni hospodářského řízení se objevila snaha hájit zdroje určené pro spotřebu a jiné účely před sacím efektem investiční poptávky.

Došlo k některým změnám v odvětvových proporcích investic ve prospěch zemědělství, infrastruktury a nevýrobní sféry.

Změnily se také oficiální expektace hospodářských vedoucích. Hospodářské orgány je nepovzbuzují a nestimulují k maximálnímu investování, ale dávají přednost povzbuzení určité zdrženlivosti.

Totéž, co bylo řečeno o všech těchto změnách v růstové politice, může být řečeno o změnách v soustavě řízení. Změny přispěly ke zmírnění investičního napětí v některých letech a v určitých směrech. Neeliminovaly však skryté příčiny investičního napětí a jeho permanentní reprodukce.

Shrňme výklad, který byl podán v přechozí a v této části. Vyplyvá z něho, že můžeme uvést přehled nejdůležitějších činitelů, hrajících rolí ve vývoji investičního napětí a ovlivňující jeho intenzitu.

14) Viz Berend (1974) a Kornai (1972a,b).

V literatuře na dané téma byly všechny popsány; proto pouhý jejich výčet neobsahuje nic nového. Názory se však liší, pokud jde o specifickou úlohu každého faktoru ve složité síti příčin, následků a vzájemných vazeb.

My se snažíme objasnit, co může být považováno za p o d - s t a t n o u p ř í č i n u investičního napětí. Nezabýváme se určením, který faktor má silnější či slabší efekt, ani otázkou, co bylo dříve, "zda vejce nebo slepice", který faktor se objevil jako první. Pravdou je, že jejich historický vznik je silně korelován. Chceme určit, zda existuje jeden faktor, který by s á m o s o b ě byl schopen způsobit investiční napětí. Maďarská zkušenost nedovoluje separovat "postačující příčinu" pouhou logickou úvahou, ale i na základě historických zkušeností, na základě poznání historického vývoje.

Uvedeme celkem šest faktorů. Ty jsou nejdůležitější. Předpokládá se, že žádný jiný faktor nehraje důležitou roli při vzniku investičního napětí. Každý faktor bude uveden ve dvou variantách. Postačuje jejich heslovité vyjádření, neboť o všech jsme detailně pojednávali již dříve.

(1) C e n t r á l n í r ů s t o v á p o l i t i k a .
(a) Vynucený růst; (b) mírný růst.

(2) H l a v n í p r o p o r c e v c e n t r á l -
n í m . r o z d ě l e n í i n v e s t i c . (a) Zemědělství,
lehký průmysl, infrastruktura a nevýrobní sféra jsou potlačeny;
(b) tyto sektory nestojí v pozadí.

(3) O f i c i á l n í e x p e k t a c e t ý k a j í -
c í s e i n v e s t i č n í h o c h o v á n í . (a) "Sláva"
investiční aktivity; (b) zdrženlivost v poptávce po investicích.

(4) P r o c e s r o z h o d o v á n í o i n v e s -
t i c í c h . (a) Tuhá centralizace; (b) částečná decentralizace.

(5) P r o c e s r o z h o d o v á n í o b ě ž n é
v ý r o b ě . (a) Tuhá centralizace; (b) úplná decentralizace.

(6) V n i t ř n í e k o n o m i c k é s í l y o m e -
z u j í c í h l a d p o i n v e s t i c í c h . (a) Neexistuje žádné vnitřní omezení. Ti, co požadují investice a provádějí

je, nepocítují finanční riziko. Rozpočtové omezení je měkké.
(b) Vnitřní omezení existuje. Ti, kdo požadují nebo realizují investice si jsou vědomi finančního rizika. Rozpočtové omezení je tvrdé.

Výše uvedené varianty (a) a (b) shrnují abstraktní případy. Žádný takový teoretický čistý případ v historii neexistoval. Přijatelnou aproximací reality se zdá být níže uvedená posloupnost uvažování.

P r v n í t v r z e n í . V letech 1949 - 1952 odpovídá situace v Maďarsku přibližně variantě (a).

D r u h é t v r z e n í . V období kolem reformy se situace u faktorů (1) - (5) přibližovala spíše variantě (b) než variantě (a). Pouze v případě faktoru (6) zůstala situace blízko varianty (a).

T ř e t í t v r z e n í . Investiční napětí se objevuje v obou obdobích.

Z á v ě r : Je to faktor (b), který musíme považovat za "postačující příčinu" investičního napětí.

Vývoj faktorů (1) - (5) má svůj význam. Mohou mít zesilující nebo zeslabující roli. Mohou ovlivnit stupeň investičního napětí a tím i všeobecnou intenzitu nedostatku. Avšak pouze stav faktoru (6) rozhoduje, zda investiční napětí se bude reprodukovat či nikoliv.

9. 10 INVESTIČNÍ CYKLUS

V předchozích dvou částech byla dvě **h i s t o r i c k á o b d o b í** maďarské ekonomiky stavěna proti sobě: léta 1949 - 1952 a 1960 - 1970. Došlo k dlouhodobým historickým změnám, při kterých obecné rysy růstové politiky (vynucený růst versus mírný růst) stejně jako normy a limity tolerance, platné v systému

řízení byly modifikovány. Během období jako celku však některé ryse centrální hospodářské politiky zůstaly zachovány.

V teoretické analýze jsou dlouhodobé historické změny ostře oddělovány od krátkodobých cyklických výkyvů, které se vyskytují uvnitř daného období. Systém kolísá kolem norem a v rámci limitů tolerance, specifických pro dané období. Centrální hospodářská politika a centrální investiční politika, která je její součástí, kolísají, ale pouze okolo trendu, charakteristického pro celé období.

V Maďarsku se investiční cyklus¹⁵⁾ vyskytuje v obou analyzovaných obdobích. Cyklické výkyvy doprovázely politiku vynuceného růstu v rámci tradičního systému řízení a cyklické výkyvy investic nepřestaly ani v poreformním období, ani v rámci poreformního systému řízení. To znamená, že cyklus je způsoben skrytými faktory, které se nezměnily ani změnou růstové politiky, ani reformou soustavy řízení.

V každé socialistické zemi, v níž se tento cyklický jev objevuje, hrají při formování každého cyklu také roli zvláštní, historicky vyjimečné příčiny. Proto se pokusíme pokusit se "stylizovaný", abstraktní popis výkyvů.

Ve vzestupné fázi cyklu jsou investice na vzestupu. Nadřízené orgány schválily zvýšený počet investičních projektů; také centrálně je více a více projektů iniciováno. Zvyšuje se počet rozestavěných projektů. Vzestupná fáze trvá, dokud tento proces nedosáhne "limitu tolerance" a jiných omezení rychlé expanze.¹⁶⁾ Zvláště důležité jsou tři typy limitů tolerance.

(1) Stav obchodní a platební bilance vyvolává obavu. Neexistuje žádné přesné pravidlo, kde přesně tento limit tolerance leží.

15) V maďarském ekonomickém výzkumu stimulovaly analýzu investičního cyklu studie Bródyho (1967, 1969, 1970). Jeho myšlenky byly dále rozvinuty v jeho nové knize, Bródy (1980). V posledních letech se touto otázkou zabývala řada autorů. Vynikají studie Bauera a Soose.

16) Pojem "limit tolerance" byl zaveden v části 3.2. Další vysvětlení bude v kapitole 10.

Každému je zřejmé, že pouhý fakt deficitu a dluhu nevzbuzuje obavy za podmínky, že lze předpokládat, že národní hospodářství bude v budoucnu schopno vyrobit dodatečné množství nezbytné pro dluhovou službu. Obtíže vznikají, když hospodářské vedení p o v a ž u j e objem deficitu a dluhu za nebezpečné pro stabilitu země a národního hospodářství a rozhodne se energicky zasáhnout. To je známý jev; lze ho pozorovat ve vládních kruzích všech zemí, kde má zahraniční obchod důležitou roli. A jestliže se zdá, že je nezbytný tvrdý zásah, nejzřejmější oblastí budou investice, které zejména prostřednictvím dovozu strojů mají významný vliv na platební bilanci. Proto když představitelé hospodářské politiky mají pocit, že "je něco špatného v zahraničně obchodní situaci", jejich první reakcí bude omezení investic.¹⁷⁾

(2) Investiční projekty "soutěží" s osobní spotřebou o zdroje. Přímě je to vidět v některých oblastech: například stavebnictví může přetáhnout pracovní sílu ze služeb; v jiných oblastech tato "soutěž" je nepřímá a uplatňuje se především prostřednictvím zahraničního obchodu. Existuje řada zemědělských produktů, které by obyvatelstvo koupilo, ale ty jsou prodejně také prostřednictvím zahraničního obchodu. Jestliže roste export na úkor dodávek pro vnitřní trh, dodatečné devizy mohou být vydány na dovoz strojů. Opět neexistuje žádné jasné pravidlo, kde leží limit tolerance. Záleží na momentální sociálně politické situaci, zda tempo růstu spotřeby obyvatelstva je uspokojivé a kdy začíná být nedostačující. A jestliže existuje nespokojenost, v kterém momentu začíná ohrožovat stabilitu systému. Je historickým faktem, že nepokoj může být tak velký, že nutí vedení ke změně hospodářské politiky¹⁸⁾.

17) Toto bylo velmi dobře ilustrováno ve statí Gács-Lackó (1973, 1974) o chování plánovačů. Vrátime se k tomuto tématu v kapitole 21.

18) Tento jev je zdůrazněn ve studii Oliverý (1960) o cyklických výkyvech v socialistické ekonomice. Píše: "... tato obecná sociální nespokojenost vystavuje plánovací orgány zvýšenému tlaku, který si vynutí změny v jejich alokačních kritériích."

V takových případech se restrikce investic opět zdá být nej přijatelnějším řešením, neboť dovolu je aby devizy ušetřené na dovozu strojů byly použity pro spotřební zboží, bezprostředně zvyšující životní úroveň.

(3) Jak bylo vysvětleno výše v této kapitole, fyzická realizace investic trvale naráží na omezení ve zdrojích a úzká místa. Když roste investiční napětí, tyto jevy narůstají ještě rychleji. Objevuje se stále více a více stížností na nedostatkovost, nečekané překážky, poruchy, opakované korekce plánů a zpoždění. Ti, co požadovali více investic teprve včera, jsou dnes rozhořčení pro množství triků při realizaci. Opět nemůže být dáno žádné přesné pravidlo, kde leží limit tolerance. V každém případě takové nespokojenost může dosáhnout bodu, který hospodářské vedení cítí jako nepřekročitelný.

Všechny tři toleranční limity představují sociální meze přijatelnosti. Politické vedení, užší veřejné mínění hospodářských vedoucích nebo široké veřejné mínění obyvatelstva, ti všichni pociťují, že nelze přijmout jakékoliv porušení těchto limitů.

Dokonce i když ekonomika dosáhne jednoho z těchto tří výše uvedených limitů tolerance, je možné, že "se náhle zatáhne za brzdu". (Někdy ekonomika dosáhne dvou či dokonce všech tří limitů tolerance současně.) Obvykle to není záležitost obezřetného přibrzdění, ale to, čemu řidiči říkají "dupnout na brzdy". Několik investic je zastaveno¹⁹⁾, ostatní podstatně zpomaleny. A jiné, které měly být zahájeny, zahájeny nejsou. Roční investiční úkoly pro příští období jsou stanoveny obezřetně. Celkový objem investiční výstavby vždy neklesá, ale jeho růst se značně zpomalí.

To trvá po určitou dobu. Pomalu je však šok - který byl předtím vyvolán překročením limitů tolerance - překonán.

19) Platí to jen dočasně. Práce budou přinejhorším pokračovat opět během vzestupné fáze příštího cyklu.

Současné se objevují opačné signály. Hospodářské organizace vyrábějící investiční statky a služby začínají mít obavy. Není to jako kdyby byly postaveny před skutečné obytné obtíže, které jsou obvyklé v poptávkově omezené ekonomice. Mají však starosti, že objem nevyřízených objednávek se značně snížil, a "fronta" abnormálně zkrátila. Nemohou si tolik vybírat mezi potenciálními odběrateli jako jindy. Šíří se názor, že plány lze "snadno splnit", že jsou měkké. Existují značné volnosti. Bylo by třeba investiční sféru více zmačknout²⁰⁾. Tento zesilující optimistický duch se stává silným faktorem a novým impulsem investiční aktivity. Cyklus znovu startuje.

Dynamika investiční politiky se vyznačuje znaky dvou rozdílných modelů mechanismu řízení: Znaky řízení podle normy nebo řízení podle limitů tolerance. Centrum mění svou politiku podle toho, zda situace v investičním sektoru se podstatně odchyluje od normy nebo zda dosahuje limity tolerance. Signály nejsou přenášeny (na rozdíl od cyklu v kapitalistické ekonomice) cyklickými výkyvy cen, ale z části různými statistickými "kvantitativními" signály jako jsou údaje o osobní spotřebě, zahraničním zadlužení nebo na přehledu nevyřízených objednávek; zčásti jako "hlasité" signály - varování a stížnosti obdržené od hospodářských vedoucích nebo od obyvatelstva.

Nenadállost zásahů a šíře výkyvů mezi dvěma přízřibovými ("dupnutí na brzdy" a "šlápnout na plyn") vytvářejí systém výkyvů. Je to jev dobře známý z teorie řízení.

Začali jsme svoji diskusi o investičním cyklu soustředěním pozornosti na sekulární změny v socialistické ekonomice a na změny v normálním stavu - průměru cyklického pohybu - jako výsledku těchto změn. Nyní uzavřeme náš výklad určitou diskusí. Tentokrát se nebudeme zabývat několika versemi zdrojově omezeného systému a postavíme proti sobě "čistý" případ zdrojově omezeného systému a "čistý" případ poptávkově omezeného systému. Ačkoliv jde o abstraktní srovnání, mohla by kapitalistická ekonomika

20) Tato fáze je pro konec padesátých let ilustrována ve studii Ungvárszki (1976). Příliš omezená investiční aktivita musí být jednou opět zvýšena. Ungvárszki píše: "Po celé období bylo opakovaně zdůrazňovaným cílem obnovit dřívější 'normální' míru investování ... Cíl investiční politiky obnovit dřívější míru, ačkoliv nebyla přesně definována, byl používán, zdá se,

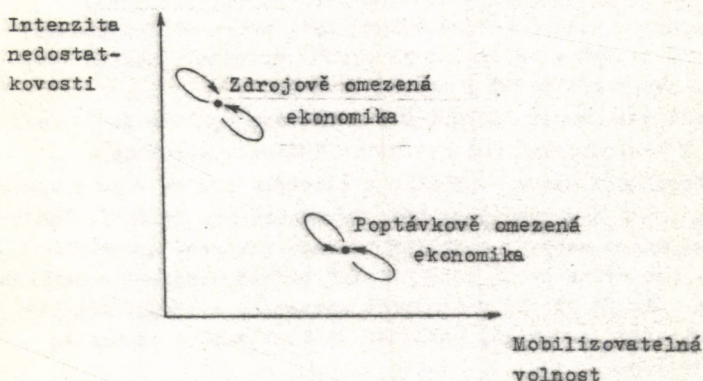
konce devatenáctého a první třetiny dvacátého století představovat poptávkově omezený systém a socialistická ekonomika fungující v tradičním systému řízení by mohla představovat zdrojově omezený systém.

Existuje řada důležitých rozdílů mezi cyklickými výkyvy obou systémů. Motivace účastníků jsou rozdílné, signály a mechanismus řízení jsou rozdílné, úloha státu a rovněž sociální faktory jsou rozdílné. Všechny tyto faktory stojí vně naší současné analýzy; zabýváme se pouze jedním faktorem, konkrétně zda jsou charakteristické rozdíly v normální hodnotě indikátorů nedostatkovosti a volnosti.

Za normálních podmínek klasického, poptávkově omezeného systému je značný objem mobilizovatelných volností, jako je zaměstnatelná i když dočasně nezaměstnaná pracovní síla, nevyužitý fixní kapitál. Tyto volnosti jsou mobilizovatelné právě proto, že komplementární inputy jsou dostupné. Jev nedostatkovosti existuje, ale jen sporadicky.

Graf 9.2

Cyklické výkyvy kolem normálního stavu

pokračování poznámky:
vedoucími orgány jako axiom, který nevyžaduje žádnou verifikaci. Žádné skutečné zdůvodnění nemusí být hledáno, proč právě 'dřívější míra' by měla být považována za 'normální'".

Kapitalistický cyklus se pohybuje k o l e m t o h o t o n o r m á l n í h o s t a v u . Dokonce i na vrcholu vzestupná fáze poměrně zřídka dosáhne mezi hmotných zdrojů a v sedle cyklu narůstají volnosti nesmírně.

Normální stav tradiční zdrojově omezené ekonomiky je zcela odlišný. Ekonomika má velice málo mobilizovatelných volností a existuje značná nedostatkovost. Cyklus probíhá k o l e m t o h o t o n o r m á l n í h o s t a v u . Mobilizovatelné volnosti jsou zřídka i v nejnižším bodě sestupné fáze; během zvyšujících se přírůstků produkce je často dosaženo omezení na straně zdrojů. Na vrcholu cyklu se tato omezení stávají nejdůležitějšími. Nedostatkovost je značná i v nejnižším bodě cyklu, ale v jeho nejvyšším bodě je v řadě odvětví ekonomiky téměř neúnosně vysoká.

Rozdíly mezi cykly jak byly zhruba načrtnuty zobrazuje graf 9.2. Jeho struktura je shodná se strukturou podanou v kapitole 8 a proto nevyžaduje podrobnější vysvětlení. Zde jsou také vektory indikátoru nedostatkovosti a mobilizovatelných volností reprezentovány skalárem. Dva body ležící daleko od sebe, představují normální stav zdrojově omezené ekonomiky a poptávkově omezené ekonomiky. Cyklus probíhá kolem těchto bodů.

KAPITOLA 10

INVESTOR : DLOUHODOBÉ PŘÍZPŮSOBNÍ

10. 1 ÚVOD

Tato kapitola není pojata jako samostatná část, nýbrž jako pokračování předchozí, kde byl analyzován především i n s t i - t u c i o n á l n í r á m e c a m o t i v a c e rozhodovatelů, zatímco jsme si nevšímalí, co bylo skutečným o b s a - h e m těchto rozhodnutí: jaké investiční projekty jsou vybrány z řady návrhů a jak jsou investiční zdroje alokovány. Odpověď na tyto otázky bude podána nyní.

Od počátku musí být jasno, že odpověď nebude zdaleka kompletní. Přesahovalo by rozsah této knihy, podat detailní a důkladné vysvětlení pětiletých či patnácti až dvacetiletých plánů socialistických zemí¹⁾. Později vybereme arbitrárně dva nebo tři problémy z ohromné řady otázek, a to problémy těsně svázané s hlavním tématem knihy.

"Leitmotivem" knihy je vysvětlení " k v a n t i t a t i v - n í c h " p ř i z p ů s o b o v a c í c h p r o c e s ů , které se v ekonomice prosazují. Poté, co v kapitolách 2. až 8. byly diskutovány okamžité a krátkodobé vzájemné přizpůsobovací procesy ve výrobě a spotřebě, v prodeji a nákupech, nyní přichází na řadu d l o u h o d o b é p ř i z p ů s o b e n í . Rozdělení investic mezi odvětví, oblasti a alternativní projekty náleží mezi

1) Pokud jde o literaturu o plánování viz poznámku 6 v 1. kapitole.

nejdůležitější prvky tohoto přizpůsobení ²⁾.

Plánování je přizpůsobení - avšak ne jenom přizpůsobení. Jeho funkce nejsou omezeny na koordinaci různých procesů. Proto se i my dále zaměříme na úlohu plánování. Ale v této souvislosti to nebude metodologie koordinace, kterou budeme zkoumat, ale základní otázky p r a v i d e l n o s t i v c h o v á n í, a to z toho důvodu, že plánování chápeme jako zvláštní řídicí mechanismus, v němž určité impulsy a signály dávají vzniknout určitým reakcím. A my se budeme snažit porozumět několika z těchto pravidelností.

Jiným "leitmotivem" knihy - a to nejdůležitější - je nedostatkovost. Je přirozené, že ze širokého spektra problémů alokace investic bychom měli vybrat otázky, které jsou - jako příčina, či důsledek, či doprovodný jev - úzce svázaný s nedostatkovostí.

Jedním z nejdůležitějších prvků dlouhodobé adaptace je přizpůsobení domácí ekonomiky očekávané situaci ve vnějším světě. My se ale nebudeme zabývat tímto problémem, stejně jako v ostatních částech knihy, ale pouze na toto se odvoláme na jednom či dvou místech.

Většina kapitoly se zabývá takovými jevy, které jsou přítomny jak v tradiční, tak i v poreformní soustavě řízení socialistické ekonomiky.

Jestliže v dané otázce mezi těmito dvěma soustavami řízení existují některé rozdíly, které budeme analyzovat, výslovně na to upozorníme.

2) Při této příležitosti je třeba učinit metodologickou poznámku. V Maďarsku se vypracování ročního plánu označuje za "krátkodobé" plánování, pětiletý plán za "střednědobý" a patnácti-dvacetiletý plán za "dlouhodobý". Ve své knize neužívám pojmu "střednědobý". Pokud jde o rozlišení "krátko - a střednědobého" plánu, použijeme praxe mikroekonomie. Rozdíl není založen ani tak na kalendární délce období, ale - přinejmenším na straně nabídky - zejména na předpokladu, který se týká základních fondů. "Krátkodobý" znamená, že se zabýváme procesy při d a n ý c h základních fondech, "dlouhodobý" zahrnuje z m ě n y v zásobě základních fondů. "Dlouhodobé" přizpůsobení je vysvětlováno v souvislosti s bezprostředně předcházejícími investicemi.

10. 2 ROZDĚLOVÁNÍ PODLE NEMĚNNÝCH PROPORCÍ (VÝCHOZÍ BOD)

Vrátíme se k části 9.7, kde jsme rozebírali, jak - v tradiční soustavě řízení socialistické ekonomiky - rozdělovatel na střední úrovni, na příklad ministerstvo rozděluje investiční limity mezi žadatele na nižší úrovni, jako jsou řídicí orgány oborů (vertikální vztah mezi 3. a 2. úrovní) nebo nejvyšší rozdělovatel, plánovací komise, mezi žadatele na střední úrovni (vertikální vztah mezi 4. a 3. úrovní). Byly analyzovány faktory vedoucí k investičnímu napětí na střední a nejvyšší úrovni. Současně byly objasněny signály a kritéria sloužící jako základna pro limity rozdělované mezi žadatele.

Východiskem je velmi jednoduché pravidlo od oka: k a ž d ý ž a d a t e l b y m ě l d o s t a t s t e j n ý p o - d í l n a o b j e m u , j a k ý o b d r ž e l v p ř e d - c h o z í c h l e t e c h . Takové pravidlo by nebylo možno aplikovat v praxi na nejnížší úrovni rozdělování vzhledem k nedělitelnosti investičních projektů. Za prvé objem rozestavěných investic v organizaci A a B musí být dokončen a teprve poté je na řadě organizace C. Čím větší je taková jednotka - obor, pododvětví nebo skupina oborů podřízených ministerstvu - tím spíše je možné rozdělovat investiční limity v neměnných proporcích.

Hlavní přitažlivost pravidla neměnných podílů je jeho výhodnost a jednoduchost. Obsahuje trvale se opakující zvykové rozdělování, které se každá organizace snaží určit jednoduše od oka. Jak rozdělovatel, tak žadatel se odvolávají na s t a t u s q u o . Jeho nebezpečí leží v podstatě: fixuje proporce a tím zvyšuje f r i k c e dlouhodobého přizpůsobování³⁾.

3) V této souvislosti připomínáme část 8.6, v níž jsme diskutovali na abstraktní úrovni nepružnost a zpoždění v přizpůsobení jako jeden z důležitých projevů frikci.

Bylo již zdůrazněno v předchozí kapitole, jak obtížné je vtlačit neplánované, pozdě došlé investiční požadavky do již jednou rozdělených investičních limitů. Avšak problém vzniká již před tím. Není snadné pro žadatele, aby uspěl v získání většího podílu než je obvyklý. A dokonce i když uspěje a přesvědčí rozdělovatele o oprávněnosti zvýšení svého podílu, rozdělovatel bude muset být velmi energický ve svém jednání s ostatními žadateli, kteří budou odporovat vzhledem ke svým "vydobytým právům".

V Maďarsku, v poreformní soustavě řízení, střední a nejnížší řídicí orgány - jak bylo řečeno v části 9.8 - nedostávají investiční limity, které by měly rozdělit dolů po řídicí vertikále. Avšak národohospodářský plán obsahuje investiční cíle v dostatečné míře podrobností, aby ovlivnil proporce investic a rozdělení investičního úvěru i státních dotací mezi odvětví a pododvětví.

Může být empiricky testováno, jak dalece tendence k "zamrznutí" s t a t u q u o , tj. k fixování dřívějších proporcí v rozdělování investičních limitů převažují v různých obdobích a různých oblastech.

Alokace investic je rozhodovací proces o několika krocích. Kdybychom ho formulovali jako algoritmus, pak aplikaci principu "K a ž d é m u p o d l e j e h o d ř í v ě j š í h o p o d í l u " bychom mohli považovat za p r v n í k r o k . V dalších krocích by bylo rozhodnuto, kde a do jaké míry budou učiněny výjimky z pravidla. Nejvýznamnější faktor, který může vést k odchylkám od obvyklých podílů, je zda si rozdělovatel uvědomí, že někde e x i s t u j í o b t í Ź e . Podívejme se proto podrobněji na tento jev.

10.3 VÝBĚR ZALOŽENÝ NA SIGNÁLECH NEDOSTATKOVOSTI

Jedním z nejdůležitějších signálů, ovlivňujících rozdělování investic a jeho odchylky od obvyklých proporcí je informace o nedostatkovosti.

Někdy je získán p ř e d b ě ž n ý signál: začněme (nebo v případě, že existuje, rozšířme) výrobu určitého produktu, jinak ho bude nedostatek. Zpráva předpokládá zvláštní důraz, jestliže nedostatek v tom momentu již existuje. Čím větší je nedostatek, tím větší je naděje, že návrh bude přijat. Investiční rozhodování není jednoduše opožděnou reakcí na signál: fronta se mimořádně prodloužila, zásobník nesplněných objednávek se naplnil, příliš často se objevují stížnosti ze strany uživatele⁴).

V některých případech je výskyt nedostatku spojen s problémy o kterých jsme pojednávali v části 9.3. Základní investice byla provedena a nyní se dostaví signály nedostatkovosti, takže komplementární investice musí být rovněž realizována. Investice může vytvořit kapacitu pro výrobu určitého finálního produktu a signály nedostatkovosti povzbudí vývoj "předcházejícího odvětví", které zpracovává materiál a součásti nezbytné pro finální produkt.

Rozhodnutí se v mnoha případech vztahuje k dilematu "domácí produkce versus import". Produkt, který je nedostatkový, můžeme získat zavedením nebo rozšířením domácí výroby a nebo prostřednictvím dovozu. Objasnění těchto speciálních problémů rozhodování již však překračuje zaměření této knihy.

Signály nedostatků ovlivní nejen poznání, které produkty by se měly vyrábět, ale také kombinaci inputů, tzn. výběr technologie. Prosazuje se změna směrem k technologii méně náročné na pracovní sílu, neboť hospodářští vedoucí stále více pociťují nedostatek pracovních sil.

-
- 4) Článek Gacse (1976) ilustruje na příkladu průmyslu stavebních hmot, že schválení investice těsně sleduje signály nedostatkovosti. Jestliže nedostatkovost vzrůstá, je reakcí štedřejší alokace investic.

Jak na straně outputů, tak i inputů, "kvantitativní" signály týkající se nedostatkovosti a budoucích požadavků jsou účinnější než výpočet ekonomické efektivity a kalkulace rizika za pomoci cen⁵⁾.

10. 4 ÚVODNÍ PŘÍKLAD : SOCIÁLNÍ NÁKLADY JAKO FUNKCE VYUŽITÍ

Signály nedostatkovosti, které byly diskutovány v kapitolách 2-8 a v části 10.3 jsou založeny na spotřebitelově (odběratelově) zjištění: nemůže dosáhnout svého spotřebního (odběratelského) záměru. Nedostatek není nic jiného než odchylka mezi původním záměrem a jeho realizací. Proto tato forma nedostatku může existovat pouze tam, kde jsou předem dostatečně specifikovány záměry (spotřební nebo odběratelské záměry), vzhledem k nimž lze poměřovat plnění.

Existují však i jiné, nepřímé formy vnímání nedostatku. Na příklad dopravní oddělení podniku dostává mnoho stížností od řidičů: trasy jsou přeplněné, provoz je nebezpečný a řízení je stále více namáhavější. Mohli bychom říci, že existuje nedostatek dostatečně širokých a kvalitních silnic v porovnání s požadavky provozu. Avšak žádné jasné, přesné a předem definované záměry na využití neexistují ("potřebujeme tolik a tolik silnic, takové a takové kvality"). "Nedostatek silnic" je vyjádřen faktem, že rostoucí hustota provozu způsobuje vážné sociální důsledky. Tato zvláštní forma nedostatku se objevuje zejména v sektoru služeb nebo v obslužných provozech výrobních podniků.

V této a následující části se zabýváme druhou formou nedostatku a tomu odpovídající pravidelnosti v chování a mechanismu alokace investic. Budeme analyzovat detailněji příklad uvedený výše: silniční spojení dvou dopravních uzlů, které je užíváno

5) V kapitole 13 budeme diskutovat otázku, jak dalece cenové signály ovlivňují investiční rozhodování.

velkým počtem dopravců. V okamžiku našeho zkoumání má průměrnou úroveň, jde o dvoupruhovou silnici s druhořadým povrchem, místy opotřebovaným, avšak stále schopným sloužit provozu.

V y u ž í t í by mělo být měřeno několika indikátory. Využití kolísá v čase, mění se podle denní doby, dnů v týdnu a období v roce. V průběhu daného období může být provoz měřen několika způsoby, například podle počtu projíždějících vozidel, nebo podle jejich váhy, délky atd. Vezměme pouze jeden reprezentativní indikátor vypočtený z komponent vektoru indikátoru využití; ať je to například počet projíždějících vozidel v nějakém místě silnice⁶⁾ jako denní průměr.

To označíme písmenem x a měříme na horizontální ose grafu 10.1. Aproximativně předpokládáme, že čím větší je počet vozidel, tím větší je využití silnice.

Uvažujme nyní s o c i á l n í n á k l a d y, které závisejí na využití silnice. Některé jsou uvedeny v tabulce 10.1 bez snahy po komplexnosti.

Jestliže stav silnice je dán a využití roste, shledáme, že rychlost vozidel se stává nerovnoměrnou: často se opakuje zastavení a opětné rozjíždění nebo alespoň zpomalení a zrychlení. To zvyšuje spotřebu paliva, opotřebení pneumatik a motoru a snižuje průměrnou rychlost dopravy. Ba co víc, silnice je intenzivněji využívána a její parametry se rychleji zhoršují. Na ucpaných silnicích je jízda obtížnější, rychle brzdění je riskantnější; vzrůstá nervové napětí a počet nehod je adekvátní tomuto růstu. Shrňme-li, všechny druhy nákladů uvedené v tabulce 10.1 rostou progresivně jako funkce využití; jinými slovy m a r g i n á l n í n á k l a d y r o s t o u r y c h l e j í.

Pojem "sociální náklady" je užít jako společný pojem. Inputy považované jako náklady v užším a konvenčním smyslu (jako je spotřeba paliva) jsou tam zahrnuty. Ale my uvádíme také všechny ostatní druhy ztrát, obětí a břemen, zatěžujících společnost, i když nejsou obvykle vyjadřovány v penězích.

6) Předpokládejme pro jednoduchost, že každé vozidlo jede od počátečního do konečného místa silnice. Proto není třeba uvažovat délku cesty v nákladové funkci.

Závislost sociálních nákladů na využití silnice

Druh nákladů	Zvláštní rysy nákladů
1. Spotřeba paliva vozidly hospodářských a rozpočtových organizací. 2. Fyzické opotřebení a rozbití vozidel organizací. 3. Čas strávený na cestě řidiči z povolání. 4. Údržba silnice	Objevují se ve výdajích organizací v peněžním vyjádření. } "Interní" náklady z hlediska sektoru hospodářských a rozpočtových organizací.
5. Spotřeba paliva soukromými vozidly. 6. Fyzické opotřebení soukromých vozidel. 7. Čas strávený na cestě soukromými vozidly. 8. Nervové vypětí řidičů. 9. Počet nehod a)	Objevují se ve výdajích domácností v peněžním vyjádření. } "Externí" náklady z hlediska sektoru hospodářských a rozpočtových organizací. Neobjevují se přímo v peněžním vyjádření.
----- a) Finanční "protipoložka" se objevuje nepřímou ve formě škod zaplacených pojišťovnami.	

Čas strávený za volantem soukromým řidičem je nákladem pro společnost, protože má vliv na zdraví v důsledku nehod.

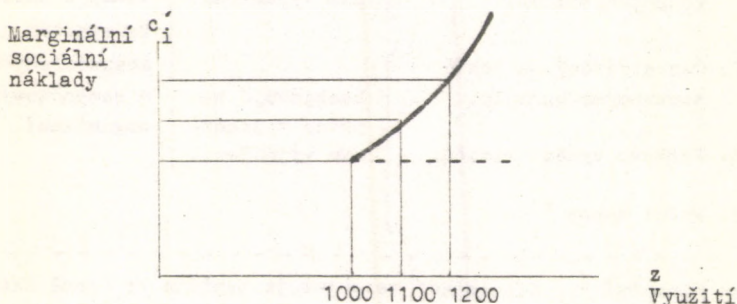
Takové náklady jsou těžko pozorovatelné a měřitelné. Například čím menší jsou konvenční náklady v položce 8, tím větším nervovým napětím trpí řidič. Dopravní psychologové to mohou měřit nepřímo zaznamenáním krevního tlaku nebo tepu.

Všechny tyto sociální náklady se nepokoušíme uměle měřit v penězích podle metodologie analýzy nákladů a výnosů⁷⁾. Dokonce si neklademe otázku, kolik forintů má "cenu" řidičovo nervové zatížení v ucpaném silničním provozu nebo ztráty na zdraví v případě nehody. Každý druh nákladů je měřitelný ve speciální jednotce (nebo jednotkách) měření. Tak lze určit celkový počet nehod nebo tak lze rozlišit nehody podle druhu následků. Proto jsme uvedli, že sociální náklady jsou vektorovým pojmem.

Vektor nelze zobrazit na grafu 10.1. Proto jedna komponenta, c_1 , je uvedena pro ilustraci. Je funkcí využití x . První derivace nákladové funkce $c'_1(x)$, tj. marginální sociální náklady, je zobrazena na vertikální ose grafu; jak bylo uvedeno, je rostoucí.

Graf 10.1

Marginální sociální náklady jako funkce využití

7) Tak se nazývá kalkulace, která transformuje všechny přínosy a náklady určitého projektu do marginálních "výnosů" a "výdajů". Závěry o výhodnosti projektu jsou získány pozorováním a porovnáváním těchto "výnosů" a "výdajů". "Stínové ceny" se pak mohou odchylovat od skutečných a budoucích cen, jestliže je to považováno za nezbytné metodologií analýzy, aby byly lépe zachyceny sociální výhody a náklady. Viz Little-Mirrlees (1974), Mishan (1975) a Layard (1976, red.)

Předpokládejme například, že kdyby 1 000 vozidel projíždělo po silnici denně, byla by celková denní spotřeba paliva 2 000 tun; v případě 1 000 vozidel by činila 2 220 tun; v případě 1 200 vozidel se celková spotřeba paliva zvýší na 2 470 tun. Pak je marginální spotřeba původně 220, potom 250 tun. Na grafu je rovněž čárkovaná horizontální příčka. Je to *hypotetická* křivka marginálních nákladů, která by byla platná, kdyby rostoucí provoz nevedl k rostoucí marginální spotřebě paliva.

Nyní budeme pokračovat směrem k více *dynamické* analýze. Na grafu 10.2 mají data o využití na horizontální ose časové "označení". Výraz $x(t) = 1\,000$ znamená, že v čase t (například v lednu 1970) byl takový rozsah provozu. A výraz $x(t+1) = 1\,500$ znamená, že v čase $t + 1$ (například 1. ledna 1975) byl počet vozidel 1 500 denně. Tato změna podél horizontální osy se v čase skutečně v *každém případě*, nezávisle na stavu silnice.

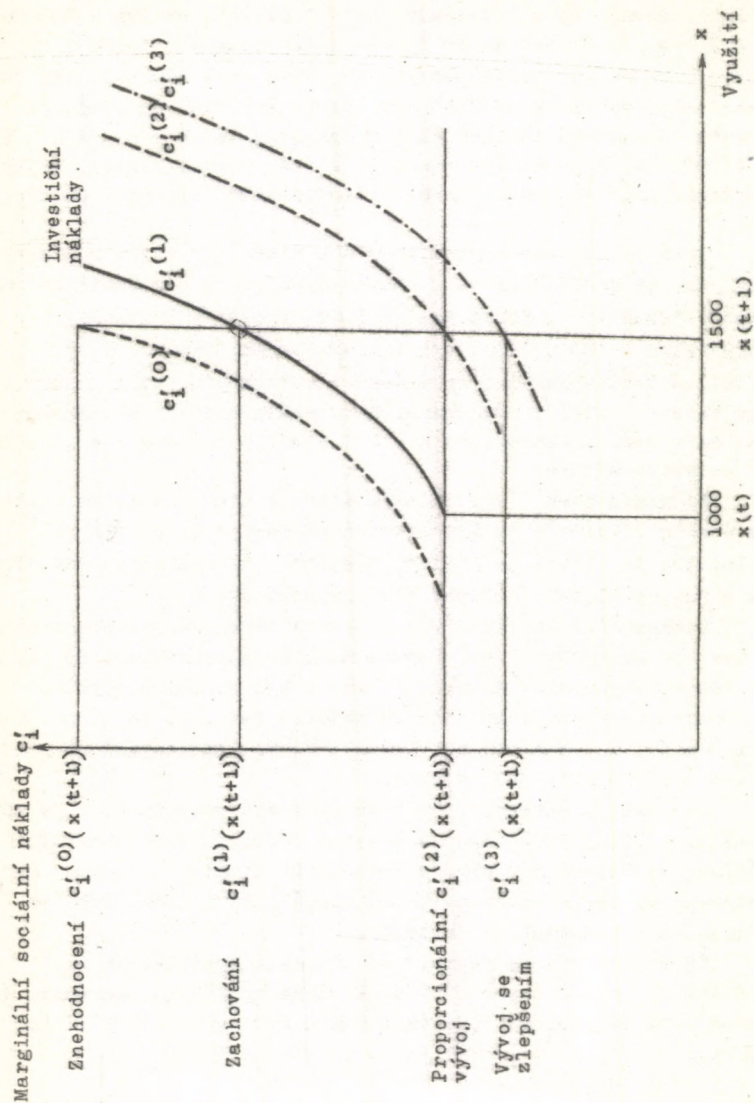
Na grafu jsou čtyři křivky. Která z nich platí, to závisí na údržbě silnice a na investicích. Pouze jedna křivka může "platit"; ta, která je spojena s existující politikou investování a údržby. Ostatní křivky jsou hypotetické.

Začneme náš výklad křivkou, která je zobrazena plnou čarou a opakuje graf 10.1. Tato funkce marginálních nákladů by platila tehdy, kdyby stav silnice v čase t byl pečlivou údržbou a obnovou zachován nezměněný do období $(t+1)$. To je *investiční alternativa č. 1*, vztahující se k *zachování stavu*.

Je třeba poznamenat, že v případě alternativy č. 1 je sice kvalita silnice udržována na původní úrovni, avšak marginální náklady vzrůstají v důsledku rostoucího využití silnice. Roste průměrná spotřeba benzínu, každý řidič stráví delší dobu na silnici a nehodovost je častější.

Čárkovaná křivka napravo od předešlé představuje *investiční variantu č. 2*. Může například znamenat, že během pěti let vzrostl provoz o 50% a byly vybudovány jízdní pruhy.

Graf 10. 2 Vliv investičních alternativ na posun křivky marginálních nákladů

V důsledku této investice jsou marginální náklady spojené s provozem v čase $(t+1)$ - navzdory rostoucí hustotě provozu - stejné jako při provozu v čase t s původním stavem silnice:

$$c_i^{(2)}(x(t+1)) = c_i^{(1)}(x(t)). \quad (10.1)$$

mezní náklady
po rozšíření
s vyšší husto-
tou provozu

mezní náklady
před rozšířením
s původní husto-
tou provozu

Investice č.2 zajistila p r o p o r c i o n á l n í vý-
voj. Vývoj nazýváme proporcionálním proto, že při rostoucí mí-
ře využití jsou zabezpečeny neměnné marginální náklady. Na této
křivce "posunutá doprava" leží bod spojený s $x(t+1)$ na hypo-
tetické horizontální přímkou odpovídající nezměněným marginálním
nákladům.

Marginální náklady provozu $x(t)$ jsou ovšem arbitrárním výcho-
zím bodem. Proto také lze vynaložit úsilí ke zlepšení situace,
a to představuje i n v e s t i č n í a l t e r n a t i v a
č. 3, zobrazená šrafovanou křivkou. Alternativa může například
znamenat, že třetí jízdní pruh byl postaven s prvotřídním povr-
chem a na původních dvou pruzích byl položen rovněž prvotříd-
ní povrch. Třebaže provoz vzrostl, marginální náklady klesly pod
původní úroveň :

$$c_i^{(3)}(x(t+1)) < c_i^{(1)}(x(t)). \quad (10.2)$$

Nazveme to v ý v o j s e z l e p š e n í m .

Nyní si představme opačný případ, kdy dokonce není dosaženo
zachování stavu z doby t a je provedena pouze část nezbytné
údržby a obnovy. To je i n v e s t i č n í a l t e r n a -
t i v a č. 0, která je zakreslena křivkou na levé straně
grafu 10.2. S rostoucí hustotou provozu $x(t+1)$ vzrostly mar-
ginalní náklady více než v případě snahy o pečlivé uchování
stavu:

$$c_i^{(0)}(x(t+1)) > c_i^{(1)}(x(t)). \quad (10.3)$$

Tato investiční alternativa vede tudíž ke znehodnocení.

Ze čtyř uvedených alternativ představují alternativy 0 a 1 odklad⁸⁾. Při těchto alternativách vede rostoucí provoz k růstu marginálních sociálních nákladů. Je tomu tak nejen v případě nulové alternativy, která vede k úplnému znehodnocení stavu silnice, ale také v případě první alternativy, zachovávající daný stav silnice: ta také vede k "odkladu". Naproti tomu alternativy 2 a 3 nevedou k odkladu. Zabraňují, aby růst využití způsoboval rostoucí marginální náklady.

10. 5 POKUŠENÍ ODKLADU

Rozdělovatel, který musí rozhodnout o investicích na silnici je vystaven tomuto dilematu.

Na jedné straně alternativy 0, 1, 2 a 3 vyžadují - v pořadí, jak jsou uvedeny - rostoucí objem investic na údržbu, obnovu, rozvoj, atd. Jsou to dodatečné investice, které tlačí funkci marginálních nákladů napravo. Na druhou stranu, s ohledem na provoz v budoucnosti, $x(t+1)$ marginální sociální náklady klesají, když postupujeme od alternativy 0, 1, 2 až ke 3.

Určitě se najde řada čtenářů, kteří se dostali tak daleko, že budou tento problém považovat za triviální úlohu pro analýzu nákladů a výnosů. Jsou-li dány stínové ceny pro různé typy sociálních nákladů a sociální diskontní míra, vypočtou optimální alternativu během několika minut.

Jsou tu však dvě obtíže. Za prvé nevíme, jaké by měly být stínové ceny.

8) Tato diskuse je pokračováním a ukončením řetězu myšlenek zahájených autorovou knihou Rush versus Harmonic Growth (Kornai, 1972a, b) o jevu nazvaném "odklad".

Bylo již řečeno, že peněžní "ekvivalent" jedné hodiny nervy ničící jízdy, jedné hodiny ztráty volného času nebo zmrzačení při nehodě neznáme.

Další obtíž spočívá v tom, že není cílem této knihy dávat rady orgánům výstavby silnic, jakou alternativu by měly vybrat. Naším cílem je *d e s k r i p c e*. Jaké je typické rozhodnutí v takovém dilematu? Nejde jen o deskripci, ale také o pochopení: *p r o č* řídicí orgány vyberou právě tu alternativu a ne jinou. Neposuzujeme, zda jejich rozhodnutí je správné. Chceme poznat příčiny jejich rozhodnutí.

Lze provést toto pozorování:

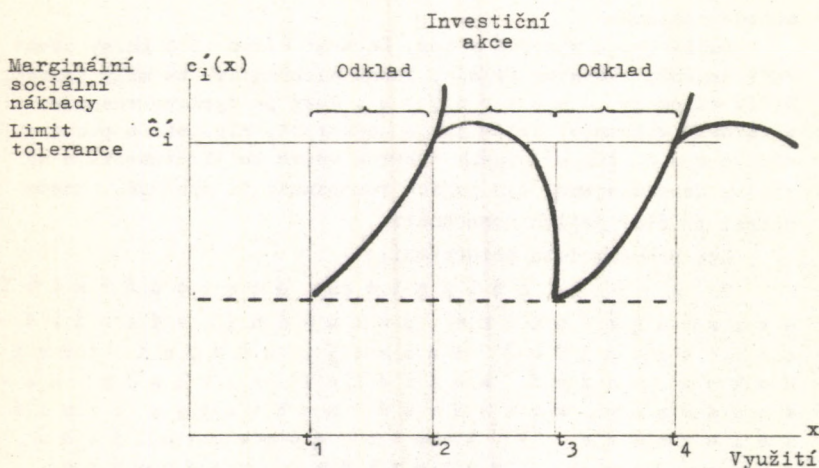
V mnoha oblastech hospodářství existuje silné pokušení odložit odpovídající rozvoj. Odklad trvá dokud mezní sociální náklady nedosáhnou kritické hodnoty, limitu tolerance. V tomto momentu jsou provedeny investiční projekty, které až dosud byly odkládány, čímž se marginální sociální náklady náhle sníží. Pak opět nastupuje odkládání a proces začíná znovu.

Tak vzniká dílčí cyklus ⁹⁾: odkládání, které překračuje limit tolerance, investiční akce, která vede k podstatnému zlepšení situace, odkládání atd. Proces je zobrazen na grafu 10.3. Vrátime se k příkladu se silnicí; tento graf navazuje na grafy 10.1 a 10.2.

Na horizontální ose se měří rostoucí využití silnice v čase t_1 , t_2 , t_3 a t_4 . (Ty jsou odděleny mezi sebou obdobími několika let.)

9) Přívlastkem dílčí odlišujeme jev, který je zde popsán, od obecných národohospodářských výkyvů diskutovaných v části 9.10.

Dílčí cyklus způsobený odkladem

Rozvoj silnice byl dlouho odkládán, dokud - v čase t_2 - mezní sociální náklady nedosáhly limitu tolerance $\tilde{c}'_1$. To bylo varováním, že investice musí být zahájena. Je vybudována v období $[t_2, t_3]$ a v důsledku toho se nákladová křivka posune doprava.

Silná křivka vyznačuje průběh marginálních nákladů $c'_1(x(t))$, souvisejících s běžným skutečným využitím $x(t)$. Křivka periodicky kolísá, dosahuje limitu tolerance, mírně ho překračuje a po dokončení investičního projektu prudce klesá, aby zase narůstala v období odkladu. Spodní čárkovaná čára ukazuje minimální mezní náklady: rozhodovací orgány se nesnaží snížit je pod tuto úroveň.

Graf představuje proces stylizovaným způsobem: realita ovšem není nikdy tak pravidelná; avšak navzdory zjednodušení, graf napomáhá pochopení.

Můžeme se zeptat, proč by měl být rozdělovatel nakloněn odkladu, odkládání. Není to jeho zvláštní mentální založení, které ho činí přístupným pro toto pokušení, ale jsou to podmínky a podstata dilematu výběru. Výhoda odkladu leží v úspore investičních nákladů, zatímco nevýhoda se objevuje jako rostoucí mezní sociální náklady. Níže uvedené faktory vysvětlují chování rozdělovatele.

(1) Výhoda je zcela určitá, zatímco nevýhoda odkladu je mnohem více neurčitá. Oč levnější je údržba než obnova povrchu vozovky či výstavba třetího proudu lze odhadnout dosti přesně. Na druhé straně je obtížné odhadnout nevýhody, neboť kdo může přesně říci například kolik benzínu by se ušetřilo třetím proudem.

(2) Výhoda je zcela "interní", zatímco nevýhody jsou široce "externí". Interní je snadno měřitelné, externí pouze s obtížemi. Úspory způsobené odkladem lze jasně obdržet v podobě odhadu úspory nákladů organizace, která by financovala investici. Co se týče nevýhod podívejme se znovu na tabulku 10.1. Značnou část dodatečných ztrát způsobených odkladem nelze vyjádřit v penězích. A měření je obtížné. Bylo například uvedeno, že nervové napětí je měřitelné. Je - avšak není sledováno oficiálními statistikami.

(3) Odklad uvolňuje zdroje, kterými nejvyšší nebo střední řídicí orgány mohou disponovat. Naproti tomu nevýhody způsobené odkladem se projevují "decentralizováním". To je zvlášť silný faktor podněcující odklad. Peníze, materiál a práce uvolněné odkladem jsou "po ruce". Ve stejné době nevýhody odkladu jsou rozptýleny mezi stovky hospodářských a rozpočtových organizací a domácností, a to pouze jako malé stěží pozorovatelné položky u každé z nich.

(4) Výhoda odkladu se objevuje bezprostředně, zatímto nevýhody až se zpožděním a jsou rozloženy

v čase. Tento čtvrtý aspekt může být popsán obvyklou formalizací "časových preferencí"; subjektivní diskontní sazba rozhodovacích orgánů bude mimořádně vysoká.

10. 6 LIMITY TOLERANCE

Třebaže je pokušení odkladu silné, rozdělovatel se dříve či později rozhodne investovat, neboť jak ukazuje graf 10.3, dosáhne limitu tolerance, tj. mezní sociální přijatelnosti.

Limit tolerance není kamennou zdí, která by znemožňovala další vývoj. Třebaže na grafu 10.3 je uvedena jediná kritická hodnota $\hat{c}_1$, ve skutečnosti jde spíše o interval tolerance. Existující obtíže se násobí a tak ti, kdož jsou ovlivněni odkladem se silně brání. Jestliže existují problémy a odpor, i když je rozdělovatel třeba ignoruje, toleranční limit bude účinný pouze tehdy, když rozhodovací orgány si uvědomují, že ho dosáhly.

Několik signálů upozorňuje na přiblížení k limitu tolerance. "Reptání" se stává hlasitější. Řidiči z povolání si stěžují svým vedoucím na špatné silnice a ti využijí příležitosti, aby si stěžovali nadřízeným. Může se stát, že po silnici cestují lidé, kteří mohou ovlivnit rozhodnutí. Tisk nebo televize mohou vystoupit s otázkou. Při využití stejné terminologie jako výše, "veřejné mínění" slouží jako signál.

Někdy nejde o pouhý signál, ale o alarmující signál, který zazní a naznačuje, že došlo ke katastrofě. V dopravní špičce může dojít k hromadné nehodě na silnici se zastavením provozu na několik hodin. Nebo část vozovky je natolik poškozena, že musí být uzavřena celá silnice, což způsobí značné zmatky v provozu po celé týdny. Katastrofa tak zesílí "hlas" nespokojenosti

a stížností.

Limit tolerance se objeví, když křivka marginálních nákladů se stává velmi strmou, tj. když problémy se objevují často a rychle. Odkládání investičního projektu způsobí, jak jsme viděli, zvýšení mnoha sociálních nákladů. U každého druhu těchto nákladů lze stanovit nějakou kritickou hodnotu. Nejužší článek se pak stává efektivním limitem tolerance.

Abychom popsali jakýkoliv systém a porozuměli mu, je důležité znát, kde leží jeho limit tolerance. Je to jedna z základních systémových charakteristik. Nemáme tu na mysli pouze toleranční limit odkladu, neboť jde o mnohem obecnější pojem¹⁰⁾. Limity tolerance závisejí na mnoha rozdílných faktorech. Závisejí na "toleranci" těch, kteří jsou dotčeni negativními důsledky událostí, na ztrátách, které přijímají bez stížnosti a na tom, do jaké míry jsou připraveni a schopni protestovat. Limity rovněž závisejí na sociálně politické atmosféře a na tom, zda ti, jimž je určeno "veřejné mínění", jsou ochotni pozorně naslouchat signálům a zda jsou připraveni reagovat. Stručně řečeno, "toleranční limit" je jev, který hluboce tkví v sociálních vztazích. To je jeden jeho aspekt.

10. 7 METODA "HAŠENÍ POŽÁRU"

Bylo by vhodné uzavřít problém odkladu jednoduchým požadavkem, aby plánovač byl inteligentní a předvídavý. Neměl by čekat, až marginální sociální náklady dosáhnou limitu tolerance, ale měl by provést nezbytný investiční projekt dříve.

10) V kapitolách 3, 5 a 9 této knihy se již objevily limity tolerance a tyto příklady zdaleka nevyčerpaly formy výskytu tohoto jevu.

To je v pořádku, ale celý problém nezáleží pouze na předvídání. V našem příkladu jsme dosud hovořili pouze o jednom, náhodně vybraném projektu (výstavba silnice). Předpokládejme, že tato silnice má národohospodářský význam, takže investice je v kompetenci nejvyššího orgánu zodpovědného za hlavní silniční síť. Tento orgán má velkou zásobu odložených úkolů ve výstavbě silnic a totéž lze říci o jeho nadřízeném orgánu, který disponuje veškerými investicemi v dopravě: existují stejné odklady v železniční dopravě, v letecké dopravě, v autobusové síti a v lodní dopravě. Doprava je ovšem příklad vybraný arbitrárně; totéž lze říci o mnoha dalších odvětvích.

Nyní si znovu připomeneme předmět části 9.5 a 9.7, konkrétně napětí přítomné na středním a nejvyšším stupni rozdělování investic, které je nevyhnutelné za okolností zde popsaných. Požadavky jsou vysoké a investiční zdroje omezené. A tím větší část zdrojů je již předurčena pro pokračování a dokončení již zahájených investic. Sotva existují nějaké volné investiční zdroje, kterými lze skutečně disponovat. A jestliže v této situaci má některý ze žadatelů problém, to malé množství zdrojů musí být poskytnuto jemu. Je nezbytné "hasit požár": investice musí být zahájeny především tam, kde, jako důsledek odkládání, marginální sociální náklady dosáhly limitu tolerance.

Mechanismus "odkladu, hašení požáru, odkladu" tvoří ekonomický stav podobný chování člověka, který je zadlužen u mnoha lidí, avšak pokouší se zachovat svoji pověst bezúhonného člověka. Proto vždy zaplatí dluh, který vypršel a nemůže být prodloužen. A není-li jiné cesty, vypůjčí si peníze opět, aby vyrovnal splatné dluhy. Tak je zadluženost permanentní a také vždy existují dluhy, jejichž splatnost vypršela a nelze je odložit.

Analogie nás zavádí k zahraničně obchodnímu aspektu tohoto problému. V kontextu cyklu "odklad, hašení požáru" je důležité rozlišit zboží, které lze dovážet a které

dovážet nelze¹¹⁾. V prvním případě jde o produkty, (viz část 10.3), ve druhém případě o služby. Například v železniční dopravě tratě a vozový park jsou komplementární inputy a oba jsou nezbytné. Tratě musí být budovány doma, takže v této souvislosti vznikají stejné problémy jako v příkladu se silnicí. Na druhou stranu, jestliže nemůže domácí vagonka uspokojit vnitřní poptávku, další domácí vývoj může být odložen aniž by rostly marginální sociální náklady na železnici a to za podmínky, že vagony jsou v dostatečném množství dováženy. Je sice pravda, že to může zvýšit zahraniční zadluženost, jestliže obchodní a platební bilance byly již negativní. A co bylo řečeno symbolicky, jako analogie o odložené, ale nakonec splatné "zásobě dluhů" (investičních projektů) nyní platí doslova pro celkový zahraniční dluh. Domácí dluh může být transformován na zahraniční dluh a naopak, jistě ne vždy přímo a přinejmenším nepřímo. Předpokládejme, že jak v odvětví A, které poskytuje nějaké neimportovatelné služby, tak i v odvětví B, vyrábějící importovatelné zboží, existuje několikaletý odklad a v obou případech existuje akutní nebezpečí dosažení limitu tolerance. Avšak volné investiční zdroje stačí pouze na projekt v jednom odvětví. Lze si představit dvojí možnou volbu. Investice mohou být realizovány v odvětví A, zatímco import doplňující domácí produkci odvětví B musí být zvýšen. Výsledkem je, že domácí "dluh" se nezvýšil, ale zahraniční ano. Nebo je zahájena výstavba v odvětví B, zatímco v odvětví A dojde k dalšímu odkladu. Výsledkem je, že zahraniční dluh nevzroste, ale domácí "dluh" odkladu pokračujících mez vzrůstá. Jestliže limit tolerance je spojen s každou formou domácího odkladu, výše zahraničního dluhu má také svůj limit tolerance, jak bylo vysvětleno v předchozí kapitole.

11) Jde o obvyklé rozlišení "prodejně - neprodejně", které zde aplikujeme. Tím má být řečeno, zda určitý produkt může být za normálních podmínek předmětem zahraničního obchodu nebo ne, zda při existující struktuře výroby a zahraničního obchodu je importován či exportován.

Po tomto odbočení k zahraničnímu obchodu se vrátíme k našemu původnímu předmětu, tj. k mechanismu "odklad, hašení požáru".

Hašení požáru vytváří začarovaný kruh. Předurčuje dostupné nerozdělené investiční zdroje odvětvím (oborům, oblastem atd.), v nichž se problémy naakumulovaly. Proto nic nebo jenom málo zbývá pro oblasti, v nichž je situace stále v mezích tolerance. Stále lze zvýšit využití základních fondů; úsilí o kvantitu a tendence k trvalé expanzi ovládající celé hospodářství toto zvýšení podporuje. Začíná fáze odkladu, která dříve nebo později povede k obtížím i v těchto odvětvích. A právě to - překročení jejich limitů tolerance - jim dá právo získat dosud nepřidělené investiční zdroje. Proto "hašení požáru" trvale reprodukuje samo sebe. Výše jsme hovořili o interakci a začarovaném kruhu mezi nedostatkovostí a investičním napětím. Jedním z jeho dílčích "kruhů" či momentů je cyklus "odklad, hašení požáru". Pokud existuje nedostatkovost a investiční napětí, musí existovat metoda odkladu a "hašení požáru". Kvalifikované a předvídatelné plánování může do jisté míry pomoci, ale jak se zdá nemůže zcela eliminovat tento problém. To je mimochodem tvrzení, které musí být prověřeno: je třeba testovat zkušeností, do jaké míry hypotéza o trvalé reprodukci odkladu a následného hašení požáru platí v praxi.

Proces popsany v části 10.4 až 10.7 lze považovat za zvláštní případ "kvantitativního" přízpusobení. Neexistuje jen v socialistické ekonomice, ale v každém společenském systému. Je to zvláštní forma dlouhodobé adaptace cestou investičních projektů, přizpusobení metodou "hašení požáru". Signální systém zpětné vazby obsahuje reptání, stížnosti či snad katastrofu. Reakce na signál vyžaduje soustředit nerozdělené investiční zdroje do oblasti, která dosáhla limitu tolerance.

Může to být bolestivá forma pokroku, ale ne "neracionální". Její pravidelnosti jsou zcela jasné a mohou být vysvětleny; zkušenost ukazuje, že jsou p ř e k o n a t e l n é ¹²⁾).

Ačkoliv se zpožděním, plní značnou část úlohy dlouhodobého přizpůsobení.

Na závěr se můžeme vrátit k tvrzením v části 10.2. Tam bylo řečeno, že výchozím bodem pro alokaci investic je zachování předchozích podílů. Jeden z nejmocnějších způsobů vybočení z této pohodlné rigidity je "hašení požáru". Větší než obvyklá část zdrojů musí být vydána tam, kde se nahromadily problémy nad určitou mez - a to i za cenu, že odvětví a oblasti, v nichž řešení problému může být odloženo, dostanou méně než obvykle.

12) Metodu "hašení požáru" jako mechanismu řízení lze formalizovat. S použitím několika silně zjednodušujících předpokladů zpracovali Radner a Rothschild model popisující tuto metodu. (Viz Radner, 1975; Radner - Rothschild, 1975; Rothschild, 1975.) Tyto modely dokazují, že takový mechanismus řízení je možný a dovoluje přežití systému. Mechanismus řízení, který reaguje na určité "kritické hodnoty" vzniká v mnoha rozdílných procesech. Pro případ zásob to dokládá studie Farkase (1976).

KAPITOLA 11

ZAMĚSTNANOST

11. 1 ÚVOD

Plná zaměstnanost je jednou ze základních , historicky významných vymožeností socialistické ekonomiky. Socialistická ekonomika nejen dosahuje vysoké úrovně zaměstnanosti , ale navíc ji po jejím dosažení plně zaručuje. V této kapitole analyzujeme procesy , které vedly k plné zaměstnanosti, zajišťují její udržování a další jevy , které jsou s tímto svázány. Budeme srovnávat kapitalistické a socialistické ekonomiky , ale vzhledem k tomu , že se pohybujeme na dosti abstraktní úrovni , nevyžaduje předmět našeho zájmu explicitně rozlišovat u socialistické ekonomiky mezi tradičním systémem řízení hospodářství a jeho poreformní podobou.

Uveďme nyní předběžné úvahy. Jistě bude čtenáři zřejmé , že moje myšlenky jsou v mnoha směrech inspirovány Marxem¹⁾. Jeho rozpoznání úlohy "relativního přelidnění" , propojení otázky zaměstnanosti se s e k u l á r n í analýzou akumulace je jedním z nejdůležitějších a nejpodstatnějších Marxových přínosů ekonomické teorii.

Keynes a makroekonomické myšlení , které se z jeho přístupu vyvinulo , zdůrazňují k r á t k o d o b é řízení vyspělé kapitalistické ekonomiky²⁾. Tento přístup vedl k důležitým hospodářsko-politickým závěrům , při čemž byl historický sekulární pohled zatlačen do pozadí. Tento pohled se však dostával do popředí oklikou přes studium problémů r o z v ó j o v ý c h z e m í. V mnoha zemích Asie , Afriky a Latinské Ameriky dnes dochází k podobným procesům jako v Anglii před 100 - 150 léty , jejichž svědky byli klasikové ekonomie.

1) Viz především Kapitál K. Marxe (1867 - 1894b). Z pozdější marxistické literatury R. Luxemburgová (1913) a P. Erdős (1976).

K porozumění problémů zaměstnanosti v socialistických zemích poskytuje hlavní fakta literatura o plánování pracovních sil³⁾. V této kapitole se zabýváme makroanalýzou, hlavně na základě agregátních veličin. Budeme především zkoumat dlouhodobé procesy, i když se dotkneme rovněž krátkodobých a okamžitých přírůstků a poklesů.

11. 2 KLASIFIKACE

Budeme rozlišovat několik skupin lidí, včetně proneschopného obyvatelstva, zaměstnaného obyvatelstva atd. I když se během určitého období počet osob v dané skupině nezmění, může se změnit složení osob ve skupině v důsledku demografických procesů; lidé průběžně vstupují a vystupují z dané skupiny. Nyní budeme od demografických efektů na složení skupin abstrahovat. Obecně se jimi budeme zabývat pouze na místech, kde je to nezbytné z hlediska naší argumentace.

V daném teoretickém rámci usilujeme o logicky jednoznačnou klasifikaci, avšak nedáváme si jako úkol navrhnout její praktickou implementaci. Při empirickém testování našich hypotéz bude třeba přesně definovat skupiny, což je záležitostí expertů na statistiku práce.

Práceschopné obyvatelstvo. Počet lidí ve skupině je $L(t)$. Jsou sem zahrnuti obyvatelé, kteří s ohledem na jejich věk a zdravotní stav mohou pracovat jako zaměstnanci hospodářské či rozpočtové organizace.

Hranice kategorie mohou být postiženy objektivními parametry (věkové limity, zdravotní stav ovlivňující proneschopnost); avšak na základě "biologických" kritérií

- 2) Viz Keynes (1936 a, b) a Hicksovy (1937, 1974 a, b) a Phillipsovy studie (1958). Viz též Bransonovy sumarizace (1972). Marxistická kritika Keynesa je v maďarské literatuře podána v práci P. Erdőse (1966, 1971) a Matyase (1973). Monetaristicky-neoliberalní kritiku lze nalést v pracích Friedmanových (1975, 1977).
- 3) J. Timár (1964); Kovács (1974). Viz též Ellmanovu práci (1979) o plné zaměstnanosti v socialistických ekonomikách.

nelze rozhodnout k d e leží hraniční limity. Skutečné hraniční limity jsou založeny na právních a morálních normách , akceptovaných ve společnosti.⁴⁾

Jelikož jde o stochastickou veličinu , determinovanou sociálními normami , použijeme t r e n d o v o u hodnotu (označenou $L(t)$) časové řady veličiny $L(t)$.

N a b í d k a p r á c e. Počet lidí ve skupině je $S(t)$. V populaci je to skupina lidí , kteří chtějí pracovat.

Z a m ě s t n a n á p o p u l a c e. Počet lidí v této skupině je $N(t)$ a zahrnuje všechny , kteří pracují za mzdu v sektoru hospodářských⁵⁾ a rozpočtových organizací. Proto do této skupiny nepatří rybář či lovec , kteří používají vlastní nástroje , dále malorolníci , kteří pracují na svém pozemku s rodinnými příslušníky , řemeslníci a obchodníci , kteří pracují ve vlastním podniku za pomoci rodinných příslušníků. Do této skupiny nepatří rovněž ženy v domácnosti. Tato kategorie nezahrnuje všechny pracující , ale pouze tu část , která pracuje v organizacích za mzdu.

N e z a m ě s t n a n á p o p u l a c e. Počet lidí v této skupině je $U(t)$. Definice skupiny je následující:

$$\begin{array}{|c|} \hline \text{neza-} \\ \text{měst-} \\ \text{nání} \\ \hline \end{array} = \begin{array}{|c|} \hline \text{nabíd-} \\ \text{ka} \\ \text{práce} \\ \hline \end{array} - \begin{array}{|c|} \hline \text{zaměst-} \\ \text{nání} \\ \hline \end{array} \quad (11.1)$$

P o p u l a c e z v y k l á p r a c o v a t. Počet lidí

- 4) Při dlouhodobé analýze může docházet k problémům, protože hranice "pracovní schopností" , akceptované společností a považované za normální nemusí být na konci analyzovaného období stejné jako na jeho počátku. Indikátory, které zde diskutujeme , lze interpretovat pouze v případě, že d e f i n i c e hraničních čar je stejná pro celé období analýzy. V takovém případě se musí používat určitý průměr ze sociálních norem, platných na začátku a na konci období jako základna zjednodušujícího předpokladu; každopádně však definice musí platit po celé období.

ve skupině je $H(t)$ a zahrnuje lidi, kteří už byli zaměstnáni v organizacích a jsou tudíž zvyklí na podmínky s tím spojené. Tato skupina bude hrát centrální úlohu v naší analýze. Zaměstnání není pouze tržní transakce, práce za mzdu. Žena z domácnosti, která je poprvé zaměstnána jako dělnice či úřednice mění svůj způsob života. Stejně tak je tomu v případě člověka, který dříve pracoval na vlastním pozemku a nyní pracuje za mzdu na velké farmě či v průmyslovém podniku. Ve velké většině případů tato dalekosáhlá změna ve způsobu života je trvalá a nezvratná.⁶⁾ Na základě individuálních dotazníků by sociologové byli s to rozhodnout, zda většina dotazovaných patří do této skupiny a pouze v hraničních případech by docházelo k problémům. Bylo by možno získat představu o proporcii těch, kteří pracovali přinejmenším rok či dva roky v sektoru hospodářských a rozpočtových organizací a i nadále pokračují (či by chtěli pokračovat) ve způsobu života, který je s tím spjat. Nevyhnutelné nepřesnosti měření považujeme za dostatečný důvod, abychom při analýze se nezabývali okamžitovou hodnotou dané veličiny, pozorovanou v čase t . Namísto toho používáme hodnotu $trendu$ v časové řadě, kterou značíme $H(t)$.

Předpokládáme, že lidé, kteří jsou zvyklí na práci vždy chtějí pracovat, tj. jsou částí nabídky pracovní síly. Avšak ještě další lidé chtějí nebo se mohou ucházet o práci. Tato skupina lidí tvoří pátou kategorii.

Populace, která není zvyklá pracovat námezdně, ale chce pracovat za mzdu.

Počet lidí v této skupině je $J(t)$ a zahrnuje i ty, kteří se dočasně vzdávají starého způsobu života. Po určitou dobu pracují

5) Hospodářskými organizacemi označujeme všechny podniky (velké, střední i malé), které najímají námezdní pracovníky.

6) Ve standardní mikroekonomické teorii se předpokládá, že proměnné se při daných omezeních mohou volně pohybovat v obou směrech. Buď se může poptávka či nabídka po předchozím zvýšení snížit, anebo naopak. Obvykle je tomu tak z krátkodobého hlediska v případě marginálních změn. Avšak dlouhodobě toto neplatí, tj. při velkém poklesu či vzestupu proměnných,

v hospodářské nebo rozpočtové organizaci, avšak z nějakého důvodu - rodinné důvody či neuspokojené očekávání - ji opět opouštějí. Případně se mohou vzdát své snahy i dříve, tj. jestliže bez úspěchu nějakou dobu hledali zaměstnání. Tato skupina je definována následujícím vztahem:

$$\begin{array}{|c|} \hline J(t) \\ \hline \text{populace} \\ \text{nezvyklá na ná-} \\ \text{mezdní práci,} \\ \text{ale chce pracovat} \\ \hline \end{array} = \begin{array}{|c|} \hline S(t) \\ \hline \text{nabídka} \\ \text{práce} \\ \hline \end{array} - \begin{array}{|c|} \hline H(t) \\ \hline \text{populace} \\ \text{zvyklá} \\ \text{na námezdní} \\ \text{práci} \\ \hline \end{array} \quad (11.2)$$

Předcházející klasifikace nám umožňuje konstruovat dva indikátory. První je h^* , normální míra participace :

$$h^*(t) = \tilde{H}(t) / \tilde{L}(t) . \quad (11.3)$$

Je to poměr mezi těmi, kteří jsou zvyklí na námezdní práci a celkovým práceschopným obyvatelstvem. Neoznačuje okamžitý stav trhu práce, protože ve jmenovateli i čitateli jsou trendové hodnoty. Indikátor h^* vyjadřuje vztah počtu lidí, vázaných sociálními konvencemi, zvyky a normami; sumarizuje "změnu ve způsobu života", tj. historický proces, který téměř nezvratně připoutává značnou část populace k sektoru hospodářských a rozpočtových organizací.

pokračování poznámky 5:

které charakterizují hlubší procesy. A s y m e t r i c k é s i t u a c e, o kterých opakovaně pojednáváme v této knize, jsou gčásti v ý s l e d k e m n e z v r a t n ý c h p r o c e s ů. Zůstanme u našeho příkladu: na poptávkově omezeném trhu práce dochází k asymetrii ("kupující", tj. zaměstnavatel dominuje), mimo jiné proto, že vesnický chudák, ze kterého se stal námezdní pracovník, se nevrátí na vesnici i když se situace na trhu práce zhorší.

Druhý indikátor je m í r a z a m ě s t n a n o s t i (n) v obvyklém smyslu nebo komplementární veličina k m í ř e n e z a m ě s t n a n o s t i (m) :

$$n(t) = \frac{N(t)}{S(t)} ; \quad m(t) = 1 - n(t) = \frac{U(t)}{S(t)} . \quad (11.4)$$

míra zaměstnanosti

míra nezaměstnanosti

V kontrastu s indikátorem h^* , který vyjadřuje skutečný stav dlouhodobého procesu, indikátory n a m představují okamžitý stav v rámci krátkodobého pohybu trhu práce. Téměř každý makroekonomický model, který se zabývá zaměstnaností ve vyspělých kapitalistických zemích, soustřeďuje svoji pozornost na indikátory n a m a nezabývá se indikátorem h^* .

Na základě definic je zřejmé, že normální míra participace h^* nemusí být rovna průměru měř zaměstnanosti $n(t)$ za určité delší období. Výraz h^* je s o c i o l o g i c k á kategorie (jaké procento populace je zvyklé být zaměstnáno), zatímco zbývající indikátory jsou kategoriemi t r h u p r á c e (jaké procento práci nabízejících lidí uspěje při hledání zaměstnání).

11. 3 POPTÁVKOVĚ OMEZENÝ TRH PRÁCE

V této i následujících částech dáme do protikladu dva "čisté" případy trhu práce a zaměstnanosti. První případ je p o p t á v k o v ě o m e z e n ý tr h p r á c e, druhý případ je n a b í d k o v ě o m e z e n ý tr h p r á c e.

Budeme hovořit o historickém přechodu z prvního stavu do druhého.

"Klasickým" případem poptávkově omezeného trhu je zaostalá země v historickém období nástupu kapitalistického podnikání, kdy ještě nebylo dosaženo vysokého stupně rozvoje, jak je chápán dnes. Nikoliv čistý případ, avšak blízko k němu je vyspělá kapitalistická ekonomika za předpokladu, že dlouhodobě roste spíše pomalu, že v ní neexistuje silná vládní intervence keynesiánského typu a silný vliv odborů. Taková byla víceméně situace ve většině kapitalistických zemí mezi válkami.⁷⁾ I když je možno se odvolat na řadu historických realizací, případ "čistého" trhu práce je m o d e l , který abstrahuje v mnoha ohledech od různých skutečných vývojových procesů v různých zemích.

(1) Nejdůležitější charakteristickou vlastností poptávkově determinovaného trhu práce je , že normální míra participace h^* , i když dlouhodobě roste, je vždy nízká. Přídavné jméno "nízká" je vždy třeba chápat relativně; na významu nabývá ve srovnání s případem zdrojově omezeného trhu práce. V tomto případě je - jak dále uvidíme - míra h^* mnohem vyšší. Při empirické deskripci toto bude zřejmé zejména pro země, v nichž přechod od čistého případu poptávkově omezeného trhu k čistému případu zdrojově omezeného trhu byl relativně rychlý. (Například Maďarsko v roce 1930 ve srovnání s Maďarskem v roce 1970.)

Jak jsme uvedli, h^* může rovněž v čase růst v čistém případě poptávkově omezeného trhu práce, avšak i přesto tam vždy existuje p o t e n c i á l n í r e z e r v a p r a c o v n í s í l y .⁸⁾ Tato skupina bude podrobně analyzována v další části.

7) Trh práce v kapitalistických zemích po II. světové válce nelze považovat za čistý případ poptávkově omezeného trhu.

8) "Průmyslová rezervní armáda čili relativní přebytek obyvatelstva vykonává v obdobích stagnace a průměrného oživení tlak na aktivní dělnickou třídu a drží na uzdě její nároky v období nadvýroby a paroxysmů. Relativní přebytek obyvatelstva je tedy pozadí, na němž se pohybuje zákon poptávky a nabídky pracovní síly." K. Marx: Kapitál, I., str. 673.

Zde pouze anticipujeme některé její interpretace. Obyvatelstvo, které není zvyklé mít zaměstnání, ale je schopno pracovat, představuje "plnou" potenciální rezervu práce. Její část však není mobilizovatelná. Jinými slovy: hodnota koeficientu $h^*(t)$ nemůže nikdy dosáhnout 1, ale má horní limit tolerance, označený $\hat{h}$. Definice potenciální pracovní rezervy $Q(t)$ je následující:

$$Q(t) = (\hat{h} - h^*(t)) \tilde{L}(t).$$

potenciální rezerva práce	toleranční limit míry participace	skutečná normální míra participace	práceschopné obyvatelstvo
---------------------------------	---	---	------------------------------

(11.5)

Hlavní charakteristikou ekonomiky, jejíž zaměstnanost je poptávkově omezená, je, že v ní vždy existuje velká potenciální rezerva pracovní síly. Pouze její část se objevuje v obvyklé statistice nezaměstnanosti. Číslo $J(t)$, jak je definováno vzorcem (11.2), je vždy mnohem menší než $Q(t)$.

Zbytek potenciální rezervy pracovní síly (tj. $Q(t) - J(t)$) nepředstavuje "nezaměstnané", pouze potenciálně zaměstnatelné, tj. osoby, které mohou být zaměstnány při jiných sociálních okolnostech. Jejich přítomnost však zásadně ovlivňuje situaci na trhu práce. Především v důsledku značné váhy potenciální rezervy pracovní síly (a pouze až na druhém místě v důsledku nezaměstnanosti v úzkém smyslu slova) se trh práce utváří jako "trh kupujícího".

(2) I když nezaměstnanost je pouze druhotným faktorem při formování tržních podmínek, má důležitou roli při vysvětlení situace. Desagregujme nyní nezaměstnanost na komponenty podle specifických příčin jejího vzniku a chování v průběhu hospodářského cyklu.

V literatuře zabývající se zaměstnaností je velmi známý pojem "frikční nezaměstnanost". Výraz "frikce" je používán ve stejném smyslu jako v kapitole 8., kde byl zaveden indiká-

torový vektor w pro měření frikčních jevů. Zaměstnanost je mimo jiné alokační proces a vše, co bylo v 8. kapitole řečeno o frikcích, které ovlivňují průběh těchto procesů, platí i v tomto případě. I když kupující (hospodářská nebo rozpočtová organizace, která hledá pracovníky) má úmysl koupit a prodávající (osoba, která zamýšlí nastoupit do práce) má úmysl prodat, není jisté, že se dohodnou. Záleží na tom, zda okamžitá poptávka a nabídka ve všech ohledech korespondují a zda hospodářská či rozpočtová organizace chce tu určitou osobu - s ohledem na její profesní kvalifikaci či dokonce politický názor -, která hledá práci. A opačně, zda nabízené místo, pracovní podmínky, nadřazení a poloha jsou uspokojivé z hlediska člověka, který práci hledá. Dohodnou se obě strany na výši mzdy? A jestliže se dohodnou co se týče všech předchozích otázek, je další otázkou, zda se dobře znají navzájem a jsou informováni o vzájemných úmyslech a podmínkách. Odpovědi na tyto otázky nejsou vždy vyloženě pozitivní či negativní, avšak vykazují jasně definované statistické rozdělení. V každém systému vždy vedle sebe existuje částečná nedostatkost pracovních sil a částečná nezaměstnanost.

Na grafu 11.1 se vracíme ke schématu zobrazení, které jsme zavedli v kapitole 8⁹⁾.

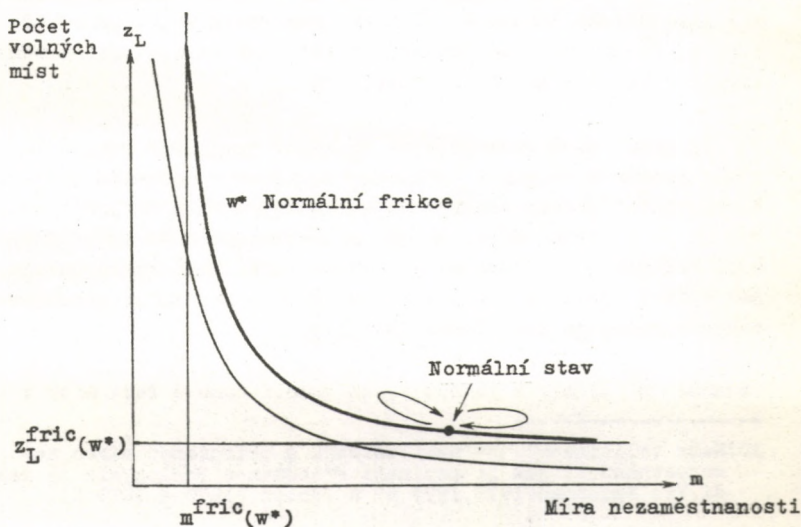
Na horizontální ose je měřena volnost pracovní síly. Je to vektorová kategorie a později budeme probírat její různé komponenty. Zde je uveden pouze jediný komponent, míra nezaměstnanosti $m(t)$ v obvyklé interpretaci, jak je definována v (11.4).

9) Zde můžeme opakovat to, co jsme již zdůraznili v kap. 8: na grafu 11.1 a na podobných grafech je tvar iso-frikčních křivek arbitrární. Naše analýza objasnila pouze znaménka a některá omezení vzájemné záměny mezi nedostatkovostí, volností a frikci, avšak přesný tvar frikčních funkcí neznáme.

Na vertikální ose měříme nedostatkovost pracovní síly. Ta je rovněž vektorová kategorie a o jejích prvcích pojednáme později. Zde používáme pouze jeden indikátor z_L , tj. poměr volných míst k celkovému počtu pracovních míst. Je to proporce míst, která chtějí hospodářské a rozpočtové organizace obsadit, jestliže naleznou vhodné kandidáty. Konečně jako třetí proměnnou používáme příslušný indikátor frikce z vektoru w . To může být rozsah "hledání místa", buď počet míst, která byla osobou hledající práci navštívena před jejím nalezáním, nebo doba hledání apod.

Graf 11.1

Normální stav poptávkově omezeného trhu práce

V analyzovaném systému - při dané normální frikci - platí silně nakreslená iso-frikční křivka. Zleva se asymetricky blíží vertikální kolmici na osu m ; zprava se pak blíží horizontální kolmici na osu z_L . Vertikální kolmice protíná osu volnosti v bodě $m^{fric}(w^*)$.

To je minimální míra, pod kterou nezaměstnanost nemůže klesnout, pokud na trhu existuje normální frikce w^* . Horizontální kolmice protíná osu volnosti v bodě $z_L^{fric}(w^*)$. Pod toto minimum nemůže nedostatkovost klesnout, pokud existuje normální frikce (w^*)¹⁰⁾.

Iso-frikční křivka se posunuje nahoru, nebo - srovnej na grafu 11.1 tenkou čáru - dolu. Např. dolu se může posunout v důsledku lepší organizace trhu (lepší tok informací na trhu práce), zlepšením materiálních podmínek v dopravě či bydlení, což zvyšuje mobilitu pracovní síly apod. O tom budeme podrobněji hovořit v případě zdrojově omezeného trhu práce. Je však zřejmé, že bezfrikční vztah $w=0$ je pouze abstraktním referenčním bodem v našem modelu, který v realitě nemůže existovat. Tudiž případ "plné zaměstnanosti", kdy $m = 0$ nikdy neexistuje, stejně tak jako případ dokonalé eliminace nedostatkovosti práce, kdy $z_L = 0$. Výraz "plná zaměstnanost" zde používáme v přeneseném smyslu, jak ostatně dále vysvětlíme.

Na grafu 11.2 ukazujeme na příkladu vymyšlené časové řady vývoj nezaměstnanosti v "čistém" poptávkově omezeném případě. Horizontální přímka reprezentuje minimální míru nezaměstnanosti. Pod ní se skutečná míra nemůže pohybovat, protože tomu zabráňují frikční jevy. Skutečný průběh hospodářského cyklu určuje, jak blízko skutečná nezaměstnanost leží u minimální nezaměstnanosti, která je dána frikčními jevy.

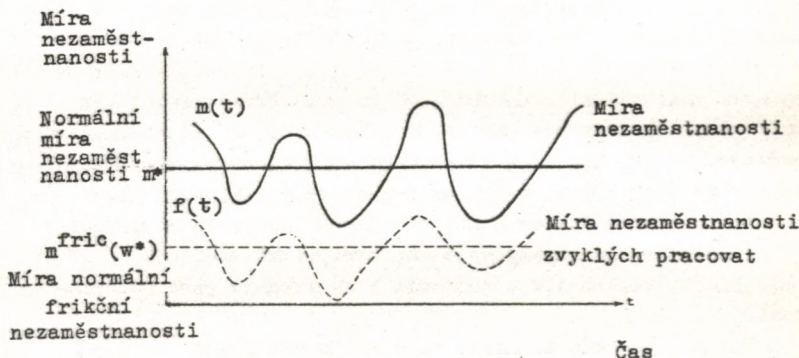
Označme m^* průměr z jednotlivých období časové řady $m(t)$:

10) Naše veličina $m^{fric}(w)$ není totožná s přirozenou mírou nezaměstnanosti jak ji popisují Friedman a Phelps, ale je menší. Viz Friedman (1975, 1977 b) a Phelps (1970 a, 1970 b).

toto je normální míra nezaměstnanosti v systému. Druhou charakteristickou vlastností poptávkově omezeného trhu práce je (kromě nízké normální míry participace h^* a velké potenciální rezervy pracovní síly), že normální míra nezaměstnanosti značně převyšuje minimální míru způsobenou frikcí; dokonce i v horních bodech cyklu neklesá normální míra nezaměstnanosti na úroveň minimální míry. V tomto případě hovoříme o *chronické nezaměstnanosti*. Její intenzita je měřitelná buď za pomoci rozdílu $[m^* - m^{fric}(w^*)]$, anebo rozdílem mezi skutečným minimem časové řady a minimální úrovní, která je vysvětlena na frikci.

Graf 11.2

Pohyb míry nezaměstnanosti v čase

Podíváme-li se nyní opět na graf 11.1, vidíme bod, který předstatuje normální stav trhu práce. (Na tomto grafu je tento bod umístěn v trojrozměrném prostoru; v realitě je vymezen třemi vektory, které představují volnost práce, nedostatkovost práce a frikci na trhu práce.)

Charakteristický locus na grafu prozrazuje značnou frikci, nízkou, avšak v průměru pozitivní nedostatkovost práce, a (znovu v průměru) vysokou nezaměstnanost.

Cyklická fluktuace probíhá kolem normálního stavu. Na grafu je to znázorněno smyčkami, vycházejícími z normálního bodu a vracejícími se zpět k němu.

(3) Třetí charakteristickou vlastností poptávkově omezeného trhu práce je to, že dokonce někteří z těch, kteří jsou zvyklí pracovat, jsou nezaměstnaní. Je sice pravdou, že ve většině případů mají vyšší a větší naději nalézt zaměstnání než začátečníci či příležitostně zkoušející uchazeči o práci, ale nezaměstnanost se jim nevyhnula. Označme $f(t)$ poměr té části lidí, kteří jsou zvyklí pracovat a jsou momentálně nezaměstnaní, k celkové nabídce práce. Na grafu 11.2 je časová řada $f(t)$ pro ilustraci uvedena. V horních bodech cyklu tato míra nezaměstnanosti může být blízká k nule, zatímco v dolních bodech cyklu značně vzrůstá. Každý člověk v této skupině žije s možností, že ztratí práci. Počet nebezpečí vzrůstá dále v důsledku velké potenciální rezervy pracovní síly. Hospodářská či rozpočtová organizace může vždy nahradit určitou osobu jinou pracovní silou, snad s určitými nevýhodami či s nucenou substitucí. Ačkoliv organizace může potřebovat expertní a praktické znalosti zaměstnaného, totéž ještě více platí pro druhou osobu. Právě proto, že zaměstnanec je zvyklý na zaměstnání, silně pociťuje, že má málo jiných alternativ a možností a to zvyšuje jeho bezbrannost.

Trh práce je poptávkově omezený, protože produkce je poptávkově omezená; jeho expanze je omezena prodejními možnostmi, které jsou generovány efektivní agregátní poptávkou.

(Připomeňme si znovu, že probíráme čistý případ předkeynesiánského kapitalismu, kdy neexistuje umělá expanze efektivní poptávky.) Analyzovat p r o č je výroba poptávkově omezená je v této knize mimo předmět našeho zájmu. Zde znovu zdůrazňujeme výše uvedenou skutečnost proto, že se na ni budeme odvolávat později při komparativní analýze socialistické ekonomiky.

Zdůraznili jsme tři hlavní vlastnosti čistého případu poptávkově omezeného trhu práce: velká potenciální rezerva pracovní síly; značná chronická nezaměstnanost, která není absorbována ani ve vrcholných bodech cyklu; dokonce i část lidí, zvyklých pracovat je ohrožena nezaměstnaností. To vše vysvětluje existenci asymetrického stavu s p o p t á v - k o v ě o m e z e n ý m t r h e m p r á c e , k t e r ý j e t r h e m k u p u j í c í h o . Jednou ze základních myšlenek této knihy je skutečnost, že trh nelze vždy popisovat jako neutrální místo střetu dvou stejných sil, totiž vzájemně symetrických křivek poptávky a nabídky. Často se stává, použijeme-li sportovní terminologie, že jedna ze stran hraje "na domácím hřišti". Za určitých podmínek síly mohou být v rovnováze. Avšak často dochází k případu, kdy normální stav trhu, nebo průměrná situace za určité období je od počátku charakterizována nadřazeností jedné či druhé strany, takže jedna či druhá asymetrie na trhu převažuje¹¹⁾. Nejdůležitější rysy této situace jsou ztraceny, jestliže znázorňujeme trh práce pomocí "Marshallova kříže", tj. pomocí dolu klesající poptávkové křivky a nahoru rostoucí křivky nabídky, které jsou obě považovány za funkce mzdy. Ačkoliv v takovém znázornění je zrno pravdy, protože vyjadřuje jeden z krátkodobých vztahů, přesto názor, že jde o dvě vzájemně symetrické křivky, zatemňuje rozhodující rys situace, totiž její asymetrii. Zaměstnavatel - tj. "kupující" je ten, kdo diktuje; zaměstnanec - tj. "prodávající" je v pozici bezbranného.

Podívejme se zpět na graf 11.1. Nedostatkovost je malá, téměř na úrovni minima, které je vyvoláno frikcí. Volnost na druhé straně je velká a bod normálního stavu je umístěn v pravém dol-

ním rohu grafu. To symbolizuje při daném způsobu znázornění p o s u n v mocenském postavení ve prospěch kupujícího a v neprospěch prodávajícího.

Za takových podmínek větší část břemene, které nutně vzniká v procesu alokace, nese prodávající. Lidé, kteří chtějí práci ji musejí h l e d a t ; jestliže existuje mnoho žadatelů, stavějí se do f r o n t y. Musejí č e k a t , pokud neexistuje okamžitá nabídka. Mohou přistoupit na n u c e n o u s u b s t i t u c i a přijmout práci, která neodpovídá jejich nádání, vzdělání a přípravě¹²⁾.

Ať je jakkoliv důležitá úloha mzdy při krátkodobém trhu práce, to není předmětem našeho zájmu a zkoumání v této analýze. O této otázce pojednáme později v II. části 16. kapitoly.

Zde pouze k o n s t a t u j e m e známý fakt, že průměrná mzda vypočtená na makroekonomické úrovni (jak reálná, tak nominální mzda) je spíše rigidní a nabídka práce, stejně jako poptávka po práci je víceméně neelastická vzhledem ke mzdě. To je jeden z důvodů , proč dominuje přízpusobením "kvantit"¹³⁾.

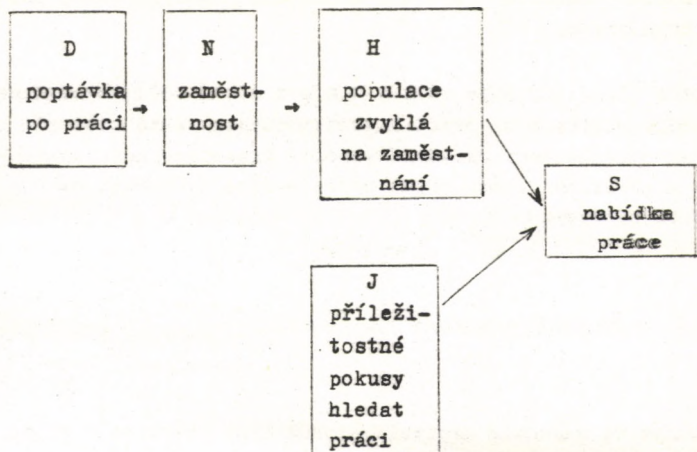
Ačkoliv existuje interakce mezi nabídkou a poptávkou , kauzalita má určitý jasný směr , který můžeme znázornit schématicky.

11) Pro marxistického ekonoma je tato asymetrie triviálně samozřejmá, když uvažuje o kapitalistickém trhu práce. Pečlivá analýza této analogie může marxisticky vzdělanému ekonomovi pomoci porozumět tomu, jak na jiných trzích a v jiných systémech se rovněž objevuje asymetrie.

12) Analyzovali jsme stejné formy činnosti jako v kap. 4. Tam však to byly rysy n á k u p ů a ne prodejů, které zatěžovaly kupujícího inputů na trhu prodávajícího ve zdrojově omezeném systému.

13) Zde se dotýkáme jedné ze základních otázek keynesiánské teorie zaměstnanosti. O tom viz: Leijonhufvud (1968) ; Hicks (1974), který rozebírá krizi v keynesiánské teorii.

Schematické znázornění interakce mezi nabídkou a poptávkou a jejich kauzálních vztahů :

V poptávkově omezeném trhu práce je výchozím bodem poptávka. Ta představuje efektivní omezení zaměstnanosti (v kontrastu, jak uvidíme se zdrojově omezeným systémem, ve kterém je nabídka práce efektivním omezením).

Je to poptávka po práci, která v zásadě určuje zaměstnanost, takže D (více či méně) určuje N. Skutečné zaměstnání po určitou dobu "naučí" pracovníka organizace pracovat za mzdu. A když si jednou na to zvykne, bude (s jistým počtem výjimek) mezi těmi, kteří chtějí prodávat svoji pracovní sílu. Dále se k nim připojují lidé z potenciální rezervy, kteří doufají, že seženou zaměstnání. Jejich existenci lze rovněž považovat za funkci očekávané poptávky po práci.

Relativní rigiditu nabídky práce, její nepružnost vzhledem ke mzdě a společně s tím rozhodující úlohu "kvantitativního" přispůsobení lze částečně vysvětlit skutečností, že H je rozhodnuto

získat práci. M i n u l á poptávka po práci (prostřednictvím určení minulé zaměstnanosti) konečkonců určuje současnou situaci tím, že "naučilo" s o u č a s n o u nabídku práce podmínkám trhu práce.

Schéma 11.6. popisuje d l o u h o d o b é přizpůsobení nabídky práce poptávce po práci. V krátkodobém, a ještě více při okamžitém přizpůsobení existují složité interakce mezi proměnnými ve schématu. Na tomto místě pouze chceme upozornit na dlouhodobé procesy.

11. 4 ZDROJOVĚ OMEZENÝ TRH PRÁCE

Situace na moderním kapitalistickém trhu práce se v mnoha ohledech liší od "čistého" případu popsaného v předcházejícím oddílu. Ale analýza tohoto trhu není předmětem našeho zájmu na tomto místě,

Uděláme nyní velký skok v historickém vývoji a obrátíme naši pozornost na "čistý" případ zdrojově omezeného trhu. Později se v čase poněkud vrátíme, protože zamýšlíme rovněž analyzovat období, které předchází "čistému" zdrojově omezenému stavu. Nicméně na tomto místě to usnadní naše uvažování, dáme-li do protikladu dva pólové (mezí) případy.

(1) H l a v n í z v l á š t n o s t í " č i s t é h o " zdrojově omezeného trhu práce je, že normální míra participace je vysoká a dosahuje limitu tolerance: $h^* \sim h$. Sektor organizací plně absorboval potenciální rezervu Q . Pojednáme nyní o jejich hlavních složkách, což nám současně umožní porozumět limitu tolerance $\hat{h}$.

Za (a)

Nejdůležitější složkou potenciální rezervy pracovní síly jsou nezávislí malovýrobci a samostatně pracující. V socialistických zemích ve střední a východní Evropě byli nejpočetnější vrstvou této skupiny malí a střední rolníci. Větší část pracovníků v této skupině byla absorbována v této oblasti (s výjimkou Polska a Jugoslávie ve všech východoevropských zemích) sektorem hospodářských a rozpočtových organizací, včetně družstevních organizací provozujících řemesla a doplňkové výroby na úrovni hospodářských organizací. V této knize nemůžeme podat historický popis vývoje a jak došlo ke změně ekonomického vlastnictví v evropských socialistických zemích. Zde nám stačí, když zdůrazníme, že současně se změnou došlo k přelivu pracovní síly do družstev a státních statků v zemědělství a do hospodářských a rozpočtových organizací mimo zemědělství. Ačkoliv základní trend byl determinován změnou vlastnictví, proces není úplně ukončen. Existují tzv. záhumenky v zemědělství a jejich náročnost na práci představuje určitou protisměrnou tendenci vůči absorbnímu efektu hospodářských a rozpočtových organizací¹⁴⁾. Sice muži obvykle během dne nepracují na záhumenku, ale ženy ano; a to jim mnohdy zabraňuje usilovat o místo u hospodářských a rozpočtových organizací. (Práce na záhumenku obvykle představuje pro ženy dodatečný závazek k jejich činnosti v domácnosti a k jejich mateřským povinnostem; to vše působí na ženy, aby nemohly nastoupit do zaměstnání a zůstaly doma.)

Mnohem menší, nicméně však velmi důležitou vrstvou jsou nezávislí řemeslníci a obchodníci. Jejich počet všude poklesl, i když v různých zemích různě. Tam, kde své činnosti provozují i nadále, je tomu obvykle proto, že autority byly přinuceny tyto činnosti udržet a rozšířit v důsledku tlaku poptávky obyvatelstva.

Skupina takzvaných samostatně činných duševních pracovníků (advokáti, lékaři apod.) značně poklesla; řada činností, kter

14) Nevelká zemědělská aktivita, kterou vykonávají členové družstev a státních statků spolu se členy svých rodin na malých soukromných plochách půdy je zde nazývána prací na záhumenku.

byly dříve prováděny soukromě, jsou nyní vykonávány organizacemi či institucemi. Avšak existují povolání, která je téměř nemožné provádět ve velkých organizacích.

V případech všech výše uvedených skupin je to charakter práce nebo silná společenská poptávka po určité činnosti, která limituje absorpční efekt hospodářských a rozpočtových organizací.

Za (b)

Další velký pracovní zdroj jsou ženy v domácnosti. Charakteristickým rysem zdrojově omezeného trhu práce je skutečnost, že počet žen, pracujících pouze v domácnosti, v poměru k celkovému počtu praceschopných žen, je velmi nízký.¹⁵⁾

Jejich pohyb mezi zaměstnanci hospodářských či rozpočtových organizací je spjat s jevem, diskutovaným ad(a). Když přestane fungovat rodinná usedlost, řemeslnická dílna či krámk, pak zbývající aktivita žen jako matek, spolu s prací v domácnosti často nedostačuje jako denní náplň práce.

Tento pohyb mezi zaměstnané a jej doprovázející změna způsobu života nejsou často úplné. Navíc v této vrstvě často dochází k návratu k předchozímu stavu, a to i v rámci procesu absorpce, který jinak bývá nezvratný. Rozhodnutí ženy vstoupit do zaměstnání závisí na mzdě dalších výdělečně činných členů rodiny, na velikosti rodiny, na jejím věkovém složení, zdravotním stavu apod; kromě toho rozhodnutí vstoupit do zaměstnání často závisí na stanovisku manžela a případně dalších členů rodiny. Rozsah přídavků na děti poskytovaných ženám v případě, že pečují o svoje děti, může mít důležitý vliv. Každopádně si však nelze představit, že by každá žena, která je schopna pracovat, nastoupila do zaměstnání v sektoru hospodářských a rozpočtových organizací; značná část žen zůstává vně tohoto sektoru.

Za (c)

V kapitalistickém systému, i v přechodném období, značná část lidí žije výlučně ze zisku, úroků, pozemkové renty nebo z prodeje

15) Viz Kutas - Mausecz (1976).

p o z e m k ů , ačkoliv je schopna pracovat. V socialistickém systému je tento způsob existence nemožný; příslušníci této skupiny, pokud neemigrovali, obvykle našli zaměstnání v hospodářských či rozpočtových organizacích.

Za (d)

A zcela pro úplnost musíme ještě připomenout s l o u ž í c í v d o m á c n o s t e c h . (Ve vyspělých zemích je jejich počet nezanedbatelný.) Mnozí z těchto sloužících v domácnostech by mohli být užiteční v hospodářských organizacích. Ale současně působí retardační síla : určité rodiny, které nájímají tyto sloužící a které také mají prostředky, aby je zaplatili.

Z výše uvedených čtyř pracovních zdrojů evidentně pouze první a druhý jsou skutečně významné ; ve srovnání s nimi třetí a čtvrtý zdroj jsou nevýrazné.

Výčet, který jsme uvedli, osvětluje do jisté míry interpretaci "limitu tolerance" jako stochastického jevu. Může se stát , že osoba X.Y., která měla včera úmysl začít pracovat, změnila dnes své rozhodnutí, zatímco osoba M.N. se rozhodla opačně. Co se týče pracovní síly jako celku, měli bychom uvažovat " i n t e r v a l t o l e r a n c e " a hodnotu $\hat{h}$ považovat za průměrnou hodnotu intervalu. Limit tolerance $\hat{h}$, stejně jako limity tolerance v předchozích kapitolách, je vždy s o c i á l n í j e v . Projevuje se v případě, že určitá skupina ve společnosti v z d o r u j e tendenci ; v daném případě vzdoruje pracovnímu absorpčnímu efektu hospodářských a rozpočtových organizací. Pro tyto skupiny je n e p ř í j a t e l n á zaměstnanost překračující limit tolerance. Avšak proto, že otázka se týká pravidelnosti lidského chování, tento limit není věčně platný.

Limit tolerance zaměstnanosti se může posunout v obou směrech. Avšak v každém okamžiku je limit tolerance d á n . V tomto historicky relativním smyslu platí také tvrzení ze začátku tohoto oddílu : v čistém zdrojově omezeném systému

je mobilizovatelnost praceschopného obyvatelstva úplná, a to z toho důvodu, že dosáhla existujícího limitu tolerance. Po jeho dosažení je míra participace více či méně stabilizována¹⁶⁾. Z tohoto bodu se může posunout pouze o málo, protože limit tolerance se může posunovat ve značném rozsahu pouze pomalým historickým procesem. Uděláme-li srovnání mezi dvěma "čistými" systémy, pak normální míra participace na zdrojově omezeném trhu práce je mnohem vyšší než na poptávkově omezeném trhu.

Mohou existovat určité aktivity, v důsledku kterých se limit tolerance posune; například jestliže v malém městě nebo na vesnici je vybudována školka, mnohé z matek, žijících v okolí budou ochotny jít do zaměstnání. Nicméně čistý zdrojově omezený trh práce je definován tak, že takovéto posuny mohou být pouze marginální. Pokud v reálné ekonomice existují možnosti pro mobilizovatelnost práce, a to nikoliv marginální, nedosáhla tato dosud stadia čistého zdrojově omezeného stavu, ale může být na nejvyšší na cestě k němu.

Počet lidí, kteří mohou být zaměstnání v sektoru hospodářských a rozpočtových organizací je ovšem podstatně ovlivněn demografickými procesy, především velikostí $L(t)$, tj. počtem praceschopných lidí. Při zkoumání kvalitativních rysů různých systémů však můžeme od této skutečnosti abstrahovat. To je jeden z důvodů, proč popisujeme charakteristiku systémů pomocí relativních indikátorů. Ať je $L(t)$ v čase stacionární, klesající nebo rostoucí, vždy platí, že míra participace se bude blížit limitu tolerance a $h^* \sim \hat{h}$, jestliže trh práce v dané zemi se stal čistě zdrojově omezeným.

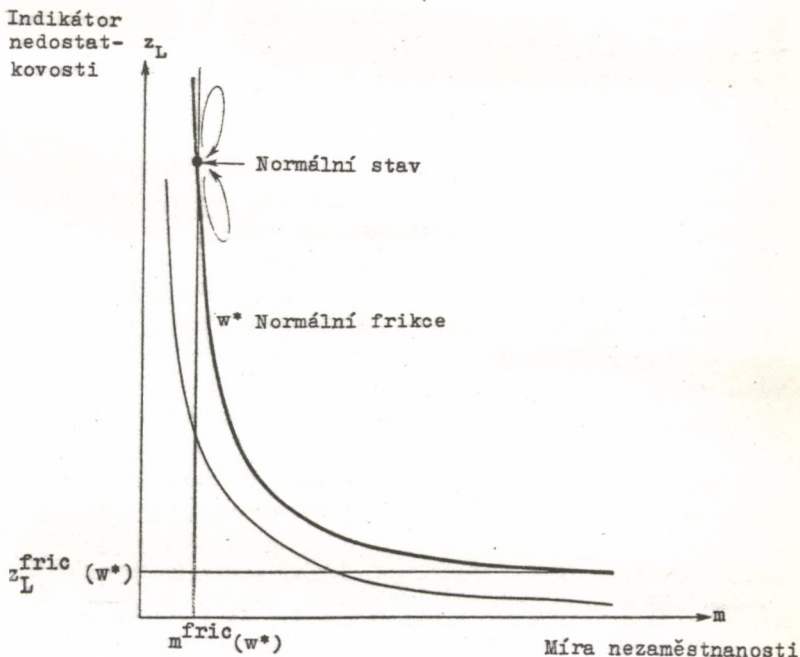
16) V Maďarsku se již po několik let stalo zřejmým, že potenciální rezerva pracovní síly je vyčerpána. V terminologii maďarské literatury o této otázce používáme výrazů: zaměstnanost žen dosáhla "sociálního maxima" a zaměstnanost mužů "demografického maxima". Viz Iván (1975), Karakas (1976), Timár (1977).

Tudíž stejně jako v případě čistého poptávkově omezeného trhu práce je n o r m á l n í míra participace hlavním charakteristickým rysem situace na trhu práce v dlouhém období. Generuje hlavní trend, kolem kterého se mohou pohybovat okamžité fluktuace.

(2) Graf 11.3 je analogický grafu 11.1 : diagram (z, q, w) je nyní aplikován na případ čistého zdrojově omezeného trhu práce. Interpretace os je stejná jako na grafu 11.1.

Graf 11.3

Normální stav zdrojově omezeného trhu práce

Bod v horním levém rohu grafu představuje normální stav systému. Nedostatkovost práce je vysoká, jak bude detailněji ukázáno v následující části. Existuje frikce při alokaci práce ($w^* > 0$) takže ne každý, kdo zamýšlí jít pracovat, nachází okamžitě práci. Pro situaci je charakteristický následující vztah:

$$m(t) \sim m^{\text{frik}}(w^*) > 0, \text{ pro každé } t. \quad (11.7)$$

Nezaměstnanost nemůže příliš klesnout pod minimální úroveň způsobenou frikcí, avšak nemůže rovněž příliš tuto úroveň převýšit. Dokonce i při okamžitých fluktuacích zaměstnanosti se stěží pohybuje kolem minimální úrovně, způsobené frikcí. Chronická nezaměstnanost, druhé kritérium čistě poptávkově omezeného trhu práce, byla zcela eliminována.

Můžeme dále dodat, že jelikož (i) neexistuje potenciální rezerva práce a (ii) neexistuje chronická nezaměstnanost, je "frikční nezaměstnanost" evidentně organizační problém. Je pravda, že z hlediska dané osoby je nepříjemné, když z nějakého důvodu nemůže nalést odpovídající zaměstnání. (Ačkoliv v mnoha případech "hledá" nové zaměstnání, když ještě pracuje na starém místě, aby se pojistila.) Tento jev není doprovozen obavou ze skutečné nezaměstnanosti. Z toho důvodu je správné dát slovo "nezaměstnanost" do uvozovek ¹⁷⁾.

Iso-frikční křivka, spjatá s normální frikcí, je v určitém okamžiku dána. V čase se však může posunout; a v důsledku

17) To je v kontrastu s čistým poptávkově omezeným trhem práce, kdy nezaměstnaný se necítí v žádném případě podpořen tím, že je pouze "frikčně" nezaměstnaný. Pro danou osobu neexistuje žádná hranice mezi frikční a "skutečnou" nezaměstnaností. Každopádně se cítí ohrožen. V praxi tyto dva případy lze rozlišit pouze ve vztahu k agregátu.

série vědomých akcí tento posun může být podpořen. Na grafu 11.3 je nakreslena druhá tenká křivka pod právě platnou křivkou (silná čára).

(a) Úkol začíná střednědobým a dlouhodobým plánováním výroby a práce. Čím více je struktura hospodářských a rozpočtových organizací v souladu s nabídkou pracovní síly z hlediska profesní přípravy, regionální dostupnosti atd., tím menší frikce existuje¹⁸⁾.

(b) Důležitou roli hraje mzdová politika, a to jak dlouhodobá proporcionalita mezd, tak i jejich okamžitá diferenciacce. To bude diskutováno v pozdější kapitole.

(c) Mobilita pracovní síly se váže na podmínky bydlení. Nedostatek bytů "svazuje s půdou". Rovněž veřejná doprava, infrastruktura a sociálně-kulturní podmínky hrají roli.

(d) Změny ve struktuře výroby, a zvláště nepředvídané přizpůsobení mohou vyvolat potřebu rekvalifikace pracovníků. Čím lépe je proces rekvalifikace organizován, tím méně frikci se objevuje.

(e) Posléze i informace hrají významnou úlohu v tom, zda organizace mohou nalézt ty, kteří hledají práci; a naopak ti, kteří hledají práci mohou rychle nalézt organizace nabízející adekvátní zaměstnání.

Na grafu 11.3 (stejně jako na grafu 11.1, kde je znázorněna poptávkově omezená situace) představují smyčky cyklickou fluktuaci kolem normálního stavu. V oddíle 9.10 jsme detailně pojednali o jevu investičních cyklů. Tento jev je doprovázen - i když v tlumené formě - cyklickou fluktuací na trhu práce. Nedostatkost pracovních sil je nejintenzivnější ve fázi cyklického vzestupu a zvláště kolem jeho vrcholu. V těchto obdobích je skrytá volná pracovní síla využívána více s většími přesasy, anebo jsou nabízeny vysoké příplatky za zvláštní pracovní výkon.

18) Viz Jánosy (1966).

(3) Jako třetí vlastnost čistě poptávkově omezeného trhu práce bylo zdůrazněno, že ti, kteří jsou zvyklí na zaměstnání se cítí zvlášť bezbrannými v důsledku ireverzibility jejich situace. Nyní v případě čistě zdrojově omezeného trhu práce se ukazuje, že i když i v tomto případě platí ireverzibilita, neexistuje odpovídající pocit bezbrannosti, vznikající z hrozby nezaměstnanosti, protože stav trhu práce se natrvalo změnil. Pracovník zvyklý v zaměstnání nemá na trhu práce konkurenci v podobě nezaměstnaných a není ani žádná možná konkurence ze strany velké potenciální rezervy pracovních sil. Chování skupiny zvyklé na zaměstnání je charakterizováno zajištěnou zaměstnaností¹⁹⁾. To nás přivádí k dalšímu předmětu našeho zkoumání a sice k nedostatkovosti pracovních sil.

11. 5 NEDOSTATEK PRACOVNÍCH SIL

Při normální frickci $w > 0$ a při daném limitu tolerance $\hat{h}$, platném pro normální míru participace, existuje další nevyužitá vnější²⁰⁾ volnost pracovní síly.

Když již jednou byl vytvořen zdrojově omezený trh práce, běžná aktivita a ještě více rozvoj ekonomického systému jako celku narážejí na omezení pracovní silou.

19) Mohou existovat ještě jiné faktory, které způsobují, že pracovník pocituje určitou závislost na svých nadřízených. O tom pojednáme v další části.

20) Připomínáme: ve 2. kapitole jsme nazývali nevyužívanou část zdroje uvnitř hospodářské organizace vnitřní volností (internal slack). Tudíž atribut "vnější" znamená na tomto místě práceschopnou populaci, která není zaměstnána v sektoru hospodářských a rozpočtových organizací, ale může v něm být zaměstnána.

To se stává jedním z nejpodstatnějších omezení systému, zásadně omezující jeho růst. Slovo "nedostatkovost" je třeba chápat jako v ostatních částech knihy. Je to s t o c h a s t i c k á kategorie, kdy hospodářské a rozpočtové organizace každodenně narážejí náhodně - na submikroúrovni - na tisíce "malých" omezení pracovní silou, to jest na mnoho druhů úzkých míst v rámci pracovní síly. Četné náhodné nárazy na tato omezení mají určité rozdělení pravděpodobnosti, které lze s t a t i s t i c k y vyjádřit. Nedostatkovost pracovní síly nelze popsat za pomoci jediného makroagregátu, protože agregátní převažující poptávky po pracovní síle nelze definovat tak, že se řekne, že hospodářské a rozpočtové organizace potřebují vcelku tolik a tolik dodatečných pracovníků.

Nedostatkovost pracovní síly je stejně jako jiné jevy nedostatkovosti v e k t o r o v á kategorie; intenzita nedostatkovosti pracovní síly musí být popsána pomocí souhrnu několika indikátorů. Z indikátorů nedostatkovosti, které připadají v úvahu, uvedeme několik.

(a) P ů v o d n í p o p t á v k a p o p r a c o v n í s í l e - může být definována podobně jako původní poptávka po materiálu. (Viz kap. 2, 3 a 5.) Jejím výchozím bodem je poptávka po pracovní síle u organizace pro nadcházející období, za předpokladu, že zamýšlí splnit plán při technologii specifikované plánem. K této poptávce - odvozené od cíle plánu, jež současně determinuje outputy specifikovanou technologií - je připočtena, stejně jako v případě materiálových potřeb, nadbytečná poptávka, vyvolaná tendencí ke křečkování. K tomu se brzy vrátíme.

Označme původní poptávku po pracovní síle jako $a_L^{init}(t)$. (Prvky jsou různé pracovní profese apod.)

Jeden z indikátorů nedostatkovosti pak lze získat jako rozdíl, o který je počet skutečně zaměstnaných $\bar{n}(t)$ nižší než původní poptávka:

$$x_L^{init}(t) = \begin{cases} a_L^{init}(t) - \bar{n}(t), & \text{jestliže } a_L^{init}(t) - \bar{n}(t) > 0 \\ 0, & \text{jestliže } a_L^{init}(t) - \bar{n}(t) \leq 0 \end{cases} \quad (11.8)$$

(b) V průběhu plnění plánu dochází k okamžitému přizpůsobování, například k nucené substituci. (Viz kapitolu 2.) Předpokládáme, že část pracovní síly, která je potřebná k realizaci předepsané kombinace vstupu a výstupu, momentálně není k dispozici. Možné reakce podniků jsou následující.

(i) Částečné zastavení výroby. Protože někteří pracovníci nejsou k dispozici, další pracovníci, kteří pracují na striktně komplementárních pracích, nemohou pracovat.

(ii) Improvizovaná modifikace skladby outputu podle toho, jaké profese jsou momentálně k dispozici.

(iii) Pracovníci, kterých se nedostává jsou nahrazeni levnější pracovní silou (a pravděpodobný důsledek : menší množství, horší kvalita) nebo dražší pracovní silou (a pravděpodobný důsledek : vzestup mzdových nákladů a nedostatkovost kvalifikovaných pracovníků v jiných pracovních procesech).

Příklady těchto jevů lze pozorovat; jejich rozsah a frekvenci lze měřit.

Je velmi důležité pochopit - v tomto případě i v případě materiálových inputů -, že nedostatkovost neznamena p o u z e zaostávání nabídky za poptávkou. Kombinace vstupů a výstupů jsou přinuceny přizpůsobit se této situaci, avšak důsledky tohoto nuceného přizpůsobení rovněž patří k fenoménu "nedostatkovost".

Navíc, nedostatkovost pracovní síly má kumulativní, nabalovací efekt. Protože dnes chybí ve šroubárně několik dělníků, bude dnes produkce nižší. Ve strojírenském závodě je nepřímý efekt již ve formě m a t e r i á l o v é nedostatkovosti. Práce se musí zastavit, protože nejsou šroubky do strojů.

Alokace pracovní síly tak v důsledku intenzivní nedostatkovosti pracovní síly probíhá na t r h u p r o d á v a j í - c í h o. Relativní síla na trhu není vyvážená; situace je a s y m e t r i c k á, avšak nyní je favorizována druhá strana ve srovnání s čistě poptávkově omezeným trhem práce.

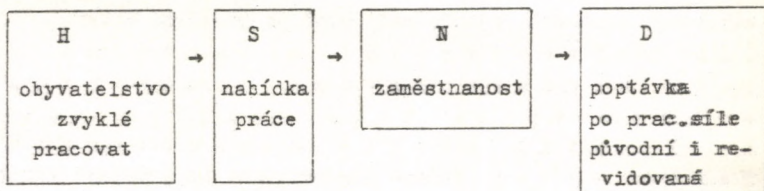
V důsledku toho většinu nákladných činností, spojenou s alokací práce provádí nyní kupující. (Viz kap. 4.)

Kupující, to jest hospodářská či rozpočtová organizace, provádí větší část hledání, větší část shromažďování informací a musí čekat v případě, že jeho okamžitá poptávka nemůže být uspokojena.

Existují důležité faktory, které působí opačným směrem. Několik dělníků si rozmyslí, zda mají změnit zaměstnání, i když je snadné najít nové místo. Jiní mají potíže se změnou místa v důsledku toho, že buď jejich speciální profesní znalosti mohou být nejlépe využity pouze v daném zaměstnání, nebo proto, že od organizace, kde pracují, mají být apod. Rovněž administrativní předpisy mohou dělníkovi ztěžovat změnu zaměstnání z vlastní iniciativy. Tyto protikladné tendence však mohou nanejvýš zeslabit, nikoliv však převážit základní tendenci k asymetrii na trhu práce, která je způsobena chronickou nedostatkovostí pracovních sil.

Spolu se změnou asymetrie dochází i ke změně hlavních vztahů příčiny a následku, které se dlouhodobě prosazují v rámci sítě vzájemných vztahů. Srovnajme formuli (11.6), která se týká čistého případu poptávkově omezeného trhu práce s následující formuli:

(11.9)

Východiskem je obyvatelstvo zvyklé pracovat, jehož počet dosahuje - v čistě zdrojově omezeném stavu - svůj horní limit a je více či méně stabilní. V zásadě tato veličina determinuje nabídku práce. Nabídka omezuje zaměstnanost. Poptávka po práci - různé fáze původní poptávky a její revize v průběhu nucené-

ho přízpůsobení - je v zásadě odvozena od nabídky. Je sice pravdou, že na mikroúrovni se každý snaží získat více pracovních sil, než celkově potřebuje, avšak ani p ů v o d n í p o p t á v k a se příliš mnoho nevzdálí od očekávané nabídky, protože plán, na základě kterého je odvozena, je založen na předpovědi omezených možností zaměstnanosti.

11. 6 "SKRYTÁ NEZAMĚSTNANOST"

I když není potenciální vnější volnost pracovních sil a je pociťována chronická intenzivní nedostatkovost pracovních sil, existuje v n i t ř n í v o l n o s t p r a c o v n í s í l y. Tento se jev se také nazývá "skrytá nezaměstnanost". O tom jsme se též zmínili v 2. kapitole, při diskusi všech druhů inputu, avšak je třeba toto analyzovat zvláště v případě pracovní síly²¹⁾.

Opět musíme začít konstatováním, že je naprosto nedostatečné pozorování, že nedostatkovost a "n a d b y t e k" mohou existovat současně, protože mezi nimi je kauzální vztah. Č í m i n t e n z í v n ě j š í a č a s t ě j š í b u d e n e d o s t a t k o v o s t p r a c o v n í c h s í l, t í m v ě t š í b u d e v n i t ř n í v o l n o s t, t o t í ž s k r y t á n e z a m ě s t n a n o s t. Tento vztah budeme domonstrovat na příkladě výroby v hospodářské organizaci, ačkoliv platí - s určitými modifikacemi - i pro rozpočtovou organizaci.

(1) Značná část "skryté nezaměstnanosti" vytváří v každém daném okamžiku n e m o b i l i z o v a t e l n o u v o l n o s t, jelikož k jejímu využití chybí komplementární inputy. Někteří dělníci nemohou pracovat, protože jejich spolupracovníci, kteří

21) Tento jev je rovněž dobře znám v kapitalistických ekonomikách, viz Okun (1962). Z maďarské literatury J. Timár (1977a, b), a Pongrácz (1976).

jsou nezbytní pro danou kolektivní činnost, nepřišli do práce. Nebo nedošel materiál, chybí součástky či se rozbil stroj atd. (Viz kap.2.)

(2) Chronická a intenzivní nedostatkovost pracovních sil snižuje pracovní disciplínu, kvalitu práce a pilnost dělníků. Tím nechceme říci, že ve zdrojově omezeném stavu trhu práce je špatná pracovní disciplína každého jednotlivého dělníka. Disciplína, pečlivost a pilnost jsou stochastické jevy. Jejich stupeň je různý u různých lidí a dokonce vykazuje fluktuaci i u dané osoby. Disciplína, pečlivost a pilnost jsou ovlivněny mnoha faktory, ale primárně skutečností, že většina lidí během svého pracovního zařazení pracuje vcelku dobře bez nějakého vnějšího tlaku. A čím více chápou společenskou důležitost své práce, tím je toto tvrzení pravdivější. Tento efekt může být zesílen výchovou, finanční a morální odměnou. Prohlašujeme pouze, že proti faktorům působícím ve prospěch disciplíny, pilnosti a pečlivosti jako protitendence působí chronická nedostatkovost pracovních sil.

Abсолютní jistota u pracovníků, ničím nepodmíněná záruka zaměstnanosti podporuje nezodpovědnost u těch, kteří jsou k ní náchylní. Výrobní manažeři, počínaje předákem a konče ředitelem, se mohou pokoušet o vynucení disciplíny, ale jejich prostředky, jak toho dosáhnout, jsou velmi omezené. Reálná asymetrie na trhu práce (a nikoliv jejich "liberální" predispozice) je nutí ke smířlivosti. A když se posléze rozhodnou nedisciplinovaného pracovníka propustit, když narušuje chod výroby, získá tento okamžitě práci jinde a možná i větší plat.

Toto vše nevede k závěru, že vedoucí pracovníci hospodářských a rozpočtových organizací nejsou schopni zvládnout nedostatek disciplíny a zodpovědnosti. Znamená to pouze, že okolnosti, podporující takové chování, se neustále obnovují - jelikož nedostatkovost pracovních sil je chronická.

Kauzální řetězec nyní působí následujícím směrem : jestliže se nedostatkovost pracovních sil stane intenzivnější, pracovníci častěji opouštějí hospodářskou či rozpočtovou organizaci a jejich místa zůstávají neobsazena v důsledku nedostatkovosti pracovních sil.

Alternativně neopustí organizaci, ale bez omluvy nepřijdou do práce, nebo sice do práce přijdou, ale pracovní dobu nevyužívají; místo toho, aby pracovali promarnují zbytečně čas. Ve všech třech případech - jak jsme předtím ukázali - pracující v komplementárních činnostech nebudou moci pracovat²²⁾. To jasně ukazuje, že břemeno nedostatkovosti pracovních sil nese celá společnost (ztrátami vznikajícími v důsledku snížení produkce a špatné kvality) a ne pouze hospodářští vedoucí, kteří sami mají mnoho problémů, spjatých s nuceným přizpůsobením. Samotní pracující mají ztráty, ale tyto ztráty nejsou spravedlivě rozloženy. Situace nedostatkovosti pracovních sil využívají líní a povrchní pracovníci a pilní nesou důsledky.

(3) V tradičním systému ekonomického řízení je hospodářská organizace vedena centrální alokací a přidělováním práce, aby si vytvářela "rezervu" pracovních sil. Stojí dokonce za to, aby si nadbytečnou pracovní sílu udržovala, protože kdyby se jí letos zbavila, v příštím roce ji plán předepíše jako obligatorní kvótu nižší stav zaměstnanců.

Intenzivní nedostatkovost pracovních sil vede k tendenci vytváření rezerv pracovních sil v rámci tradičního i poreformního ekonomického systému řízení. To je paralela k tomu, co jsme v kapitole 5., týkající se materiálových vstupů, nazývali "tendencí ke křečkování". I když ten či onen dělník není momentálně k dané práci potřebný, není vedoucím poslán pryč. Manažer, v důsledku opatrnosti, dává přednost tomu, aby ho "měl v rezervě". Dříve nebo později, v období větší expanze hospodářské či rozpočtové organizace, ho může potřebovat. T a t o k ř e č k o v a c í t e n d e n c e s o u č a s n ě z v y š u j e n e d o s t a t k o v o s t p r a c o v n í c h s i l a s k r y t o u n e z a m ě s t n a n o s t .

Je to ďábelský kruh, protože jakýkoliv vzestup v intenzitě nedostat-

kovosti zesiluje rovněž tendenci ke křečkování.

Při probírání současné existence nedostatkovosti pracovních sil a skryté nezaměstnanosti se stručně zmíníme o úloze takzvané "druhé ekonomiky", která funguje v socialistických zemích. Do ní počítáme řadu činností. Některé jsou legální, například zahrádky zaměstnanců v "první ekonomice" (tj. v sektoru hospodářských a rozpočtových organizací), práce na záhumencích v zemědělství, kterou vykonávají pracovníci z průmyslu, žijící na venkově. Existují však pololegální či zcela ilegální formy činnosti, například opravy či služby vykonávané ve volném čase, bez úředního povolení, tudíž nezdaněné, či stejné práce prováděné v pracovní době, někdy dokonce se používá kradený materiál, a celá činnost je placená hospodářskou organizací, která je vlastně státem.

Podrobný popis a analýza role "druhé ekonomiky" je za rámcem rozsahu této knihy. Je však jasné, že vznik a neustálá reprodukce "druhé ekonomiky" může být z velké části vysvětlena nedostatkovostí. Poptávku, kterou "první ekonomika" není schopna uspokojit, vytváří hotový trh pro produkty a služby "druhé ekonomiky".

Proto nezískáme plný a komplexní obraz situace na trhu práce, jestliže uvažujeme pouze hospodářské a rozpočtové organizace. Ve skutečnosti je nabídka pracovní síly (měřená nikoliv počtem dělníků a počtem pracovních hodin) větší než ta, než to množství, které je nabídnuto sektoru hospodářských a rozpočtových organizací za stanovenou mzdu a při dodržování ostatních úředních omezení. Nadbytek je využit ve "druhé ekonomice". Na jedné straně toto zvyšuje nedostatkovost pracovních sil v "první ekonomice", ale na druhé straně to redukuje skrytou volnost pracovních sil v ekonomice. Snižuje se volný čas mnoha dělníků, ale poskytuje se jim i práce v pracovní době, kdy by měli pracovat pro organizaci, která je zaměstnává.

22) K tomu se přidává nepřímý efekt, o němž jsme již mluvili. Pro nezdůvodněnou absenci dělníka ve šroubárně se objeví nedostatek šroubů. A jako důsledek může být nevyužitá pracovní doba dělníků ve strojařském závodě.

11. 7 PŘECHOD K ČISTÉMU PŘÍPADU ZDROJOVĚ OMEZENÉHO TRHU PRÁCE

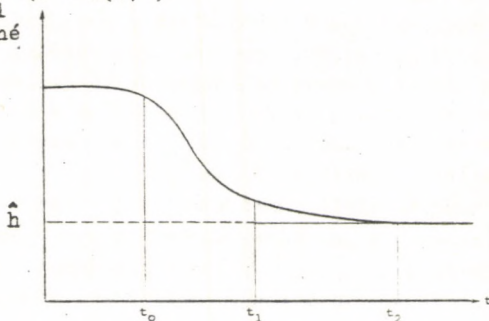
Po samostatných rozborech obou čistých případů přistupme nyní ke studiu historických procesů, které vedou od poptávkově omezeného trhu práce ke zdrojově omezenému. Tento proces probíhá za různých podmínek v každé socialistické zemi. Zde se budeme zabývat pouze několika společnými rysy - a to ve zkratkovitě, abstraktní a "upravené" formě.

Vývoj je demonstrován nejprve na grafu 11.4. Horizontální osa představuje čas. Na vertikální ose měříme podíl potenciální rezervy pracovních sil na celkové populaci praceschopného obyvatelstva²³⁾. Používáme zde předchozí notace $(1 - h(t))$.

Proces absorpce rezervy pracovních sil

Graf 11.4

Podíl rezervy $(1 - h(t))$
pracovních sil
na praceschopné
populaci

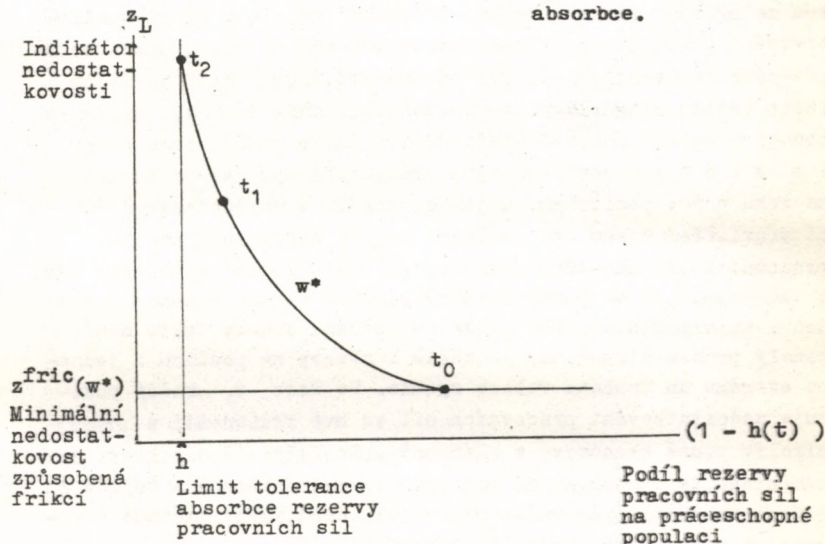
23) Pro správnou interpretaci grafu : je zřejmé z dosavadního uvažování, že jak časová řada $h(t)$ a limit tolerance h jsou stochastické jevy. Ve skutečnosti bychom měli kreslit pruhy s mlhavými okraji. Abychom zjednodušili grafické zpracování, použili jsme plných čar.

Období t_0 je období před socialistickou transformací v zemi. Není důležité znát, jaký typ společenské formace byl v zemi předtím, zda kapitalistická, předkapitalistická nebo určitá kombinace. Je možno též předpokládat, že ekonomika rostla a že míra participace se s růstem zvyšovala. Ale v našem abstraktním modelu byl tento růst pomalý; normální stav poptávkově omezeného trhu práce se prosazoval ve více či méně čisté formě.

V historickém období $[t_0, t_1]$ byla potenciální rezerva pracovní síly absorbována sektorem hospodářských a rozpočtových organizací. Následující historické období $[t_1, t_2]$ představuje téměř zdrojově omezený trh práce. Konečně v čase t_2 se ustálil zdrojově omezen. Absorbční proces rezervy pracovních sil dosáhl limitu tolerance h . Nebylo by správné popisovat tento proces pouze pomocí jediného indikátoru. Použijme v grafu 11.5 formu reprezentace použitou v dřívějších diagramech (x, q, w).

Graf 11.5

Nedostatkovost a volnost pracovních sil v procesu absorpce.

Indikátor nedostatkovosti není specifikován; musíme si představit vektor, který popisuje nedostatkovost pracovních sil a je zde reprezentován pouze jednou komponentou. Jako indikátor volnosti zde nepoužíváme nezaměstnanost (jako tomu bylo v grafech 11.1 a 11.3), ale mnohem důležitější indikátor a sice podíl rezervy pracovních sil na práce schopné populaci ($1 - h(t)$). Předpokládáme - velmi zjednodušeně -, že systém se posunul podél identické isofrikční křivky během celého historického období. (Ve skutečnosti se jistě posunula i samotná křivka.) Po celou dobu existovaly oba procesy, tj. volnost i nedostatkovost pracovních sil. Oba existovaly ve formě miliónů stochastických událostí na submikroúrovni. Během historického procesu změny se pravděpodobnostní rozdělení těchto náhodných událostí změnilo. Volnost se stala méně častou a méně intenzivní a nedostatkovost častější a intenzivnější.

Interpretace času t_1 představuje problém. Ačkoliv vždy, jak již uvedli, existuje nedostatkovost stejně jako volnost, přechod neprobíhá jednotným tempem. Existuje bod, ve kterém se systém obrazně řečeno "převalí" ze stavu charakterizovaného převážně nadbytkem pracovních sil do stavu charakterizovaného nedostatkovostí pracovních sil. Slovo "bod" je ovšem třeba chápat alegoricky; ve skutečnosti může čas t_1 znamenat období několika let. Nejdůležitější v tomto období jsou změny ve vědomí hospodářských vedoucích; tj. jak je situace na trhu práce pocítována a jak se odráží v jejich rozhodovací praxi. Před časem t_1 veřejné mínění nepovažuje nabídku pracovních sil za vážný problém; po tomto období se mínění mění v tom smyslu, že se jedná o vážný problém a snad dokonce o jeden z nejvážnějších. Zdá se, že rozpoznání tohoto faktu není pomalý proces difuze, ale je náhlé: názory se posunou z jednoho extrému do druhého velice rychle. Po čase t_1 každý pocítuje nedostatkovost pracovních sil ve své zkušenosti z praxe: nikoliv pouze ekonomové a plánovači, ale každý dělník, který je zaměstnán ve výrobě, každá hospodyně, která nakupuje a bojuje s nedostatkovostí pracovních sil v obchodech, každý pacient v nemocnici, která nemá dostatek personálu atd.

Každý pociťuje ve svém denním životě to, co tato kniha nazývá "nárazy na zdrojové omezení". V souladu s těmito se mění způsob chování, jeho rytmičnost spolu s různými zvykovými rozhodovacími normami a zpětnými mechanismy. Systém se přizpůsobuje skutečnosti, že od daného okamžiku pracovní síla představuje horní limit různých činností. Toto přizpůsobení probíhá nikoliv pomalým kontinuálním pohybem, ale víceméně náhlým "převalením". V tomto smyslu bod t_2 je určitý "gravitační bod"; systém není stabilizován v mezistavu, ale jakmile dosáhne t_1 začne se záhy chovat jako kdyby byl ve stavu t_2 .

V síti interakcí mezi poptávkou po pracovních silách a jejich nabídkou jsme popsali dva hlavní druhy kauzální reakce. Jeden platný pro čistě poptávkově omezený případ (viz formule (11.6)) a druhý pro čistě zdrojově omezený případ (viz formule (11.9)). O přechodném období lze říci, že před "převalením" hlavní směr kauzality byl od poptávky po pracovní síle k její nabídce (tj. formule 11.6); po "převalení" je hlavní směr kauzality od nabídky pracovních sil k poptávce po ní (tj. formule 11.9).

První období $[t_0, t_1]$ je z tohoto hlediska zvláště pozoruhodné. Jeden ze subsystémů, trh práce, je poptávkově omezen, zatímco všechny ostatní subsystémy (nebo můžeme říci systém jako celek) jsou zdrojově omezeny. Bezprostřední vysvětlení procesu spočívá v charakteru systému jako celku. Absorbce potenciální rezervy pracovních sil se uskutečňuje, protože sektor hospodářských a rozpočtových organizací funguje v rámci zdrojově omezeného systému.

"Čistý" poptávkově omezený trh práce, tj. jeden z alokačních subsystémů, se dále nerozvíjí, stává se permanentním, chronickým normálním stavem - jestliže jeho "okolí", tj. ostatní trhy nebo alokační subsystémy systému jsou trvale poptávkově omezeny. Proto při fungování hospodářských a rozpočtových orga-

nizací m u s í začít absorbovat rezervy pracovních sil ihned, jakmile začnou fungovat mechanismy zdrojově omezeného systému či nedostatkové ekonomiky (byly popsány v kapitolách 2. - 10.). Nejzákladnější motivační silou v tomto smyslu je s k l o n k e x p a n z i a s t í m t ě s n ě s o u v i s e - j í c í t ě m ě ř n e u k o j i t e l n ý h l a d p o i n v e s t i c í c h. Růst systému je v každém okamžiku brzděn fyzickými omezeními (materiálně věcnými) a sociálními limity tolerance; je zpomalován fricemi.

Ale i v r á m c i těchto limitů vzrůstá výstup i činnost hospodářských a rozpočtových organizací a paralelně s tím bez-
uzdně roste poptávka po pracovních silách. P r o t o v o b d o -
bí [t_0 , t_1] poptávka po práci určuje zaměstnanost a přes tuto
také proces, ve kterém si lidé zvykají na práci, a nakonec i na-
bídku pracovních sil. To pokračuje až do okamžiku, kdy se samot-
ná pracovní síla stane jedním z efektivních omezení systému.

V současnosti, kdy ve vyspělých kapitalistických zemích je otázka zaměstnanosti opět v popředí pozornosti, se často v tis-
ku nebo na mezinárodních konferencích chválí vlády socialistic-
kých zemí za jejich "úspěšnou politiku zaměstnanosti", která se
neodchýlila od principu plné zaměstnanosti dokonce ani v období
deprese v kapitalistických zemích. Tato oprávněná chvála však
nepatří hospodářské p o l i t i c e , a l e s y s t ě m u .
Je pravda, že mnohé závisí na politice zaměstnanosti. (To jsme
již dříve diskutovali v souvislosti s fricemi.) Nicméně vysvět-
lení procesů, které jsme právě popsali, závisí na uvažách, kte-
ré jsou hlubší než tato jevová stránka vládní politiky. Tyto
procesy nezbytně plynou ze s y s t ě m u ; protože je-li sys-
tém zdrojově omezený, m u s í převládnout téměř neukojitelný
hlad po investicích a po expanzi, a tudíž potenciální rezerva
pracovních sil m u s í být dříve nebo později absorbována.

Vládní politika má značný a mnohdy rozhodující vliv na
z p ů s o b , kterým se tento proces rozvíjí: jak dlouho trvá;
které jsou jeho přechodné a trvalé rysy; jaké oběti přináší
generace, žijící v přechodném období a pod.

Zamysleme se nyní nad několika rozhodovacími problémy, značně důležitými pro ekonomickou politiku, a nad otázkou jejich vztahu k zaměstnanosti.

(1) *M í r a i n v e s t i c*. Ta má rozhodující důležitost z hlediska délky období $[t_0, t_1]$. Při vyšší investiční míře probíhá absorpce potenciální rezervy pracovních sil rychleji a současně s tím je eliminována v kratším čase nezaměstnanost, která je zdrojem mnohá utrpení na začátku období. Zdá se však, že vysoká míra investic není nezbytnou podmínkou završení procesu; absorpce se může také uskutečňovat při nižší míře růstu²⁴⁾.

(2) *S l o ž e n í i n v e s t i č n í c h v s t u p ů*. Mezi činnostmi při tvorbě fixního kapitálu patří stavebnictví k odvětvím více pracovní náročným, zatímco výroba a zařízení strojů je méně pracovní náročná²⁵⁾. Je možno konstatovat, že socialistické země v té době prováděly investice vysoce stavebně náročné. Kdyby tomu tak nebylo, bylo by období $[t_0, t_1]$ delší. Avšak proces absorpce se může uskutečňovat a může probíhat i při méně stavebně náročných investicích.

(3) *S e k t o r o v á s t r u k t u r a e x p a n z e*. (*S k l a d b a v ý s t u p ů*.) Rozsah období $[t_0, t_1]$ závisí na tom, kterým odvětvím při celkovém rozvoji ekonomiky je přisouzena priorita. Jestliže pracovní náročná odvětví se rozvíjejí nejrychleji, plně absorpce potenciální rezervy pracovních sil ekonomika dosáhne dříve.

Je jistě velmi důležité, která odvětví mají prioritu a která se relativně opoždují. Avšak z hlediska námi kladené otázky, tj. kdy ekonomika dosáhne situace zdrojově omezeného trhu práce, jde o indiferentní záležitost.

24) Samozřejmě investiční míra nemůže být libovolně nízká; spodní hranice se vztahuje k růstu práce schopného obyvatelstva a k volbě technologie. Zde se nemůžeme plně věnovat rozborům teoretických aspektů růstu.

25) Dovážení strojů působí na zaměstnanost nepřímo: především prostřednictvím pracovní intenzity výroby pro export.

Tento konečný stav bude jistě dosažen socialistickým systémem, zdrojově omezeným jako celek, ať je již kladen důraz na těžký průmysl nebo je prioritou přisouzena zemědělství. Nedostatkovost pracovních sil se jistě stane více "tvrdší", jestliže jsou zanedbávány služby a celá infrastruktura, avšak tendence v tomto směru existuje i v případě, že hospodářská politika eliminuje jevy "odkládání", ke kterým dochází v sektoru služeb a infrastruktury. Při rozboru sektorové struktury je třeba poznamenat, že nejen celkový objem zaměstnanosti, ale také hlavní proporce její intersektorové alokace jsou v období $[t_0, t_1]$ přizpůsobeny poptávce po práci. Během tohoto období pracovní síla směřuje tam, kde existují pracovní příležitosti. Například v zemědělské oblasti se postaví nová továrna. Jde-li o kovoprůmyslový podnik, pak se zde časem vytvoří profesní skupina: pracující v průmyslu; v případě, že jde o textilní továrnu nebo továrnu na výrobu bot vytvoří se profesní skupina (s příslušnou kvalifikací) pracovníků pracujících v lehkém průmyslu. Alokační proces investic je vedoucí proces; alokační pracovní síly tento proces následuje a přizpůsobuje se mu.

(4) Výběr technologie. (Skladba vstupů.) Existují dvě protichůdné tendence. Technici spolu s mnoha hospodářskými vedoucími a plánovači upřednostňují "moderní techniku", která je obvykle relativně kapitálově náročná a méně pracovní náročná. Druhá, opačná tendence je, že investiční zdroje a zvláště devizy, určené pro dovoz strojů nejprogresivnější techniky, jsou od počátku velmi omezené a vzácné. Jak jsme viděli v kapitolách 9 a 10 expanze průběžně naráží na tato omezení. To nutí rozhodovatele, aby důkladně zvažovali, jak investiční zdroje a zvláště devizy vynakládat.

Jelikož v období $[t_0, t_1]$ existuje dostatek pracovních sil jsou rozhodovatelé vedeni k tomu, aby volili technologie pracovní náročné. Mnohdy mezi těmito dvěma tendencemi jsou zvoleny kompromisy: obvykle vedoucí ke stavbě několika továren s velice moder-

ními a kapitálově náročnými technologiemi, zatímco v jiných odvětvích, ve kterých je rozvoj odložen, zůstává stará pracovní náročná technologie. Tento "kompromis" není odvozen z výpočtů založených na relativních cenách, ale mnohem více na necenových signálech a necenových kritériích výběru v rámci procesu necenového přizpůsobení²⁶⁾.

V této chvíli se při výběru technologie nejvíce projevuje přechod z jednoho období do druhého, jak jsme o tom psali výše pro t_1 . V tomto okamžiku náhle lidé zjišťují, že nedostatkovost pracovních sil se zhoršila. Jako reakce na tento "kvantitativní" signál se projevuje zavést technologie a organizační formy, uvolňující pracovní sílu, a to dokonce i v odvětvích, která dosud byla obětí odkladu při alokaci investičních zdrojů. S t á l e č a s t ě j š í n á r a z y n a o m e z e n í p r a c o v n í c h s i l v e d e k p ř í s l u š n é m u k r á t k o d o b é m u a d l o u h o d o b é m u p ř í z p ů b o b e n í s k o n z i s t e n t n ě j š í z m ě n o u t e c h n o l o g i e .

V literatuře socialistických zemí se často používá tento výraz: ekonomický růst přešel z extenzivního stadia do intenzivního. V této chvíli není třeba podávat celkový podrobný výčet charakteristických rysů obou stadií, dotkneme se pouze rozdílů v zaměstnanosti. V extenzivním stadiu byla expanze výroby usnadněna e x t e n z í v n í m růstem zaměstnanosti; v intenzivním stadiu musí být růst založen na růstu výroby na zaměstnance, tj. na intenzivnějším využití zaměstnaných pracovních sil. I n t e n z í v n í stadium splývá s našim obdobím [t_1, t_2] a ještě více pak s obdobím za bodem t_2 ²⁷⁾.

V intenzivním stadiu ekonomického růstu se každý seznamuje s nedostatkovostí pracovních sil, ale pokud jde o příčiny nedostatkovosti, o tom existuje několik teorií.

26) V kapitole 14 budeme tuto otázku probírat podrobněji; zde jsme pouze anticipovali některé myšlenky.

27) Rozpoznat, jaký je chronologický řád a zpoždění mezi poznáním a reakcí, patří k důležitým ekonomicko-historickým a ekonomicko-sociologickým problémům.

Nejčastěji diskutované názory jsou následující.

(a) Nedostatkovost pracovních sil je proto, že výroba je dezorganizována a pracovní disciplína špatná, nedostačující.

(b) Nedostatkovost pracovních sil existuje proto, že převažující formy řízení mezd nestimulují podniky, aby šetřily pracovní silou.

(c) Nedostatkovost pracovních sil je proto, že výběr technologií při investování je špatný: technologie nejsou dostatečně adekvátní především z hlediska uvolňování pracovních sil výkonnějšími stroji.

Nechci popírat význam žádného z těchto výše uvedených vysvětlení, ani podceňovat efekt, který mohou mít na produktivitu práce. Žádné z nich však nevysvětluje chronickou reprodukci nedostatkovosti. Udělejme mentální experiment. Předpokládejme úspěšnou eliminaci tří výše uvedených těžkostí. Výroba se okamžitě stává lépe organizovanou, pracovně disciplinovanou a podniky jsou zainteresovány na úspoře pracovních sil. V podnicích bylo instalováno dostatečné množství nových strojů šetřících pracovní sílu. Jako výsledek může být uvolněno 10 % z celkového původního počtu zaměstnanců. Zanedlouho síly expanze, fungující v ekonomice, budou znovu absorbovat tyto pracovní síly do sektoru hospodářských a rozpočtových organizací; budou zaměstnány, aby se zvýšil objem výstupu s daným fixním kapitálem, aby se zvýšily investice a aby fungoval nový fixní kapitál, na který se přeměňují nové investice.

"Zázrak", předpokládaný v mentálním experimentu, urychlil růst v reálné sféře, což je ovšem vítaný výsledek. Avšak nedostatkovost je jev charakteristický pro řídicí sféru systému a ta nebude eliminována tímto "zázrakem". Nedostatkovost nemůže být eliminována zvýšením nabídky, pokud vnitřní zákonitosti ekonomiky způsobují, že poptávka je téměř neukojitelná.

pokračování poznámky 27)

(Viz Berettyán, J. Timár 1963; J. Timár, 1964; Fekete, 1973)

Kromě toho zvýšená nabídka pracovních sil je *k o n e č n á*, zatímco poptávka, stojící vůči ní, se vždy v důsledku nepřekonatelných vnitřních sil rozvíjí takřka do nekonečna.

Nedostatkovost pracovních sil je částí obecnějšího jevu: sání, který jsme zkoumali v kapitolách 2 až 5 a později v kapitole 9. Poptávka hospodářské organizace po vstupech do běžné výroby a po expanzi je téměř neukojitelná. Pokud tento víceméně obecný jev bude trvat, bude se vždy znovu obnovovat nedostatkovost pracovních sil.

11.8 "ROVNOVÁHA" NA TRHU PRÁCE

V závěru bychom rádi z předchozích úvah vyvodili některá poučení. Různé teoretické a metodologické vzorce, které jsme se snažili vysvětlit v dřívějších kapitolách knihy, můžeme vyjasnit a ozřejmit na příkladě trhu práce.

Na grafu 11.1, 11.3 a 11.5 bod $z = 0, q = 0, w = 0$, vymezuje rovnováhu na trhu práce ve walrasiánském smyslu, tj. neexistuje nedostatkovost pracovních sil, neexistuje nadbytek pracovních sil a přizpůsobení probíhá hladce, bez frikce. Toto je referenční bod v abstraktním smyslu, který je velmi užitečný při teoretické analýze, avšak v takovém stavu žádný trh práce nikdy nebyl. Reálné ekonomiky jsou situovány někde uvnitř multidimenziálního prostoru. Jakýkoliv určitý systém je charakterizován umístěním normálního stavu uvnitř tohoto prostoru a kolem tohoto stavu probíhají okamžité fluktuace. Pověsimě si nejprve "čistého" poptávkově omezeného případu. (Viz graf 11.1)

To, co jsme v něm uvedli je zcela v souladu s tím, co obvykle bývá nazýváno "keynesiánská rovnováha při nezaměstna-

nosti"²⁸⁾ ve standardní makroekonomii. Pro ekonoma, uvažujícího v systému pojmů moderní makroekonomie je samozřejmé, že se jedná o normální stav v tom smyslu, že uvnitř systému funguje řídicí mechanismus, který díky různým zpětným vazbám, "léčkám" a bludným kruhům, vždy vrací zaměstnanost zpět k její normální úrovni (tj. k normální nezaměstnanosti). Při daných společenských podmínkách jde o "přirozený gravitační bod", kolem kterého se pohybuje skutečná úroveň zaměstnanosti - a v žádném případě nejde o bod walrasiánské rovnováhy. V realitě neexistuje mechanismus, který by trh práce vedl směrem k walrasiánskému bodu.

Pro čtenáře, kteří dobře znají moderní makroekonomii - a snad i pro ostatní -, bude snad snažší pochopit hlavní myšlenku celé knihy, jestliže zdůrazníme, že tento přístup lze zobecnit. Lze ho aplikovat na jiné trhy stejně jako na netržní alokační procesy (ne pouze na pracovní sílu, ale také například na obchod s materiálem, investiční zdroje apod). Může být aplikován na jiné sociální systémy: nejen na rozvinuté kapitalistické země, ale i na socialistický systém. A ne pouze na jeden typ asymetrie ("trh kupujícího", "nezaměstnanost"), ale i na druhý typ ("trh prodávajícího", "ekonomika nedostatkovosti", "napjaté využívání zdrojů"). Pro každý případ je úkolem popsat normální stav systému nebo subsystému v indikátorovém prostoru, charakteristickém pro daný systém nebo subsystém. Potom je třeba popsat charakter řídicího mechanismu, přivádějícího tento systém nebo subsystém zpět do normálního stavu, když se tento z něj vychýlil. Vysvětlení nelze redukovat pouze na popis vládních hospodářsko-politických opatření, ale je třeba určit i vnitřní sociální síly, vedoucí ke stabilizaci kolem normálního stavu.

28) Terminologie naznačuje, že jde o problém popsaný Keynesem. Avšak historicky šlo o charakteristiku převážně před-keynesiánského období. V důsledku vládního intervencionismu v keynesiánském smyslu se stav vyspělých kapitalistických ekonomik odlišoval do určité míry od této "čisté situace".

Řídící mechanismy a zpětná vazba jsou zcela jasné pro "čistě" poptávkově omezený případ. Otázka současného kapitalismu je však mnohem problematičtější. Ukáže se snad, že vysoká úroveň zaměstnanosti ve vyspělých kapitalistických zemích v 50. a 60. letech je stálým normálním stavem, přičemž nezaměstnanost v posledních letech je pouze dočasná cyklická odchylka? - Nebo naopak byla situace 50. a 60. let pouze přechodným jevem (i když trvala relativně dlouho) a kapitalismus se nyní vrací ke svému normálnímu stavu? Bude od nynějška chronická nezaměstnanost a více-méně poptávkově omezená situace opět charakteristická pro fungování trhu práce? Je vyspělá kapitalistická ekonomika schopna zastavit se někde mezi čistým poptávkově omezeným normálním stavem a čistým zdrojově omezeným normálním stavem? Je vládní ekonomická politika provádějící "jemné seřízení" dostatečná, aby přivedla systém do této "průměrné situace", nebo existují jiné, hlouběji zakořeněné mechanismy, které vedou ke stejnému cíli? Nebo existují jiné vnitřní síly, které nevyhnutelně posunují permanentní stav trhu práce pouze jedním nebo druhým směrem, tj. k jednomu ze dvou "čistých" případů? Mým záměrem je pouze naznačit některé otázky, které v této knize se však nepokouším zodpovědět. Je úkolem dalších prací dosáhnout jejich teoretického objasnění. Abychom však našli přesvědčivou odpověď, to vyžaduje asi mnohem delší čas - pravděpodobně historickou zkušenost dalších desetiletí.

V případě socialistické ekonomiky lze učinit definitivnější závěry, protože historická zkušenost je jasnější. "S m í š e n ý, tj. p ů l n a p ů l" s t a v t r h u p r á c e, kdy je absorbována pouze polovina rezervní armády nezaměstnaných a nedostatkovost pracovních sil je spíše řídkým jevem a nikoliv tvrdá, je pouze přechodným jevem. Vnitřní imanentní zákonitosti vedou systém směrem k "čistě" zdrojově omezenému stavu.

"Plná zaměstnanost" ve walrasiánském smyslu je nemožná. Neexistuje žádný reálný ekonomický systém, v němž by na trhu práce byla zcela eliminována jak "převaha poptávky", tak "převaha nabídky". Jestliže však interpretujeme výraz "plná zaměstnanost" v jeho historickém aspektu, tj. jako plné a konečné osvobození od hrozby nezaměstnanosti, pak to možné je. Je to zaručeno ve zdrojově omezeném systému, avšak společně s tím je zaručena existence chronické a těžké nedostatkovosti pracovních sil. "Optimalizace" není možná: chceme plnou zaměstnanost, ale nechceme nedostatkovost pracovních sil. Jsou to sdružené produkty, které, jak se zdá, se nezbytně objevují současně.

KAPITOLA 12

SPOLEČENSKÝ UŽITEK A NÁKLADY JAKO FUNKCE UŽITÍ SPOLEČENSKÉ KAPACITY

12. 1 ÚVOD

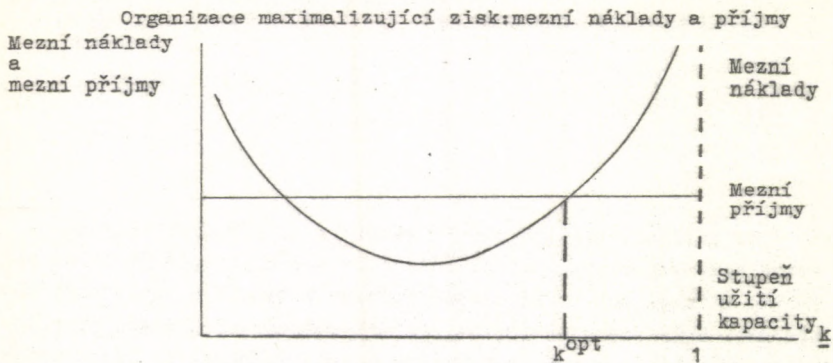
Na příkladu silnice jsme v kapitole 10 zjistili vzájemný vztah mezi kapacitním užitím zdroje (v našem případě je mírou kapacity silnice tok po ní projíždějících vozidel) a společenskými náklady. Bylo možno pozorovat, že při překročení jistého stupně užití se mezní náklady zvyšují čím dále, tím strměji. Tuto vzájemnou závislost nyní z o b e c ň u j e m e tak, aby pokrývala celé národní hospodářství. Protože příklad silnice uvedený v kapitole 10 sloužil jako předběžný úvod k celohospodářské analýze uvedené v této kapitole, není možno vyhnout se jisté míře přesahu a opětování.

Především chceme připomenou známý model ekonomiky podniku, který zkoumá příjmy a výdaje hospodářské organizace maximalizující zisk (viz graf 12.1). Předpokládáme, že struktura výstupu hospodářské organizace je stálá, takže objem výroby je měřitelný jedinou skalární proměnnou. Teoretický maximální výstup dosažitelný z " i n ž e n ý r s k é h o " h l e d i s k a se nazývá kapacitou hospodářské organizace. Otázka zdroje, který koneckonců omezuje výrobu, může zůstat otevřenou; k měření kapacity neslouží kapacita nějakého ze zdrojů, nýbrž míra objemu výstupu. K a p a c i t a je maximální potenciální výroba dosažitelná při daných technických možnostech.¹⁾ Za takových podmínek je možno zřejmě popsat objem výroby s t u p ň ě m u ž i t í

1) Ve skutečnosti nedosáhne výroba nikdy své teoretické kapacity, protože v jejím bezprostředním okolí stoupají mezní náklady strmě k nekonečnu.

k a p a c i t y , označené jako k : $0 \leq k \leq 1$.

Graf 12.1

Předpokládá se, že hospodářská organizace je závislá na ceně a proto její mezní příjem se rovná prodejní ceně komplexního výrobku. Ten je tedy konstantní, jak je to vykázáno vodorovnou přímkou obrazu. Křivka mezních nákladů je tvaru U; jakožto funkce užití dočasně klesá, potom začne stoupat a při přiblížení užití plné kapacity stoupá stále rychleji.

Až k jistému stupni užití je růst mezních nákladů vyvažován růstem příjmů hospodářské organizace. Zisk dosahuje maxime při stupni užití, při němž mezní náklady a mezní příjmy (tj. prodejní cena komplexního výrobku) se navzájem rovnají. Vyšší stupeň užití kapacity začíná již snižovat zisk.

Důvod, pro který tak podrobně připomínáme model nákladové křivky hospodářské organizace ve tvaru U, je snaha vyvolat u čtenáře jisté asociace. Je to proto, že podobné vzájemné závislosti platí i v národním hospodářství celkem. Zvyšování užití zdrojů zahrnuje v sobě nejen růst výhod a prospěchu, kterým se společnost těší, nýbrž zároveň i zvyšování nákladů, obětí a ztrát, které společnost nese. Nákladový model v podobě křivky U vykázaný na grafu 12.1 má pouze znázornit obecnou povahu vzájemné závislosti. Nemůžeme ovšem použít model hospodářské organizace na národní hospodářství, aniž bychom neprovedli jistou změnu jeho tva-

ru - v podstatě v důsledku potíží s agregací. Abychom, po řádném výkladu, mohli i nadále použít výrazů "kapacita", "náklady" a "prospěch" i pro národní hospodářství jako celek, musíme přesně naznačit nutné zjednodušující předpoklady. Při konstrukci mentálního experimentu musíme za účelem konzistentnosti a logické jasnosti přece jen přijmout některé složitosti.

V dalším zavedeme několik zásadních předpokladů. Ty nám umožňují vysvětlit několik charakteristik funkcí společenského prospěchu a nákladů. Na základě z toho odvozených závěrů rozvineme řadu tvrzení. Na konci kapitoly provedeme úvahu o tom, zda naše tvrzení by platila, kdyby zjednodušující předpoklady byly vynechány nebo nahrazeny předpoklady méně omezujícími. Naše počáteční předpoklady jsou tyto.

(1) Analýzu budeme provádět ve vyjádření komparativní statiky a specifickou formou. "Momentem" analýzy je časový "průměrný moment" delšího historického období. Mohli bychom zrovna tak říci, že se porovnávají různé možné stacionární procesy nějakého systému. Uvnitř těchto procesů se objevují důsledky jistých událostí s pravidelnými zpožděními. Ať se tedy zvolí kterýkoli moment, budou zároveň přítomny důsledky dnešní činnosti i skutečné důsledky včerejší činnosti, jakož i předvčerejší. Náš časový "průměrný moment" to vyjadřuje jako reakci postrádající "časový štítek" ("označení času") na činnost bez "časového štítku".

Systém může být například přizpůsoben napjatému užití továrních kapacit, a proto zanedbávat údržbu strojů. To brzy vykoná svůj vliv na stav strojů. V našem "statickém" způsobu vyjadřování bychom řekli, že zvýšený stupeň užití zanechal stroje v horším stavu.

(2) Všechny ekonomické zdroje systému jsou dány: hmotné národní bohatství (přírodní zdroje, fixní kapitál, zásoby), jakož i obyvatelstvo s jistými duchovními a fyzickými vlastnostmi.

(3) Je dán politický systém zároveň se společenskými vztahy a všemi institucemi.

(4) Ekonomika je uzavřená; neexistuje zahraniční obchod. Systém může využívat jen vlastních zdrojů.

(5) Struktura výroby je určena. V hospodářství existuje n výrobků specifikovaných do nejpodrobnější desagregace. Nechť jednotka výrobku č. 1 (např. 1 megawatthodina elektřiny) je "početní jednotkou" ("numéraire"). Vyrobí-li se jednotka výrobku číslo 1 $\alpha_1 = 1$, vyrobí se α_2 jednotek výrobku č. 2, ..., vyrobí se α_n jednotek výrobku č. n - každý měřen vlastními hmotnými jednotkami.

Výstup výrobku i :

$$x_i = \alpha_i x, \quad i = 1, \dots, n, \quad (12.1)$$

kde proměnná x představuje výstupní faktor systému. (Ten se shoduje s objemem výrobku č. 1.)

Náš předpoklad nám umožňuje měřit úroveň výroby v hospodářství, aniž bychom jednotlivé výrobky agregovali pomocí cen.

(6) Pevný podíl každého výstupu je určen na tvorbu reálného kapitálu.

(7) V těsném vztahu k předpokladům (1), (2) a (3) jsou přírůsovací vlastnosti systému považovány za dané. Za použití terminologie zavedené v kapitole 8 charakterizuje systém dané normální tření w^* : obvyklý stupeň nedokonalé nebo zkreslené informace, obvyklé kolísání rozhodujících orgánů, obvyklé opoždění a tuhost reakcí atd. Vraťme se na chvíli ke grafu 8.6. Systém je umístěn na jisté isokřivce tření. V našem mentálním experimentu necháme systém, aby se posunul, protože se zabýváme komparativní analýzou a porovnáváme několik hypotetických stavů systému. Shodně s nynějšími předpoklady dochází však k posuvu podél dané isokřivky tření.

12. 2 UŽITÍ SPOLEČENSKÉ KAPACITY

Za předpokladů (1) - (7) je logickým výsledkem, že celková výroba a výstupní faktor x znázorňující její úroveň jsou omezeny

absolutní horní hranicí, kterou je nemožné fyzicky překročit. To-
mu se říká s p o l e č e n s k á k a p a c i t a systému,
která se měří stejným měřítkem jako výstupní faktor $\bar{x}$.

V dřívějších kapitolách bylo řečeno, že náraz na hmotná ome-
zení zdrojů je stochastickým jevem. Na submikroúrovni naráží hos-
podářství v každé chvíli na tisíce a dokonce snad na statisíce úz-
kých míst. A skutečně bychom mohli naznačit jistý k a p a c i t -
n í i n t e r v a l, o němž bychom mohli tvrdit, že s jistou
pravděpodobností se uvnitř něho nachází okamžitá absolutní horní
hranice (mez). Horní hranicí kapacitního intervalu je kapacita
 $\hat{x}$, kterou v rámci komparativní statické analýzy prováděné v té-
to kapitole považujeme za danou. Proto pro celou společnost je to
pojem, který je analogický tomu, čemu jsme říkali maximální teore-
tická kapacita továrny v i n ž e n ý r s k é m smyslu. Je to
abstraktní konečný bod škály a každý dobře ví, že v realitě ho
není možno dosáhnout.

Označme písmenem k s t u p e ň u ž i t í s p o l e -
č e n s k é k a p a c i t y :

$$k = x/\hat{x} \quad , \quad 0 \leq k \leq 1 . \quad (12.2)$$

Pojem "užití kapacity" je vypůjčen z ekonomiky podniku a stej-
ně jako tam je přesná veličina kapacity $\hat{x}$ bezvýznamná. V naší
analýze vzbuzuje zájem výhradně r e l a t i v n í stupeň uži-
tí.²⁾

Ekonomie i všední řeč týkající se ekonomických jevů používa-
jí několika pojmů, které na naší úrovni užití jsou víceméně syno-
nymní. Někdy se např. mluví o "zehřívání" hospodářství; při použi-
tí tohoto výrazu by "přehřátí" bylo charakteristické pro systém
přibližující se svému intervalu kapacity. My ale toho výrazu ne-

2) Později použijeme výrazu: "užití společenské kapacity k se při-
bližuje těsně k jedné", aniž bychom číselně vyjedřovali, co
znamená slovo "těsně". Je možné, že $k = 0.95$, ale možná, že
 $k = 0.87$ v závislosti na tom, jak přesně bylo určeno $\hat{x}$. Sys-
tém se těsně přibližuje plnému užití společenské kapacity,
jestliže ti, kdo řídí výrobu, pozorují svým "inženýrským zra-
kem", že při obvyklém tření systému je z továren v podstatě
nemožno získat větší výstup.

budeme používat, už z toho důvodu, že zahrnuje hodnotový soud. V našem slovníku je proměnná k popisnou mírou; je ukazatelem stavu systému. Je-li hodnota k vysoká, není to samo o sobě ani "dobré" ani "špatné". Zobrazuje to jistý stav, jehož posouzení vyžaduje zvláštní úvahu.

Podobnou kategorií je "zaměstnanost". Podle jeho obecného významu by se tento výraz dal použít ve spojitosti s libovolným druhem zdroje. Makroekonomika a všední řeč jej však v praxi vyhradily pro jediný zdroj, pracovní sílu. Avšak v této kapitole hodláme analyzovat spojené užití v š e c h zdrojů, i když jsme si vědomi základní důležitosti zaměstnanosti (práce). To, čemu se v západní makroekonomii říká "keynesovská nezaměstnanost" je d í l ě í m , j e v e m , j e d n o u z e s l o ŝ e k obecnějšího a širšího jevu, kterému bychom nyní říkali nízké užití společenské kapacity.

Za zmínku stojí ještě další podobná kategorie, totiž "napjatost" celohospodářského plánu. O tom se uvažovalo - aspoň pokud jde o hospodářskou organizaci - v oddíle 3.2. Tam se vysvětloval vztah mezi napjatostí plánu a nárezem na omezenost zdrojů. Přívlastky "volný", "napjatý" a "přepjatý" se vztahují na různé oblasti téže stupnice, které též měří stupeň užití společenské kapacity.

12.3 SPOLEČENSKÝ PROSPĚCH A NÁKLADY : METODOLOGICKÉ POZNÁMKY

Začneme koncepčním ujasněním a několika metodologickými poznámkami.

Všem jevům, které přispívají k blahu, potěšení a spokojenosti jednotlivých členů nebo skupin společnosti se říká společenské prospěchy³⁾ (výsledky), jevy zahrnující břemena, ztrátu, utrpení,

³⁾ Řídíme se obvyklým výkladem "společenského prospěchu" a "společenského nákladu", jak se jich používá v ekonomice blahobytu a analýze prospěchu a nákladů.

obětování nebo potíže jednotlivých členů nebo skupin společnosti se nazývají *s p o l e č e n s k ý m i n á k l a d y*. "Společenské prospěchy" stejně jako "společenské náklady" nejsou finanční kategorií. Některé z výše uvedených jevů se obvykle měří v peněžním vyjádření (např. objem spotřeby na straně prospěchu nebo vstup práce na straně nákladů). My ale sem zařazujeme i takové faktory, které se obvykle nevyjadřují pomocí peněz (např. pocit jistoty na straně prospěchu a obav na straně nákladů).

Nehodláme agregovat prospěchy nebo náklady různých typů za pomoci předem určených vah. (Vrátíme se k tomu v dalším oddíle této kapitoly.) Chtěli bychom se vyhnout zanášení *h o d n o t o v ý c h s o u d ů* do *p o p i s u*, ale nebudeme v tom směru zcela důslední. Ve skutečnosti je již samo o sobě hodnotovým soudem, když považujeme jeden společenský efekt za "prospěch" a jiný za "náklad". Společenské prospěchy i společenské náklady budeme považovat za *v e k t o r o v é* kategorie. První označme vektorem $\mathbf{b}$, druhé vektorem $\mathbf{c}$.

Každá složka obou vektorů, totiž každý ukazatel společenských prospěchů a nákladů, se měří vlastní oddělenou jednotkou. Připomeňme příklad silnice, kde spotřeba benzínu je v litrech, stav nehodovosti se popisuje četností událostí na různém stupni vážnosti a tak dále.

Ve skutečnosti se každý z vektorů skládá z vysokého počtu složek. V naší analýze volíme z obou vektorů různé charakteristické *s k u p i n y* složek a důkladně je zkoumáme. Naší hypotézou je to, že ukazatele společenského prospěchu či ukazatele společenského nákladu sdružené s některou z takových skupin jsou funkcí stupně užití společenské kapacity.

Nepředkládáme přesný popis funkcí; naše úsilí je méně náročné. Postupně se budeme zabývat každou skupinou ukazatelů společenského prospěchu a společenských nákladů a argumentovat, že takové funkce *e x i s t u j í*. Kromě toho můžeme udělat několik poznámek o *v l a s t n o s t e c h* funkcí (zde rostou či klesají; jak se chovají derivece atd.).

Na diagramu se užití společenské kapacity, proměnná k , měří

na vodorovné ose: $0 \leq k \leq 1$.

Při grafickém znázornění se setkáváme s podobnými potížemi jako již dříve: na dvourozměrném papíru nemůžeme znázornit více-rozměrný vektor na jediné ose. Proto se každá nákladová skupina znázorňuje r e p r e z e n t a t i v n í s l o ž k o u a křivky budou vždy znázorňovat první derivaci funkce prospěchu nebo nákladu.

Tvar křivek odpovídá vlastnostem popsaným v textu; jinak ale specifická forma je arbitrární. To ale nemá význam, protože jich používáme výhradně k ukázce hlavních rysů vztahu.

12. 4 SPOLEČENSKÉ PROSPĚCHY JAKO FUNKCE UŽITÍ

Z hořejšího předpokladu (5), jakož i z definice k následuje, že ve své funkci užití kapacity roste výroba všech n druhů výrobků proporcionálně. Protože podle předpokladu (6) jsou míry investic pevné, roste h m o t n á s p o t ř e b a o b y v a t e l s t v a souběžně s výrobou.

Nebudeme uvažovat o tom, zda je to pro společnost "dobré", jsou-li hmotné statky k dispozici ve větším množství. Maďarsko se vynořilo z chudoby před krátkým časem, takže pro maďarského ekonoma odpověď zřejmě zní "ano". Růst výroby a spotřeby se znamená na "prospěchovou" stranu výsledků vyššího stupně užití.

Podle předpokladu (6) se na investice užívá pevného podílu výroby. Proto vyšší stupeň užití k umožňuje r y c h l e j š í r ů s t, aspoň pro tvorbu reálného kapitálu.⁴⁾ Považuje-li se větší objem hmotných statků za "prospěch", musí se - za ostatních okolností nezměněných - považovat za prospěch i rychlejší míra růstu jejich výroby a spotřeby. Ač provádíme statickou analýzu,

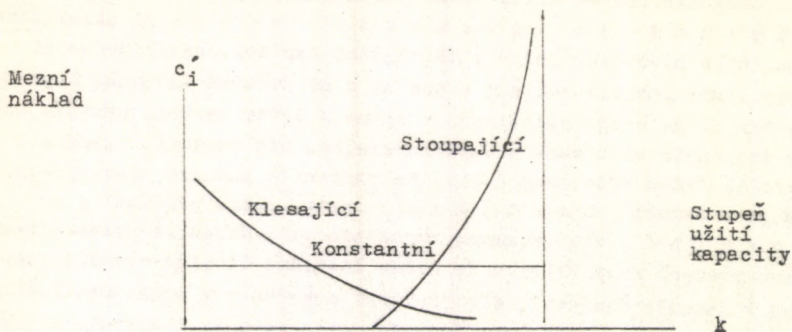
4) Za předpokladů podobných Harrodovým-Domarovým by to bylo pouze d o s t a č u j í c í podmínka rychlejšího růstu.

je možno zaznamenat jako prospěch i tento dynamický efekt vyššího stupně užití.

Jakožto funkce užití společenské kapacity r o s t e z a -
m ě s t n a n o s t p r a c o v n í s í l y . Ač nezaměstna-
nost byla předmětem jedné z dřívějších kapitol, narazíme na ni
brzo i při analýze nákladů a zde se o ní stručně zmíníme. Nemusí-
me říkat, že vyšší zaměstnanost znamená vyšší výrobu, protože to
by znamenalo na straně prospěchu stejnou věc dvakrát. (Zrovna o
několik řádek výše jsme řekli, že zvýšení k znamená více výroby.)
Co je k tomuto h m o t n ě m u f a k t u nutno přičíst j e
m o r á l n í vliv rozměru zaměstnanosti. Nejen že nezaměstnaní
jsou zbaveni mzdy (kterou je možno částečně či plně vyvážit podpo-
rou v nezaměstnanosti), ale trpí též pokořením z nečinnosti. Plná
zaměstnanost nejen že zvyšuje mzdy, ale posiluje i jistotu a lid-
skou důstojnost. Vytváří základy rovných práv pro ženy. Proto
jsme oprávněni zařadit ji mezi prospěchy zvyšující funkce užití
kapacity jako zvláštní položku.

12.5 VNITŘNÍ HMOTNÉ VSTUPY PRO VÝROBU

Pokračujeme nyní zkoumáním společenských nákladů. První sku-
pinou jsou v n i t ř n í h m o t n é v s t u p y p r o
v ý r o b u . Tyto vstupy - materiály, práce, opotřebení strojů -
patří do této kategorie, na kterou by se dívali jako na výrobní
náklady jak v kapitalistické, tak i v socialistické hospodářské
organizaci a která by se samozřejmě proúčtovávala v peněžním vy-
jádření. I když chování těchto nákladů je plně projednáváno v eko-
nomice podniku, neuškodí, když ho zopakujeme. Uvažujeme nejprve
o jediné hospodářské organizaci; "kapacita" pro tuto chvíli zna-
mená kapacitu hospodářské organizace v obvyklém výkladu ekonomiky
podniku. Obvykle se rozeznávají čtyři typy nákladů, a to podle
jejich závislosti na užití kapacity. S jednou výjimkou jsou tyto
typy znázorněny na grafu 12.2.

"Fixní" náklad, beze změny při změně užití kapacity. Do této kategorie patří většina administrativních výdajů, jakož i údržba budov a tak dále.

Mezní náklad klesající funkce užití kapacity. Sem patří například lidské a mechanické "prostoje". I když dělník dostává svoji mzdu, zůstává jistě ztrátou pro společnost, je-li na svém pracovišti, ale svoji práci vykonávat nemůže. Stroj ztrácí hodnotu a jeho fyzický stav se možná zhoršuje, i když není v provozu.

Mezní náklad konstantní funkce užití kapacity. Jinak řečeno proporcionální náklady výroby. Do této kategorie spadá většina přímých nákladů (jednicových), jako jsou vstupy práce, přímé vstupy materiálu a tak dále.

Mezní náklad rostoucí funkce užití kapacity. Tomuto případu se věnujeme se zvláštním zájmem, protože se soustředíme na úroveň užití blízkou se plné kapacitě a právě zde se projevují rostoucí mezní náklady. Můžeme podat několik příkladů.

(1) Noční směny a práce vykonávaná ve dni volna je pro dělníka mimořádným zatížením. Čím více chce hospodářské organizace dostat z dané kapacity, tím se stává důležitější noční směna a práce ve dni volna. Mimochodem to není pouze břímě pro dělníka a jeho rodinu, nýbrž působí i jiné ztráty, protože produktivita je ve směnách, vykonávaných mimo pravidelnou pracovní dobu, nižší a i jakost je obyčejně horší.

(2) Při přiblížení k omezení zdrojů se stává častější nucená substituce. Podrobněji se o tom mluvilo v kapitole 2. Čím napjatější je výrobní plán, tím častěji není k dispozici některý vstup. Dochází k úsilí o nahrazení nedostatkových vstupů a používá se nákladnějších nebo levnějších vstupů, což vede ke společenské ztrátě.

(3) Čím větší výstup se snaží hospodářské organizace docílit se zdroji, které jsou okamžitě k dispozici, tím více zanedbává některé ze svých trvalých úkolů, jako je údržba strojů, vývoj výrobků atd. Když hledají kvantitativní růst výroby, nezlepšují hospodářské organizace přiměřeně jakost výrobků a dokonce snad umožní i její zhoršení. Ztráty, k nimž v důsledku toho dochází, přispívají ke zvyšování mezních nákladů.

Kdybychom měřili čtyři uvedené typy nákladů ve vyjádření příslušných cen a agregovali je, došli bychom k funkci mezních nákladů ve tvaru U, jak je již znázorněna na obr. 12.1. Pokud jde o první skupinu společenských nákladů, vnitřní hmotné vstupy pro výrobu, nepochybujeme o možnosti agregace za použití cen, protože to se skutečně provádí v kapitalistických i socialistických hospodářských organizacích. Ale nehledíc k problému agregace, je zatím pro nynější zdůvodnění dostačující, když zdůrazníme toto. Uvnitř hospodářské organizace vznikají jak klesající, tak i rostoucí mezní náklady jako funkce užité kapacity. Čím více se blížíme k hranici kapacity, tím strmějším se stává růst mezních nákladů.

A platí-li toto pro jednu hospodářskou organizaci, musí to nutně platit i pro agregaci hospodářských organizací. Proto uvnitř první skupiny společenských nákladů, v oblasti vnitřních hmotných vstupů pro výrobu, projevují se i na úrovni hospodářství jako celku jak jev "zvyšujících se výnosů" (klesající mezní náklady), tak i jev "klesajících výnosů" (rostoucí mezní náklady).

Co jsme řekli nahoře o vnitřních hmotných vstupech oblasti hospodářských organizací, platí z větší části i pro vnitřní hmotné vstupy r o z p o č t o v ý c h o r g a n i z a c í . S ohledem na omezení této knihy se nebudeme pouštět do podrobnější analýzy těchto vzájemných závislostí.

12. 6 VNĚJŠÍ HMOTNÉ ZTRÁTY A BŘEMENA

I další skupina společenských nákladů má těsný vztah k činnosti hospodářských organizací (a částečně i rozpočtových organizací). Ale ony se neprojevují v účtech hospodářských a rozpočtových organizací jako náklady proúčtované v peněžním vyjádření. V mikroekonomice se jim říká vnější účinky (externality). Uvedeme několik typických příkladů.

(a) S růstem užití kapacity se zvyšuje i pravděpodobnost jistého zhoršení zdravotního stavu pracovníků, a obdobně to platí i pro úrazy.

(b) Podobně je pravděpodobné, že se zvýší i škody na životním prostředí včetně vzduchu, vody, flóry i fauny.

Oba typy vlivů se dají zamezit nebo podstatně snížit například zvýšením bezpečnosti práce, předcházením úrazům, zaváděním zařízení zabraňujících znečištění a tak dále, ale všechny vyžadují vysoké vstupy. Vlivy uvedené v bodech (a) a (b) vždy způsobí růst společenských nákladů, ať už jako původní problém nebo jako vstupy určené k jeho likvidaci.

Jak socialistické, tak i kapitalistické hospodářské organi-

zase dnes nesou některé z těchto "preventivních" výdajů samy. Tak náklady dříve vnější se espoň částečně stávají vnitřními. Tím se hranice mezi první (vnitřní) a druhou (vnější) skupinou mohou historicky měnit.

Vlivy (a) a (b) jsou předmětem široké diskuse v literatuře; proto přes jejich důležitost je již dále nemusíme rozebírat.

(c) Zde stojí za to zmínit se o jevu nazývaném "přeplnění" (overcrowding) nebo "zácpa" (congestion). Když se na něj odvoláváme, překračujeme "výrobu" v úzkém slova smyslu a musíme vzít do úvahy hmotné i nehmotné služby, jakož i všechny druhy lidské činnosti.

Jedním z prvků toho, čemu říkáme společenská kapacita, je p r o s t o r : přirozený prostor a člověkem stvořený (umělý) prostor. Jestliže k se zvětšuje a přibližuje k 1, tj. k hranici kapacity, zahrnuje to i skutečnost, že v daném prostoru - přírodním i umělém - dochází ke stále větší lidské činnosti. Disponibilní prostor je čím dále, tím více přeplňován.

(i) Průmysl, urbanizace, státní správa a rozvoj velkých kulturních a obchodních středisek omezují "zelenou" přírodu do stále užších prostorů.

(ii) V dané městské oblasti způsobuje růst obyvatelstva a zvyšování činností rostoucí "hustotu" města: ulice, náměstí a veřejné budovy trpí zácpou.

(iii) Komunikační síť je čím dále, tím přetíženejší. Dotkli jsme se toho ve spojitosti se silnicí. Ale problém vzniká ve větší šíři včetně vozidel veřejné dopravy, letišť, údržby vozidel atd.

(iv) Vyšší činnost při dané kapacitě v sobě obsahuje "vtěsnání" většího počtu strojů do téže dílny, více psacích stolů nebo rýsovacích prken do téže kanceláře, více postelí v nemocničním sále a tak dále.

Zácpa, přeplnění a "shon" vykonávají nepříznivý vliv na obecný stav lidí i na společenský život, jak o tom budeme brzy mluvit. Na tomto místě klademe důraz na "hmotné" vlivy včetně úrazů a škod na zdraví. Škodí to ale i jakosti práce: dělník udělá častě-

ji vadný výrobek, projektant vadný výkres.

(d) Zvýšení zaměstnanosti je souběžné s krajně důležitými společenskými prospěchy zmíněnými v oddíle 12.4. Nesmíme ale zapomínat, že tentýž proces zahrnuje též vysoké nepřímé společenské náklady. Budeme hovořit jen o jednom případě, několika výsledcích zaměstnanosti žen. Jestliže žena, jež dosud pracovala v domácnosti, přijme zaměstnání u hospodářské nebo rozpočtové organizace, musí některé dosud jí prováděné práce udělat jiné instituce, jako jsou mateřské školy, jesle, školní družiny, čistírny, veřejné stravování a tak dále. Část té práce bude též dělat její manžel, čímž si prodlouží pracovní dobu. A konečně i její vlastní pracovní doba bude prodloužena, protože po první směně na pracovišti bude následovat druhá směna doma.

Sečteme-li ekonomické rysy druhé skupiny společenských nákladů, vnější náklady (a) - (d), můžeme tvrdit, že patří do kategorie se z v ý š o v á n í m mezních nákladů. Při přiblížení k horním hranicím společenské kapacity budou se též zvyšovat str-měji.

12. 7 UDRŽOVÁNÍ STÁTNÍHO APARÁTU

Třetí velkou skupinou společenských nákladů, o níž je nutno uvažovat, jsou v ý d a j e n a s t á t n í s p a - r á t . Podívejme se, jak jsou tyto náklady ve vztahu ke k, užití společenské kapacity.

Tyto výdaje jsou převážně fixní. U první skupiny nákladů jsme viděli, že výdaje na ústřední správu hospodářské organizace jsou ve větším rozsahu nezávislé na výstupu hospodářské organizace. Podobný postřeh můžeme projevit i pro společnost jako celek, protože značná část správních výstupů státní správy zůstane beze změny, jestliže se výroba zvýší nebo sníží o 20 procent.

Několik typů státních výdajů s výrobou roste, nikoli v pro-

porcí, nýbrž povlovnější. Do této kategorie patří udržování nejvyšších orgánů, které přímo regulují hospodářskou oblast.

To vše implikuje, že jako funkce užití společenské kapacity se státní aparát může stát relativně "lacinějším". Udržování státu jsou "společenské režijní náklady". Roste-li výroba, režijní náklady na jednotku výroby klesnou.

Vzniká též opačný výsledek; jak se k blíží 1 a hospodářská situace se stává napjatější, dá se očekávat růst administrativně-byrokratických činností. Organizace hmotné produkce se stane složitější, protože do oblasti administrativního přidělování bude vtaženo stále větší množství zboží a služeb a tak dále. Stížnosti a nespokojenost se stávají častějšími, což nutí stát k větší bdělosti a častějším zásahům. Hypotéza, že jakožto funkce užití společenské kapacity - ve vyšší oblasti užití - se růst mezních nákladů projeví i na poli státních výdajů, se jeví jako zdůvodněná. Empirické ověření hypotézy vyžaduje jistý výzkum prováděný sociology.

12. 8 VEŘEJNÉ MÍNĚNÍ

V předcházejících třech skupinách společenských nákladů se rozebírely h m o t n é vstupy a ztráty vznikající jako funkce užití. Ve čtvrté skupině se bude jednat o "mentální" aspekty. D i s p o z i c e , s p o k o j e n o s t a o b e c n é v ě d o m í lidových mas reagují na řadu hospodářských jevů, které jsou těsně spojeny s užitím společenské kapacity. Otázka se týká složité sítě vzájemných vztahů, které se v různých společenských systémech projevují v různých formách a v rámci daného systému v různých třídách a skupinách obyvatelství. Uvažujeme pouze o dvou problémech, které se k této síti vztahují.

První se objevuje při nízké úrovni užití společenské kapacity a je vždy spojen s masovou nezaměstnaností. Nehledíc na hospo-

dářské ztráty způsobené nezaměstnaností těm, kdo jsou postiženi, jakož i celé společnosti, vyvolává též různá společenská napětí. Je to syndrom s mnoha různými symptomy včetně zločinnosti, terorismu a sebevražd.⁵⁾ Zvyšuje-li se užití společenské kapacity, při současném růstu zaměstnanosti, uvedené záporné jevy se stanou řidšími. V tom smyslu tedy výsledek patří do kategorie s k l e - s a j í c í m i mezními náklady. To je zřejmé jak v kapitalistickém hospodářství, dojde-li ke zlepšení ve stavu zaměstnanosti, tak i v raném období socialistického systému, kdy začíná docházet ke vstřebávání potencionálních pracovních rezerv a nezaměstnaných.

Jak bylo vysvětleno v kapitole 11, přechází socialistické hospodářství po jistém přechodném období k plné zaměstnanosti, což je výsledek z a r u č e n ý vnitřními zákony pohybu systému. Od té chvíle, která se nachází poněkud výše, než je jistý stupeň užití společenské kapacity, projevují se společenské efekty nejen na straně nákladů, ve snižování nepříznivých důsledků nízké zaměstnanosti, nýbrž i na straně p r o s p ě c h u .

Za druhé se podíváme na druhý konec osy k, odpovídající vysokému stupni užití společenské kapacity. Některé efekty byly rozebírány v minulých kapitolách, o některých se bude pojednávat v části II.

(1) Čím více se přibližujeme k plnému užití, tím častěji pociťujeme úzká místa ve výrobě i v jiných oblastech lidské činnosti. To působí nejen hmotné ztráty, nýbrž vytváří zároveň i napjatou atmosféru. Nedostatkovost, nucená substituce, improvizace a šturmování vyvolávají netrpělivost lidí, přílišnou úspěchanost, podráždění při práci a postihují ředitele i mistra, dělníka i úředníka.

(2) Takové dojmy se hromadí u lidí nejen jako výrobců, to jest dodavatelů zboží či služeb, nýbrž i jako kupujících. Nákupčí, inženýr realizující investice, i žena v domácnosti - všichni prožívají takové zkušenosti. Stav, kdy jsou na pospes prodávajícího,

5) Vracíme se tu k jevu zmíněnému již v oddíle 12.4. Při pojednávání o prospěchové stránce jsme tam poukázali na vliv plné zaměstnanosti z l e p š u j í c í společenské klima. Nyní, v diskusi o nákladové stránce, zmiňujeme se o vlivu nezaměstnanosti, který z h o r š u j e společenské klima.

stání ve frontě, čekání, shánění zboží, nucená substituce prováděná v průběhu nákupu - to vše způsobuje kupujícímu mnoho trpkých hodin.⁶⁾

(3) Napjatá výroba může způsobit delší pracovní dobu, což má též vliv na morálku.

(4) Napětí v investicích může vést k tomu, že investice vstřebají jisté zdroje určené pro spotřebu. Tím může být způsoben pomalejší růst životní úrovně a mohou vznikat potíže na některém úseku nabídky spotřebního zboží. Může to mít vliv na obecnou náladu obyvatelstva.

Tyto vlivy je nutno započíst do skupiny, kde mezní společenské náklady jako funkce užití s e z v y $š$ u j $í$. Čím více se přibližujeme hranicím kapacity, tím strměji se zvyšují. Používáme nyní aparát této kapitoly k popsání jevů, o nichž jsme již hovořili (naposled v kapitole 9 a 10). "Silně pociťované zhoršení společenské atmosféry" jakožto zvláštní druh strmě stoupajících mezních "společenských nákladů" a "překročení mezi společenské únosností" - to jsou s y n o n y m n $í$ výrazy. Nemůžeme určit, které z nich jsou užším omezením: zda omezení společnosti z e s o u h l a s u (ekceptační omezení), to jest mez únosnosti nebo h m o t n $é$ omezení výroby, totiž zdrojové omezení. Závisí to i na specifických politických podmínkách systému. Každopádně mezi oběma druhy omezení existuje těsné vzájemné ovlivnění. Pocit, že společnost se ocitla poblíž své meze únosnosti pociťuje se právě tehdy, kdy náraz na omezení zdrojů se stává čím dále, tím četnější a rušivější.

Neklademe rovnítko mezi klesající mezní náklady projednávané v první polovině tohoto oddílu a rostoucí mezní náklady projednávané ve druhé polovině: tím méně, že takové "rovnítko" by odporovalo duchu celé knihy. Již několikrát jsme zdůraznili, že je

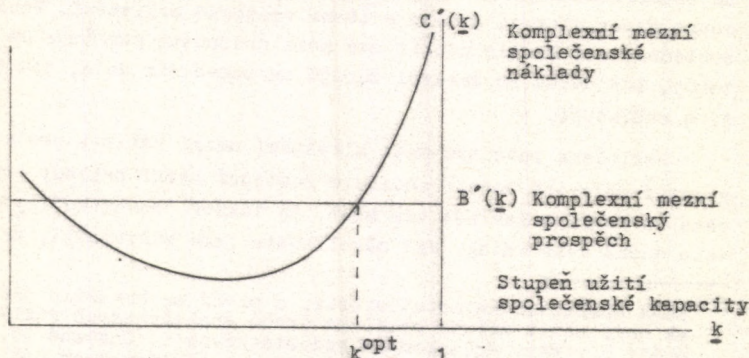
6) Řada ukazatelů nedostatkivosti, o nichž se hovořilo již dříve, se hodí též k měření několika druhů společenských nákladů, obětí a ztrát, způsobených nedostatkivostí. Znamená to, že vektor nedostatkivosti $\mathbf{z}$ a vektor společenských nákladů $\mathbf{c}$ vykazují řadu společných složek.

teoreticky nemožné porovnávat jeden druh "dobrého" nebo "špatného" s jiným druhem "dobrého" nebo "špatného". Pro případ uvedených dvou specifických druhů nákladů můžeme dodat ještě něco. Díváme-li se na to z historické perspektivy, je nesporně pravda, že likvidace nezaměstnanosti je neporovnatelně důležitější, než nevýhody doprovázející zhoršování nedostatkovosti. Ale je zrovna tak pravda, že lidé nemyslí v historických perspektivách v každé chvíli svého života. Zaměstnanec hospodářské organizace, podrážděný hmotnou nedostatkovostí, nebo mladá dvojice, neschopná získat vlastní domov, se neuklidní, když se jim připomene, aby byli rádi, že nezaměstnanost byla likvidována.

Tím se dostáváme k obecnější oblasti problematiky, týkající se porovnávání, agregace a hodnocení společenských prospěchů a nákladů, o nichž se zatím hovořilo jednotlivě.

12.9 "OPTIMUM BLAHOBYTU"

Ti, kdož věří ve společenskou "funkci blahobytu" by výše uvedenou analýzou byli přivedeni přímo k "řešení" problému znázorněného na grafu 12.3. Jejich způsob myšlení by byl tento:

"Optimum blahobytu" v případě mezních nákladů tvaru U

Graf 12.3

Na jedné straně je nutno určit funkci komplexní -
ho společenského prospěchu:

$$B(k) = f(k). \quad (12.2)$$

komplexní společenský prospěch	vektor ukazatelů společens- kého prospěchu	stupeň užití společens- ké kapacity
--------------------------------------	--	---

Při rýsování uvedeného grafu se předpokládalo - pro zjedno-
dušení - že B je v k lineární, takže derivace je vodorovnou přím-
kou.

Na druhé straně je též nutno dát funkci komplex-
ní ch společenských nákladů:

$$C(k) = \varphi(k). \quad (12.3)$$

komplexní společenské náklady	vektor ukazatelů společens- kých nákladů	stupeň užití společens- ké kapacity
-------------------------------------	--	---

Předpokládalo se, že křivka je tvaru U: nejdříve vykazuje
sestupnou část, potom vzestupnou.

Potom funkce blahobytu je prostě

$$W(k) = B(k) - C(k) \quad (12.4)$$

funkce blahobytu	funkce komplex- ního společens- kého prospěchu	funkce komplex- ních společens- kých nákladů
---------------------	---	---

"Optimum blahobytu" k^{opt} se nachází na druhém průsečíku obou deri-
vací. Na grafu 12.3 se optimální stupeň užití společenské kapaci-
ty nachází značně pod plným užitím.

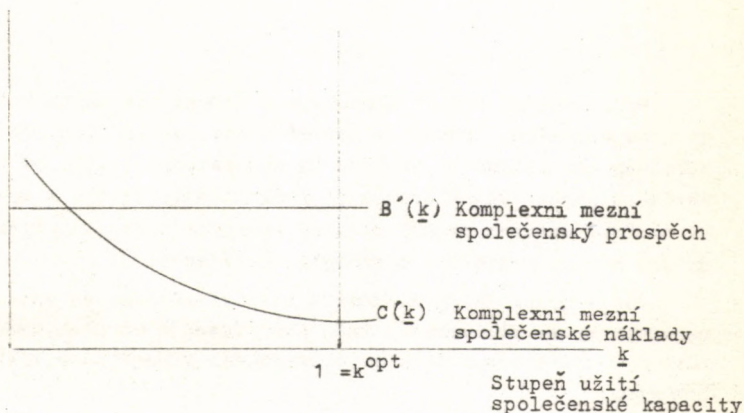
To je hezké a prosté řešení, vyjadřující obyčejnou, ale vysoce důležitou pravdu. Nesmíme se snažit docílit vždy a za každou cenu maximální užití společenské kapacity. Dosáhnout jí nestojí za to v tom případě, že při přiblížení plnému užití kapacity již mezní společenské náklady přesáhnou mezní společenský prospěch.

Nic hlubšího se z grafu 12.3 naučit nedá. V realitě se nedá považovat za "řešení", a to ani v popisně vysvětlující teorii, ani v teorii vypracovávající praktická doporučení; v nejlepším případě jen vyvolává iluzi řešení problému. Předpoklad, že funkce E je lineární, byla arbitrární a může nabývat stejně dobře jiných tvarů. Otevřenou otázkou zůstává způsob odhadu jejích číselných parametrů. (Například kolik kilogramů masa je rovno pocitu jistoty vyvolanému plnou zaměstnaností.) Stejně arbitrární byl předpoklad, že funkce mezních komplexních společenských nákladů C' má tvar U . Má tvar U jen tehdy, když ti, kdo vytvářejí hodnotový soud vyjádřený touto funkcí blahobytu znají a uznávají růst mezních společenských nákladů. Neberou-li tyto náklady vážně, nebo je dokonce úplně zanedbávají, objeví se výhradně efekty konstantních a rostoucích výnosů. V takovém případě obdržíme funkci C' podobnou funkci z grafu 12.4.⁷⁾ A v tom případě dosáhne funkce blahobytu svého maxima na úrovni maximálního užití kapacity. Znamená to, že v tom případě "optimum blahobytu" opravňuje tu nejnepjatější expanzi.

⁷⁾ Pro zjednodušení porovnání se předpokládá, že E je na obou obrazech identické.

Graf 12.4

"Optimum blahobytu" s klesajícími mezními náklady

Teoretické určení "optima blahobytu" vůbec nic neřeší, pouze překládá formulaci skutečných základních problémů z jednoho jazyka do jiného. P ů v o d n í dilema je toto: vysoký nebo nízký stupeň užití společenské kapacity má různé společenské důsledky. Jaká je relativní důležitost těchto důsledků jak v reálné praxi, tak i podle nějakého výslovně zadaného souboru hodnotových soudů? Totéž dilema p ř e l o ž e n é do jazyka ekonomie blahobytu se týká tveru funkcí B a C a číselných hodnot jejich parametrů. Tato druhá "přeložená" otázka se nedá o nic snadněji zodpovědět než ta původní. My sami proto z naší analýzy tuto "překladovou" operaci vynecháme jakožto zbytečné stadium.

12. 10 ÚKOLY POZOROVÁNÍ A MĚŘENÍ

Projednávání funkce blahobytu a měření blahobytu se provádí na dvou úrovních. Jednou je úroveň čisté teorie⁸⁾, které se zde nemůžeme ani dotknout, protože by nás zavedla daleko od hlavního předmětu knihy. Druhá úroveň je praktičtější povahy a soustřeďuje se na tuto otázku: je HDP či jiný agregátní ukazatel výstupu vhodný pro měření rozvoje a blahobytu společnosti?⁹⁾

Podle jedné školy ekonomů a statistiků odpověď zní: a n o ; nanejvýš by se měl upravit tak, aby přesněji odrážel prospěchy a náklady, které dosud nebyly do ukazatele agregátního výstupu zahrnovány.

Odpověď druhé školy na danou otázku je: n i k o l i ; podle jejího názoru je nutno popsat různé aspekty rozvoje a blahobytu i výkon hospodářského systému pomocí v e l i k é h o s o u b o r u s p o l e č e n s k ý c h u k a z a t e l ů .

Z úvah této knihy, a zejména této kapitoly, je zřejmé, že já zastávám druhou školu. To je vyjádřeno i v myšlence, která se neustále vrací jako vedoucí motiv mé práce, že je n e m o ž n é popsat stav procesů s vrozenými v n i t ř n í m i r o z p o r y jediným komplexním skalárním ukazatelem; měření pomocí vektorů je n e v y h n u t e l n é . Skalární měření sečítá veličiny o stejném znaménku, ale nesouměřitelné; kromě toho "vynulo-

8) Viz spor o Arrowův "teorem nemožnosti" (Arrow, 1951). Spor je přehledně vyložen ve svazcích Arrow-Scitovsky (1969) a Phelps (1973). Viz dále diskusi týkající se Rawlsových myšlenek o "distribuční spravedlnosti". (Rawls, 1967; Phelps, 1973).

9) Viz například Allardt (1973), Nordhaus-Tobin (1972) a Stone (1975) a dále v maďarské literatuře Andorka-Illés (1974), Dániel (1977a), Ehrlichová (1968), Hankiss-Manchin (1976), Janossy (1963), Kornai (1972a,b) a Rimlerová (1976).

vává" veličiny s opačnými znaménky, rozdíl mezi "dobrým" a "špatným", čímž zatemňuje vnitřní rozpory.

Zároveň s ostatními příslušníky druhé výše zmíněné školy přiznávám, že HDP nebo jiný ukazatel agregátního výstupu může sehrát užitečnou roli při přehledu celého hospodářství, protože "zhuštěným" způsobem odráží množství různých prospěchů a nákladů. K potížím dochází tam, kde se těmito ukazatelům agregátní hodnoty výstupu přisuzuje "celkový" a "všeobjímající" charakter. A takové nebezpečí existuje a je naprosto těsně spojeno s jevy, které tu podrobně zkoumáme, zejména s nápirem na kvantum a napjatou expanzí až do hmotných mezí určených omezením zdrojů. Přijmeme-li HDP¹⁰⁾ jako "zástupce" pro proměnnou W ve funkci blahobytu (12.4), potom je vhodné zaměřit se na maximální HDP. A v tom případě je nutno provádět hospodářskou politiku, která počene HDP až k daným hmotným omezením.

Vektorové měření, totiž pozorování a měření velkého počtu společenských ukazatelů, není lehkým úkolem, ale zdá se, že je plně řešitelné. V oddíle 12.3 jsme zdůraznili, že t e o r e - t i c k y se vektor společenských nákladů (a podobně i vektor prospěchů) skládá z mnoha složek. Nikdo si ale nemyslí, že v p r a x i by se musely všechny pravidelně sledovat. Statistikové zajisté najdou podmnožinu ukazatelů, jejichž měření by nebylo nadměrně nákladné, ale které by přitom mohly uspokojivě představovat stav systému. Kromě toho je ovšem zapotřebí provést různá "zhuštění": dílčí agregace a jiné syntetizující způsoby, aby informace byly dostatečně přehledné.¹¹⁾ Důležité je to, aby v průběhu uvedeného zhuštění se neztratila rozporná povaha procesů. Ukazatele by měly ukazovat, aby ve funkci užití společenské kapacity byly odděleně vykázány úspěchy i problémy, sestupné i vzeštné společenské mezní náklady.

Jestliže v příštích letech vykáže pravidelné pozorování a měření společenských ukazatelů pokrok, budeme schopni přezkoušet

10) Z hlediska diskutovaného problému je nevýznamné, zda jako ukazatel agregátního výstupu figuruje HDP nebo národní důchod propočtený podle účetního systému MPS.

11) Až v jiné souvislosti, vynořily se tyto metodologické problémy již v oddíle 7.9.

e m p i r i c k y řadu hypotéz, které jsme v této kapitole vyložili, pokud jde o vzájemné vztahy mezi m , c a k , totiž mezi společenskými prospěchy, náklady a stupněm užití společenské kapacity.

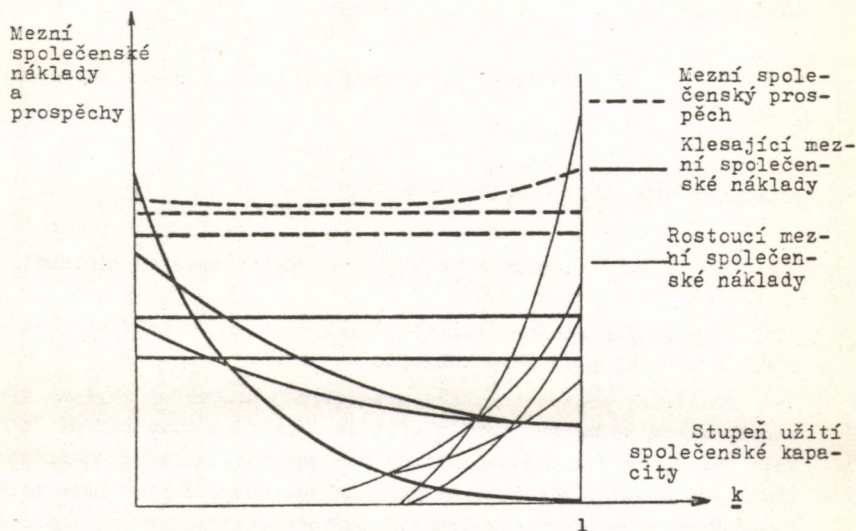
12. 11 POSTOJ PLÁNOVAČE A JEHO "PODMÍNĚNÉ REFLEXY"

Mnoho problémů souvisejících s pozorováním a měřením zůstává dosud nerozřešeno, což zajišťuje plánovači jasný pohled. Ať už ale je vyváženější a obsažnější statistické pozorování sebe důležitější, nedá se očekávat, že podstatně změní pravidelnosti chování daného hospodářství. Problém pochopíme hlouběji, pokusíme-li se zhodnotit charakteristický postoj ústředních plánovačů v tradiční soustavě řízení, kdy za jejich rozhodováním stojí "podmíněné reflexy". Ty nevznikají v myslí nějakého jedince, nýbrž v jeho roli, jež určuje, že ve specifických společenských vztazích musejí rozhodovat o jistých otázkách.

Problém je ilustrován grafem 12.5. Nepřerušované čáry představují mezní náklady a přerušované čáry mezní prospěchy. Vykazujeme řadu křivek proto, sbychom naznačili, že se jedná o vektory. Křivky mezních prospěchů a křivky klesajících a konstantních mezních nákladů jsou silné; to má znázorňovat, že jsou pečlivě pozorovány těmi, kdo tvoří hospodářskou politiku. Křivky rostoucích (vzestupných) mezních nákladů jsou slabé, což naznačuje, že oni je vnímají pouze slabě. Co způsobuje tuto zvláštní dualitu postoje a vjemu?¹²⁾

¹²⁾ "Rytmus" odpovědi se podobá sledu myšlenek v odpovědi, které se v oddíle 10.5 dává na tuto otázku: proč pocituje rozhodující orgán nutkání k odkladu? Podobnost se vysvětluje skutečností, že otázka tam položená je částí otázky, položené nyní o b e c n ě j í .

"Dualita" vjemu

Abychom diskusi dodali "příchuti skutečnosti", představme si hypotetickou rozhodovací situaci. Blíží se konec roku, takže se musí připravit národní plán příštího roku. O vstupech potřebných pro státní aparát se již rozhodlo, počáteční zdroje k začátku nového roku i společenská kapacita jsou prakticky dány. Můžeme volit mezi dvěma verzemi plánu, přičemž první verze dává o 3 procenta HDP více než druhá. Znamená to, že $k_1/k_2 = 1.03$.

V dalším použijeme zjednodušené terminologie. Rozdíl $b_1(k_1) - b_1(k_2)$ se nazývá přírůstek prospěchu typu i. Rozdíl mezi skutečnými náklady při užití kapacity k_1 a hypotetickými náklady propočtenými při lineární nákladové funkci procházející bodem $c_h(k_2)$ se nazývá sniž-

ž e n í n á k l a d ů (nebo z v ý š e n í n á k l e -
d ů) typu h:

$$\text{snížení nákladů} = \left[c_h(k_1) - c_h(k_2) \frac{k_1}{k_2} \right] - ,$$

rozdíl je záporný (klesající mezní náklady);

(12.5)

$$\text{přírůstek nákladů} = \left[c_h(k_1) - c_h(k_2) \frac{k_1}{k_2} \right] +$$

rozdíl je kladný (zvýšení mezních nákladů).

(1) Přírůstky prospěchu a snížení nákladů jsou daleko j i s -
t ě j š í než přírůstky nákladů.

Přírůstky prospěchu značí především 3 procentní zvýšení výstupu, které je možno jasně vložit do číselných cílů plánu. Je také jisté, že 3 % zvýšení výroby ani nezvýší ústřední administrativu, ani nezvýší administrativní náklady rozpočtových nebo hospodářských organizací. Následovně společenská "režie" na jednotku výroby bude o tolik menší. To vše je ověřitelné a d á s e p l á n o v a t . Co je na druhé straně, straně rostoucích mezních nákladů? Více nucené substituce, více hledání, více čekání a tak dále. Ale kdo si může být jist tím, že to závisí zrovna na těch 3 % růstu výroby? A kdo by mohl říci, jak veliké ztráty to způsobí? Vztah mezi složkami mezního společenského prospěchu a nákladů a stupněm užití společenské kapacity je stochastický. Je tomu tak, avšak pokud jde o prospěchy a pokles mezních nákladů, existuje těsná korelace, která za to pro růst mezních nákladů je hodně slabá. To je jedno ze základních vysvětlení, proč vnímání "slabých čar" je slabé.

(2) Většina přírůstků prospěchu a snížení nákladů je
v n í t ě n í : jejich peněžní odrez se projevuje v účtech státního rozpočtu, rozpočtových a hospodářských organizací a soukro-

mých domácností. Naproti tomu většina přírůstků nákladů je v n ě j š í . (Tento problém se vrací zpět k problematice měření, o níž se hovoří v oddíle 12.9.) Abychom ilustrovali tento problém "vnitřního proti vnějšímu" (interního proti externímu), přejdeme na chvíli k příkladu rodinné domácnosti, i když úplněji se to bude probírat v části II. Jestliže v důsledku napjatější verze plánu by nyní objem spotřebního zboží a služeb pro rodiny měly růst o 3 %, bylo by to vyjádřeno vnitřní formou v rodinných účtech; ve statistikách domácností a spotřeby. Proto je snadné zapset to do cílů plánu. Jestliže souběžně s tím je zapotřebí stát ve frontě déle, shánět zboží delší dobu, jestliže prodávající je vůči kupujícímu ještě hrubší a autoritářský, výrobce i prodávající jsou ještě méně zainteresováni na zlepšení jakosti a kupující musí přijmout nucenou substituci ještě častěji - to vše jsou vnější důsledky.¹³⁾ Nejsou zúčtovány dokonce ani v záznamech domácností. Neobjevují se ve statistikách domácností ani spotřeby, proto se také nemohou projevit odděleně ani v plánových cílech.

Citovali jsme právě příklad domácnosti, ač o řadě podobných jevů by bylo též možno hovořit z oblasti výroby, obchodu a jiných společenských činností. Pro plánovače je obtížnější zpozorovat všechny vlivy vnější povahy.

(3) S přírůstkou prospěchu i snížením nákladů je možno disponovat ústředně. Sám plán může rozhodovat o rozdělení čistých výtěžků mezi investice a spotřebu; o podílu různých odvětví na výtěžku z investic; o rozdělení spotřeby mezi různé skupiny obyvatelstva. Na druhé straně jsou zvýšení nákladů d e c e n t r a l i z o - v a n á a a t o m i z o v a n á . V jistém rozsahu vykonávají vliv na každého člena společnosti, a to ve všech jeho rolích - jako výrobce, kupujícího, spotřebitele, uživatele zdravotních služeb, nájemníka a tak dále. Ale uvažovány individuálně a v jediné chvíli jsou všechny tyto ztráty zcela malé; vzhledem k velikému rozptýlu jsou "rozloženy" jen tence. To je další důležité vysvětlení duálního vnímání - "silná čára - slabá čára" -

¹³⁾ Za použití příhodného výřezu z knihy od Robinsona a Eatwella (1973): kupní síla spotřebitele roste, zatímco jeho "nakupovací" síla klesá.

takže naděje na přírůstek společenského prospěchu a snížení společenských nákladů má na podmíněné reflexy rozhodujícího orgánu větší vliv než možné nebezpečí přírůstků nákladů.

(4) Nakonec hraje svoji úlohu i zvláštní preference časů. Přírůstky prospěchu a snížení nákladů jsou patrné ihned, kdežto přírůstky nákladů se objevují s opožděním a rozprostřeny na dlouhé období. Napjaté užití zdrojů, "šturmovština" mohou například znamenat zanedbání vývoje výrobků, zlepšení jakosti, údržby strojů a budov. To jistě přinese v zápětí jistý trest, ale až později, pomalu a postupně. Ani veřejné mínění nereaguje na každé podráždění ihned; takové jevy často podrážkují spokojenost lidí po kouskách.¹⁴⁾

Mluvíme o zvláštním druhu časové preference: není to "hedonistická" preference používaná ve standardní teorii spotřeby. Není to kvůli dnešnímu "požitku", že se vzdáváme dnešní akumulace, které by přece mohle zajistit větší spotřebu, větší "požitek" zítra. "Podmíněný reflex", o němž mluvíme, dává přednost dnešnímu výstupu a s tím i dnešní spotřebě plus dnešní investice, přičemž jako protějšek přijímá takové nevýhody, které poškodí výrobu, spotřebu i investice stejně dnes, jako ve vzdálenější budoucnosti. "Reflex" může být ještě posílen politicko-ideologickými faktory a vírou v jedinečně příznivé účinky nejvyšší možné míry hospodářského růstu. Netrpělivost zdůvodněná co nejrychlejší expanzí dnes - i na úkor expanze ve vzdálenější budoucnosti - to je charakteristický rys časové preference, o níž jednáme.

Se znalostí všech uvedených faktorů je naše prognóza o volbě mezi oběma variantami plánu jasná. Provádíme-li svoji práci odborně a svědomitě, plánovač uváží pečlivě, zde napjatější ver-

14) V oddíle 12.1 jsme zavedli jako předpoklad (1) modelovací "trik", že funkce prospěchu a nákladů bude představovat časový "průměrný okamžik". Tek v komparativní statické analýze se stupeň užití jako příčina a náklady jako efekt objevují zároveň, bez označení času. Ale realita se neskládá z časových "průměrných okamžiků". Řada dnešních příčin může mít svoje důsledky až zítra nebo i později.

ze je proveditelná. Za použití terminologie této kapitoly, téže se, zda $k_1 \leq 1$. Je-li tomu tak, zvolí tuto verzi.

Zaznamenali jsme čtyři faktory, které silně ovlivňují postoj plánovače, duálnost, která se ukazuje při vnímání prospěchů a nákladů a s tím spojené podmíněné reflexy ovlivňující rozhodnutí. Výraz "podmíněný reflex" zamýšlíme jako výraz představy, že jednání neprobíhá pod vlivem přítomné hospodářské politiky, nýbrž že tyto reflexy jsou podmíněny trvalými společenskými podmínkami. Nenevruhujeme tu fatalistické stanovisko. Plánovač nebo tvůrce hospodářské politiky může být ovlivněn vědomým poznáním skutečnosti, že s přiblížením k_1 dochází k růstu jistých mezních společenských nákladů. Jestliže to uzná (pozná) - a toto poznání může podporovat jak teoretická ekonomie, tak i komplexní společenská statistika - stane se možná opatrnějším a umírněnějším ve svém rozhodování. A jestliže se takovým stane, bude muset "plevat proti proudu". Bude muset předvídat, že mnoho jiných plánovačů, kteří se účastní při tvorbě rozhodnutí, bude i nadále vidět a jednat shodně se čtyřmi výše uvedenými faktory.

12. 12 MEZISYSTÉMOVÉ POROVNÁNÍ

Zdůraznili jsme již, že názory, "podmíněné reflexy" a pravidla chování plánovače nejsou určovány jeho subjektivní povahou, nýbrž objektivními podmínkami a společenskými podmínkami, které jej ovlivňují, jakož i jeho rolí v systému. K tomu musíme dodat, že to ovšem nejsou pouze plánovačovy "podmíněné reflexy", které vedou společnost k plnému užití společenské kapacity. Ve stejném směru vyvíjejí svoji působnost i všechny řídicí mechanismy, příčinné vztahy, vzájemná působení a "začarované kruhy", jež byly podrobně zkoumány v kapitolách 2 - 11. Tyto vlivy vznikají úsilím o množství a s tím spojenou tendencí ke křečkování

(hromadění zásob), úsilím o rozšíření a doprovodným neukojitelným hladem po investicích a následkem všech uvedených příčin téměř neukojitelným hladem všech hospodářských organizací po vstupech, tedy chronickým sáním. Silné tendence ženou systém do blízkosti $k = 1$ a i když existují protitendence, zůstávají slabými.

Budeme říkat, že užití společenské kapacity je napjaté, jestliže není daleko od plného užití, v tom smyslu, že se již pociťují strmě rostoucí mezní společenské náklady. Za použití této terminologie můžeme formulovat toto tvrzení.

V socialistickém systému je při tradičních formách řízení hospodářství užití společenské kapacity napjaté.

Činíme-li toto tvrzení, přeformulovali jsme prostě do makroekonomických termínů této kapitoly mikroekonomické tvrzení kapitoly 2, totiž, že tradiční socialistické hospodářství je omezené zdrojově.

Jevy popsané v této kapitole - strmě rostoucí mezní společenské náklady při napjatém užití společenské kapacity a jevy předložené v kapitolách 2 - 11, týkající se vysoké intenzity nedostatkovosti, častých a prudkých nárazů na omezení zdrojů a nabídky - to vše jsou aspekty stejné skupiny jevů. Každý z nich je těsně spřízněn s praktickou absencí volnosti mobilizovatelné v systému, protože je trvale odčerpávána jistými společenskými procesy. Ve svých submikroúrovňových základních projevech dostává se systém neustále k mezi vlastní hmotné kapacity, nebo do její blízkosti.

Je třeba upozornit na skutečnost, že naše tvrzení je možno správně vykládat, jen podržíme-li v mysli dřívější myšlenky této knihy, jakož i předpoklady (1) - (7) nynějšího modelu. Totiž to, čemu říkáme "užití společenské kapacity" není identické s váženým průměrem okamžitých stupňů užití jednotlivých zdrojů. Proto právě formulované tvrzení neobshahuje to, že snad socialistické hospodářství využívá 100 procent každého zdroje, a dokonce ani skoro 100 procent. Existuje značné množství volnosti, které je

sle nemobilizovatelné. Náraz na hmotné omezení zdrojů probíhá v každé chvíli v tisících úzkých míst submikrourovně. Ty jsou nutně doprovázeny volností doplňkových zdrojů, kterých v té chvíli není možno použít k ničemu jinému. V časovém průměru zůstává mnoho zdrojů do značného stupně nevyužito a z á r o v ě ň se hodnota k přibližuje 1; jsou to dva jevy, jež jsou navzájem slučitelné jak logicky, tak i empiricky.

Stane se to ještě zřejmějším při porovnání s kapitalistickým hospodářstvím v jeho klasickém stavu. Tam k je mnohem menší než 1, protože pro každou výrobní činnost existuje mobilizovatelná volnost všech doplňkových vstupů. Zvýšení výstupu není omezeno tím, že by výroba narážela na omezení zdrojů. Vnitřní zákony systému nedovolují, aby expenze dosahovala až k hmotným omezením. Je to proto, že systém se ještě předtím potkává s omezením efektivní (koupěschopné) poptávky. Proto můžeme uvést toto tvrzení.

V k l a s i c k é m k a p i t a l i s t i c k é m s y s t é m u n e n í u ž í t í s p o l e č e n s k é k a p a c i t y n a p j a t é .

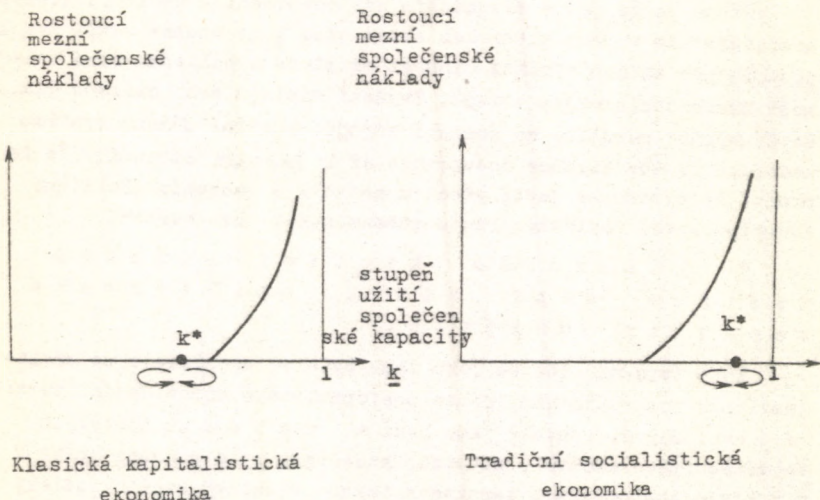
Toto tvrzení, stejně jako tomu bylo ve spojitosti se socialistickým hospodářstvím, pouze přeformulovává odpovídající tvrzení z kapitoly 2. Popsali jsme nyní v m a k r o ekonomických termínech této kapitoly situaci, která již byla popsána dříve v m i k r o ekonomických termínech takto: klasický kapitalistický systém je omezen poptávkově.

Graf 12.6 nepředkládáme jako přesný diagram, nýbrž spíše jako náčrt problému. Ukazujeme tam normální stupeň užití charakteristický pro klasické kapitalistické a pro tradiční socialistické hospodářství. Smyčky vpravo a vlevo od těchto bodů znázorňují cyklické nebo nepravidelné výkyvy okolo normálního stupně. Ze všech společenských prospěchů a nákladů jsou na grafu vykázány pouze r o s t o u c í mezní n á k l a d y; jejich vektor je představován jedinou složkou. Kapitalistický systém dosahuje oblasti, kde některé mezní společenské náklady se začínají

na vrcholu jeho vzestupu zvyšovat.¹⁵⁾

Graf 12.6

Normální stupeň užití společenské kapacity v klasické kapitalistické a tradiční socialistické ekonomice .

Na rozdíl od toho je průměrný stupeň užití společenské kapacity pro tradiční socialistické hospodářství již i tak poblíž plné kapacity a na vrcholech investičních cyklů vyvstávají kapa-

¹⁵⁾ Graf 12.6 představuje klasický kapitalismus p ř e d š i-
rokým využitím keynesiánské hospodářské politiky. Keynesovs-
ká hospodářská politika prováděná dlouhodobě posunuje normál-
ní stupeň užití systému podél vodorovné osy k doprava.

Urychlení inflace není na této změně nezávislé. Uvažujme o
grafu 12.2: v důsledku trvalého zvyšování užití kapacity rost-
ou mezní společenské náklady, týkající se výrobních vstupů
zúčtovávaných v rámci hospodářské organizace v peněžním vy-
jádření čím dále, tím strměji. To posiluje síly nákladové
inflace.

citní omezení. Vždy, dokonce i na nejnižších bodech cyklů nebo nepravidelných výkyvů, je hluboko uvnitř oblasti rostoucích mezních nákladů.

Tvrdíme-li, že v tradičním socialistickém hospodářství je užití společenské kapacity vyšší než v klasickém kapitalismu, neřekli jsme tím ještě nic o "efektivnosti" obou systémů. Ani se nepokoušíme předložit celkové hodnocení, protože jsme právě vysvětlili, že společenské náklady ani společenské prospěchy se nedají agregovat. Co můžeme provést místo toho (a o co se tato kniha pokouší), je toto: hodláme zkoumat různé důsledky vyššího nebo nižšího užití společenské kapacity ve vyjádření společenských prospěchů a výhod, jakož i společenských nákladů, břemen a nevýhod.

Nakonec ještě jednu poznámku. V hořejším rozboru se klasický kapitalismus stěvil do protikladu s tradičními formami socialistického hospodářství. Nechává se otevřenou otázka, jakým způsobem jsou jevy zkoumané v této kapitole ovlivněny reformami hospodářského řízení a změnami v politice růstu.

Zmínili jsme se již v oddíle 9.8, že v posledních 10 - 15 letech předvídala maďarská ústřední hospodářská politika všeobecně mírnější tempa růstu, než tomu bylo dříve, v období přepjatých plánů. Plánovači rostoucí měrou uznávají, že vynucování rozvoje má řadu nevýhod. "Tenké čáry" grafu 12.5 se v jejich očích staly "silnějšími". Zkušenosti je nutno velmi důkladně analyzovat, aby-
chom mohli odvodit, jak je tato změna podstatná a jak trvalá; a zde došlo k posunu v normálním užití společenské kapacity.

12. 13 NĚCO VÍCE O PŘEDPOKLADECH

Vraťme se nyní k předpokladům uvedeným na počátku této kapitoly. Věříme, že všechna obecná tvrzení vyhlášená v průběhu této kapitoly je možno udržet, i když opustíme zjednodušující předpo-

klady. V podrobnostech si to musí ověřit sám čtenář; my uvedeme jen několik poznámek.

Nemáme co dodat k předpokladům (1), (2) a (3). Jasně by bylo žádoucí místo spoléhání na komparativní statickou analýzu zkonstruovat dynamický model a místo úvahy o systému, jakožto daném - s jeho hmotnými zdroji, politicko institucionální strukturou a pravidly chování - zkoumat transformaci systémů. Obtížnost takového úkolu je naprosto nad naše síly.

V předpokladu (4) jsme nevzali ohled na zahraniční obchod a užití zahraničních zdrojů. Odstreníme-li tuto zjednodušující podmínku, není již absolutní horní mez růstu dána hmotnými omezeními pocházejícími zevnitř dané země. Systém se může šířit nad meze domácí kapacity. V takovém případě závisí horní mez na sklonu potenciálních dárcovských a věřitelských zemí k pomoci a/nebo poskytování úvěru, jakož i na tom, jak přijímající země je schopna přijmout veškeré ekonomické a politické důsledky pomoci a/nebo úvěrů. Toho jsme se již dotkli v oddílech 9.10 a 10.6 a bude se o tom jednat dále v kapitole 21, ale upozorňujeme na to i při této příležitosti.

Podle předpokladu (5) je struktura výroby fixní. Je to zřejmě hodně silná abstrakce i pro analýzu prováděnou ve vyjádření komparativní statiky. Engelovy křivky spotřeby obyčejně obsahují předpoklad, že struktura spotřeby se mění zároveň s celkovým objemem. Pokud jde o výrobu, vše, co jsme řekli o nelineárnosti nákladových křivek také naznačuje (implikuje), že struktura výstupu a proporce vstupů se mění ve funkci $\bar{k}$.

Ač toto vše by se dalo ukázat teoreticky pomocí složitějšího modelu, zbytečně by to zvýšilo potíže s vysvětlováním našeho tvrzení. Výhradně pro účely výkladu jsme místo vektorálního v knize obvyklého měření se rozhodli měřit objem společenského výstupu jedinou skalární proměnnou. Za tím účelem, a bez agregování za použití cen, jsme zavedli předpoklad fixní struktury výstupu jakožto analytický "trik". Důslednost našeho chodu myšlení vyžadovala, abychom zde neagregovali při použití cen. Na jedné straně, protože v této kapitole se dostáváme ke konečným závěrům

části I, která zkoumá pouze necenové přízpůsobení. Na druhé straně, protože jedním z hlavních bodů této kapitoly je právě to, že uspokojivé řešení agregačního problému za použití cen při zahrnutí všech společenských prospěchů a nákladů je nemožné. Nechceme budít dojem, že tímto "trikem" by se potíže agregace daly překonat. Sumace všech prospěchů a nákladů do jednoho skaláru je nemožná - je nemožná s cenami, ale je i stejně nemožná bez cen.

Jinak můžeme soudit, že pozornost věnovaná struktuře výstupu by naše hlavní závěry neoslabila, nýbrž posílila. Z dřívějších kapitol knihy se stalo jasným, že čím častějším a rušivějším se stává náraz na zdrojová omezení (tj. čím se systém dostává blíže k plnému užití společenské kapacity), tím častější se stává nucená substituce a improvizované změny struktur výstupu s příslušnými nákladnými důsledky. Tyto jevy jsme již zahrnuli do složek růstu mezních společenských nákladů v předešlých oddílech této kapitoly (v mlčenlivém rozporu s předpokladem (5)).

Podle předpokladu (6) jsou míry investic konstantní pro každou hodnotu k . Historické zkušenosti se však zdají naznačovat, že napjaté užití společenské kapacity je obvykle spojeno s relativně vysokými mírami investic.

Kromě toho jsou cyklické výkyvy provázány nejen výkyvy objemu investic, ale i míry investic.

I kdyby se tyto vzájemné vztahy zabudovaly do našeho modelu, nezměnilo by to naše obecné tvrzení o vztazích společenských prospěchů, nákladů a užití kapacity.

Konečně, k předpokladu (7), podle kterého se v rámci komparativní statické analýzy pohybujeme neustále podél stejné isokřivky tření, dodáváme: tento předpoklad se nesmí zrušit. Při porovnávání systémů je zvlášť důležité, abychom na toto pamatovali.

Ředitel maďarské továrny na hodinky má pravdu, když tvrdí, že dosáhl meze své kapacity, jestliže v dané maďarské situaci zásobování materiálem a při maďarském "normálním tření" je neschopen se stroji a personálem své továrny zvýšit výrobu. Nedalo by se logicky obhájit, kdybychom v takovém případě řekli, že ředitel

švýcarské továrny na hodinky by jistě byl schopen v té továrně vyrobit více. Je to pravděpodobně pravda, ale jen se švýcarskou praxí v řízení a organizaci, švýcarským hmotným zásobováním a švýcarským "normálním třením". V terminologii naší knihy se švýcarská továrna na hodinky nalézá na jiné isokřivce tření, pravděpodobně blíže k začátku, proto "omezení hmotných zdrojů" je v jiném postavení.

Tento směr myšlení může pomoci při vědeckém porovnávání mezi různými systémy. Na první pohled ukazují někdy údaje paradoxní obraz. V zemi A je míra kapitál/výstup vyšší, míra zásob v porovnání s běžnou výrobou je vyšší, v průběhu denní práce se ztratí denně více hodin, než v zemi B. Jak se to shoduje s naším tvrzením, že právě země A je systémem omezeným zdroji, kdežto země B není? Je to slučitelné, protože země A je neschopna vyrobit více s ohledem na vlastní, pro systém specifické, normální tření. Zde je užití společenské kapacity napjaté a k se blíží 1. Zároveň při vlastním pro systém specifickém normálním třením by země B byla hmotně schopna vyrobit více. Tam užití společenské kapacity není napjaté: k je hodně pod 1, ale je udržováno dole nízkou úrovní efektivní poptávky.

EKONOMICKÉ VĚDY V SOCIALISTICKÝCH
ZEMÍCH

9 - 10 / 1981

Vydává Ekonomický ústav ČSAV, Praha 1, Politických vězňů 7
nákladem vlastním - v počtu 400 výtisků - formát A5 - stran 229

Vytiskl Ekonomický ústav ČSAV
Registrační číslo UVTEI 75045

